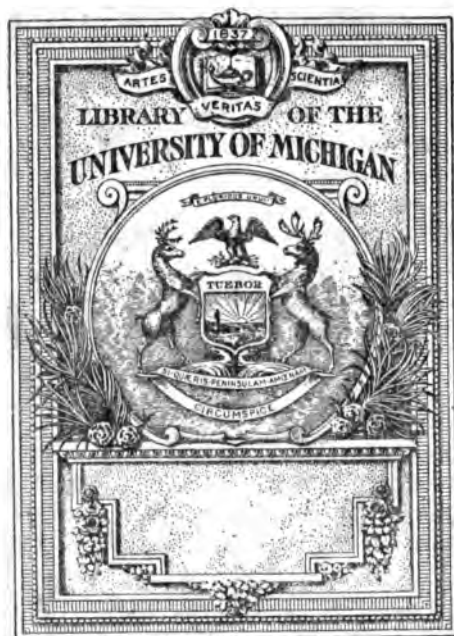
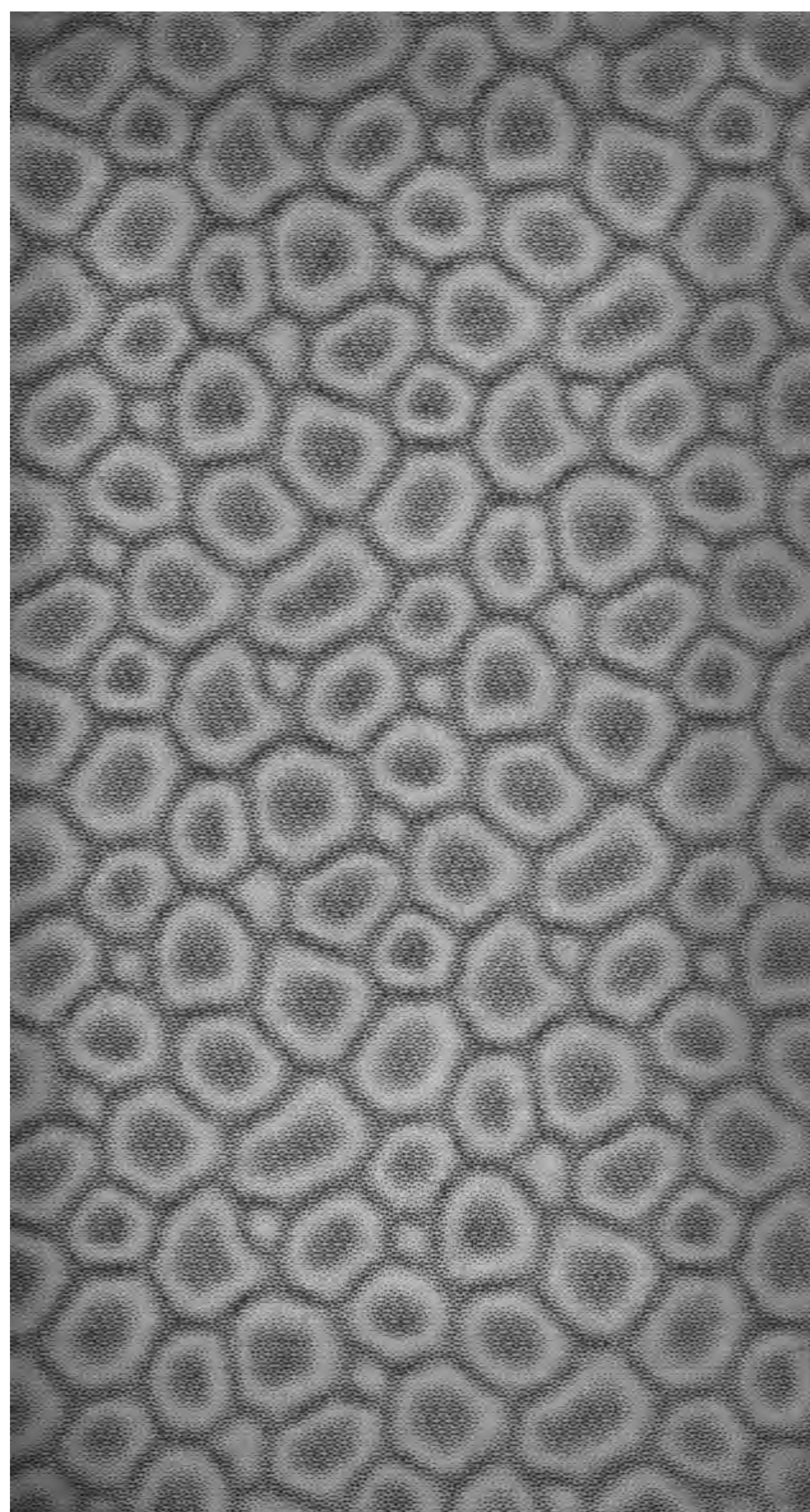

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE

BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS

EN

OUDHEIDKUNDE.

BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS

EN

OUDHEIDKUNDE,

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

Is. An. Nijhoff,

LID DER TWEEDE KLASSE VAN HET KONINKLIJK NEDERLANDSCH INSTITUUT VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN, OPZIGTER VAN HET PROVINCIAAL ARCHIEF VAN GELDERLAND.

ZESDE DEEL.

TE *ARNHEM*, BIJ
IS. AN. NIJHOFF.
1848.

INHOUD

VAN HET

ZESDE DEEL.

Cornelis Reiniersz. Pauw. Eene bijdrage tot de Staats- en Handelsgeschiedenis van de Republiek der Vereenigde Nederlanden; door Mr. H. J. KOENEN. . . . . Bl. 1
Stadregt van Bronkhorst, van 1482; door I. A. N. — 37
De aanslag van Jaureguy op Willem I; medegedeeld door P. C. MOLHUYSEN. . . . . — 46
Bijdrage tot de geschiedenis van het regt van *Placet;* door I. A. N. . . . . — 54
Onuitgegeven Stukken, betrekkelijk de geschiedenis der Spaansche heerschappij en die van den opstand tegen Spanje, bijzonder in Gelderland; door I. A. N. (*Verv. van deel V. bl.* 229.) — 57
Bijdrage tot het oude Strafregt. . . . . . . — 74
Lotgevallen der Joden, vooral in de Nederlanden; door Mr. H. J. KOENEN. . . . . — 75
Het St. Jansdal of 's Heeren Loo; door Mr. G. A. DE MEESTER. (*Met eene plaat.*) . . . . . — 93
Onuitgegeven brieven betrekkelijk de komst van Leycester in de Nederlanden; door I. A. N. . — 107
Aanbevelingsbrief van de koningin van Engeland voor den hertog van Anjou. . . . . . . — 124

Carolus Gallus of De Haan; door P. C. MOLHUYSEN. Bl. 125
Bijdrage tot de Levensgeschiedenis van Elbertus Leoninus: medegedeeld door C. H. M. DELPRAT. — 162
Onuitgegeven Vervolg en Slot van de *Vermeerderde Kronijk van Beka*, medegedeeld door M. F. A. G. CAMPBELL. . . . . — 181
Willem van Hasselt, veldoverste der vorsten van Gelre in de vijftiende eeuw; door Mr. W. J. C. VAN HASSELT. . . . . — 187
De sluiting van het traktaat, waarbij de stad Nijmegen, in 1585, terugkeerde onder de gehoorzaamheid des konings van Spanje; medegedeeld door P. C. G. GUYOT. . . . . . . — 189
Aanmaningsbrieven, om tot Spanje terug te keeren, gerigt aan de stad Nijmegen, in het laatst van 1584 en in het begin van 1585: medegedeeld door denzelfden. . . . . — 224
De Anglen in Nederland; door P. C. MOLHUYSEN. — 244
Beknopt verslag van het Archief der familie Van Rhemen; door J. J. B. F. SCHRÖTER. . . . . — 257
Onuitgegeven Stukken, betrekkelijk de geschiedenis der Spaansche heerschappij en die van den opstand tegen Spanje, bijzonder in Gelderland; door I. A. N. (*Vervolg van bl.* 73.) . — 264
Iets over Floris van Egmond, Stadhouder van Holland. . . . . — 271

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER, *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland.* . . . . . Bl. 1

Dr. L. J. F. JANSSEN, *Oudheidkundige Mededeelingen. IV.* . . . . — 14

Verhandelingen ter nasporing van de wetten en gesteldheid onzes Vaderlands, waarbij gevoegd zijn eenige Analecta tot dezelve betrekkelijk. Door een Genootschap te Groningen: Pro excolendo jure patrio. *Zesde deel.* . . . . . — 15

H. ALTGELT, *Geschichte der Grafen und Herren von Moers.* . . . . — 22

Mr. R. W. TADAMA, *de waarheid aangaande Ludolf van den Berg. Eene Bijdrage tot de geschiedenis van zijn geslacht en van zijnen tijd.* . . . . — 29

S. J. B. DE ROYE VAN WICHEN, *eenige middeleeuwsche Munten, Noodmunten en zeldzame Penningen, beschreven en afgebeeld.* . . . . . — 30

P. C. G. GUYOT, *de Begrafenispenningen van de twee Leidsche Professoren, Jacobus Triglandius den ouden en Johannes Fredericus Gronovius.* . . . . — 30

Mr. J. DE WAL, *de Moedergodinnen. Eene oudheidkundige - mythologische Verhandeling* . — 33

Is. AN. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland. — Vierde deel. Arnold van Egmond, hertog van Gelre.* . — 80

Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH, *Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche Geschiedenis. Deel II en III.* . . . . — 85

Mr. H. BEIJERMAN, *Oldenbarneveld, de Staten van Holland en Leycester in* 1585 *en* 1586. . — 88

C. P. SERRURE, *Notice sur les monnaies d'or de l'ancien duché de Gueldre.* . . . . .
» » *Notice sur le Cabinet monétaire de S. A. le Prince de Ligne, d'Amblise et d'Épinoy* etc. . . . . — 101
Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH, *Grondtrekken der Nederlandsche Wapenkunde.* . . . . — 114
Mr. R. A. *Baron* VAN HOËVEL-NIJENHUIS, *Antwoord aan den heer* Mr. R. W. TADAMA, *op zijn werkje, getiteld:* de Waarheid aangaande Ludolf van den Berg, *enz.* . . . . — 118
Dr. P. SCHELTEMA, *Oud en Nieuw uit de Vaderlandsche Geschiedenis en Letterkunde. Eerste en tweede deel.* . . . . — 125
Dr. G. D. J. SCHOTEL, *Iets over Hieronymus van Beverningh en Bruno van der Dussen.* . . — 133
Dr. J. H. VAN BOLHUIS, *verspreide Letterarbeid.* — 136
A. D. SCHINKEL, *Oudheidkundige Bijdragen. Beschrijving van merkwaardige drinkglazen en bekers, onder welke uitmunten die van Anna Roemers en Maria Tesselschade.* . . — 137
Besluit van den Minister van Staat, Gouverneur van Gelderland, tot bevordering van de inventarisatie der oude archieven. . . . . . — 139

Bladz. 266 in de noot reg. 3 van ond. staat: ***Dick*** **lees:** ***Dirck.***

CORNELIS REINIERSZ. PAUW.

EENE BIJDRAGE TOT DE STAATS- EN HANDELS-GESCHIEDENIS VAN DE REPUBLIEK DER VEREENIGDE NEDERLANDEN,

DOOR

Mr. H. J. KOENEN.

Wanneer men de uitmuntendste mannen in hun leven en hunne werken grondig heeft nagegaan, wordt ook de Geschiedenis van hunnen tijd merkelijk helderder; vooral zou de Geschiedenis hieruit merkelijk licht ontvangen, wanneer de nakomelingen dier geslachten dan tevens hunne familie-archieven voor zoodanigen Geschiedschrijver openden.

Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH, *Bijdragen*, Dl. IV. bl. 259, 260.

Zijn het alleen staatsmannen van den eersten rang en wier namen in de algemeene wereldgeschiedenis gelezen worden, die de voorwerpen eener opzettelijke levensgeschiedenis verdienen te wezen; of is het ook van aanbelang, het levenslot en de bedrijven te schetsen derzulken, die, in geen zoo grootschen werkkring geplaatst, toch op de lotgevallen huns vaderlands hebben invloed gehad, en die alzoo in de keten van het voorgeslacht hechte, en voor de vastheid en den zamenhang des geheels gewichtige, schakels zijn geweest?

Levensbeschrijvingen zijn niet uitsluitend merkwaardig om de voorbeeldelooze grootheid van enkele karakters, of om de geheel ongemeene deugden van hen, wier lotgevallen beschreven worden; zij zijn ook vaak belangrijk, omdat zij, wegens het ingrijpen in vele omstandigheden

des tijds, door de behandelde personen beleefd, die omstandigheden op eene veel meer aanschouwelijke wijze doen kennen, dan wanneer zij worden geschilderd in hare algemeenheid en als van eenen verderen afstand, zonder dat men zich kan voorstellen, te midden van de beweging der gebeurtenissen te leven en deze alzoo in hare bijzonderheden van nabij te beschouwen. In het eerste geval zijn de levensbeschrijvingen aan opgerichte standbeelden gelijk, vol sprekende uitdrukking, bezielde getuigen van groote geestvermogens of achtbare eigenschappen van verstand en hart, die in eene eerbiedwekkende persoonlijkheid gevonden worden; in het laatste geval zijn het enkel aangebrachte steenen tot een op te richten gebouw van volks- en staatsgeschiedenis; bijdragen tot lateren arbeid van meerdere beteekenis en grootscher aanleg (*).

Men kan zich ook in de keus van eene stoffe ter behandeling niet altoos alleen laten besturen door den aard van een onderwerp, dat men der bewerking boven andere zou waardig achten. Voor zoodanige onderwerpen ontbreken niet zelden de benoodigde bouwstoffen; terwijl men daarentegen voor datgene, wat niet zoo aanstonds meest merkwaardig scheen, een goeden voorraad van hulpmiddelen gereed vindt, die het van aanbelang is, zoo lang de omstandigheden daartoe gunstig zijn, bij tijds te bewerken, opdat zulke hulpmiddelen niet vruchteloos bewaard blijven of nutteloos te loor gaan.

Het zijn deze en andere beweegredenen, die den schrijver van het tegenwoordige opstel bepaald hebben bij de bedrijven van eenen man, die meer merkwaardig was door het beslissend tijdvak en de belangrijke betrekkingen, waarin hij zich geplaatst vond, en het beteekenisvolle van den rol, die zijn volk en zijn geslacht vervulden, dan door de buitengewone gevolgen, die men van zijne

(*) Men vindt belangrijke aanmerkingen over de vereischten van levensbeschrijvingen bij HEEREN, *Vermischte Historische Schriften*, Th. III. St. 5, 6.

handelingen geboekt vindt, of het in 't oog loopende van den invloed, dien zij op den gang der groote gebeurtenissen van zijnen tijd blijken gehad te hebben.

Hiertoe heeft dan ook bijgedragen de bijzonderheid, dat den schrijver eigenhandige aanteekeningen ten dienste stonden, welke hij gaarne wenschte te bezigen, alvorens ongunstige omstandigheden, gelijk zoo dikwijls gebeurde, vroeger of later dit gebruik onmogelijk maken. Indien men toch soortgelijke voorzorg steeds tijdig had genomen, vele aanmerkelijke bijdragen tot de lands- en volksgeschiedenis zouden thans niet voor altoos ontbreken, welker gemis men wel met leedwezen gevoelt, maar terwijl het te laat is beklaagt.

Het geslacht der Pauwen, waarvan wij bij eene andere gelegenheid meerdere bijzonderheden hebben medegedeeld, bestond in het midden der zeventiende eeuw, toen de raadpensionaris van dien naam den vrede van Munster in naam van de Republiek hielp sluiten, uit driehonderd leden (eene bijzonderheid, die men met toespeling op de driehonderd Fabiussen te Rome vindt opgeteekend), en had destijds zijn hoogsten bloei bereikt. Tot op dien tijd was het (na in de dagen van de hervorming der stad Amsterdam onder de regerende familiën te zijn opgenomen) steeds klimmende geweest. Later is het, bij verminderd aanzien van het Gemeenebest, ook wederom aanmerkelijk gezonken. Want ook van geslachten en stammen geldt het woord van onzen hoofddichter ten aanzien der volken:

Opgaan, blinken
En verzinken
Is het lot van ieder staat (*).

Tot de tweede helft van den vrijheids-oorlog, en derhalve den grootsten bloeitijd van de Vereenigde Provin-

(*) Het zou eene belangrijke beschouwing zijn, om ook de geschiedenis van voorname familiën, als zoo vele kleinere volken, uit een pragmatisch oogpunt te beschouwen, en daar, in een klei-

ciën, behoort ook de leeftijd van Cornelis Reiniersz. Pauw, wiens leven, als nog slechts kortelijk door één enkelen onzer historieschrijvers aangestipt, wij thans met eenige breedere uitvoerigheid wenschen voor te dragen.

Zijn grootvader was Adriaan Pauw, die onder de dwingelandij van Alba uit de Nederlanden uitweek; zijn vader een der hoofden van de Contra-remonstrantsche partij; hij zelf geboren te Amsterdam den 22 Mei des jaars 1593. Hij schijnt geene geleerde opvoeding te hebben genoten; althans hij komt niet voor op den naamrol der Academieburgers van de Leidsche hoogeschool in die dagen, gelijk met eenigen zijner aanverwanten het geval is; doch de staatszaken, in welke zijn vader Reinier Pauw bedrijvig was, schonken dezen de gelegenheid om zijnen zoon reeds vroeg de politieke loopbaan te doen intreden, welke destijds in het naauwste verband stond met de bevordering der Nederlandsche handelsbelangen bij andere volkeren, ja toen nog hoofdzakelijk daarin bestond.

Op dat pas toch had de koophandel in Holland een ongemeen hooge vlucht genomen. Vele handelstakken, die vroeger hier te lande bloeiden, hadden door den oorlog tegen Spanje niet merkbaar geleden, en vele nieuwe waren, juist door dien oorlog en door de gevolgen waartoe hij aanleiding gaf, herwaarts aangebracht (*).

Onder de nieuwe, of liever geheel vernieuwde handelswegen, behoort vooral de handel en scheepvaart op de

ner bestek, dezelfde oorzaken van opkomst, bloei, vermindering en verval te zien werken, welke men in het groot in de geschiedenis der natiën opmerkt. Lessen van gematigdheid en levenswijsheid zouden daar in overvloed uit voortkomen. Het zou kunnen blijken, dat ook op dat kleinere schouwtooneel doorgaans gerechtigheid een geslacht verhoogt, maar de zonde de schandvlek is der familiën; en dat het verhoogen niet komt uit het Oosten, noch uit het Westen, noch uit de woestijn; maar dat God is Rechter: Hij verhoogt dezen, en vernedert genen. (Ps. XXXIII.)

(*) Men vindt dit breeder ontwikkeld door den heer I. A. NIJHOFF, in *Proeve eener beschouwing van den tachtigjarigen oorlog tegen*

Levant genoemd te worden, tot welker bevordering de persoon, wiens leven wij behandelen, gewis niet weinig heeft bijgedragen. Zien wij dus allereerst, hoe het vroeger met dien koophandel gesteld was.

De handelsbetrekkingen tot het Oosten, ofschoon nu eens meer, dan minder levendig, dagteekenden eigentlijk van den tijd, dat een Graaf van Vlaanderen den troon van het Grieksche keizerrijk besteeg. Sedert het Oosten de kruisvanen niet meer aanschouwde, werden de handelsverdragen het eenige voorwerp van de onderhandelingen met de Muzelmannen; en het is merkwaardig te zien, met welke schranderheid destijds alreede in die diplomatieke stukken alle zwarigheden zijn voorzien, en welk een geest van behoedzaamheid en sluwheid bij hunne vervaardiging voorzat. Verscheiden van die verdragen zijn ons door Oostersche geschiedschrijvers bewaard: wanneer men ze met aandacht leest, ziet men, dat de Muzelmannen niet ophielden voor de Westersche volkeren dien afkeer en dat wantrouwen te koesteren, welke de kruisvaarders hun ingeboezemd hadden (*).

De hoofdzetel van dezen handel was te Marseille, eene koopstad, aan welker burgers in de Oostersche havens menigvuldige en kostbare voorrechten waren verleend; maar ook Brugge, en naderhand Antwerpen, alsmede de Engelsche koopsteden, deelden in deze belangrijke handelsgemeenschap, die tot groote winst en welvaart aanleiding gaf (§). In die scheepvaart hadden echter de Hollanders geen aandeel, daar zij, terwijl Antwerpen den gezegden handel rechtstreeks over zee op Italië dreef en een magazijn

Spanje en deszelfs voordeeligen invloed op den Koophandel onzer Noordelijke Provinciën; in het Mengelwerk der *Vaderlandsche Letteroef.* voor 1820, bl. 689 volgg.

(*) Zie G. B. DEPPING, *Histoire du Commerce entre le Levant et l'Europe depuis les Croisades jusqu'à la fondation des colonies françaises.* Par. 1830.

(§) Zie DE REIFFENBERG, *De l'état de la population, des fabriques et manufactures et du Commerce dans les Pays-Bas pendant le XVe et XVIe Siècles.* Brux. 1822. p. 37.

hield, altijd wèl voorzien van alle Levantsche en Italiaansche waren, van hunnen kant dien zelfden koophandel over land, en wel over Keulen, Augsburg, Tirol en Venetië, dreven (*).

Deze staat van zaken is geheel veranderd door den opstand onzer voorvaderen tegen Spanje. De Levantsche handel toch, dien Antwerpen tot hiertoe bezat, werd ten jare 1587 geheel vernietigd; daarentegen vestigden zich eenige jaren later een aantal handeldrijvende Joden, die uit Spanje en Portugal verbannen waren, te Amsterdam, en brachten den Levantschen handel, op het Spaansche schiereiland sints lang bijna uitsluitend in hunne handen, naar Holland over; en dit gaf aanleiding, dat vele jongelieden, zonen van vermogende ouders, zich om des koophandels wille naar de landstreken langs de Oostkust der Middellandsche zee begaven, waar zij weldra belangrijke handelsbetrekkingen aanknoopten (§).

Die handel kreeg weldra behoefte, om door het beschermende schild van verdragen met de beheerschers dezer Oostelijke gewesten te worden gedekt; doch het was niet dan langzamerhand, dat men zijn geweten onbezwaard gevoelde, om zich te verbinden met de Ottomanische Porte, welke sedert de vermeestering van Konstantinopel, wegens hare dreigende houding en herhaalde aanvallen op naburige landen, als de grootste en geduchtste vijand der Christenheid beschouwd werd.

Reeds gedurende het bestuur van Prins Willem I bood Amurad III aan de opgestane Nederlandsche gewesten hulp en bijstand tegen de Spaansche macht; doch, hoezeer velen in deze landen reeds toen van meening waren, dat men zich niet behoefde te ontzien, om tegen een hatelijk geweld, als dat van den Spanjaard was, de medewerking van den Muzelman aan te nemen, vond de Prins zich bezwaard om in dit voorstel te treden (†). Trouwens de handelwijze van François I, die tegen Karel V

(*) Luzac, *Hollands Rijkdom*, Deel I. bl. 214—216.

(§) Koenen, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, bl. 276.

(†) Baudart, *Memoriën*, Boek IV. bl. 278.

een verdrag met Sultan Soliman had aangegaan, was zoo algemeen veroordeeld geworden, dat men niet licht in de verzoeking kon komen, om ten deze in de voetstappen des Konings van Frankrijk te treden. Wellicht heeft daarop evenwel de leuze der wakkere Watergeuzen: »liever Turksch dan Paapsch!" betrekking, welke toch eene bepaalde aanleiding moet gehad hebben (*).

Toen de Turksche Keizer ten jare 1582 vernam, dat de Hertog van Anjou tot heer dezer landen zoude uitgeroepen worden, zond hij op nieuw eenige gezanten naar Antwerpen tot dien Vorst, alsmede aan den Prins van Oranje en 's lands Staten, om de afgebroken onderhandelingen weder aan te knoopen. Zijn voorstel was, dat men aan een veertiental Turksche kooplieden zou vergunnen, zich te Antwerpen te vestigen, om de Levantsche waren en koopmanschappen, die eerst over de Middellandsche zee naar Marseille, van daar over land naar Bordeaux, vervolgens over de Noordzee zouden aangevoerd worden, in ontvang te nemen. Doch ook dit gezantschap liep vruchteloos af, en de afgevaardigden keerden over Noord-Duitschland en Polen naar de hoofdstad des Turkschen rijks terug.

De groote krijgsroem en de schitterende wapenfeiten van Vorst Maurits, die welhaast door geheel Europa weêrgalmden, bereikten ook het oor van den Sultan, destijds Mahomed III, die tegenover het overmachtige Huis van Oostenrijk één belang had met de Nederlandsche opstandelingen, en boezemden hem zulk eene geestdrift in voor den Nassauschen Vorst, dat hij gezegd wordt uitgeroepen te hebben: »Indien Prins Maurits van mijne godsdienst ware, zou ik hem gaarne mijne dochter ten huwelijk geven!" (§)

Geen minderen indruk maakte op zijnen opvolger, den welmeenenden, maar nog jeugdigen en krachteloozen Achmed I, 's Prinsen edelmoedigheid ten opzichte van eenige Turksche krijgsgevangenen, welke tot Spaansche slaven gemaakt en bij de inneming van Sluis in 's Vorsten

(*) Verg. VAN GRONINGEN, *Geschiedenis der Watergeuzen*, Leid. 1840, bl. 47, 48.

(§) BAUDARTIUS, t. a. pl.

handen gevallen zijnde, door hem vrijgelaten werden. Toen in het jaar 1610 een tiental Nederlandsche schepen door Turksche vrijbuiters was genomen geworden, had een Nederlandsch koopman, die zich te Konstantinopel onthield, 's Keizers vlootvoogd Chalil Bassa onder het oog gebracht, hoe kwalijk de Nederlanders, die toch een geheel ander lot verdienden, van zijne onderdanen behandeld werden, met vermelding van de grootmoedige bejegening der krijgsgevangen Turken door Maurits (*). Deze opmerking, den Sultan overgebracht zijnde, trof hem diep, daar hij zulk eene behandeling niet had verwacht van een' Staat, met welken hij door geen verdrag verbonden was; weshalve hij den Bassa gelastte, bij alle havens onder zijn gebied behoorende bevelen te zenden, dat men aan Nederlanders, onder de banier der Vereenigde Gewesten handel drijvende, alle gunst en vriendschap zoude bewijzen, en dat de Groot-vizier aan Prins Maurits het verzoek zou doen, om met de Porte artikelen van vrede en vriendschap vast te stellen (§).

Deze brief van den Turkschen Keizer was van den volgenden inhoud:

» God is het, die alleen helpt!

» Aan het volk der machtige en uitverkoren Christenen van de groote godsdienst des Messias, dien goedertierenen en hoogstgoedertierenen! Aan het volk van Issa, die zijn leer in hun gansche gemeenebest doen onderwijzen! Aan de Heeren der godvruchtigheid en der Schrifture,

(*) Den 20 Augustus 1604 trokken de Spaansche bezettelingen het veroverde Sluis uit, bestaande uit welgewapende mannen, tusschen de drie en vier duizend, met veertien honderd slaven, meest Turken, die allen vrijgelaten werden. Eenigen bleven bij de Spanjaarden, anderen begaven zich in dienst, 't zij naar Frankrijk of Engeland, de meesten werden in een schip naar Barbarije gezonden. VAN METEREN, *Nederl. Hist.*, Deel VIII. bl. 348 der octavo uitg. Verg. VAN DER KEMP, *Maurits van Nassau*, Deel II. bl. 111. 450, 451.

(§) Men vindt dit een en ander in een merkwaardigen brief van den Vlaamschen koopman Jacob Gijsbrechts, bij VAN METEREN, Deel X. bl. 465, 466.

die verzaken de beelden en klokken der Paapsche mis; en den doorluchtigen en hoogwijzen Grave Maurits! Dat alle hunne zaken ten goede uitloopen! dat er goed geruchte uitga van de godsdienst van Issa! Voorts aan allen, die in Vlaanderen zijn, inzonderheid de aanzienlijken onder hen: God, die het hoogste goed is, sterke u in den rechten weg, en verleene u wat noodig is tot een zalig einde (*). Wij wenschen u vrede, leven en bestendige ruste; vooral vrede in uwen tegenwoordigen staat; ook den Grave, onzen zeer beminden; en dat wij eensgezind mogen worden in de zeer begeerde verstandhouding tusschen beide rijken!

»Aangezien wij instemmen met uw verlangen, is ons voornemen, om u te doen weten door den vriend, die bij ons zijn verblijf genomen heeft uit het land van Vlaanderen in de Vereenigde Gewesten, den koopman, die genaamd is Jakob een zone Gijsbrechts (hij is tot ons gekomen, zeg ik, in deze vermaarde haven der Ottomanische Vorsten!); zoo begeeren wij van u, dat gij hulpe zult betoonen aan onze rijken tegen onze en uwe vijanden de Spanjaarden, en dat wij te zamen eensgezind mogen zijn! Aangezien door u genomen zijn de galeijen van Spanje, en gij hebt vrijgelaten de Mooren, welke daarop slaven waren, en ik, uw vriend, deze uwe daden heb doen kennen aan den Keizer, en hetgene bij u geschied is bij hem bekend is geworden, en hoe het is geschied: dat van u gedaan is ter gunste van de Mooren heeft hem verheugd, en hij heeft mij geboden, dat allen, die van uwentwege hier zouden mogen komen, zullen aangenomen worden, en alles wat gij begeeren zult van ons grootmachtige Hof, dat u zulks goedwillig gebeure,

(*) Deze zegenwenschen behoeven bij eenen Mahomedaanschen vizier niet grootelijks te bevreemden. Immers men leest in de tweede Sura van den Koran: »De geloovigen, hetzij Joden, Christenen of Sabeërs, zoo zij slechts gelooven aan God en aan het jongste gericht, en de rechtvaardigheid betrachten, zoo zal hun eenmaal loon geworden van hunnen Heer, en geene vreeze noch treurigheid zal over hen komen."

u en allen den kooplieden en schepen, die van uwentwege zullen komen.

»Dus hebben wij gelast aan allen die aan de zee wonen, en aan den bevelhebber van Algiers en de stadhouders van onze andere rijken, dat zij hen niet belemmeren in hunnen koophandel; dat zij vrij binnen- en uitvaren; dat men hun dadelijk betale hetgeen zij verkoopen zullen, zonder eenige verhindering.

»Dit heeft mij de Keizer gelast, en ik, uw vriend, schrijve u dit, en doe u weten alles wat mij de Keizer gebiedt, opdat deze machtige haven open sta voor u en uwe vrienden, en voor alle volkeren die tot deze doorluchte stad zouden mogen komen; ja, voor allen, die met ons eensgezind zijn, en voor hunne vrienden en de onze. Daarentegen die van Spanje, en de Hertog van Florence, de doorluchte haven is hun ten vijand; hunne mannen en hunne schepen, die door de Mooren zullen genomen worden, zullen bij ons geene veiligheid verwerven; en wij begeeren van u, dat gij hen, hunne goederen en hunne schepen vervolgt en geenzins in uwe bescherming neemt. Dit heeft mij de Keizer gelast, dat ik u schrijven zou. En zoo gij dit zult volbrengen, zal zijne vriendschap voortduren alle zijne dagen; en hij betuigt, dat hij uw bondgenoot wil wezen in het openbaar, in liefde en goed vertrouwen. Hij verklaart ook, dat zoo daar eenige uwer brieven in antwoord komen, hij die zelf wil gadeslaan, en dat zij zullen gade geslagen worden, met grooter eer, dan gij u kunt verbeelden. Voorts: Vrede aan degenen, die de waarheid kennen! Dit is geschreven in de maand Abith dezes jaars 1074, naar de rekening van Mahomed den Profeet.”

Dit verzoek van wege den Sultan werd ondersteund door brieven van den Prins van Moldavië, een Vorst die aan de hoven van verscheiden der Europesche mogendheden wèl bekend en gezien was, en door eene missive van den gezegden Vlaamschen koopman. De Staten, in overweging nemende de volstrekte noodzakelijkheid, dat

de Levantsche handel, die tot hiertoe, òf onder Fransche, òf onder Engelsche bescherming was gevoerd (naar gelang de staatkunde der Republiek tot het eerste of laatste rijk overhelde (*)), door eigen verdragen, als van mogendheid tot mogendheid gesloten, beveiligd wierd, en ziende op voorbeelden van soortgelijke verdragen door die beide rijken met den Muzelman aangegaan, besloten, over het bij velen bestaande gewetensbezwaar heen te stappen, en namen de zaak in rijp beraad (§). Eindelijk werd besloten, een bekwaam onderhandelaar naar Konstantinopel te zenden, en verkoos men hiertoe den heer Cornelis Haga, die, door zijne zending aan het Zweedsche Hof ter bevordering van den Rigaschen handel, getoond had voor zulk eenen last bij uitnemendheid berekend te zijn, en die ook reeds voor ettelijke jaren Turkije doorgereisd had (†). Hem werden eenige jongelieden toegevoegd, die lust hadden om vreemde landen te bezoeken, en onder dezen, als edelman van gezantschap, de nog jeugdige Cornelis Pauw, die hem op zijnen tocht als secretaris zoude dienen; inderdaad, eene buitengewone onderscheiding die dezen te beurte viel, wanneer men in aanmerking neemt, dat hij toen niet meer dan achttien jaren had bereikt. Hun vertrek had plaats op den 12 Sept. 1611.

De reize naar Konstantinopel werd over Duitschland aangenomen, met het oogmerk, om die over Hongarije,

(*) Canneman, *de Commercio Levantico*, p. 140.

(§) Baudart, *Memoriën*, Boek IV. bl. 190—192, voegt in zijn verhaal eene breede verhandeling over het al of niet geoorloofde van een verwerend en aanvallend verbond met den Turk, hetwelk hij wel door eenige plaatsen uit het O. V. (Amos VII. 11, Ezech. XVI. 26) veroordeeld acht, maar in den hoogen nood der tijden en wegens den drang der omstandigheden verschoonlijk oordeelt, en als door het voorbeeld van den vijand zelven eenigzins gebillijkt beschouwt.

(†) Zie over Haga J. Scheltema, in zijn *Mengelwerk*, en in het *Staatkundig Nederland*, Deel I. bl. 415, 416; Mezeray, *Hist. de France*, T. II. p. 9, noemt hem Corneille de la Haye.

de weg ten ondergang, dan tot bevordering, daar de provinciën meerendeels de buit waren van schraapzuchtige hofbeambten (*).

Haga trof, bij zijne aankomst te Konstantinopel, den 14 Maart 1612, een zamenloop van omstandigheden, die hem reeds aanstonds het welslagen schier onmogelijk schenen te maken.

Men vond bij de Porte destijds ambassadeurs van drie Staten: van Venetië, als de zeevarende mogendheid, die nog steeds den voornaamsten koophandel op de Levant voerde; van Frankrijk, als den oudsten bondgenoot der Porte in het christelijke Europa, en van Engeland, als een der beide voorname zeemogendheden in het Westen. Deze laatste Staat had onder Koningin Elisabeth, ten jare 1579, eene capitulatie met de Porte verkregen, bijna gelijk staande met de reeds vrij wat oudere der Franschen; en bij die gelegenheid, zeer ten spijt der laatstgenoemden, het beschermheerschap der natiën die nog niet bij de Porte vertegenwoordigd waren, inzonderheid de Hollanders en Friezen, op zich genomen. In 1598 was deze bescherming wederom op de Franschen overgegaan, zoodat van toen af de Hollanders in de Levant onder Fransche vlag zeilden (§). Van daar dat, terwijl Sir Paul Pinder, de Engelsche ambassadeur, aan der Staten gezant niet ongunstig schijnt te zijn geweest, daarentegen die van Frankrijk en Venetië alle mogelijke kuiperijën in het werk stelden, om te beletten, dat Haga als gezant eener vrije Mogendheid mocht erkend worden. Niet slechts deelden beide gezanten groote geldsommen aan al de Bassa's uit, om elke verbindtenis of overeenkomst met de Staten-generaal tegen te gaan, maar de Fransche ambassadeur trachtte ook den Grootvizier Chalil Bassa te doen gelooven, dat de Staten-

(*) Men zie over deze regering vooral het vierde Deel van de *Geschichte des Osmanischen Reichs*, door den grondig geleerden von Hammer; inzonderheid bl. 460, 461.

(§) Canneman, *Diss.*, p. 139, 140.

generaal onderdanen van Frankrijk waren, en niet eene vrije Republiek; waartoe hij de opdracht van het gezag aan Anjou listig wist dienstbaar te maken (*). Het getuigt inderdaad niet weinig ten voordeele der bekwaamheid van Haga, dat hij deze zeer aanmerkelijke zwarigheden met goed gevolg wist te boven te komen (§).

Toen de andere ambassadeurs bemerkten, dat zij de aanneming van der Staten gezantschap niet meer konden weren, deden zij Haga voorkomen als ware hij slechts de voorbode of nuncius van den eigentlijken ambassadeur, of *orateur* der Staten (gelijk men destijds sprak), die later te wachten ware. Zij hoopten hierdoor tijd te winnen, of althans te beletten, dat Haga met al den luister van een statelijk gehoor bij den Sultan ontvangen wierd. Doch ook deze pogingen waren vruchteloos, en de ontvangst van het Nederlandsche gezantschap was zoo luisterrijk, als die van eenigen anderen ambassadeur maar immer geweest was (†).

De wangunst die deze prachtige ontvangst in Konstantinopel vrij algemeen verwekte, ware bijkans voor onzen Pauw noodlottig geworden. Hij teekent in zijne Gedenkschriften aan, dat hij, zich op zekere rustplaats in de nabuurschap van Konstantinopel eens met een glas wijns ververschende, op het punt was van vergiftigd te worden.

Het bleef intusschen niet bij een louter vertoon van pracht en genegenheid: ook het verdrag of de capitulatie, tot welker sluiting het gezantschap eigenlijk was afgevaardigd, kwam gedurende den volgenden zomer, den 6 Julij, gelukkig tot stand. De hoofdinhoud van dat stuk was, dat voortaan gelijke voorrechten en vrijheden

(*) De Fransche gezant te dien tijde heette Baron de Molles, en was schoonzoon van den voorlaatsten ambassadeur, Breves de Sacy, die de Fransche capitulatie had vernieuwd.

(§) De voornoemde bijzonderheden zijn getrokken uit het zeer merkwaardige *Memoriael* van Haga, in H. S. op het Rijks Archief te 's Gravenhage voorhanden.

(†) Men zie deze audiëntie in het breede beschreven door BAUDART, Boek IV. bl. 180—182.

aan de Nederlanders werden toegekend, als de Franschen en Engelschen genoten (*); waaronder vooral ook behoorde de bevoegdheid, om in de voornaamste havens van de Levant consuls te benoemen, die zelfs in lijfstraffelijke gedingen, veel meer nog in het burgerlijke, de rechtspraak over Nederlandsche kooplieden en scheepvaarders hebben zouden. Ten gevolge hiervan werd dan ook te Aleppo een hoofd-consul aangesteld; eene bediening, die het eerst door een der leden van de familie Witsen werd waargenomen (§). Doch deze werd weldra vervangen door Cornelis Pauw, die in April des volgenden jaars de aanschrijving kreeg om voorloopig het hoofdconsulaat van Aleppo te gaan waarnemen, werwaarts hij zich in de maand Augustus van datzelfde jaar begaf. Op den tocht derwaarts over de eilanden Tenedos, Mitylene, Scio, Samo, Cos, Rhodus en Cyprus, ontmoette hij in de haven van Rhodus de Turksche armada, welker Amiraal

(*) Men vindt dit verdrag in zijn geheel in het *Groot-Plakaatboek*, Deel III. bl. 383—390. De Staten begeerden van den Sultan den titel: *Altissimi potentissimi Duces Ordinum Generalium liberarum Confoederatarum Provinciarum inferioris Germaniae, Dei gratiâ dominatores potentissimi multorum regnorum et principatuum Orientalium Indiarum.* Dit werd gereedelijk toegestemd, en de volgende titels werden, ten gevolge daarvan, op Oostersche wijze aan de Staten-generaal in het verdrag gegeven: »Eene eere van de grootheid der heerlijkheid des Christendoms, grootste Hoogheid van de excellentie en grootheid der Wet van Christus, Regeerders van de Regering der gemeente der Christenen, Patronen van de beleefdheid, Heeren van macht en eere, de Generale-Staten, Heeren en Patronen van de vereenigde Provinciën gelegen onder Nederland, als daar zijn: Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijssel, Groningen en Groningerland, en daarenboven van zoovele rijken als zij in O. I. bezitten." De originele »Capitulatie ofte Privilegiën van den Turkschen Keizer Sultan Achmet, gegeven aan de Hoog. Mo. Heeren Staten der Vereen. Nederl." in het Turksch, is nog voorhanden op het Rijks Archief, zeer sierlijk op een groot vel perkament geschreven.

(§) Canneman, *Diss.*, p. 128, 129; *Groot-Plakaatb.*, Deel II. bl. 1331.

Mehèmed Bassa hij op deszelfs hoofdgalei uit naam zijner meesters ging begroeten.

Het eeuwenoude en uitgestrekte Aleppo was sedert lang een der meest bloeiende zetels van den Oosterschen handel. Wel had deze bevolkte stad een gedeelte van hare beteekenis verloren, toen het vinden van den zeeweg naar Indië de gemeenschap over land aanmerkelijk verminderde; doch dit had evenwel de welvaart der zoo merkwaardige Syrische stad niet ondergraven. Een bekend Duitsch reiziger van de zestiende eeuw verhaalt in zijne beschrijving van het Oosten, dat de Hollanders en Vlamingen reeds in zijnen tijd onder bescherming der Fransche vlag aldaar niet weinig koophandel dreven (*). In het jaar 1612 vond men er consuls van drie Europesche Staten: van Venetië, als de zeevarende mogendheid die nog altoos den voornaamsten handel op de Levantsche havens voerde; van Engeland, als de grootste zeemogendheid in het Westen, en van Frankrijk, als den oudsten bondgenoot der Porte in Europa. Hierbij voegde zich nu ook de Nederlandsche Republiek; en ofschoon het niet gemakkelijk was, het nieuwelings ingenomene standpunt te handhaven, Cornelis Pauw deed dit, gelijk uit verscheiden bijzonderheden blijkt, met een allezins gunstig gevolg (§). Hoezeer hij toch ook de oogen van andere vorsten

(*) Deze reiziger heette Rauwolf. Zie CANNEMAN, *Diss.*, p. 128, 129.

(§) *Quoique les Hollandois soient venus trafiquer les derniers dans les Etats du Grand Seigneur*, (dus leest men in een belangrijk werk over den Nederlandschen koophandel van die dagen:) *ils n'y ont pas été traités moins favorablement que les autres nations; au contraire, eux et les Anglais, qui partagent presque tout ce grand trafic depuis longtemps, ont été les plus estimés et les mieux traités, puisqu'ils n'ont payé pendant plusieurs années que 3 pour cent, pendant que les autres nations en payaient 5. Cet avantage, ce bon ordre, et leur sage conduite aussi bien que celle des Anglais dans cet heureux trafic, les en a presque rendus les maîtres, tandisque nous* (Français) *nous y comportons bien autrement.* — *Mémoires sur le Commerce des Hollandois*, Amst. 1718, p. 117. Verg. JANIÇON, *Etat présent des Provinces Unies*, T. *I.* p. 455—457.

en volkeren trok, blijkt uit de bijzondere onderscheiding, die de groote Gustaaf Adolf hem ruim een jaar later bewees, door hem tot Gulden Ridder (*eques auratus* (*)) te verheffen; hetzij hij daarmede beoogd hebbe, vroegere diensten, door Pauws geslacht bewezen, te vergelden, hetzij hij door tusschenkomst van den Nederlandschen hoofd-consul ook aan den Zweedschen handel eene voordeelige gemeenschap met het Oosten gewenscht hebbe te verzekeren (§). Het diploma, hetwelk nog voorhanden is, werd gedagteekend van Narva, den 28 Julij 1614. Mogelijk ook heeft de Zweedsche Monarch wel bedoeld, door nieuwe aan te knoopen betrekkingen tot de Porte, even als zijn bondgenoot, de Fransche Koning, dit gedaan had, zich tegen het Huis van Oostenrijk, waarmede de Sultan in bestendigen strijd was, te sterken. Doch dit ontwerp trof zeker geen doel: weldra toch sloot de Porte den vrede met Oostenrijk, en kregen de zaken daardoor een ander voorkomen. Voorts had ook Zweden in het ge-

(*) De waardigheid van *Gulden Ridder* sluit, behalven de gewone verheffing tot eene ridderorde, ook nog het bijzondere gunstbetoon van de schenking eener gulden keten in zich, waaraan de *insigniën* der verleende onderscheiding gehangen werden.

(§) Merkwaardig is hetgeen de naauwkeurige ANDERSON, *Annals of Commerce*, Lond. 1805, Vol. II. p. 219, schrijft ten aanzien van de vroegere gemeenschap der kooplieden van Hamburg en de Hanza met de Levant. *Till the beginning of the XVIIth Century* (zegt hij) *the merchants of Hamburgh and some others of the Hanse towns, made regular annual voyages up the Mediterranean sea, as Venice, to their great profit, but now those of Amsterdam, getting in to that trade, so completely wormed the Hanseatics out of it, that at length the Hamburgers had no other trade left to them with Venice, but to sell their large ships there, and return home over land. Werdenhagen says, that they formerley traded also to Florence, Genoa and Messina, for silk, in exchange for their corn; and the ships of Lubeck, Wismar and Straelsund, then also used to frequent the ports of Spain, till supplanted therein also by the more dexterous Hollanders.* — Deze bijzonderheid schijnt de aandacht van Gustaaf Adolf te hebben getrokken, en hem op betrekkingen tot de Levant te hebben doen bedacht zijn.

noemde jaar 1614, den 5 April, twee verbonden met de Staten-Generaal gesloten: het eene ten aanzien van de vrije vaart op de Baltische zee tot bevestiging van het vroegere Lubeksche verdrag, het andere tot toezegging van wederzijdsche onderstandgelden voor den oorlog. Dewijl nu Haga reeds voorheen eene zending naar Zweden had waargenomen, alwaar hij door Gustaaf Adolf, toen nog kroonprins, zeer wel ontvangen en met eere bejegend was (*), zoo kan hij deswege bij de latere onderhandelingen op nieuw gebezigd geworden zijn, en het voeren daarvan aan zijnen voormaligen secretaris toevertrouwd hebben.

Ook in het vaderland waren, sedert de vestiging van het hoofd-consulaat te Aleppo, ten gevolge der capitulatie van 1612, reeds eene en andere verordening uitgevaardigd, om de betrekkingen dier belangrijke bediening ten aanzien van scheepvaarders en kooplieden te regelen. Den 8 December van dat zelfde jaar (1612) werd eene acte voor de consuls in de Levant in het algemeen, en voor dien van Aleppo inzonderheid, uitgegeven, waarbij bepalingen werden vastgesteld ten aanzien van het registreren der koopgoederen (§). Bij eene andere acte van die zelfde dagteekening werd aan den secretaris des hoofdconsuls, als ook aan de andere secretarissen, gelast, alle contracten, compromisen, certificaten enz. op te maken, ten behoeve der kooplieden, factoren en schippers, hetzij reizende of handeldrijvende, die zich in de Levant zouden bevinden en hunne hulp inroepen (†). Drie jaren later werd, zoowel aan den consul te Aleppo, als aan den orateur (ambassadeur) te Konstantinopel, toegelaten en verlof gegeven, om van alle goederen, onder Hollandsche vlag in de Levant aangevoerd wordende, 1½ of 2 ten

(*) Men vindt een uitvoerig relaas van deze zending, hetwelk JAC. SCHELTEMA, ofschoon hij veel over Haga schrijft, niet schijnt gekend te hebben, in het provinciaal Archief der provincie Utrecht. Verg. Prof. G. W. VREEDE, *Nederland en Zweden*, bl. 242.

(§) Zie *Groot Plakaatboek*, Deel II. bl. 1331, 1332.

(†) *Groot Plakaatboek*, Deel II. bl. 1333.

honderd te lichten, ter ondersteuning hunner zending (*). Doch deze onderscheidene verordeningen verhinderden niet, dat den consul verscheidenerlei tegenwerking, onheusche bejegeningen en andere wederwaardigheden van zijne eigene landslieden troffen, welke hem in zijne werkzaamheid niet weinig belemmerden. In eene missive, gedagteekend van den 12 Sept. 1615, deed hij daarover zijn beklag, en liet gevoelen, hoe groot de ondankbaarheid was, met welke zijne goede diensten, bescherming en zorgen waren beloond geworden. De Staten vonden goed, hem aan te schrijven, om, volgens het bereids bij eene vroegere lastgeving opgedragene, nogmaals die van de Nederlandsche natie voor zich te ontbieden, en hun van wege H. H. M. ernstig aan te zeggen en te bevelen, om hunne heimelijke kuiperijen en tegenstribbelingen te laten varen, zich geene bedekte zamenspanningen of andere raadslagen tegen des consuls beleid en maatregelen langer te veroorloven, wanneer zij voor hem ontboden werden op de eerste oproeping te verschijnen, en voorts den vertegenwoordiger van hunne overheid zoodanige eerbiedenis en gehoorzaamheid te betoonen, als hem de waarneming zijner hem opgedragene functiën mogelijk en vruchtbaar zouden doen zijn (§). Het blijkt hieruit genoegzaam, met hoeveel bezwaren en moeilijkheden der Staten afgevaardigden nog te worstelen hadden, ook nadat de tegenwerking van de gezanten der andere Mogendheden reeds had opgehouden. Eenige maanden later, den 17 Febr. 1616, werd het rechtsgebied van den consul nog door eene andere acte geregeld. De Hollanders, in die streken verkeerende, moesten bestuurd worden, hetzij door den gezant of de consuls, volgens de wetten in het vaderland kracht hebbende, aangevuld en vervolledigd door de bepalingen des Romeinschen rechts; voorts naar de plakaten en decreten der Staten-Generaal, inzonderheid diegene, welke ten behoeve van de Directeuren der Kamer voor den

(*) *Groot Plakaatboek*, Deel II. bl. 1333, 1334.
(§) *Groot Plakaatboek*, Deel II. bl. 1336.

Levantschen handel waren vastgesteld; en het schijnt wel, dat het vooral deze laatsten waren, aan welke de Hollandsche kooplieden zich noode onderwerpen wilden.

Na den dood van zulk een bekwamen Vizier, als Murad geweest was, stond het te vreezen, dat de zwakke Achmed zich tegen den grooten Abbas van Perzië, ja zelfs tegen zijne eigene vaak overmachtige Bassa's, bezwaarlijk zou kunnen handhaven. Hoe het zij, een aanzienlijk Turksch leger, onder den Vizier Aaron Chalil Bassa, werd uit Konstantinopel naar Perzië gezonden, en de consuls der vier natiën besloten gezamentlijk, ter bescherming van den handel, in gezantschap den Osmanischen veldoverste te gemoet te trekken, om hem de veiligheid van de Europeanen aan te bevelen.

Dit besluit werd ten uitvoer gebracht, en men ontmoette den Vizier aan den Eufraat, nabij de plaats, waar ondersteld wordt, dat het aloude Ur der Chaldeeën is gelegen geweest. Cornelis Pauw vermeldt deze ontmoeting in zijne gedenkschriften, in eenige, schoon niet uitvoerige bijzonderheden. De Staten-Generaal waren zoo wel tevreden van den ijver en het goed gevolg, met welke de onderhandelingen van Pauw in de Levant waren gevoerd, niettegenstaande de talrijke gevaren en belemmeringen, die zich daartegen verhieven, en zijne werkzaamheid scheen een zoo voordeeligen uitslag te beloven, dat men hem toestond, een vice-consul te Aleppo aan te stellen, terwijl hij zelf in de meer zuidelijk gelegene Bassaliks van Syrië en Egypte, waarover de Porte luttel gezag scheen te hebben en weinig invloed te kunnen doen gelden, welke men derhalven bijkans als onafhankelijke rijken konde beschouwen, eene reis zou ondernemen, om ook daar den Levantschen handel te kunnen voorstaan en aanmoedigen; waarna hij zou terugkeeren naar het vaderland, ten einde aldaar een mondeling verslag uit te brengen over de wijze, waarop hij aan den hem opgedragen last zoude voldaan hebben. Deze tocht werd aangevangen in het begin des jaars 1619.

Eene reis, als die Cornelis Pauw thans ondernam, was

vooral in die dagen, een gevaarlijk onderwinden. Nooit was het Ottomanische rijk in zulk eene verwarring geweest, als onder de regering van Achmed. De ambtenaren roofden en plunderden ongestraft, de krijgslieden leefden onder geenerlei tucht, terwijl de Sultan zich enkel bezig hield met het stichten van prachtige gebouwen in zijne hoofdstad; en zóó weinig veilig was het, zelfs voor de gelastigden der Europesche Mogendheden, dat eenige jaren later een tolk van den Hollandschen consul te Aleppo, en dus een burger van de Nederlandsche Republiek, in die stad openbaar door de Turksche overheid aan eene galg werd gehangen (*). Dan dit alles schrikte den kloekmoedigen Nederlander niet af. Hij trok naar het volkrijke Damascus, de aloude, in eene heerlijke vlakte aan de Barady gelegene koopstad, nog altoos de voornaamste stad van Soristan (Syrië); van daar naar het welige, in de lachende vallei van Esdrélon zoo bloeijende Samaria; voorts naar de ontzag gebiedende muren der heilige stad, het ofschoon door de volkeren vertredene, toch zoo eerbiedwaardige Jeruzalem. Hier aangekomen, en de overblijfselen der gewijde oudheid met aandacht aanschouwd hebbende, verlangde hij ook de Doode zee, in de heilige bladeren zoo vermaard, te bezoeken, doch hij werd daarin verhinderd door een twist met den stedehouder des Sultans, die hem dien tocht niet wilde toelaten, of althans geen veilig geleide naar die zoo vaak door zwervende Arabieren onveilig gemaakte streek toestond. Kort daarop werd hij te Jeruzalem gevaarlijk krank, en leed niet weinig door gebrek aan tijdige en gepaste verpleging. Van Jeruzalem vertrok hij naar Gaza, de overoude stad der Filistijnen, waar reeds in de dagen van Herodotus de koopvaardij der Middellandsche zee zich aan den Arabischen karavanenhandel aansloot (§); en van daar naar het rijke Caïro, de hoofdstad van Egypte en het doel zijner reize, wijl men daar het middelpunt

(*) CANNEMAN, p. 129.
(§) HEEREN, *Ideën*, Deel II. bl. 111, 112.

der handelsgemeenschap vond tusschen Europa, de Middellandsche zee, Azië en het noord-oostelijke Afrika. Immers wijl het voornemen van den Nederlandschen consul zonder twijfel was, om ook daar de belangen van den vaderlandschen koophandel voor te staan, zoo moest wel zijne aandacht voornamelijk vallen op deze stad, niet alleen de voornaamste van Egypte, maar eene der grootste van de wereld, en waar een zoo uitgestrekte handel in katoen, koffij, linnen, gom, reukwerk van allerlei soort en andere menigvuldige voortbrengselen van het geurige Oosten gedreven werd. De koophandel op dat gewest werd destijds van meer aanbelang geacht, dan die op geheel het zoo weelderige en door de natuur zoo rijkbegunstigde Iberische schiereiland. En inderdaad, deze handelstak had voor Nederland van het uitnemendste gewicht kunnen worden, indien niet, korten tijd na deze bemoeienissen van Pauw, de onbedachtzaamheid en het onverstand der beide na elkander in dat land gezondene consuls, Reggio en Theyls, de zaken der Hollandsche kooplieden voor het vervolg geheel bedorven en ten ondergang gevoerd hadden, zoodat later slechts weinige Nederlandsche schepen, aan den mond des Nijls ankerende, niet zonder groot gevaar van golven en stormen, bijkans ter sluik, eene onvolkomene vracht, door dienst en hulp van gewinzieke Joden, vermochten in handen te bekomen (*).

Na het bezoeken van Caïro ging Pauw den Nijl over, en bezocht de jaarduizenden heugende Pyramiden van Gizeh, welker uitwendig voorkomen en innerlijke gesteltenis hij in zijne *Gedenkschriften* naauwkeurig afbeeldt en beschrijft. Van daar trok hij de Arabische woestijn, weleer de zwerfplaats van het ook uit Egypte trekkende volk van Israël, door, bezocht nog eenmaal Palestina in

(*) CANNEMAN, p. 134, 135. Zie ook over den handel der Nederlanders op Caïro, HUËT, *Sur le Commerce des Hollandois*, Amst. 1717, p. 132; en JANIÇON, *Etat présent de la République des Provinces Unies*, La Haye, 1729, T. I. p. 457, 458.

zijne geheele lengte, reisde door Klein-Azië naar Konstantinopel en Adrianopel, en voorts over Jassy, Warschau, Stettin, Lubek en Hamburg naar het vaderland, waar hij, na eene zoo belangrijke uitlandigheid en het bezoeken van zoovele gewesten en volkeren, den 24 October 1619 te Amsterdam in het ouderlijke huis terugkeerde, ruim een halfjaar nadat de groote staatsworsteling in de Republiek, in welken zijn vader zoo diep was betrokken geweest, door het onthalzen van 's lands Advocaat hare beslissing had erlangd. — Wel was hij door stormen en gevaren ter zee en te land geteisterd of bedreigd geworden; doch welk een staatsstorm en welke geweldige schokken in het vaderland zelf was hij daardoor niet ontgaan!

Den 29 November deszelfden jaars verscheen Pauw in de vergadering der Staten-Generaal, en verhaalde beknoptelijk de bijzonderheden van zijne reize naar de Levant, het waarnemen zijner ambtsverrichtingen te Aleppo, en de gesteltenis in welke hij 's lands aangelegenheden aldaar had achtergelaten, waarop hij door de gansche vergadering werd gedankt en met gelukwenschingen werd begroet, met verzoek om het mondeling medegedeelde ter eeuwigdurende gedachtenis op schrift te stellen en aan H. H. Mog. over te reiken; hetwelk hij ook op den 11 December daaraanvolgende heeft gedaan (*).

Een jaar later, in November 1620, vertrok Pauw andermaal in dezelfde hoedanigheid naar Aleppo; doch ditmaal de reis geheel over zee doende, na in Engeland, in Spanje en op Malta een tijd lang te hebben vertoefd, tot hij, in Maart 1621, op de reede van Alexandrette gelukkig aan land stapte en onverwijld naar de plaats zijner bestemming doorreisde.

Ditmaal heeft zijn verblijf te Aleppo niet lange geduurd. De jammerlijk verwarde toestand des Ottomanischen rijks, de rooverijen en plunderingen welke dien

(*) Zie het Register der Resolutiën van de Staten-Generaal van 1619, op 29 November, 11 en 13 Dec.

ten gevolge ter zee en te land plaats hadden, en het verval van den koophandel, of liever de onmogelijkheid om onder die omstandigheden aldaar geregelden handel te drijven, deden hem beseffen, dat de onkosten van het consulaat door de baten van den handel geenzins zouden gedekt worden; en hij besloot derhalven, zijne bediening voorloopig aan den consul van Frankrijk op te dragen (*); waarna hij, van daar met twee Engelsche schepen vertrokken, over Venetië, Genua, Marseille, door Frankrijk ten tweeden male naar het vaderland terugkeerde, en in het laatst van Julij 1622 wederom in Holland aankwam.

Van eene reis door Italië en Frankrijk gedaan in het jaar 1624, gedurende welke hij zich vooral een geruimen tijd in het grootsche en prachtige Rome ophield, welks majestueuze gebouwen en rijke kunsttrezoren hij met bewondering in oogenschouw nam, zullen wij hier niet in het breede gewagen, daar die reis met zijne staatkundige loopbaan in geen onmiddelijk verband stond.

Zes jaren later kwam Cornelis Pauw in nadere betrekking, dan tot dus ver, met den heldhaftigen en roemruchtigen Koning van Zweden. Geven wij een kort overzicht van diens betrekkingen tot Nederland in de dagen van den vreesselijken en voor geheel Duitschland zoo verwoestenden dertigjarigen krijg!

Reeds sints het jaar 1614 hadden de Staten (gelijk wij aanvankelijk zagen) een verbond van onderlinge bescherming met dien uitmuntenden Vorst gesloten, voor een tijdsverloop van vijftien jaren. In den laatsten tijd was Gustaaf in een Poolschen oorlog gewikkeld geworden, in welken hij veel beleid en moed had getoond. Ook had hij blijken gegeven, niet alleen een dapper, maar tevens een

(*) Hoe vaak in dien tijd de belangen dezer landen benadeeld werden, wanneer de consulaten door vreemden moesten bediend worden, en hoe veel ook in Aleppo door het vertrek van Pauw werd verloren, leert de brief van Corn. Haga aan Floris II van Pallant Graaf van Culenborg, dien wij naar het oorspronkelijke hier achter als *Bijlage* mededeelen.

menschelijk, vooral een godvruchtig krijgsheld te zijn. Toen derhalven de vruchtelooze pogingen des Konings van Denemarken, om zich aan het hoofd der Evangelische partij te handhaven, door een vredeverdrag tusschen hem en Keizer Ferdinand geëindigd waren, was het zeer natuurlijk, dat de Staten, ter verdediging van de Protestantsche zaak in het Duitsche rijk, het oog op Gustaaf Adolf sloegen. Men begon, met eenige regimenten voor den Koning te werven, en hem die naar Duitschland over te zenden. Gustaaf Adolf, ook daardoor aangemoedigd, ging den 30 Mei 1630 scheep. Vier weken lang werd zijne vloot door tegenwinden opgehouden. Eindelijk werden de ankers gelicht, en nadat de Koning vernomen had, dat het eiland Rugen door zijne troepen in bezit genomen was, landde hij den 24 Junij op Duitschen bodem aan, juist honderd jaar na de overgave der geloofsbelijdenis te Augsburg, viel onder den blooten hemel op zijne knieën neder, en riep uit: »O God, die Gij over hemel en aarde en zee en wind heerschappij voert, hoe zal ik U danken, dat Gij mij op deze gevaarlijke reize zoo genadig behoed hebt! Ja! ik dank U uit den diepsten grond mijns harten, en bidde U, daar Gij weet, dat deze tocht niet tot mijne, maar alleen tot Uwe eer bestemd is, en tot troost en hulp Uwer arme, verdrukte Kerk, wil mij ook verder genade en zegen verleenen!" Toen 's Konings legergrooten dit vurig gebed hoorden, ging het hun door merg en been, zoodat zij zich van tranen niet konden onthouden. Daarop sprak de godvruchtige held: »Weent niet, maar bidt vuriglijk uit grond des harten; hoe meer gebeds, te meerder zegen; want ijverig gebeden, is reeds half gestreden en gezegevierd (*)."

Gustaaf Adolf had van den Koning van Frankrijk een millioen gulden bedongen; door de Staten werd hij met honderd en vijftig duizend gulden ondersteund (§). Toen

(*) Fr. von Raumer, *Geschichte Europa's in den drei letzten Jahrhunderten*, Th. III. S. 497, 498.

(§) Wagenaar, *Vaderl. Hist.*, Deel XI. bl. 137.

's Vorsten zegepralen hem den weg tot het hart van Duitschland baanden, werd op het einde van 1631 Cornelis Pauw tot den doorluchtigen krijgsheld gezonden, om hem, terwijl de Heer van Vosbergen van wege de Republiek aan het hof van Frankrijk zou onderhandelen, bekend te maken met de wijze van zien der Staten ten aanzien van het betoomen der heersch- en staatzuchtige ontwerpen van Spanje; in verbindtenis met het Huis van Oostenrijk; als welke op niets minder doelden, dan om, na het invoeren eener eigenmachtige heerschappij in Duitschland, ook aan de overige Mogendheden van Europa de wet te stellen (*). Daarenboven moest Pauw van den Koning de meest mogelijke begunstiging voor den Nederlandschen handel zoeken te bedingen (§). Doch, toen nu de Koning van Zweden, niettegenstaande al de behaalde voordeelen, de wederom aanwassende macht des Keizers bespeurde, verzocht hij den afgezant der Staten, om eene reize naar 's Hage te doen, ten einde de gesteltenis der zaken in Duitschland aan de bewindhebbers der Republiek naauwkeurig bekend te maken en de noodzakelijkheid te doen in het oog vallen, dat zij zich nader mochten aansluiten. De Staten vonden daarop goed, den heer Pauw wederom ten spoedigste naar Frankfort te zenden, met eene missive aan den rijkskanselier Oxenstiern, aan den Hertog van Weimar, en aan de anderen die het voornaamste bestuur der zaken in handen hadden, onder verzekering, dat de Republiek voortaan hare onderstandsgelden gewilliger en gereeder dan tot hiertoe zoude opbrengen, om zóó de Zweedsche of Protestantsche partij op alle mogelijke wijzen aan te moedigen en te steunen (†).

Toen de onvergelijkelijke Christenvorst en held in den slag van Lutzen den 16 Nov. 1632 sneuvelde, was Cornelis Pauw de eerste, die, door middel van zijnen in

(*) AITZEMA, *Zaken van Staat en Oorlog*, Deel I. bl. 1266.
(§) AITZEMA, Deel I. bl. 1285.
(†) AITZEMA, bl. 1267.

Duitschland achtergebleven secretaris, van wege den kanselier Oxenstiern daarvan verstendigd, dat bericht onmiddelijk aan den Prins van Oranje mededeelde, wien het eene zeer groote ontsteltenis baarde. Nu werd onverwijld de last, die reeds aan Pauw opgedragen was om zich op nieuw naar den Koning van Zweden te begeven, ingetrokken, en werd hij in stede daarvan voorzien met geloofsbrieven aan 's Konings ministers en aan de Duitsche Vorsten van de evangelische belijdenis, ten einde in de omstandigheden, uit dit onverwachte sneuvelen geboren, de belangen der protestantsche zaak zoo veel mogelijk voor te staan, en de eensgezindheid der bondgenooten te bevorderen (*).

Den 8 December daaraanvolgende vertrok Pauw uit 's Gravenhage, om dit gezantschap te bekleeden. Op deze reis kwam hij in oogenschijnlijk gevaar door eenen aanslag der Zweden op Deutz, terwijl hij zich te Keulen bevond; een aanslag, die groote verwarring in de stad veroorzaakte en de burgerij de wapenen deed aanschieten; waardoor hij, alvorens als een onschendbaar persoon ge-

(*) Men zie belangrijke opmerkingen en wenken omtrent de ontwerpen en bedoelingen van Gustaaf Adolf, bij VON GEYER, *Geschichte Schwedens*, Th. III. S. 246—250, inzonderheid S. 249, waar de geschiedschrijver van Zweden desaangaande het volgende zegt: *Was Gustav Adolf gewollt? Eine grosse Monarchie, ohne allen Zweifel, zu deren künftigen Stützen er in Deutschland den jungen Friedrich Wilhelm von Brandenburg (später der grosse Kurfürst) und Bernhard von Weimar zählte, jenen an der Hand seiner Tochter, diesen seiner Schwester Tochter. Vermuthlich war auch ein protestantisches Kaiserthum seinen Gedanken nicht fremd. Beschlossen war übrigens, auch bei ihm selbst, nichts. Seine Blicke spähten weit umher. Seine Lust war es, den Faden mancher Möglichkeit in seiner Hand zu halten. So sieht man ihn den Vorschlag ergreifen, nach Sigismunds Tod durch die Polnischen Dissidenten selbst König von Polen zu werden. So findet man ihn in Verbindung mit dem Fürsten von Siebenbürgen, den Krimschen Tartaren und Russland, zu Schwächung des Oesterreichschen Interesse, so in Polen als in Deutschland.*

kend te worden, als vreemdeling een oogenblik voor verrader werd gehouden. Toen hij echter in zijn karakter erkend was, droeg hij krachtdadig bij tot herstel der orde, en werd deswege door den magistraat heuschelijk bedankt en kostelijk onthaald.

Bij het reizen door Duitschland werd Pauw op het pijnlijkst getroffen door het verschillend voorkomen, dat de landen, door den bestendig teisterenden geesel des oorlogs verwoest, vertoonden, in vergelijking vooral met hetgeen hij op zijne eerste reize naar de Levant waargenomen had. Thans vond men barre woestijnen ter plaats waar weleer duizenden vrolijke en nijvere ingezetenen door elkander wemelden, waar de natuur voorheen hare kostbaarste zegeningen had uitgestort, en welvaart en overvloed hadden geheerscht. De velden, door de vlijtige hand des landmans verlaten, lagen onbebouwd en verwilderd. Verbrande kasteelen, verwoeste akkers, aan kolen gelegde dorpen, lagen uren ver in het rond, als in een baaierd herschapen, terwijl de verarmde bewoners het steeds aanwassend getal dier roofgierige horden vermeerderden, die gereed waren, morgen aan min rampzalige naburen hetzelfde lot te doen ondergaan. Alle banden van maatschappelijke orde waren in dezen toestand van verwarring en ellende verbroken; de vrees voor het zwaard der overheid loste zich op in die voor het zwaard des krijgsmans, daar de bevelhebber eens legers een veel gewichtiger persoon in den lande was, dan de rechtmatige regent, die dikwijls tot het uiterste was gebracht van zich voor genen in zijne vaste plaatsen te moeten verbergen. Al de voortbrengselen van natuur en kunst hadden plaats gemaakt voor de verschrikkingen eener woeste en huilende wildernis, of voor het krijschend rumoer van ontmenschte barbaren; en algemeen vond men (om de eigen woorden van Pauw in zijne *Gedenkschriften* te bezigen) »clagen voor weelde, ende also d'ongestedicheyt van de fortuyn in alle wereltsche saecken."

Van geen grooten invloed was deze zending aan de

Duitsche hoven, nu de onverschrokken held, die de ziel van de evangelische partij was geweest, zich niet meer aan haar hoofd bevond; vooral toen, eenige maanden later, door den ongelukkigen slag bij Nordlingen (7 Sept. 1634), waarbij Hertog Bernhard en de Zweden een volkomen neêrlaag leden, de zedelijke kracht der protestantsche partij aanmerkelijk verzwakt werd. Ofschoon Pauw zijn gezantschap allezins tot genoegen van zijne meesters bekleedde, waarvan hem den 3 Mei 1635 eene uitdrukkelijke verklaring bij acte werd overhandigd, zoo heeft hij echter die betrekking later niet weder vervuld. Hij was sedert den 16 Aug. 1626 gehuwd met Anna Pels, eene dochter van goeden huize, die hem wel op zijne beide gezantschapsreizen in Duitschland moedig verzeld had, doch op deze laatste, nadat hij reeds vertrokken was om van zijn wedervaren mondeling verslag te doen, wegens zwangerschap en kraambed te Metz had moeten achterblijven, te midden der zorgvolle omstandigheden, die uit den slag van Nordlingen voortvloeiden. Zij keerde van daar onverzeld weder terug, niet begeerende, dat haar echtgenoot, in staatszaken gewikkeld, zich harenthalve op nieuw aan het krijgsgevaar zou blootstellen. Doch dit een en ander schijnt aanleiding gegeven te hebben, dat Pauw na dien tijd geene nieuwe gezantschappen heeft op zich genomen.

Van toen af heeft hij ook geene andere staatsambten meer bekleed. Hij genoot echter het bijzonder vertrouwen der Prinsen van Oranje, en werd bij onderscheidene gelegenheden tot werkzaamheden in hunne dienst gebezigd. Frederik Hendrik had hem in 1632 tot zijnen Raad en Rekenmeester aangesteld, in welke bediening hij later door Willem II en door de vorstelijke voogdessen van Willem III werd bevestigd. Hij werd daarenboven, benevens den griffier Musch en den ontvanger-generaal Van Berckel, in eene bijzondere commissie door Willem II benoemd, tot herstel van een behoorlijk beheer over zijne domeinen en derzelver inkomsten (*).

(*) Scheltema, *Staatkundig Nederland*, Deel II. bl. 177. Een authentiek afschrift van de acte zijner aanstelling, die tevens zijn

De laatste aanteekening, in zijne *Memoriën* voorkomende, is van het jaar 1656, als wanneer de beide Vorstinnen hem op zijn verzoek een zeer eervol ontslag van zijne werkelijke bediening van Raad in 's Vorsten Rekenkamer verleenden, met een jaargeld van *ƒ* 1000-: en de belofte, om zijnen zoon, jonkh. Pieter Pauw, bij de eerst voorkomende gelegenheid, voor aanbevolen en in gunstige herinnering te zullen houden. Hij schijnt niet lang daarna overleden te zijn.

De leeftijd van Cornelis Pauw vervult het tijdvak, hetwelk als de bloeieeuw der Nederlandsche Republiek moet beschouwd worden: daarom verdient zijn levensloop, die in de gewichtigste belangen der natie ingreep, bijzondere aandacht. De zeven eerste jaren zijns levens behooren nog tot de zestiende eeuw, die de kerkhervorming zag ontluiken, bestemd om voor Europa eene nieuwe orde der dingen te doen ontstaan. In zijne jongelingschap breidde zich de jeugdige Staat oost- en westwaarts naar alle zijden uit. Zijn vader was een der eersten, die de vaart op het rijke Oost-Indië in werking brachten; zijn broeder een der eerste Bewindhebbers van de West-Indische Compagnie; de oudere broeder was als Raadpensionaris van Holland eenen tijd lang de voornaamste ambtenaar van den Staat; een andere broeder, gedurende eene lange reeks van jaren, hoofd van het voornaamste gerechtshof in Holland; zijn oom een der grootste lichten in de kruidkunde aan de hoogeschool van Leiden; zijn neef door aanhuwelijking (de echtgenoot der kleindochter van Michiel zijn broeder, Koenraad van Heemskerk) de aanverwant en kweekeling van den vermaarden Koenraad van Beuningen, en, even als deze, een der groote diplomaten uit de Nederlandsche school; mannen,

berichtschrift was, is nog onder meerdere familiestukken voorhanden.

die, volgens de verklaring van eenen uitstekenden staatsman onzer dagen, de eenigen waren, die tegen de Fransche diplomaten der eeuw van Lodewijk XIV waren opgewasen. In zulke betrekkingen geplaatst, schijnt Cornelis Pauw eene personaadje te wezen, wiens levensbeschrijving, zonder aanmatiging, eene niet onbelangrijke bijdrage tot de staats- en handelsgeschiedenis van de Republiek der Vereenigde Nederlanden kan genoemd worden.

BIJLAGE.

Welgeboorne Graeff ende Genadige Heer.

Genadige Heer, Uwer Gen. goedertierentheijt ende affectie tot alle getrouwe dienaers van de landen doen mij vastelijck vertrouwen, dat mijne ootmoedighe remonstrantie ende versoucken aen de Hoog Mog. Heeren Staten Generaell gesonden, (daer van Uwe Gen. vuijt de publijcque brieuen den inhout verstaen sal hebben) van denselvigen soe redelijck gevonden sullen werden, dat daerop middelende sijn favorabel ende genadich advijs de versochte andtwoordt ende resolutie volgen sall.

Door mancquement van incoemen werdt niemandt van de Nederlantsche natie gevonden, die in eenige Schale van Leuante de consulaeten begeert te bedienen, sulcx dat wij alomme vreemden moeten gebruijcken, niet alleen tot een merckelijcke schaede van mijne particuliere rechten (die seer ontrouwelijck geadministreert werden), maer oock de ruïne van de negotiën, die van de vreemde Consuls nae haer vermoegen onder de hant geprocureert wert. Waer van wij twee versche exempelen hebben: het eene in Aleppo, daer den Franschen Consul (dien de protectie van de Nederlanders bevolen is) het voorleden jaer de Persiaenen, jegens allen volckerenrecht ende de vrijheijt van de negotiën, met gewelt ende door assistentie van

particuliere vermogende Turcken, belet heeft, haere goederen op de schepen van onse landen te laeden, ende nu de capitaelen van de Nederlanders met gelijcke violentie aengetast, om daermede te betaelen de schulden van den heer Ambassadeur van Vranckrijck, die sijne Ed. hier om de affairen van de Fransche natie gemaeckt heeft; het andere in Cyprus, daer den Venetiaenschen Consul ende een ander Grieck, tot Venetia opgevoet sijnde, het consulaetschap over onse natie ambieerende, ende jegens eenen, genaempt Pietro Sauioni (die het bedient) door allerhande calumniën contraminerende, soe veel gedaen hebben, dat den eenigen Nederlantschen factoor in Cyprus gebleven sijnde, genaempt Jan de Marees, seer miserabelijck ende verradelijck door haere brauen (*ipsis praesentibus et inspectantibus*, *imo jubentibus*, gelijck de informatiën medebrengen) vermoort is geworden. Vuijt Morea ende alle andere quartieren van Arcipelago coemen van de Consuls niet dan dagelijcxsche clachten, dat sij in qualiteijt als Consuls over onse natie alomme aen de Turcxsche Ministers veel presenten moeten geven, ende daerijegens geene incoemen ofte vervallen en hebben, alsoe de Italiaenen, Griecken ende Jooden, die de Nederlantsche schepen gebruijcken, haer niet te wille weeten, ende in dese landen nauwlijcx practicabel van de selvige ijet bij gevouchelijcke middelen te becoemen, soe lange de schippers met heur luijdens t' samen spannen, gelijck sij gewoen sijn te doen om haere particuliere interessen. Waer vuijt Uwe Gen. dan sall kennen oordelen, dat men de saecken van Levante niet langer buijten een algemene confusie sall kennen houwen, noch ijmandt langer vinden, die den last van de protectie van onse natie sall willen draegen, ten sij daer inne promptelijck versien ende middel gevonden werdt, waer door wij ons alomme van Nederlantsche Consuls, ofte ten minsten van andere bequaeme persoenen sullen moegen dienen, 't welck verhoepen, dat bij middel van het placaet, daer van een project aen de hoochgedachte heeren Staten Generael gesonden heb, sal kennen geschieden. Maer off men bij avonture ons soude willen obijcieren, dat soedanige ordonnantie de schippers schaedelijck sall weesen in haere vrachten, die sij alomme op de custen van Italia ende Grecia moeten soucken. Het is wel waer, dat de vreemde coopluijdens ende bevrachters liever sullen sien, dat sij onser landen schepen, sonder eenige obligatie aen de Nederlantsche Consuls te hebben, nae haer eijgen appetijt moegen gebruijcken, maer het is niet geloeffelijck, dat daerhaluen haere negotiën op Levante sullen abandonneren, noch de Nederlantsche schepen verlaeten, naedemael sij de Fransche ofte En-

gelsche niet beter coop kennen gebruijcken, ende de vrachten van de Italiaensche schepen ongelijck grooter sijn, behalven de schaersheijt ende onbequaemicheijt van deselvige. Daerenboven is seer considerabel, dat de Italianen (die de vrachten van onser landen schepen seer goet coop hebben) de negotiën, principalijck van de cattoenen, van onse landen diverteren, daer ouer de Nederlantsche coopluijdens, die in Smirna in cattoenen plegen te handelen, ende van de Italiaenen daer genouchsaem vuytgebeten sijn, oock bij schriftelijcke remonstrancie aen mij voor desen gedoleert hebben gehadt, ende versocht, dat men deselvige met de ambassaets ende consulaets rechten behoorden te belasten, ofte dat sij andersints meer beswaert werdende, als sij luijdens, de negotiën niet soude kennen continueren, 't welck ons nu de experientie geleert heeft waerachtich te weesen.

Door het aenwassen van de onkosten aen d'eene sijde, ende de verminderinghe van de negotiën aen d'andere, sijn wij dese twee jaeren in onse menage seer ten achteren gegaen, ende hebben grootelijcx van 't onse gespendeert, gelijck Uwe Gen. vuijt de reeckeninghe alleen van de presenten sall kennen speuren, die de ambassaets rechten, die wij gedurende denselvigen tijt genooten hebben, bouen de twee duijsent realen van achten excederen. Nu kan ick vuijt mijn tractement de huijshoudinghe, gagie van de officieren ende dienaers van mijne corte, van de Truchemans, Janijtsaren, onkosten van de paerden. die men om de eere ende reputatie van de landen moet houden, cledinghe, reparatie van meubelen, ende andere ontallijcke dagelijcxsche loopende onkosten, op verre na niet vervallen.

Het is alleen den dienst van de landen, die mij beweecht heeft, om goedtwillichlijck niet jegenstaende de voorgedachte mijner ongelegentheijt hier dus lange te continueren. Het is Uwe Gen. bekent, met hoe groeten ijver ende sorge, sonder mijn beurs oock te spaeren, ick t' sedert de laetste troubles, ontstaen in de rijcken van Bohemia ende Hungaria, daer toe altijt heb gearbeijt, soe bij den Prins van Transilvania, als bij de Grooten van dese Porta, dat de saecken soe mochten beleijt werden, dat onse lieve vaderlant jegens den vuijtganck van de treffues, ende aenstaende swaere oorloegen met Spangie, door de diversie van de Spaensche ende Oostenrijcxsche wapenen eenich soulagement mocht voelen. 'T welck alhoewel door de sinistre ende fatale accidenten van de oorloegen, soe geluckelijck niet en is gesuccedeert, gelijck de fondamenten daer toe wel geleijt waeren, soe verhoepe nochtans, dat Godt Almachtich de bloedige desseinen van onse vianden (die desen soemer de landen

aen allen canten benauwt ende omcingelt hadden) door de hernemingbe van couragie ende mannelijcke resolutie van den hooggedachten Prins van Transilvania, gesecundeert van dese Porta, verhindert sall hebben. Hoe groote hulpe, naerstige onderrechtinghe ende gedurighe aenporringhe dit stuck, staende den turbulenten staet van dit Rijck, van noode heeft gehadt, sall Uwe Gen. vuijt mijne successive publijcque brieven genoech verstaen hebben, ende consequentelijck naar sijne groote ervarentheijt kennen oordeelen, om wat consideratiën ick dese laetste jaeren, siende het verloop van de negotiën ende de groote verminderinghe van mijne incoemen, mij evenwel gecontenteert heb, het soete vaderlant, oock met mijne schaede langer te derven, ende een nieuwe familie met mijne seer lieve consorte hier te doen coemen, tot soe groote excessive onkosten, gelijck deselvige door het missen van de Oorlochschepen, tot mijne particuliere lasten vuijt gevallen sijn. 'T welck ick vertrouwe, dat bij Uwe Gen. ende alle de andere Heeren oock fauorabelijck ingesien sall werden, om in de versochte subsidie voor den gepasseerden tijt, ende de andere poincten voor het toecoemende te consenteren.

Alhoewel de Hoeg Mog. Heeren Staten Generael mij anderhalff ten hondert voor ambassaets recht in Aleppo ende Cyprus toe hebben geleijt, soe ist nochtans in der daet sulcx, dat ick nauwlijcx een daervan geniete, overmidts de Consuls gewoen sijn aen de coopluydens, ten fijne sij haere capitaelen oprechtelijck souden aengeven, groote cortesien te doen, gelijck den Franschen Consul in Aleppo, sonder mijne licentie, hem in plaets van anderhalf voor mijn recht, niet meer als een ten hondert heeft doen betaelen, om de natie te complaceren, opdat hij alsoe int besit van 't consulaet mach blijven. Ende evenwel werden wij dagelijcx geaduiseert, dat de factooren naer haer eijgen appetijt de rechten frauderen, sonder dat de vreemde Consuls sulcx straffen ofte remedieren. Den voorgaenden Franschen Consul, sieur Jan Paulo Moustier, in Aleppo gestorven, is mij duijsent ende in de 't seventich realen van achten schuldich gebleven, daervan ick noch in Aleppo, noch in Marsilia, van sijne erffgenamen niet een penning can recupereren.

Den Consul van Cyprus geeft mij wat hij wil, alhoewel daer jaerlijcx veel Nederlantsche schepen laeden, excuseert de cleijne incoemen daermede, dat sij voor vreemden op vrachten vaeren, ende weijgeren aen hem eenige rechten te betaelen, onder welck pretext de coopluijdens den Consul, ende sij beijde mij, soe veel kennen frauderen, als het haere luijdens te passe coempt. Dus sijn onse incoemen alomme verlooren gegaen, tsedert ons, door de absentie

van den heer Consul Pauw, van vreemde Consuls hebben moeten dienen. Daerhalven het oock niet buijten redenen is, dat voortaen de versochte verbeteringhe genieten, gelijck voor mijne coempste aen de vreemde Ambassadeurs twee ten hondert van onse natie betaelt sijn geworden.

Aengaende de saecken van Barbaria, daarmede heeft niemandt meer moeijte als ick gehadt, behalven de oncosten van de menichvuldighe commandamenten derwaerts gesonden, ende presenten aen de Passas gegeuen, om deselvige tot de onderhoudinghe van de vrede, keijserlijcke capitulatiën ende commandamenten te verobligeren. Ick verhoope dan, dat het Uwe Gen. oock billijck sall vinden, dat in de negotiën, die voortaen in deselvige plaetsen van de Nederlanders soude moegen gedreven werden, mijn recht, gelijck in andere quartieren van Turcquie, geniete. Gelijcke redenen militeren oock in de Scala van Jemen ende andere custen van de Roode Zee, op de welcken de vrijheijt van de handelinghe (die generalijck allen Christenen verbooden was) door mij ende met mijne onkosten voor de Oostindische Compagnie verkregen is geweest. Op alle welcke poincten ick Uwer Gen. gunste dienstelijck imploreer; ick sall daer ijegens *publice*, nae mijn gantz vermoegen, den dienst ende eere van de landen met de gratie Godts soe betrachten, dat het talent, mij vertrouwt, beuonden sall werden niet onvruchtbaer gelegen te hebben, ende *privatim* verobligeert blijven om Uwe Gen. in alle voorvallende occasiën met een danckbaer gemoet te dienen. Daar toe mij offererende sall hiermede,

Welgeboorne Graeff ende Genadige Heer,

Godt Almachtich bidden voor Uwer Gen. gesontheijt, welvaeren ende lange leuen, ende mij seluen alderdienstichst recommanderen in sijne genadighe gracie. In Constantinopoli, den 23 Decembris 1623,

Uwer Gen. getrouwe Dienaer
(*Get.*) Cornelis Haga.

STADREGT

VAN

BRONKHORST.

Op den regter oever van den Geldersch IJssel, ruim vijf uren beneden de plaats waar hij uit den Rijn zijn begin neemt, ligt, te midden van vruchtbare graanvelden en welige weiden, eene onaanzienlijke buurschap met minder dan zestig huizen, welker bewoners, ten getale van weinig meer dan 300, in akkerbouw en veeteelt een voor hunne geringe behoeften genoegzaam bestaan vinden. Nevens deze buurschap verheft zich een toren, welks muurwerk, eene afkomst uit de middeleeuwen en eene bestemming tot afwering van vijandelijk geweld verradende, thans de vreedzame woning van eenen landman bevat.

Die toren is het overblijfsel van het hoofdslot der heeren van Bronkhorst, vrije en onafhankelijke dynasten, die, even als de graven, wier standgenooten zij oorspronkelijk waren, landvorstelijke regten verwierven, oorlog voerden, verbonden sloten, leen- en dienstmannen hadden, het opperste regtsgebied uitoefenden, munt deden slaan, tollen deden heffen, land- en stadregten aan hunne onderzaten verleenden, — tot dat zij in de zestiende eeuw genoodzaakt werden de oppermagt van Gelderland te erkennen.

Die weinig beteekenende buurschap is het overblijfsel der plaats, die in het jaar 1482 door Gijsbrecht, heer van Bronkhorst, Borkelo, Homoet en Wisch, met stedelijke regten begiftigd werd. — Gijsbrechts vader, heer Otto, had zich aangesloten aan de edelen, ridders en steden van het vierendeel van Zutphen, welke zich in 1418 en 1436 met die der overige vierendeelen van Gelderland verbonden, om verdeeling van het hertogdom te voorko-

men, rust en eendragt te bewaren, voor de handhaving van land- en stadregten te waken, en den hertog alle dienst en hulp te ontzeggen, zoo hij het toenemend geweld en onregt niet te keer ging, de veiligheid der wegen te land en te water niet handhaafde, de kooplieden niet beschermde, de munt niet regelde, de overeenkomsten met naburige vorsten niet gestand deed, de geregelde regtspleging niet bevorderde (1). Heer Gijsbrecht zelf, omstreeks 1458 aan zijnen vader opgevolgd, handelde naar dezelfde beginselen. Hij verbond zich met Adolf, toen die door de partij der beweging aan het hoofd der zaken was gesteld; in 1471 was hij de eerste der afgevaardigden uit het vierendeel van Zutphen, toen de gevangenschap van Adolf en de bedreigingen des hertogs van Bourgondië eene naauwere verbindtenis tusschen de drie benedenkwartieren tot bevordering der gemeene belangen noodig maakten; daarna (in 1472) was hij onder de eersten, die het verdrag bezegelden, waarbij de graaf van Meurs als hoofdman werd aangenomen, om het land voor Adolf te bewaren (2), en later nog (1477 en 1479) leende hij zijn raad en zegel, om, na Adolfs dood, als uiterst redmiddel voor het erfdeel van diens kinderen, aan Lodewijk van Bourbon, bisschop van Luik, de voogdij op te dragen en Hendrik van Zwartsenburg, bisschop van Munster, als beschermheer aan te nemen.

Nam heer Gijsbrecht een werkzaam aandeel in de algemeene landszaken, hij zocht ook, overeenkomstig den geest des tijds, den toestand zijner onderdanen te verbeteren door het verleenen van vrijheden en regten: van het gezag, tot dus verre door hem of zijnen ambtman uitgeoefend, stond hij een gedeelte aan hen af; door gelijkmatige bedeeling des regts verschafte hij hun een waarborg voor de veiligheid hunner persoon en goederen; hij onthief hen van willekeurig opgelegde lasten en schatting, en bestemde een gedeelte van de voordeelen des

(1) Zie hierover mijne *Gedenkw. uit de Geschiedenis van Gelderland*, deel III. bl. CXLVI volgg.; deel IV. bl. LII volgg.

(2) *Gedenkwaardigheden*, deel IV. *Oork.* No. 509 en 530.

gerigts ten behoeve der ingezetenen zelve; hij bepaalde hun aandeel in de kosten, tot bevestiging en bewaking der plaats aan te wenden, en zorgde, dat ook de vreemdeling veilig en voegzaam onder hen verkeeren konde.

Het geslacht der heeren van Bronkhorst bestaat niet meer; een bouwval wijst nog de plaats aan, waar zij leefden en werkten; hun hoog gezag is te niet gegaan, en heeft, met de regten en vrijheden, welke zij aan hunne onderzaten verleenden, in den loop des tijds, hetzij voor overmagt, of voor het algemeen belang, moeten wijken; maar nog is de perkamenten brief in wezen, die door heer Gijsbert en vijf burgeren van Bronkhorst den 13 Maart of den 4 September (1) 1482 in groen was bezegeld werd; drie dier zegels, waaronder dat van den heer, zijn nog ongeschonden, de drie overige niet meer te onderkennen. De inhoud van dien brief moet niet mede voor het nageslacht verloren gaan, want hij is een der zeldzame getuigen van de ontwikkeling des derden stands in de bijzondere heerlijkheden en bevat daarenboven het een en ander, wat tot opheldering van oude taal, zeden en gewoonten bijdragen kan. Daarom laten wij dien inhoud hier volgen, letterlijk afgedrukt naar het oorspronkelijke, dat onder den tegenwoordigen eigenaar van het huis Bronkhorst berust.

Tys toe weten dat, omme ghemenen oirber ende nutticheit der burgheren ende inghesetenen des stedekens van Bronchorst, die Edele wailgeboren vermoegende Ghijsbert here to Bronchorst ende to Borcloe etc., bij guetduncken sijnre lieffden raden ende frunden deels, ende bij toedoen der auersten burghere ende der ghemeynen ingesetenen ende burgeren des stedekens voirscr., auerkoemen ende vytghesat is een Ordinancie ende regement,

(1) Namelijk *altera die S. Gregorii pape;* maar dewijl op twee dagen, die van 12 Maart en van 3 September, het feest van dezen Paus gevierd werd, is het moeijelijk de tijdsbepaling met juistheid vast te stellen.

dair bij dat die voirss. ingesetenen ende burgeren des stedekens voirss. bij eren ende in enen gueden wesen ende regimenten gehailden moeghen bliuen. Als in den yersten, alle willensheyt (1), boldijsicheyt (2), gewailt ende auergrepen ende auerdaden toe verhueden, is men auerkoemen, dat die burgeren, ingesetenen ende stedeken voirss. bij rechte soelen staen, dair die Edele vermoegende joncker Ghijsbert here toe Bronchorst ende toe Borclo etc. voirss. enen richter vytten burgeren voirss. toe setten sal, die dat recht nae der manieren slands van Zutphen, bij raede vier vytten burgeren (3), die mijn jonckeren voirss. oick dair to settende woirdt, dat recht ende gerichte voeren ende bewairen soelen, ende oir verhail hebben soelen op ordel ende recht toe wijsen an mijns jonckeren raden ende frunden ende an een deel der burgeren, dat doch toe gaen sal na ghewoenten, guetduncken ende rechten der eersaemen stat van Zutphen, und soe wes alsoe dan voir recht gewesen woirdt, myt verhail ende raede voirss., sall stantafftich ende van weerden blijven ende wesen sonder enighe wederspraeck dair op toe gheschien. Item sal die richter in der tijt sijne gherichte yn bijwesen ende teghenwoirdicheit der viere offt der twyer ten mynsten hailden, ende tot sulcken daegen die gerichten verkondighet werden, soelen die vier offte die twe voirss. bij den gerichte tegenwoirdich wesen, ten were dat oen kennelicke noitsake dede, moeghen sij bij oerloff des richters dair van dan absentieren, ende myt tween ten mynsten sijn gerichte volvoeren. Item sal die richter toe vier tijden des jairs tot elcker quatertemper soe veer des noit is vyt richten, dats toe verstaen, tot elcker tijt vier ghenechten (4) van viertien daegen tot viertien

(1) *willensheyt*] Willekeur.

(2) *boldijsicheyt*] Stoutheid, overmoed: van *bold*, Holl. *boud*, Eng. ook *bold*, in het Hoogd. alleen nog in *Trunkenbold* overgebleven.

(3) *vier vytten burgeren*] Tot op de omwenteling in 1795 bestond het bestuur van Bronkhorst uit een' rigter en vier burgemeesters. Zie KOK, *Vaderl. Woordenboek.*

(4) *ghenechten*] Gerigtsdagen

daegen, dair en bynnen soe vaecke des noit velt, ende tot elcker tijt, yn begyn sijns gerichts, dat viertien daege te voiren toe verkondighen. Item tot welcken steden yn den lande mijns jonckeren burgeren ende ondersaten onvertoeget recht wederfeirt, sal men denseluen des gelijken doen. Item sollen die broeken des gerichts, ende die broeken van den buten man ende des richters peyndel plack (5) staen na des lands manieren ende gewointen van Zutphen. Item soelen die burgeren ende ingesetenen des stedekens van Bronchorst voirss. man ende wijff sych onder den anderen eerbairlicken, rostelycken ende vredeliken regiren ende hebben, soe wije mitten anderen to doen heft, myt recht te spreken ende nyet anders myt enighen ongevoeghe myt woirden offte myt werken. Soe wye dair en teynden bauen dede, sal breken yn aller manyren der burgere bynnen der stat Zutphen breken, die men doch van den rijcken ende van den armen sonder qwijtscheldynge gelijcke nemen ende boren sal. Item soe wes mijn lieue joncker, sijne rade off richter, mytten vieren deputierden burgeren, in statt mijns joncheren, van gemeynen wercken, waicken, staicken, buerwercken ende anders, tot nutticheit mijns joncheren, den burgeren ende des stedekens, ynsettende werden, sal men hailden, by verval in broeken tot elcker tijt by enen haluen ponde. Ende soe wye dat gebot soe drye reysen versete, to vervallen yn broeken van vier ponden, ende dair na voirder toe verbreken na der manyren der stat van Zutphen, die een richter tot elcker tijt, wen elckx broeke verschint, mach penden. Item soelen die burgeren ende ingesetenen bynnen Bronchorst schatvrij sitten van mijns joncheren wegen, ende voirt sij toe beschermen ende beschudden voir mijns genedigen Heren en andere Heren schattijnge na der alder gewoenten, soe veel des yn sijnen vermoegen is. Item sal mijn joncker an sijnen burgeren nyet vanghen noch doen vangen, noch antasten off doen antasten,

(5) *des richters peyndel plack*] Gerigtskosten; van *placken* d. i. *vexare, exagitare*. Zie WACHTER, *Gloss. Germ.* op het woord *placken*.

dan myt rechte, ten weer dat sych yemants des rechten entsegede ende den rechten nyet voldoen en konde myt wisheiden ende geloeue rechtz toe plegen, mocht mijn joncker den anfangen ant recht toe, ende nyet voirder. Item soe sullen mijns joncheren burgeren ende ingesetenen maelen op mijns joncheren moelen ende nergent anders, ten weer dat hem dair nyet en ghesehege als tot anderen steden, ende hem weder ende wynt dair an ghebreke, moeghen sij toe dier tijt tot anderen steden trecken. Item sullen die burgere die twie brugghen waeren voir der stat. Ende een ygelick tegen sijn gehoechte die tunen ende staicketten to wairen, na den gebaden mijns joncheren off des richters mytten vieren voirss., dair mijn joncher hom doch holt ende reeyschap toe wijsen, ten tijden des noit is ende soe gebaden woirde, vnd die huse die gheyne gehoechte en hebben, oere andeel to der vestenysse to doen ende to hebben, ten steden hem dat gewiesen woirdt. Item is geordenyert, dat men bier ende broet backen en brouwen sal bynnen Bronchorst, toe geliker weerden ende gewichte, ind voirt ander dranck waere ende veijlinge geuen ende verkoepen, gelijck men bynnen Zutphen doet, ten were dat een richter mytten vieren duchten dat voirder toe eghen sal men bij hom verlegen off verhoeghen, und men en sal bier noch broit buten voeren noch verkoepen, ten en weer dat des bynnen ghien behoeff en were, dan bij rade ende oirloff des richters ende der viere voirss. dat to doen. Item soelen alle die ghene, die herberge hailden dair men yn rijt myt peerden, altijt hoy ende hauer hebben, ende twie eerbare gastbedden, die ledich tot behoeff der geste hebben staen ende wesen soelen. Ende die gene, die bier off wijn veyle tappen, sullen desgeliken twee eirbere bedden hebben ende hailden, dair sij die geste op bedden ende herbergen sullen om oir gelt, dair van te nemen als men bynnen Zutphen gewointliken is; weer oick saeke, dat die gene die to tappen pleghen onder tijden ghien byer en hedden ende van hom herberge gesonnen (6) woirde van den

(6) *gesonnen*] Begeert, verzocht.

vreemden manne, den en sullen sij nyet wederseggben to herbergen, ende besorgen hem eten ende drincken ende slapinge voir oir gelt to redeliker maniren, als men bynnen Zutphen doet, dair doch die richter mytten vieren een opsien hebben sullen. Ind off van emande gebreck dair yn vel ende alsoe nyet en deden, sullen veruallen ende verbroecken telcker tijt myt enen haluen ponde. Item sal men van bier to brouwen ende to tappen redelicken cijsen geuen, als van elcken enen Hoemborger vate to tappen een enckel oilt butken off die weerde dair voir, ende to brouwen des gelijken. Ind alle vreemde seebyer off dubbelde koyte (7) bij dubbelder cijse. Item die wijncijse die aem myt enen ailden groten, off die weerde dair voir na den tijnse to vercijsen. Item hier op ende omme des wille, dat de burgeren ende ingesetenen voirss. sich in manieren voirss. eerbaerlicken en willichlijcken hebben ende regieren sullen ende willen, soe heft die Edele vermoegende mijn lieue joncher Heer to Bronchorst ende toe Borcloe etc. voirss. hom ende den stedeken tot Bronckhorst voirss., tot horen behelpe en voirderlicheyt, toe geschickt, geuoeget ende gegeuen dat Ychterbroeck etc., oere verckene ende gansen ende anders ghiene haue op toe weyden, ende die ganse soe toe korten ende toe waeren, dat sij den nabueren ghienen schaden en doen. Item dye richter mytten vier deputierden burgeren sullen jairlix enen hierden (8) setten XIIII dage voir meydage, elck burgere off ingesetenen die vercken hailden wil voir den hierde to drijuen ende to doen als men bauen ende beneden duet, bij broyken. Item die degelixsche broeken die onder vier ponden staen geheel den burgeren, ind die toe vier ponden staen ende dair en bauen bis ant gewailt halff ende halff, ind die broeken van gewailt ende die ant lijff dragen mijns jonckeren geheel to blijven. Item soe heeft mijn joncher den burgeren toe

(7) *koyte*] Eene bijzondere soort van bier, dat onder dezen naam nog in sommige gedeelten van Westphalen bekend is.

(8) *hierden*] Hoogd. *Hirt*, herder, hoeder.

geschickt, geuoeghet ende gegeuen die cijse van degelixschen bier van koyten off hoppen, ind die cijse van vreemden bier ende wijne mijn joncker an hem to behailden. In voirwerden, dat die richter mytten vieren die voirss. broeken ende cijse, die den burgeren togeuoeget ende gegeuen sijnt, opboeren ende yn maenen soelen, ende mijnen joncheren off sijnen ambtluden alle jair op sent Georgius auent yn tegenwoirdicheit een deel burgere, die mijn joncheer off sijne amptlude dair onthailen, rekentscappen ende bewijs van to doen. Ind wes dan dair van kompt ende gekoemen is, dat den burgeren ende der stat toe geuoeget is, to laten yn oirber ende nutticheit des stedekens toe Bronchorst voirss., bij rade mijns joncheren, sijnre frunde ende der burgere. Item soelen die richter mytten vier voirss. die bier cijse van degelixschen bier, koyten ende hoppen jairlix toe gueder tijt verpachten bij der keersen, dat sij hoeren vytganck heft viertiendage voir sant Georgius daghe ofte dair omtrent. Item soe mach mijn joncher sijne amptlude, off die richter mytten amptluden die vier deputierden voirss., alle jair vernyen, versetten off veranderstaten, sementlich off een deel, soe veer mijn joncker off sijne amptlude wyllen, op den seluen sent Georgius avent voirss.; geschege des nyet, soelen sij dat jair voirt yn eeren wesen blijven, ten weer dat sij dat aff sechten, sal men anderen yn oere stede setten, die dair oeck een jair toe verbonden sullen wesen. Ind soe wye mijn joncher ende sijne amptlude dair to alsoe settende weirden, des nyet aff to gaen off to weygeren, bij veruallie yn broeken van veertich Zutphensche ponden. Item is men eick anergekoemen, dat alle die gene, die bynnen Bronchorst huys ende heff hebben ende hoilden willen, ende alle die ghene, de huys myt pachte off huere bewoenen willen, soelen mijnen joncheren off sijnen amptluden tot behoeff mijns jonckeren sekeren ende lauen myt oeren eden, trouwe en holt toe wesen, dese voirss. articulen to hailden ende na to gaen als andere guede ondersaten mijns joncheren. Item off den Edelen mijnen lieuen joncheren, sijnen raden,

frunden ende burgeren, wes voirder guet duchte dat tot gueden regementen ende besten der burgeren, ingesetenen ende den stedeken van Bronchorst voirss. diende, mach die Edele mijn lieue joncher myt belieffnisse der burgere ingesetenen voirss. altijt doen, dan men en sal dese voirss. articule toe ghienre tijt verandersaten yn vermynrynghe offte verachterynghe des stedekens ende burgeren voirss. Ind soe wes alsoe yn verbeterynge des stedekens ende burghere voirss. geschuyt myt enen transfix doir dese hantvesten ende to besegelen, dat yn gelijcker weerden staen sal als diese principail brief. Sonder alle argelist. Des ter oerkonden ende yn getuch der wairheyt, dat wij Gijsbert Here to Bronchorst ende toe Borclo voirss. dat als voirscreuen staet voir ons ende onsen naekoemelyngen wyllen eerfflijken ghehoelden hebben, soe hebben wij onsen segel an desen brieff doen hanghen. Ind want wij van onsen burgeren, ingesetenen ende hoir nakoemelyngen des gelijken als voirss. staet oeck wyllen gehoelden hebben, dat doch allent yn oeren besten profijt, nutte ende oirber geschiet ende gedaen is, wyllen wij van den auersten burgeren to deser tijt, als myt naemen Gijsebert ende Johan van Bransenborch gebroederen, Herman van Steenre, Gherryt Lanzyck, Henrick Koerbeeck ende Gherryt van Wydesim geheyten Becker, van wegen der gemenen burgeren bynnen Bronchorst, dat mede besegelt hebben, dat wij Ghijsbert, Johan, Herman, Henrick, Gherryt voirss., soe wij anders nyet weten noch verstaen en konnen, dan die Edele onse lieue joncher voirss. sulcks als voirss. staet yn ganser lieften ende tot mynnen sijnre burgeren voirss. duet ende gedaen heuet, ende yn groeten dancke van den Edelen onsen lieuen joncheren den burgeren voirss. ende ons te nemen staet, hebben wij onse segele mede ter konden ende der ewygher vestenysse an desen brieff gehangen. Ghegeuen in den jaiere ons Heren duesent vier hondert ende twie ende tachtich, altera die S. Gregorii pape etc.

DE AANSLAG VAN JAUREGUY

OP WILLEM I.

MEDEGEDEELD DOOR

P. C. MOLHUYSEN.

Deze gebeurtenis van den 18 Maart 1582 is door BOR, b. XVII, naauwkeurig verhaald. Een ander verhaal bevindt zich in het Deventer Archief en is wel waardig, om met dat van BOR vergeleken te worden. Men zal er uit zien, dat beide berigtgevers, wat de hoofdzaken betreft, volkomen overeenstemmen, maar dat de één bijzonderheden vermeldt, die de ander voorbijgaat. Dr. Johan Dorre was, in het begin van dit jaar, door de Staten van Overijssel gedeputeerd, om de vergadering der Generale Staten te Antwerpen bij te wonen, en vernam, te Utrecht zijnde, bij den Landraad der provinciën aan deze zijde van de Maas het gebeurde, dat te Utrecht, gelijk overal, groote beweging veroorzaakte. Het eerste berigt van Dorre aan de Deventer regering, van den 22 Maart, nemen wij niet over; het meldt wel de hoofdzaak, maar vermengd met bijzonderheden, die later opgehelderd of wederlegd zijn. Den 24 deelde hij kopij mede van eenen brief, geschreven door Jacob Valck, lid van den Landraad der provinciën aan gene zijde der Maas, die zich toen te Antwerpen bevond, en, als ooggetuige, er wel van konde onderrigt zijn. Het stuk luidt als volgt.

Extract vuyt sekere missive van den heer Jacob Valck an den heer Nicolaes Willemsz van Cromstrien vuyt Antwerpen geschreven den XX Marty 1582.

— T' is sulx dat sijn Excie om sonnendage verleden middach ouer taffel wesende mit die heeren graue van Hohenlo, Laual, Bonniuet, Des Pruneaulx, Esteuart, Brecht, Pipenpoy ende meer anderen, die moerdenaer approcherende nae die taffell ende die persone van sijn Excie, van die helbaerdiers wierdt van daene gestoten, ende daernae opgestaen sijnde ende meinende sijn Excie naer sijn slaepcamer te gaen ende blivende wat staen, siende op het werck van die tapisserie ende staende die schelm in den houck tusschen het portaell ende die fensteren van die eetsale halff achter die tapijte, die gemeinlick wat opgesteken is ende doen geheell nederhinck, ende wilde die helbaerdier hem van daer doen gaen, so is hij tot sijn Excie an die rechter sijde innegetreden, die handt opheffende, daer hij 't roerken in hadde bedeckt mit die mantell, ende sijne Excie meinende, dat hij requeste offte iet hadde willen presenteren, themwerts daeromme neigende, hefft die schote ontfangen ter sijden onder 't rechter kaeckbeen ende is ter slinckersijden eenen tandt mede nemende vuytgegaen, daerop sijn Excie versuchtende ende seggende *Mon Dieu*, ende mit der handt het vier van sijn hembt afslaende, die mits die naerheit daervan brandende waren, in een stoell is gesegen. Die moerdenaer blijfft noch staende, ende so die sale voll volx was ende het rumoer opstondt, liet hij 't roerken vuyt der hand vallen, meinende daermede wech te lopen, doch is in die furie van een ijder so pagien als anders mit mennige wonden deursteken ende op die plaetse doodt gebleuen. Sijne Excie werdende in zijn camer geleijt, seijde tot den burgemr. Alostanus: *Heer Burgemr., indien mij Godt die Heer in deser veugen hefft believt te roupen, ick nemet mit patientie ende recommandeer u mijn huisfrow ende kinderen.* Daarnae so die chirurgiene quamen ende

D. Tillius Minister, seyde sijn Excie tot heur, also oick eenige colonnels ende capitainen van der stadt hem wilden comen sien, gelijck ick hem recht te voren gesien hadde, dat sij die capiteiuen ende colonellen wilden seggen ende oick die gemeinte, dat sij wilden well getroost wesen, respecteren ende getrouwelick obedieren sijne hoecheit den hertoge van Aniou, als wesende die beste prince, die hij heur toe soude connen wenschen. U. E. kan genouch bedencken, welcken desolatie ende bedroefftheit daer in den huise moste wesen, daer ick mede was ende ansach tselve mit benauden herten, so ick des middaechs opt casteell bij mijn heer Bruninck hadde gegeten ende was noch ouer taffell, doen die alarme op quam. Die tijdinge in die stadt comende hefft ouer all een grote consternatie gemaeckt ende verbitteringe op die franchoisen, diewelcke apparentlick oick mit sijn hoecheit in groter pericle stonden, het en hadde gewest, dat die gemeinte deur die woorden van den chirurgiens, D. Tillius ende den burgemr. Alostanus voerser., daer ick bij was, ende weder naer stadt gingen, die gemeinte ware getroest ende gestilt geweest, diewelke all doch in seer goede ordre ende respect in wapenen waren. Ende hielp seer tot die stillinge, dat ouer den moerdenaer worden geuonden wisselbrieuen in Spaensch geschreuen, doch vuyt Parijs, d'eene van ijm ende dander van viijclxx kronen, luidende op Caspar de Anastro, principaell auteur van dit quaet, ende diewelcke den moerdenaer daertoe gecocht ende geabuseert hadde. Die moerdenaer was een klein spichtich person op sijn burgers gecleet mit een out wit wamboijs ende een swarte kulder, daer ouer swarte lakenen boxen mit gebreijde swarte neerbasen ende een swarte mantell. Men vondt ouer hem, behaluen 't roerken, twelck ouerladen was geweest, sodat mit die schote die lade braick ende den misdoender in die handt quetste, noch eenen bloten poignaert in sijn sack, ende bouen dien vandt men ouer hem op die borst gebonden een wassen keersse, bewonden mit rode sijden stuxkens van casuffelen, coniuracien offte gebedekens an verscheiden Lieue Frouwen,

als van Segovia, Toledo, Valladolit, Lorette; haer belouende nieuwe kronen ende tabbarden, bij so verre hij 't faict geluckelick konde vuytrichten. Hadde mede in een memorie geschreuen all sijn voernemen, hoe grotelix hij van die coninck van Spanien soude gerecompenseert worden, dat een ijder hem daertoe behoerde te helpen, ende diergelijcke rasernijen. Die voers. moerdenaer is omtrent een paer uhren offte drie nae 't faict, op een schauot staende, deur die stadt gevoert om gekent te worden. Sulx is gebeurt op den merckt, alwaer hij wierdt gekent bij verscheiden ende sonderlinge eenen, wesende cassier van Anastro voors., die seyde: *Well, dit is ons dienaer; hoe compt die hier?* Ende tzelve bij die omstanders gehoert ende gevraecht sijnde, off hij hem kende? seyde *jae;* ende dat hij het wit wamboys, dat hij an hadde, hem hadde gegeuen. Dieselue is daerover geuangen ende geëxamineert, so dat hij bekent van 't faict ende voernemen van sijn mr. ouer lange geweten te hebben, bereit wesende meer te bekennen, so men hem een eerlicke doodt (dwelcke hij wel wiste gemeriteert te hebben ende niet te mogen ontgaen), te weten mit den sweerde, wilde verlenen ende laten biechten. Daer is oick een predikermonnick gefangen, die bekent dat die misdader voer hem te biechte was gewest des voermiddaechs, ende 't voernemen te kennen gegeuen, ende dat hy hem daernae hadde geabsolueert ende 't sacrament laten nutten. Die roermaker, die 't roerken gemaeckt hefft, is oick gefangen, ende bekent dat hij den moerder het roerken hefft vercocht ende hem daermede leeren schieten, also hij anders noyt mit geen roer hadde ommegegaen, ende hefft het hem geladen, den steen opgestelt ende gespannen, waermede die gruwell is geschiet. Gistern sijn noch brieuen geintercipieert van Anastro, vuyt Brugge geschreuen an den delinquant, hem proscriberende hoe hij in 't faict soude hebben te procederen, te weten van achteren mit twee loden. In der vougen dat alle die sake is ontdeckt tot grote contentement naer gelegenheit van een ijder, ende sijn ouersulx alle saken hier still. S. hoecheit was

sijn Excie. gistern visiteren doen men hem vermaeckte, ende is sijn Excie. in redelicken goeden doene nae gelegenheit van die quetsure, wesende die wonde schoen ende an 't dragen, oick heefft hij wat voetsel innegenomen ende wat gerust, twelck hij gister niet en conde doen. Godt die Heer will hem sparen ende ons allen!

Bor meldt ook nog, dat de prins van Parma, in het geloof dat de prins van Oranje door Jauregny gedood was, aan de magistraten van onderscheidene steden schreef en van deze schoone gelegenheid gebruik maakte, om hen over te halen tot het kiezen der zijde van den koning van Spanje. Zulk een brief, nog *in originali* voorhanden en met de handteekening van Parma voorzien, van den 25 Maart, is ook aan de regering van Deventer geschreven, en wel niet woordelijk, maar toch hoofdzakelijk gelijkluidend met dien, welke, volgens Bor, aan den magistraat van Duinkerken gerigt werd. Minder bekend is het, dat ook de regering van Antwerpen zich gedrongen voelde, een verslag van het moorddadige feit en van de gevolgen mede te deelen, ten einde, gelijk gemeld wordt, valsche geruchten tegen te gaan. De Deventersche regering ontving in de eerste dagen van April het volgende officiële stuk.

Edelen, Erntfesten, Hoochgeleerden, Wijsen ende seer Voorsienige Heeren.

Wy en cunnen nyet laten, besundere hebbende de commoditeyt van den brenger van desen, eenen van uwe borgeren, uwe E. te aduerteren van den moordadigen aenslach op myn G. heere den prince van Oraengen aengeleecht sondage lestleden, wesende desen XVIII deser maent, tot onspreeckelijcke leetweesen, verdriete ende bedroefftheyt van dese stadt. Want alzoo zijne V. G. ten voors. dage op den noene was opgestaen van die tafele, zoo heeft eenen Spaengniaerdt met een cort roer

hem buigende by zijne V. G. op hem geschoten ende getreft, beginnende dese scheute omtrent de rechte oore in den hals ende eyndende op de slincker sijde op de wangen, welcken Spaengniaert terstont by de hellebardiers van zijne V. G. in de hitte is omme gebracht, ende daer aff gecommen wesende de fame bynnen de stadt, hebben de borgeren terstont hen allomme gemaect in wapenen, de ketenen doen spannen ende ouer al goede wachte gestelt met zulcken misbaer ende bedroefftheyt min of meer dan oft zulcx een jegelijck van hen geschiet waere aen hen eygen vader ende aen de ghene, die zy noch lieuer behooren te hebben, als namelijck die naest Godt is d'oorsaecke dat dese Landen zijn gestelt in hun ouwde vrijheyt, besundere van hun gemoet ende conscientie, dwelck is den costelijcxsten pandt, die de menschen op deser werrelt hebben, ende die tot noch toe de Landen met allen mogelijcken middel tegen de Spaengniaerden ende heure aenhangeren heeft bewaert ende beschermpt. Wy en hebben nyet nagelaten terstont te ondersoecken omme te weten wie den misdadigen was, mitsgaders syne adherenten, ende beuonden dat hy was (als voren is geseeght) een Spaengniaert, geboren van Bilbao in Biscayen, genoempt Jehan de Jauregny, van den ouderdom van omtrent vijueëntwintich jaren, boeckhouder oft assistent int comptoir van eenen Spaengniaert genoempt Jaspar de Anagastro, alhier geresideert hebbende, ende en hebben noch ter tijt, nyettegenstaende alle mogelijcke neersticheyt daer toe gedaen, egeen ander complicen connen achterhalen dan eenen jongen man van omtrent twintich jaren, genoempt Antonio de Venero, oock eenen Spaengniaert, insgelijcx van Bilbao ende mede dienaer geweest hebbende in den voors. comptoire, mitsgaders eenen predicaren munnick genoempt Anthuen Tymmerman, die den voors. Jauregui heeft gebiecht vrijdaechs te voren ende vuyt hem zijnen aenslach verstaen ende hem daer off geabsolueert, sonder tzelue te kennen te geuen; dewelcke beyde geuangen zijnde ende gepijnnich wesende ende oock deursien alle de pampieren

die in heure huysen zijn geweest, en connen nyet bevinden datter jemant anders mede besmet is, dan dat alleenlijck is het feyt van den coninck van Spaengnien, die deur Jan Ysunsa ende deur den voors. Jaspar de Anastro, die vijff oft sesse dagen te voren nae Greuelingen was vertrocken, tvoors. verraders ende moorders stuck heeft aengerecht, hoo wel, Godt almachtich zij in der eeuwicheyt gelooft, de moorder tot zijne intentie nyet en is gecommen, want hoe wel den scheut is geuallen op zulcken plaatse dat het onmogelijck schijnt te wesen dat de wonde nyet doodelijck en soude sijn, soo heeft de goetheyt Godts de scheut zoo geleyt datter noch ader noch tonge noch iet anders is gequetst dat ennich dangier mede brengt, maer nae het oordeel van alle medecijns ende chirurgijne zoo en sal zijne V. G. daer aff geen letsel behouden, vele min in ennich pericul commen van zijn leuen, maer is de quetsure van dage tot dage beterende, zulcx dat men nyet en twijffelt zijne V. G. en sal metter hulpe Godts haest wederomme geheel genesen zijn. Ende alzoo zijne V. G. geschoten wesende nyet anders en meynde, dan dat de wonde dootelijck was ende dat hy terstont van de werelt verscheyden soude, soo heeft hy belast de borgermeisteren der stadt, die by zijne V. G. gecommen waeren, dat zij de hoocheyt van den hertoge van Alenchon, Berri, Tourraine etc., eenich broeder des conincx van Vranckryck, corts daer te voren vuyt Engelant alhier gearriueert ende voor hertoge van Brabant ende heer van dese stadt etc. marcgraue 's heyligen Rijcx aengenomen, voor haren heer ende Prince behouden soude ende ouer zulx eeren ende onderdanich wesen, als wesende een zeer goet ende wijs prince ende den geenen, die den wil ende affectie ende oock den middel hadde, om dese landen wel te gouuerneren ende tegen de Spaengniaerden ende andere gemeyne lants vyanden te beschermen, ende dat men tzelve oock de staten generael soude te kennen geuen ende van zijnent wegen begeeren, wel bewijsende dat hy altijt meer sorge heeft gedragen ende was dragende voor het weluaren van de Landen, dan

voor zijn particulier, allen dwelck wy uwe E. wel hebben willen scrijuen, op dat de zelue van de gelegentheyt wel soude onderricht zijn, wetende dat in saecken van zoo grooten consequentie veel valsche nijenssmaeren worden gestroyt ende dat den gemeynen lants vyant nijet nalaten en zal daer toe den voet te geuen, om sijne valsche aenslagen te bedecken ende eenige steden oft landen te bedriegen. Ende want dese nergentz el toe en dient, ons zeer dienstlijck recommanderende in uwe E. goede gratie, bidden Godt almachtich,

Edelen, erntfesten, hooghgeleerden, eersamen, wijsen ende zeer voorsiennige heeren, uwe E. te verleenen uwe salige begeerten. Vuyt Antwerpen desen dach Meerte anno XV^{c}LXXXII^{tich}.

Uwe E. goetwillige

Borgermeisteren, Scepenen ende Raidt
der stadt van Antwerpen.

BIJDRAGE

TOT DE GESCHIEDENIS VAN HET

REGT VAN PLACET.

De hoogleeraar KIST heeft, in zijn belangrijk *Onderzoek naar het vorstelijk regt van Placet* (*), zoodanige opmerkingen medegedeeld, als welke geschikt zijn om den waren aard en het hoog belang van dat regt te doen kennen en waarderen, en die mededeeling door een geschiedkundig overzigt van den oorsprong en de toepassing van dat regt doen voorafgaan. In dat overzigt wordt melding gemaakt van verschillende verordeningen tot handhaving van het bedoelde regt, door de Bourgondische en Oostenrijksche vorsten of hunne landvoogden in de Nederlanden uitgevaardigd, voornamelijk zoo als die in de Plakkaatboeken van Braband en Vlaanderen zijn uitgegeven. Uit geen daarvan blijkt het intusschen met volkomen zekerheid, dat de ten uitvoerlegging ook in de noordelijke Nederlandsche gewesten bevolen of bedoeld zij, immers zijn geen dier edicten in het bijzonder aan de gezaghebbers in die provinciën gerigt, met uitzondering van een, hetwelk luidt: *à nos amez et feaulx chancellier et gens de conseil en Brabant*, *lieutenans et gens de nos consaulx de Gueldres*, *Hollande*, *Zeelande et Frise*, maar hetwelk gegeven werd door Maximiliaan en Filips in 1484, toen althans in Gelderland hun gezag zeer betwist en wankelbaar was.

Het is daarom welligt niet van belang ontbloot, dat men kennis bekome van een bevelschrift, door de land-

(*) In het *Nederl. Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, *door* N. C. KIST *en* H. J. ROIJAARDS, deel III. bl. 422—568; ook afzonderlijk uitgegeven te Leyden, bij S. en J. Luchtmans, 1843.

voogdesse Maria, zuster van keizer Karel V, in 1544, onmiddellijk aan stadhouder kanzelier en raden in Gelderland gezonden, en waarvan het oorspronkelijke, in den vorm van een besloten brief, op papier geschreven, nog berust onder de Archieven, die van het voormalig Geldersche Hof afkomstig zijn. Wij laten het letterlijk afgedrukt hier volgen.

Marie, bij der gracie Gods, coninginne douaigiere van Hongriën, van Bohemen etc. Regente.

Edele waelgeboren, lieue getrouwe ende wel beminde. Wij verstaen ende werden onderricht, dat zedert dat de keyser onse heere ende brueder 't ffurstendom Gelre ende graefscap Zutphen onder zijne geoirsaemheyt ende protectie genomen heeft, eenige hem souden hebben willen voirderen, zijnder Mat. ondersaten van den seluen landen, onder 't pretext van zekeren bullen apostolycke ende van omliggenden bisdommen ende prelaturen, mit onbehoirlycken rechtvoirderingen ende censuren buyten slants te willen betrecken ende traueilleren; ende andere den seluen ondersaten van hoeren ouden ende doichdelijcken possessiën te prиueren, nyet alleen jegens rechte ende billicheyt, maer oic jegens ouden hercommen van allen anderen patrimonialen landen ende preuilegie zijnder Mat. ende den seluen landen verleent, dwelck nyet te lyden en staet. Ende gemerct dat oic zulcx in voirtyden in den seluen landen van Gelre ende Zutphen nyet toegelaten is geweest, ende willende de ondersaten van dien onderhouden in haeren rechten, preuilegiën ende ouden hercommen; Soe scryuen wy jegenwoirdelyck aen V, begeerende van den onsen, ende nyet min van wegen zynder Mat. ordonnerende ende beuelende wel expresselijck, dat ghij voirtaen egheen prouisiën, bullen, citatiën oft censuren apostolycke, episcopale noch andere lydt of gedooght ter executiën gestalt te werden, ten zij dat vp de selue V eerst ende alvoiren geëxhibeert ende gethoent werden

brieuen van placet in behoirlycker ende gewoenlycker formen, onder den grooten segele van zijnder Mat. ende ghij daervp gegeuen zult hebben uwe brieuen van consente bij atache, welcke atache ghij oic nyet zult geuen, soe verde ghij eenige sake oft redenen hebt om de selue te mogen dilayeren ende weygeren, oft ymmers ter tyt toe ghij zijner Mat. oft ons in zijnen naeme daeraff eerst geadverteert hebt. Ende oft hem yemant veruoirderde, eenige prouisiën, bullen, citatiën oft censuren apostolycke, episcopale oft andere in de landen van Gelre te willen executeren, sonder te hebben onse briefuen van placet ende uwe atache mit kennisse van saecken gegeuen als bouen, 't ware om possessie te nemen van eenigen digniteiten, prebenden, curen oft anderen geestelycken beneficiën, oft om eenigen ondersaten der landen Gelre ende Zutphen buyten lants mit geestelycken rechtvoirderingen te betrecken, citeren ende traueilleren; dat ghij tselue nyet en lydt noch toe laet, maer belet mit alder vliet, mits stellende in handen van zijnder Mat., ist noot, alle de goeden, geestelycke ende weerlycke, van den genen, die zulcx souden willen poogen, soe verde zij daer eenige hebben. Ende oft zij daer geen goeden hebben, die goeden van hoeren vrunden, bewanten ende procurateurs, ter tyt toe ende zoe lange wes zij hoeren proceduеren afgedaen, citatiën, censuren ende executiën verlaten ende te buyten gegaen zullen hebben. Hier inne en wilt geen gebreck laten vallen. Edele waelgeboren, lieue getrouwe ende wel beminde, God zij met V. Gescreuen te Bruessel den XXIIII dach van April 1544 nae Paeschen.

(*Get.*) Marie.

(*Later staat:*) Verreycken.

(*Het opschrift is:*) Den Edelen waelgeboren, onsen lieuen getrouwen Heeren Philips van Lalaing Graue van Hoichstraten, ende onsen lieuen beminden die Cancelier ende Luyden van 's Keysers Raide in Gelre.

ONUITGEGEVEN STUKKEN,

BETREKKELIJK

DE GESCHIEDENIS DER SPAANSCHE HEERSCHAPPIJ EN DIE VAN DEN OPSTAND TEGEN SPANJE,

BIJZONDER IN GELDERLAND.

(*Vervolg van deel* V. *bl.* 229.)

XLIV.

Dr. Johan van Stalbergen, Raad in het Hof van Gelderland, aan den Stadhouder Karel van Brimeu.

Mynen vndertheinigen wylligen vnd gehorsamen dienst zo vor. Edele walgeboren gnediger Herr. Ich lassen v gen. wyssen, das ich disen morgen, nemlich den leisten Septemb., mij bynnen de stat Venlo gefught haue, vm myne sachen vnd beuelhen an burgermeister, scepen vnd radt vor to dragen, so wal Kon. Mat. vnseren allergenedichsten heren vnd walfart diser stat vnd landen belangende, als ouch E. g. sachen entegen Jost van Mersen betreffende. Derhaluen ich alle vre wachtende byn, dat die burgermeister mij opt raethuys bescheiden sullen: want dat recht hefft hyr zo Venlo durch dise grosse vastorige opruren vnd twedrachten styl gestanden vnd

der scoltis is ouch diser thit nyet inheims (1). So werden die sachen myt grossen ylen nyt mogen vorgenamen werden, als E. g. vsser mynen report genuchsam vernymen wirt. Nyt to weyniger haue ich twen van den radt, als den principal burgermeister vnd noch eynen anderen scepen, myt sampt mynen soen, by mij vntbaden op vorlyden saterdach na middach, vnd int heimlich van allen sachen communicirt, ouch befunden das der gemeinradt seer geneicht vnd gutwillich ist, Kon. Mat. gehorsamheit tho leisten vnd die vngehorsame tho straffen, welche raetslagung wyr vnder vns heimlich mossen halden, vnd den gemeinen radt nyt raetsam is noch ter thit zo vntdecken. Es ist ouch eyner burgermeister van Ruremund, genant Lambert van Cruchten, op Venlo kommen by syner husfrouwen moder, vnd in meynung eyn thitlanck hyr to bliuen, vnd des grosses oprurs to Ruremunde to vnthalden vnd to schuwen; myt dem verhaep ich disen dagh ader morgen noch heimlich gesprach to halden vnd communicatie, want hij mij ouch blotzbewant vnd des scoltesen van Ruremunde broder is; dar vm sal ich myn wyderkompst etliche dage noch mossen retardiren vnd verlengen, vnd breder van allen sachen (die nyt in der yll to gescheen konnen) to handelen vnd ouch to vernemen van anderen nabersteden (2). Dat gerucht is hyr geweist, dat zo Erkelens op saterdach vnd gisteren eyn nye predicant sold gepredickt hauen; auer ich verhaepen das to samen gelagen (3) sal wesen, so men nyt sekerlich dan *ex vago rumore* tzidung dar van hadde gehort, dat selft die geusen vnd oprurigen sullen erdicht vnd verbreit hauen. Es ist alhijr zo Venlo noch styl, auer sie hauen verlyden sondagh den predicanten bussen der stat noch doin prediken myt eyn grossen getal van auditoren, vmtrynt eynen baggeschut (4) naerer der stat, dan sie vorhyn gepredickt hauen. Men

(1) *inheims*] In de stad, te huis.
(2) *nabersteden*] Naburige steden.
(3) *gelagen*] Gelogen.
(4) *baggeschut*] Boogschot.

segt wonderliche spockeryen, die in den huys etliche nachten vernamen vnd befunden sýn, dar sy vr yrste prediok ingestalt vnd angericht hadden. So vern E. g. eynyge sonderlinge sachen an mij worden scriuen, sullen E. g. mij noch wal III. dage hyr vmtrynt Venlo fynden vnd E. g. gnedige meynung mij scriftlich verwittigen vnd to kennen geuen. Bynnen Ruremunde stant alle sachen *in antiquis terminis*, glich ich E. g. am laitsten gescreuen hadde. Si hauen aldar die kerck myt gewalt opgebrocken vnd nye slaes (5) dar an lassen machen, die sie tot vren wyllen gebruken, vnd want der pastor van Ruremunde den scoltes die slutele hadde lassen behanden vnd ouerliueren van der moder kerken, vm die kerck to besser to verwaren, dar hauen sie den scoltes spotlicher wyse eyn nyen nam gegeuen, hem nomende custer van der kerken. Es sint ouch etliche burger van Ruremunde beneuen Venlo farende in vergangen dagen tot den burgers van Venlo apentlich geropen, dat sij blothonde weren, dwyl sie die vngehorsame geusen gedrongen hadden, dat sie den predicanten mosten verlassen vnd vsser der stat vertrecken; woewal der seluiger wyderrm inkommen ist vnd predict na als vor, *saluo* das sie nochtertit bussen der stat vr sermonen gedaen hauen.

Die gemein baden vnd ander luden, die van Arnhem vnd vss den anderen Nyderlensgen steden herwarts kommen, hauen alhyr vm verbreit vnd spargirt, das Kon. Mat. villicht disen wynter nyt her vss wert kommen, dar vm dij frommen vnd gehorsamen sich seer bedrouen, vnd zom deil verzagt werden, want die sectarien vsspreen (6) das vren hoip kortz seer gross sal werden, des sich der anhang in allen disen steden seer verhomut (7) vnd drouwen (8) das sie vren angedanen vnd operlachten

(5) *slaes*] Sloten.

(6) *vsspreen*] Uitspreiden, verbreiden.

(7) *des sich der anhang — verhomut*] Waarop zich de aanhang verhovaardigt.

(8) *drouwen*] Dreigen.

gewalt noch dapffer gemeint sint to wreken, glich vor zo Venlo, vnd dar na to Nymwegen geschiet is. Das geschrie is ouch hyr, dat sich Westerholtz ruter seer stercken vnd kortz wat an werden richten. Item ich haue van etliche edeluden als garders ouer des princen benden gehort vnd verstanden, wij sint ylentz verscriuen op Diest irstdaghs to kommen, vm gelt to vntfangen vnd dar na tho monsteren, vnd das sie na der monstering die grosse besoldung hauen vnd buren sullen. Sold mich duncken, gnediger Heer (allet op E. g. correctie), dass gross nodich sold wesen, die fromen to helpen verdedingen, ouch rutter vnd knecht antonemen, vnd tegen die vngehorsame myt glicher gewalt to wapenen, want die meisten deilen in disen landen sint noch gehorsam, oprechtich vnd frome, wanner sie eynygen roggen vnd tostant muchten hauen.

Hyr vm, gnediger Herr, wyl ich E. g. myn klein vnd vnderthenich gunstige meynung nijt verhalden. Wanner die alinge lantscapft Gelre vnd Zutphen van wegen Kon. Mat. gefordert vnd samentlich angehalden wurden, beneuen syner Mat. gehorsame vnd gutwillige landen noch einsdeils rutter vnd venle knecht tegen dise vngehorsame op vren kosten te onderhalden, sie werden sich dar ynne nyt weigeren, sonder gutwillich vnd vndertheinlich dar ynne fynden lassen: auer myt wat manijren sulchs vorgenamen sold mogen werden offt aller gefuglicht, hedde E. g. myt hogeren vnd verstendigeren raet zo bedencken vnd zo betrachten. Was ich myt den mynen Kon. Mat. vnd E. g. als vndertheinige gehorsame don konnen, sullen altyt gutwillich vnd bereit wesen. E. g. hyr myde den almechtigen beuelende, vnd wess ich midler wyl vernymen kan, sal E. g. nyt vnverwitticht bliuen. Datum myt der yl den leisten Septemb.

E. g.

vndertheniger vnd gehorsamer diner

(Get.) Jo. v. Stalbergen, doctor vnd radt.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

XLV.

De Magistraat der Stad Roermonde, aan den Stadhouder Karel van Brimeu.

Waillgeboeren ind edele genediger Heer. Wy hebben der durchluchtiger hoichgeboerener furstynnen ind vrouwen, vrouwen Margareten hertzoginnen thoe Parma ind Placentz etc., vnser genediger vrouwen, tsampt vr E. schriuen den XXIX. Septembris vnderdenentlich vntfangen, vnd beider bryeuen van wegen Con. Matt. thoe Hispanien vnsers alregenedichsten Heern ernst gesynnen, meynongh, vermanongh ind wairschauwongh guetlichen verstaen, als dat wir therstont verschaffen solden, dat der kettersche predicant van hynne verdreuen wurde, wie thoe Nymegen (9) geschiet, ouch der off dergelichen alher gein meer thoe gestaeden, sonder die alde religion thoe obseruieren thertijt toe eyn generaill ordenongh gemaickt, welche yre F. G. degelichs van hoichstberumpter Con. Matt. verwachtende weren, der wyr als dan myt genieten solden; ouch wesz ongenaede ind geferlicheit van vnsen priuilegien thoe verliesen wyr myt vngehorsamheit solden op vns moegen laden; dairtegen wyr sonst myt schuldiger gehoirsamheit groete genaede ind vermerongh vnser priuilegien solden erlangen moegen, myt wideren inhalt; Hebben wir desz folgenden dachs ther guedertijt werckmeisteren ind geswaeren, tsampt den gedeputierden van der gemeinten ind meisteren van den ampten deser stadt, vurlesen ind aenhoeren laiten, die welche by sich dairop geine antwoirdt gegeuen, alsoe dat wir folgens ther eynre vren nae den middage die gantze gemein burger in den Mynrebroederren cloister by den anderen hebben vergaderen ind koemen laiten, vnd den-

(9) *thoe Nymegen*] Zie deel V. bl. 226.

seluigen myt guetlichen ind gefueglichen bericht beide hoichernanter furstynnen vnd vre G. brieuen nochmails aenhoeren laiten, diewelche, nachdem sy sich eindrechtelichen dairop bespraechen gehadt, vuer antwoirdt gegeuen, dat sy tsementlich ind ieglicher besonder als getrouwe ind gehorsame vnderdanen altijt guetwillich ind bereit solden erfonden werden, by hoigstgedachten Con. Matt. thoe Hispanien, yren alregenedichsten Heeren, liff, leuen, gueth ind bloitt dairthoestrecken ind opthoesetten, dan begerten vnderdenentlich ind demoetlich, diewile dergeliche Euangelische predicanten (wie sy desen predicanten alhir ouch hilten, als der yn dat reyn Euangelium ind luyter woirtt Goedes leerden) in hoichstberumpter Con. Matt. Erffnederlanden admittiert ind tuegelaiten, dat yn yren predicant ouch alhir vergont ind tuegelaiten werden mucht. Edoch soe vern yemants den predicanten (dairtue derseluiger sich willentlich dede erbieden) myt gottlicher schrifft ouerbringen oder betuygen kunde, dat er eyn ketter were off ketterisch leerden, wolden sy denseluigen thoe halden niet begeren, sonder selffs verdryuen ind van hinne verschaffen, als wir nu die vurscr. burgere myt toedoen desz scholtessen (der sy dairyn hertlich ermant ind ouch genochsam dairyn gedaen, die wile wyr die dingen gern anders geseehen hedden) andermaill beider schrifften vlitlich vurgehalden gehadt, als dat sy sich der groter vngeneden voilhichstgedachter Con. Matt. niet vndergeuen, sonder viell meer myt hoichster genaden den predicanten, vermoege der hertoigynnen schrifften, verlaiten wolden, hebben dairop geantwoirdt, diewile dese saiche ind leer Gottliches woirdtz yre seelen heill ind salicheit aentrefften, kunden sy dairyn niet verwilligen, sonder musten den ouersten Gott ind Heren in dem deill vurstellen ind gehorsam wesen, vnd verhaepten niet, dat Co. Matt. sulch yn ongenaeden van yn opnemen solde, diewile sy sunst synre Co. Matt. myt alles (wie vurscr. trouwe ind gehoirsame plicht) in aller onderdenicheit toe leisten guetwillich ind geneight solden erfonden werden; kyn Gott Almechtich, der vre E. in geluckse-

lige regerongh ind langwilige wailfairt gefristen will. Gegeuen den irsten Octobris Anno etc. LXVI.

Burgermeister, Schepenen ind Raith
der stadt Ruremunde.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

XLVI.

Klaas Vijgh, Ambtman van Neder-Betuwe, aan den Stadhouder Karel van Brimeu.

Hoech edell waelgeboeren ind vermoegende genedighe heer. V G. brieff gedatiert den lesten September aen mij gesonden, heb ick ontfanghen, belanghende den pastoer van Mauwerick, als zolde hij die kynderen op een ander manier doepen, vnd idt weerdighe heilighe Sacrament anders dan nahe insettinghe die Moeder der hilligher karcken, vnd niet nae den alden gebruick geschien zolde, wt the deijllen, vnd andere vernijenonghe etc., oeck den onderdanen van den rechten weg verleidende, vnd dat oeck den zeluen pastoer derhaluen aenstondt aentasten vnd in hafften halden, vnd v G. des schriftelicken verstendighen solde. Soe, genedighe heer, ombs v G. bericht te doen, zoe voell belanghende die doep, is onwairachtich, die v G. sulken bericht gedaen hebben, want hij die kynder doept vnd die sermonien helt met lesen, nae alden gewointen, dan die leste drie woerden spreckt hij in duijst, want mijnen alsten soen Dirrick Vijgh heefter gisteren verleden acht daghen ouer een kyndt, dat der pastoer gedoept heeft, mede ther funten gestaen, als

een mitgefeerlinck (10). Vnd in der wtdeillonghe des Sacramentz en hebbe ick geen naburen horen seggen, dat hij dat anders wtdeilt, dan nahe alden gewointen, mijns weetens. Vnd off die pastoer anders deede, en stondt mij den selffsten in hafften niet thalden, dan hem te laten verborghen (11), welcke recht doch waell staen zolde thien aeder twaleff jaer alleer dat geweezen solde worden. Vnd zoe die graeff van Culenburch collator van den pastorien is vnd desen pastoer gesath heeft, zall hij borghen genoechsam krighen, vnd den graue van Culenburch gutelicken aen mij geuordert heeft, dat Johan van Leuwen met zijnen consorten ongefordert zolde laeten, vnd Aelbert van Hattem, die niet daer mede besmeth is, als ick oeck derhaluen aen mijn heren cantzler vnd hoechwijse raeden mede geschreuen hebbe, dan alnoch geen weder antwordt ontfanghen, alsoe dat ick demnae den graeff van Culenburch zijn edelheiden geen antwordt weten mach laeten, waeromme ick bidde v G. mij der hafftonghe haluen onbeswaert willen laeten. Vnd soe ick alnoch aen een quaeth been sijth, vnd mij niet mogelicken en is, ergentz to reisen, want ick in twaleff weeken niet van mijnder plaetzen in der stat en hebbe kunnen noch mogen gaen, soe dat die rechten geheell in Betouwe stijll ligggen, vnd en weet oeck niet, wanneer ick wten huyse zall moghen, als ick v G. ten meermalen geschreuen heb. Vnd beuele hier mit den selue v Gen. den almogenden Godt in goden regiment ende

(10) *mitgefeerlinck*] Mede-gevader, mede-doopgetuige.

(11) *hem te laten verborghen*] Dit was overeenkomstig de oude regtsgewoonte, die bevestigd werd bij tit. XXXIV. art. 4 van het *Gereformeerde Landrecht der vier Boven-ambten* van 1686 in deze woorden: »Maer wanneer de misdaet noch onseecker is, of oock wanneer ymant, die van eenigh misdaet beklaeght of verdacht is, niet op de daet bevonden is, ende dat de saecke verder ondersoeck vereyscht, ofte oock daer den misdadiger genoeghsaem bekendt, maer de misdaet niet aen 't lyf draegt, soo wordt deselve geadmitteert tot verburginge van syn landtrecht."

hogen staet te willen gefristen. Datum Tiell den II^{en} Octob. Anno XV^{c}LXVI.

V G. Gantzwilliger

Claes Vijgh, Ritter ende Amptman
in Nederbetouwe.

(*Get,*) Vijgh.

Naar den oorspronkelijken brief afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

XLVII.

De Stadhouder Karel van Brimeu, aan den Magistraat der Stad Nijmegen.

Kaerl etc.

Ersame vnd voirsichtige, bisundere guede vrunde. Wij verstaen als sollen die graue tho Culenbourgh vnd here to Brederode aen uwen Er. eenige bryeuen geschreuen hebben, daer bij zij uwe Er., als wij verstaen, schijnen to dreygen der affstellinge eeniger vuyt den Raedt vnd banninge etlicker vyt der stadt etc. Dair an (12) doch soe wael gedaen vnd Co. Mat. tho Hispanien etc. soe dienstlicken vnd aengenamen werck geschiet is. Vnd diewijle, in statt vnd van wegen yetzhoichberuempter Co. Mats. wij in bedencken khomen als sollen villicht uwe Er. durch sullicke dreygementen befruchtet (13) zijn worden; so hebben wij nyet onderlaten kunnen, desen an uwe Er. te schrijven vnd van denseluen gantz vlietichlick to begeren, dieselue willen sich ouermits dijen nyet

(12) *Dair an*] Namelijk, door het verdrijven van den predikant. Zie deel V. bl. 226.

(13) *befruchtet*] Bevreesd.

befruchten noch beanxten laeten. Vnd woe id soe sije dat v Er. gedreycht sijn, wij presenteren vnd erbieden ons uwen Er. vnd der stadt mit alle onse macht, guedt vnd bloet bij to staen vnd to hulpe tho khomen, tegen allen dengheenen, die uwe Er. oder der stadt ter oirsaecken vurscr. sollen willen ouervallen, beschedigen off eenigen ouerlast to doen, nyet twijffelende oick sijne Co. Mat. vnd sijner Mats. generale regente, die hertoughinne tho Parma etc., sullen van gelijcken doen. Begerende nyettomin, v Er. willen ons copie sullickes schrijuens aenstondt mitten poste toeschicken, to den eynde dat wij ons to bedencken vnd tot nut, oirboir vnd beschermonghe uwer Er. vnd der stadt eenige middel ramen vnd voernhemen, vnd sunst, ingefalle der noot, doen moigen alst behoiren sall, uwe Er. hier mit den almachtigen Heren beuehelende. Gegeuen tho Arnhem, den vierden dach Octobris XVc LXVI.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van het voormalig Hof van Gelderland.

XLVIII.

Willem van Bronkhorst Heer van Batenburg, aan den Stadhouder Karel van Brimeu.

Edelle vnd wolgeborner Heer. V Ed. sy mit wenschongh alles gueden myn ganz vnuerdrossene dienst ydertyt zuvoren. Edler Heer, v Ed. an my gedaen schriuen haff ich den lesten verledenen Septembris vntfangen, vnd dairaus mit smertlichen vnd bedroffden gemoetz, wes v Ed. der spolierongh der kirchen, so zu Batenborch, Loer vnd zu Horssen vergangener dagen geschiet is, mich ganz gunstichlich als myn gebiedender heer vnd frunt waerschouwen vnd preaduisieren doen, dienstlich verstanden, damit dan v Ed. begert die moetwilliche hantdadiger andere zu exempel vorzunemen und nae hoexen verdienst

zu straffen, damit ich die Kon. Mait. onser allregnedichster heren vnd anderen aller quader suspicion vnd bedencken entlediget vnd entslagen werden mocht, vnd das ich darinne dergestalt mich vernemen vnd halden soll, das, van hoigberompter Kon. Mat. wegen, v Ed. ampts vnd eidts haluen nyet genoedicht wordt, die hant selffs anzuslaen vnd die plichtiche personen in mynre herlicheit zu suecken, antotasten vnd straffen zu lassen, wie dan sulx v Ed. schriuens, welch ich mit hoigster dancksaigonch dienstlich angenomen, widers meldongh doet. Vnd sol v Ed. dairop zu gueder vnd dienstlicher antwort nyet verhalden, dat alsolche vorgenomen daitliche handlongh der kirchen verobongh vnd sturmer der bilden boutten myne vorweten vnd verwilligongh, dwill ich nyet inhaims (14) gewesen, geschiet is,. welch zu Vogelsanck mich erstmal eyn dach oder twee zu beuoren als v Ed. schrifften an mich gekoemen synt, angezaigt worden, dairan weet Got das ich van hertzen mich bedreiffden, das alsolche lesterliche daet (die ich nyet en zwiuell by jderen verstendichen schentlich gehalden wordt, ich auch in mynen hertzen vnd gemoet loeben noch prisen kan) boutten mynen vorweten vnd bewilgongh geschiet is, wardorch ich vnschuldich by Kon. Mait. vnd anderen potentaten in qwade suspicion vnd verdacht koemen mocht, dan es konnen aene (15) zwijfel v Ed. woll erwegen vnd bedencken, das ich neffens besweronghmynre consyencie vnd gewissen vngern in Kon. Mat. ongenaidt ausz solcher grontloeser handlongh fallen vnd sunts by ymantz in verdacht komen soll, so woll ich vngern (sunderlich dwill ich in mynen hertzen sulchen handell nicht vffrecht zu syn bekennen kan) mit mynen raet, hilff oder vorweten sulche zerstoirrongh der kirchen vnd bilderen gestaden oder zulaissen, woilweinger aber in eyniche verbonttnisse oder confederation syn vnd dennen anhangen die sulx to doen gemaindt weren, sunder in dennen vnd

(14) *inhaims*] Te huis.
(15) *aene*] Zonder: Hoogd. *ohne*.

anderen sachen mich mynre dienstplicht, wollfart vnd saillichait besser zu bedencken, vnd mich der billichait gemeisz zu halden wissen, welchs oeck mit derseluiger mynre eedtspflicht ich befestigen, das alles was geschiet is, dat sulx boussen mynen willen vnd danck geschiet ist, vnd woll Got das yderen mynen vnscholt kondich, soe were ich aenzwiuell alle suspicion fry vnd entledicht. Vnd als voilwiders v Ed. schriuen die hantdaidigeren anderen zum exempel anzunemen vnd zu straffen, wol ich dieseluigen, so es in mynre mach weer, nyet wes anheer ongestrafft hauen verblyuen laissen, sunder dermaissen gestrafft hauen, das yder gespoert hauen soll, das sy nyet allain die kirchen, sunder oeck mich myn hertz zurstoert vnd bedroifft hebben. Nu auer wetten v Ed. anzwiuel woll, das myn vrouw moeder in mynnen hairlicheiden vberall nyet allain die jacht hat, sunder van Kay. Mat ietz offt nuwes zu Auszborch in mynre belennongh getoichtichet, vnd die herlichait in hoegen vnd legen zu besitzen vnd zu gebrouchen bestedicht vnd geconfirmeert is, so das ich noch zur zyt die ouertrederen zu straffen ghoen gewalt heb, sunder wes dairan, das ich zu der possesion komen, gedolt hauen moesz, vnd dwil nu, gebiedender heer, diese myne vnschuldichong vor Got vnd der werlt waer is, vnd sich nummermeer andersins offt contrary finden sall, so is derhaluen myn dienstlich vnd fruntliche bidt, v Ed. dieseluige myne vnschuldichong gunstlich opneme vnd mich nyet allain vnschuldich halden, sunder by anderen, daer es im Raedt oider sunst vermandt worde, mich also voil moeglich entschuldigen vnd excusieren, oick alre qwader suspicion ontlasten heffen woll, wairby in mynre herlichait Batenborch mich ghoene inbroeck, schandt oder vngemaich geschien mocht, das in zukunpftige zyden zu nachtaill vnd in preiudicium mynner vnd derseluiger mynre hoichait gedien soll, welchs oeck in ghoenendeill sich zu doen gebeurt (16), und ich nyet zwiuel, v Ed. werden nyet gestaden mich eynighe vngemack oeder nachtail zugesucht werdt, sonder voilmer, dair es

(16) *gebeurt*]. Voegt, betaamt.

die noet erfordert, helffen schutzen vnd schirmen, wie zu v Ed. als mynen voilgebiedende heren ich neffens alles gueden mich des genslich versien vnd vertroiste, vnd vmb dieselvigen ider zyt zu verschulden wilferdich vnd dienstlich erfonden werden soll, ken Gott almachtich, der v Ed. mit frisser gesunthait mit gnaden lange tzit erhalden woll. Datum zu Stain, am sesten Octobris Anno sess - vnd - sestich.

V Ed. dienstwilliger

(*Get.*) Batenborch.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

XLIX.

De Aartshertogin Landvoogdes Margareta, aan den Stadhouder Karel van Brimeu.

Mon Cousin. Ayant veu vostre lettre du dernier de Septembre passé, par laquelle renuoyant celle quauoy escript à ceulx de la ville de Harderwyck, pour auoir samblé à vous et au chancellier et momboir trop doulce, demandez que je leur en escripuisse vne de plus de roideur; il s'est de rechef déliberé là dessus en conseil et en fin résolu de dresser la lettre de la teneur que la verrez par double (17), que (suyuant ce qu'auez désiré et conuient ainsy) j'ay commandé fust joinct à ceste;

(17) *par double*] Het hier bedoelde afschrift van den brief der landvoogdesse aan de stad Harderwijk is nog voorhanden. Daaruit blijkt, dat op den 22 September, denzelfden dag op welken de magistraat den brief aan den stadhouder afzond, om zich wegens het toelaten van vreemde predikanten en het innemen van het kasteel te verontschuldigen (zie hier vóór No. XXXVII, in deel IV. bl. 215), de groote kerk aldaar bestormd en de beelden vernield waren. Zie voorts SCHRASSERT, *Harderwijck*, deel II. bl. 96.

en laquelle ne leur va commande de chastier ceulx qui ont saccaigé les églises et y brisé les images, d'autant que entendant que ce sont esté ceulx du magistrat mesme, il ne sambloit conuenir ordonner qu'ilz chastiassent eulx mesmes, comme chose qui se scait ne se feroit, comme aussy ne leur ordonne la réparation de ce qu'a esté rompu, ny restitution de ce que a esté emporté des églises, plus auant que verrez par ledit double, ayant samblé remettre cela à vous, pour (venant deuers vous les députez de laditte ville, selon que le leur commande) leur encharger et ordonner de faire en cela, ce que par advis du conseil trouuerez conuenir, aduisant par ensemble combien auant il sera bien leur commander laditte réparation, ne se pouuant tout ainsy refaire jusques à la dernière image, ny tout en instant, leur préfigeant partant quelque temps competent à cest effect, et vsant pareillement endroict la restitution de ce que a esté emporté, à quelle fin se pourriont faire publications en la ville, que chacun qui en auroit quelque chose eust à la rapporter, sur certaines paines. Et au regard de la commination, il n'a samblé aussy conuenir, que d'icy se deust vser de la particulière qu'auez aultrefois aduisé par suspension de leurs franchises sur les toulieux, mais les comminant ainsy en termes généraulx remettre ladite particulière à vous, pour leur déclairer de bouche, que pour commenchement de chastoy se feroit cela que dict est, s'ilz n'accomplissoyent ce que je leur commande, et que après ilz auriont encoires à attendre ce que succederoit de l'indignation de Sa Maté. Et certes, mon Cousin, attendu que ces troubles et altération de la religion samblent aller tousiours gaignant en vostre gouuernement, et que ce n'est par lettres que y doibt estre remédié, il a samblé vous debuoir représenter, qu'il seroit conuenable, que vous mesmes aillissiez non seulement audit Harderwyck et à Elburgh, pour y reduire et redresser les choses, mais par tout ailleurs en vostre dict gouuernement, pour y faire le mesme où besoing seroit, et conforter et animer les villes, qui sont encoire

bonnes, à persévérer jusques à la venue de Sa Maté., leur mettant en auant, et déclairant le bon gré qu'ilz sont pour en auoir d'icelle, oultre ce qu'ilz jouiront de ce que Sa Maté. ordonnera généralement sur le faict de la religion, et que cela encouraigera fort ceulx qui sont catholicques à ayder tant plus chauldement à maintenir les choses, à l'exemple du conte d'Egmond, ayant faict le tour quasi par toute la Flandre, comme aussy va faire le mesme le prince d'Oranges par ses gouuernemens se y eschauffans les desordres, singulièrement à Amstelredamme (18). Et à fin que soyez myeulx accompaigné, je seray contente, que là, où vous auoye accordé vingt harquebusiers à cheual ou quarante à pied, en prenez quarante à cheual à dix florins chacun, ou bien quatre-vingts à pied chacun à cincq florins par mois à vostre choir, comme vous escripuis dernièrement, par dessus lesquelz vous auez douze hallebardiers et ceulx de vostre bande des hommes d'armes, de laquelle pourriez prendre bonne partie auecques vous sans cuyrasses, comme aussy tous les archers subiectz, leur faisant porter longue harquebuse, si que sambleroit que le tout fust de vostre train, pour ainsy estre à tant moings de scrupule admis en chacune ville; et me signifiant le choix qu'aurez faict touchant lesdits harquebusiers de pied ou à cheval, vous feray dresser la retenue et donner ordre à l'argent.

Quant aux aduertences contenues au commencement de vostre lettre du III. de ce présent mois, il n'est vraysamblable, si George van Holl a charge de trente enseignes d'infanterie, que ce soit pour l'empereur, estant charge qui ne s'est accoustumée donner à gens de plus grande qualité, mais est plus tost croyable que ce seroit pour les confédérez (19). Et pour m'en esclarcir, j'en escrips

(18) *à Amstelredamme*] Verg. GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, t. II. p. 232.

(19) *pour les confédérez*] Het vermoeden der landvoogdes aangaande George van Holl was wèl gegrond. Graaf Lodewijk van Nassau stelde veel belang in zijne hulp, gelijk blijkt uit een' brief aan den prins van Oranje van den 2 September 1566. Maar den 16

ce jourdhuy par l'ordinaire vers Allemaigne à sa Ma^{té}., comme aussy de continuer à vouloir faire tous bons offices pour empescher toutes leuées contre le roy. Et vous merciant, mon Cousin, bien de ceste aduertence, vous prie de bien vous faire informer s'il est ainsi, et quand se trouueroit que ouy, d'auoir l'oeyl soigneusement au guet, pour pouuoir descouurir les desseingz et m'en aduertir en diligence, pour aduiser lors ce qu'il y aura à faire plus auant. Et ce pendant vous repeteray ce que desia plusieurs fois vous ay dict de, retenant voz capitaines apperceuz, vous point mouuoir aultrement ny plus auant jusques à vltérieure ordonnance. J'escrips présentement à ceulx de Nymmegen vne lettre, qui s'enuoye par leur propre messagier estant icy, et dont verrez le contenu par la copie cy joincte.

Touchant que auez opinion, que ce sera autant de peine perdue d'escripure au Sr. de Culenborch, comme ce a esté au Sr. de Batenborch, pour lequel j'entens par vostre lettre sa mère (20) vous auoir respondu, il se pense cela procéder pour se tenir ladite mère encoires dame douagière dudit Batenborch, parquoy se trouue bien qu'escripuissiés à l'ung et l'aultre, et là où l'on n'y obéira, l'on les tiendra par ces admonitions pour contumaces, pour en faire l'exéeution ou à la venue de sa Ma^{té}. ou par occasion d'aultre meilleure commodité et moyen.

Mais au regard du Sr. de Culenb., attendu qu'il est ung des principaulx confédérez, pour lequel leur députez ont faict l'accord icy, et le juré, et la raison et son honneur l'obligent à l'obseruance dudit accord, comme aussy l'entendent les prince d'Oranges et contes d'Egmond et Hornes, ausquelz en ay escript pour auoir leur aduis sur ce que s'y doibt faire, disans que si les

October schreef hij hem, »das Georg van Holle von unnsert wegen handlet, begert er so viel muglich heimlich gehalten zu werden." Zie GROEN VAN PRINSTERER, t. a. pl. p. 271, 405.

(20) *sa mère*] Zie hier vóór No. XLI., in deel IV. bl. 225.

desordres commis aux églises de Culemb. et aux villaiges apparten. audit Sr. sont aduenuz par son adueu et consentement, et non pas par ses subiectz malgré luy, comme il s'est faict en plusieurs aultres lieux, la chose mérite chastoy et ne se debuoir passer par dissimulation, comme aussy ledit prince d'Oranges dict, qu'estant en son gouuernement d'Utrecht, il en fera faire la raison pour les villaiges dudit Culemb. y gisans, estant d'aduis que je doibue faire faire le pareil pour aultres, par où vous ayant faict bien informer au vray que ledit Sr. de Culemb. ait consenti à ces énormitez, luy escripurez vne bonne lettre, à ce que incontinent il face reparer les églises et remettre le seruice diuin à laccoustume, comme estoit auant la perpétration de ces actes, et ce endedans huict ou dix jours, que luy préfigerez à cest effect, et que en oultre il se reigle suyuant ledit accord, l'aduisant que s'il n'y obéyt l'on regardera de y pourueoir vltérieurement, et m'aduertirez de ce qu'en aurez faict et en sera succedé, pour selon ce se conduire plus auant en son endroict. . . . .

. . . . Au demeurant vous m'auez par vne vostre précédente du second de cedit mois aduerti de quelques armes, que pensiés debuiont passer par là. Je me esbahis fort que pour personne practicque, ne vous souuient qu'il fault le faict en choses de telle qualité sans prendre cognoissance de cause, et point proposer samblables questions, selon quoy ferez mettre main sur toutes armes que trouuerez passer par là, comme chose à quoy en vng temps tel que le présent vous compète comme gouuerneur de là auoir soigneulx oeyl et regard, quicte tousjours pour les rendre, ou bien les retenant les payer. A tant, mon Cousin, je prie le Créateur qu'il soit garde de vous. De Bruxelles, le six^{me}. jour d'Octobre 1566.

Vostre bonne Cousine.

(*Get.*) Margarita.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

(*Dit wordt vervolgd.*)

BIJDRAGE

TOT HET

OUDE STRAFREGT.

Den gesellen des amptmans, die eenen man geheeten Quaybeck, die diuerse parcheelen gestolen hadde, toe Rossem haelden ende geuangen brochten, gegeuen voer huer teergelt XXIIII sch.

Den voirscr. amptman, die den voirscr. Peter Quaybeck gehouden heeft den tijt van VI weken lanck in den stock sittende, meynende, mits dat hij gehoirt hadde den voirscr. Peter rijcke vriende te hebben, dat zij hueren sone lossen souden, Ende want dar om egheen veruolg en wart gedaen, soe wart hij verwesen, ende verwesen sijnde soe en conde dieselue amptman egheenen scerprichter gecrigen, want tot Nyemegen ende Dordrecht egheen en was, ende die van den Bossche doen voer Echtelt (1) lagen ende zij hueren scerprichter mede hadden, ende nadat Echtelt gewonnen was, soe en conde hij alnoch dar aen niet geraken, mits der justicien die die van den Bossche deden op die op Echtelt gelegen hadden, om welcker reden hij alles bleef in den stock sittende den tijt van XVI weken, eer hij mitten baste (2) gericht wart. Alsoe dat die voirscr. XVI weken te IIII st. sdaigs belopen tsamen XXII lib. VIII sch.

Uit de *Rekeninge heeren Henr. heere van Perweys, amptman van Bommel, Bommelreweert ende Thielreweert*, 1 Nov. 1482—17 Julij 1483.

(1) *voer Echtelt*] Het is bekend, dat de aartshertog Maximiliaan zich omstreeks 1482 gereed maakte, om Gelderland te bedwingen en zich daartoe ook van de hulp van gewapenden uit 's Hertogenbosch bediende (zie o. a. SLICHTENHORST, *Geld. Gesch.*, bl. 285); maar onbekend was het tot dus verre, dat deze tot Echteld in de Neder-Betuwe voorttrokken, en het slot dier plaats belegerden en veroverden.

(2) *baste*] Strop. Zie G. VAN HASSELT op KIL. i. v.

LOTGEVALLEN DER JODEN,

VOORAL IN DE

NEDERLANDEN (*);

DOOR

Mr. H. J. KOENEN.

I.

Gedurende de Middeneeuwen.

Hoe meer de geschiedenis onzes vaderlands tijdens de Middeneeuwen wordt nagespeurd, te meerder sporen ontdekt men van het aanwezen der Joden in de Nederlanden gedurende die, langen tijd kwalijk begrepene, dagen. De tijd is de groote wreker der verdrukten, de hersteller van geleden onrecht en vervolging; en wie werd wreeder

(*) Ik heb het dienstig geacht, onder dezen titel eene verzameling van bijvoegselen en nalezingen, bij mijne *Geschiedenis der Joden* behoorende, tot één geheel te vereenigen, en, zoo mogelijk, tot iets meer dan eene dorre opeenvolging van drooge *Addenda et corrigenda* te verbinden, door ook eenige nieuwe gezichtspunten en daarmede in verband staande opmerkingen te ontwikkelen, die zich in dezen zamenhang, zoo ik hope, aan de lezers van het grootere werk gereedelijk zullen aanbevelen. De oogst is voor het tijdvak der Middeneeuwen veel minder overvloedig, dan voor de nieuwere tijden.

verdrukt en hardnekkiger vervolgd, dan het zwervend nakroost van Abraham, in de tijden, die de Hervorming der Kerk in de zestiende eeuw voorafgingen? Het is als of de Muze der Geschiedenis, medeplichtig aan dat ongelijk, duistere nevelen in plaats van heldere lichtstralen over hunne lotgevallen heeft verspreid. Maar hetgeen de historiepen te lang heeft verzuimd, dat vergoeden thans de perkamenten en de gedenkteekenen der Oudheid; en wij zijn eindelijk in staat gesteld, om de geschiedenis te schrijven van hen, die eeuwen lang geene geschiedenis gehad hebben.

Het heeft gewis eene niet geringe zwarigheid in, dat de eigen persoon bouwstoffen moet verzamelen en die bouwstoffen zelf bewerken. Gewoonlijk pleegt men eerst, wanneer gene arbeid aanmerkelijk gevorderd is, tot dezen over te gaan. David verzamelde reeds hetgeen noodig was tot den bouw des Tempels, dien Salomo heeft gesticht. Men vindt wel eens grondstoffen, die nog ongebezigd waren, toen men de hand aan het bouwen slaan moest. Maar, ofschoon dit nu en dan meer bijzonder merkbaar wordt, het heeft altoos meer of min plaats; want nimmer is een voorwerp van wetenschappelijke nasporing als geheel afgesloten te beschouwen. Een nieuw verhaal van lotgevallen der Joden in de Nederlanden komt dus te dezer plaatse noch ongepast noch overbodig voor.

»Het leven eens menschen (zegt een oud Schrijver (*)), wordt bij dagen geteld; maar Israëls dagen zijn ontelbaar.” Deze onvergankelijkheid van Israëls bestaan maakte die natie tot het volk der verbinding tusschen de ondergaande oude en de opkomende middeneeuwsche wereld. Even als Azië en Griekenland onder de Romeinen gevallen waren, en gelijk de altaren en de godenbeelden van Griekenland op het woord van Joodsche visschers waren neêrgestort, zoo gebeurde het ook, (o wonderbare beschikking der hooge Godsregering!) dat

(*) Jezus Sirach, H. XXXVII. vs. 26.

door een in het verre China gevoerden binnenlandschen krijg, waarvan te Rome niemand het vermoeden had, reeds ten tijde der vroegste Cesars de aanleiding ontstond, waardoor in het westen het Romeinsche rijk ten val gebracht werd. En toen nu die stortvloed van noordelijke volkeren de oude wereld overdekte, landen en steden verwoestte, gebouwen en gedenkteekenen vergruisde, akkers en beemden in woestenijen herschiep, handel en nijverheid verplette, en het Romeinsche volk, dat alle natiën rondom zich henen onderworpen of cijnsbaar had gemaakt, reddeloos vernietigde, bleven twee soorten van menschen, in spijt van dien toomeloozen vloed, in stand, en hieven straks, als de opgeruide golven zich eenigermate geëffend hadden, het hoofd weder op: de Joden en de kloosterlingen, die, te midden dier groote omwenteling, genen den Hebreeuwschen tekst des Ouden Verbonds, dezen de schriften des Nieuwen Testaments en die van sommige Grieksche, maar vooral Latijnsche Schrijvers, tot het nageslacht overbrachten. Beide deze soorten van menschen zijn daarna wel de voorwerpen van algemeene verguizing geworden; maar wie kan ontkennen, dat deze schatten aan hunne handen toevertrouwd geweest en door hen getrouw bewaard geworden zijn? wie ontkennen, dat die dubbelvoudige schat het Palladium uitmaakte van den rang, dien Europa boven de overige deelen der wereld bekleed heeft?

Zoo was dan wel Jeruzalem, de van God verlatene, gevallen, maar heur puin en gruis overleefde nog in zijnen staat van verspreiding het eeuwige Rome, dat als mogendheid bukte voor het Noorden, toen de beurt der heerschappij aan het Noorden gekomen was. Want de Romeinsche adelaar met zijne twaalf vleugelen en zijne drie hoofden was bezweken (*), en de overwinnaars waren

(*) Eene toespeling op het symbolische gezicht, voorkomende in het Vierde Boek van EZRA, het elfde hoofdstuk, alwaar, door de drie koppen, waarschijnlijk het Koningschap, de Republiek en het Keizerrijk worden te kennen gegeven; door de twaalf vleugelen,

nog te ruw en onbeschaafd, om eene geregelde orde van zaken te gronden. Toen waren de Joden daar, die de overlevering eener vroegere wereld bewaarden, en te midden der Franken, der Burgundiërs, der Oost- en West-Gothen, overbrachten; inzonderheid der eerstgenoemden, in wier midden het Westersche Keizerrijk wederom zou worden opgericht.

Opmerkelijk is het, dat juist een uit Gallië geboortige Schrijver van het begin der vijfde eeuw, CLAUDIUS RUTILIUS NUMATIANUS, klaagt, dat de door Pompejus en Titus overwonnen Joden onder de Romeinen zulk een overwicht waren begonnen te verkrijgen, dat zij geacht konden worden, op hunne beurt hunne vroegere overwinnaars te hebben overmeesterd:

Och, waar' slechts nooit het land der Joden in den strijd,
Pompejus, door uw arm, door Titus legerscharen,
Door oorlogsbrand en zwaard, ten ondergang gewijd;
Want 't onverdelgbaar rot dreigt vreeslijker gevaren:
Het overwonnen volk, door geen geweld gestuit,
Maakt zijn verwinnaars zelf zich tot een oorlogsbuit (*).

de twaalf eeuwen, die geacht werden aan het Romeinsche rijk beschoren te zijn. Er bestond toch van ouds eene overlevering, dat die duur, voor Rome bestemd, door de twaalf noodlotsvogelen in de mythe van Romulus voorbeduid waren. Men zie NIEBUHR's *Römische Geschichte*, Th. I. S. 228. Onderscheidene kerkvaders leiden er zich op toe, het beweren der Heidensche partij te wederleggen, als waren de rampen, die in de 4de en 5de eeuw het rijk troffen, aan de invoering des Christendoms toe te schrijven; en uit deze apologetische beginselen is de christelijke beoefening der geschiedenis allereerst geboren.

(*) Zie het *Itinerarium* van RUTILIUS in het eerste Deel der Uitgave van de Kleinere Latijnsche Dichters door P. BURMAN, Iste Boek, vs. 395—398:

Atque utinam nunquam Judaea subacta fuisset
Pompeji bellis imperioque Titi;
Latius excisae gentis contagia serpunt,
Victoresque suos natio victa premit.

Ofschoon er bij het beoordeelen van dit getuigenis veel op rekening

Deze verklaring van eenen Schrijver, juist uit Gallië geboortig, doet ons, ten aanzien zijner opmerking, vooral aan zijn vaderland denken. Trouwens ook na de tochten van Attila en Alarik, was het vooral in de gewesten, door den Frank, den Goth en den Burgundiër bevolkt, dat de nakomelingen van Abraham zich wederom verhieven, en werden zij dan ook in die landen bij wijlen begunstigd. Theoderik handhaafde de voorrechten, die zij reeds bezaten; veroorloofde hun, onder anderen, te Genua eene synagoge te bouwen, en liet hen onder zijn beheer in het vrije genot hunner verkregene bezittingen. Men wil, dat zij deze begunstiging aan den invloed van den wijzen en letterlievenden Cassiodorus, 's Vorsten voortreffelijken raads- en staatsman, zouden zijn verschuldigd geweest, wiens brieven tot deze onderstelling wel eenige aanleiding geven (*).

Dan alras werd de kroon der Franken onteerd door gruwelijke tooneelen van dwingelandij. Onder de regering van Koning Dagobert hielden de belastingen op den koophandel, gepaard met alle soorten van afpersing, maat noch perken, zoodat daardoor vele kooplieden en handwerkers uit het Frankische rijk naar naburige gewesten, vooral ook naar de Nederlanden, zijn uitgeweken, en hier te lande hun handel en nering hebben gevestigd (§). Niets was voor den handel verderfelijker, dan dat men de vreemdelingen, waaronder men ook de Joden, mitsgaders de onechtgeborenen en bastaarden begreep, als niet erf-

der gehechtheid van dezen Schrijver aan het zinkend heidendom, dat hij aankleefde, moet worden gezet; toch is zijne verklaring merkwaardig, omdat zij gelijktijdig valt met den aanvankelijken ondergang des Romeinschen rijks en de verwoestingstochten van Attila.

(*) Ik neem deze gelegenheid waar, om te herinneren aan de belangrijke Redevoering van wijlen den waardigen Waalschen Leeraar P. CHEVALLIER, *over M. Aur. Cassiodorus, Staatsdienaar van Theoderik, Koning der Ostro-Gothen;* in het Mengelwerk der *Alg. Letteroefeningen* voor 1813, bl. 445 volgg.

(§) LUZAC, *Hollands Rijkdom*, Dl. III. bl. 24, 25.

rechtig aanmerkte, weshalve de vorst zich, bij hun overlijden, al hunne have en goederen toeëigende (*). Daarbij kwamen de kwellingen, om hen te noodzaken het Christendom aan te nemen. Hoe meer het Christendom een uiterlijk vertoon werd, een kleed, dat men met den doop aannam, te meer vond men grond, om ook de Joodsche bevolking met dit gewaad te bekleeden. Onkennis aan de geschiedenis van Gods vroegere Openbaringen aan hunne voorvaderen, die den stam en wortel des Christendoms uitmaken, deed den Jood op ééne lijn stellen met den heidenschen Sakser en den ongeloovigen Skandinaviër, die door het zwaard der gekerstende Franken binnen het levensgebied der Christenheid moesten besloten worden (§). In de rijken der Franken zijn toch de Joden, vooral onder de tweede Dynastie, vaak zeer bloeiend geweest. De Agenten toch van Karel den Groote waren hun, volgens AGOBARDUS, zoo gunstig, dat deze die beambten » den Christenen geducht, den Joden daarentegen welgezind" noemde. Men moet echter een gedeelte van dit verwijt aan een diepgewortelden kerkelijken afkeer wijten (†). Karel de Groote was de eerste vorst, die tusschen de heidensche stammen en den nakomeling van Abraham een scherpgeteekend onderscheid maakte. Hij schijnt reeds erkend te hebben, hetgeen wij later nog duidelijker zullen zien aan het licht komen, hoe geschikt de Joden waren, om de verbinding tusschen het Oosten en het Westen uit te maken. Ruimer blik, dan de hersteller van het Westersche Keizerrijk op den staat der wereld wierp, heeft wel niemand in die eeuwen gehad. Hoe

(*) NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland*, Dl. I. bl. 294 (2). De toestand der Joden in het rijk der Franken onder de eerste Dynastie wordt keurig beschreven door J. W. LOEBELL, in het belangrijke werk: *Gregor von Tours und seine Zeit, vornehmlich aus seinen Werken geschildert.* Leipz. 1839. S. 370—374.

(§) Men vindt lezenswaardige opmerkingen over deze handelwijze der Frankische Vorsten bij BEUGNOT, *Histoire de la destruction du paganisme en Occident.* Par. 1835. 2 vol.

(†) BEUGNOT, *Les Juifs en Occident*, B. p. 49.

vele rugwaartsche schreden waren Europa bespaard geweest, indien zijne nazaten zijne inzichten gedeeld hadden!

Onder Lodewijks des Vromen werkelooze regering steeg der Joden vermogen in zijn rijk ten hoogsten top. Door hun geld werkten zij ten hove uit wat zij begeerden. De aanteekeningen van dien tijd klagen zelfs, dat aan christelijke geestelijken verboden werd, de slaven der Joden ten doop toe te laten, wanneer hunne heeren daar niet in toestemden. De aanzienlijkste Franken, wier behoeften steeds toenamen, en die dus aan hun handel en geldelijk vermogen cijnsbaar waren, zochten hunne vriendschap, en de voornaamste edelvrouwen aan het hof zonden aan de Joodsche vrouwen kleederen ten geschenk. Christenvrouwen, meende men, zulke vooral, die, van dienstbaren stand zijnde, bij Joden inwoonden, konden van dezen staat van zaken niet anders dan gevaar en nadeel ondervinden (*).

Het is dus voorwaar geen wonder, dat de Joden in dezen tijd, vooral ook in het Luiksche, zeer talrijk waren, waar de scheepvaart op de Maas een grooten handel had gevestigd. Men leest in eene Kronijk van Huy, dat Ogier, Graaf van dat gebied, bij zijne terugkomst van den oorlog, dien Otto de Groote, Duitsch Keizer, tegen Lodewijk van Overzee gevoerd had, onder de krijgsgevangenen een der rijkste Joden van die stad vond, wien men verdacht hield van de invallen der Noormannen te hebben bevorderd, waarop hij ter pijnbank gebracht, overtuigd en met den dood gestraft werd (§). Ongerijmd schijnt deze betichting te zijn, daar de rijke Joden van de woeste Noormannen niet dan schade te vreezen

(*) SCHMIDT, *Geschichte der Teutschen*, Th. III. S. 197, 198. Men moet deze berichten echter, in zoo verre zij afkomstig zijn van Agobardus, met eenige omzichtigheid aannemen, daar deze geleerde Aartsbisschop van Lyon (die het bekende werk *De insolentia Judaeorum* geschreven heeft) de partij van Lotharius tegen Lodewijk den Vrome aankleefde, weshalven hij in 834 van zijne bediening is ontzet geworden.

(§) *Revue Orientale*, 1841, p. 45.

hadden. Evenwel kan de Jood zich door beloften van persoonlijk voordeel hebben laten vervoeren, hetgeen niet geheel ongelooflijk is, daar eene dergelijke beschuldiging ook nog in eene andere oude Kronijk voorkomt, waar de Joden gezegd worden, de stad Bordeaux aan de Noordsche zeeschuimers te hebben overgeleverd (*); ja, men heeft hun op soortgelijke wijze nagegeven, dat zij de invallen der Sarrazenen en Mongolen in Europa zouden hebben bevorderd. Vreemdelingen toch, meende men, kunnen lichtelijk tot andere vreemden in betrekking staan, om bij eene verandering van zaken zich betere voorwaarden van hun maatschappelijk bestaan te verzekeren. Doch men moet deze zoowel als andere betichtingen, tegen de Joden in de Middeneeuwen ingebracht, wantrouwen, dewijl het bij de hovelingen der Vorsten toen (even als in den Romeinschen Keizertijd) eene heillooze gewoonte was, om hen, op wier schatten zij vlamden, aan te dragen wegens hoog verraad en ondersteld heulen met den vijand van buiten.

Gedurende de tiende en elfde eeuw werden de Joden de volstrekte meesters van geheel den koophandel in Frankrijk, omdat zij de rijke en welige voortbrengselen van Azië, die zoovele krijgsverwoestingen en omwentelingen van het Westen verwijderd hielden, wederom in ruimen overvloed derwaarts deden toestroomen. Zoo werden zij de middelpersonen der handelsgemeenschap tusschen het Oosten en het Westen (§). Immers, door menigvuldig van verblijfplaats te veranderen, hadden zij eindelijk de gelegenheden en voortbrengselen der onderscheidene landen leeren kennen; zij hadden geleerd, waar men bepaalde handelsvoorwerpen met voordeel verkoopen kon; alom verspreid, werden zij niet teruggehouden door de vrees van in verre streken geene betrekkingen te

(*) Depping, *Les Juifs dans le moyen âge*, p. 60.

(§) Beugnot, *Les Juifs en Occident*, B. p. 33, 34. Men ziet hier reeds dien grondtrek van hun aanleg, die hen naderhand zich bijzonder op de makelaardij deed toeleggen.

zullen kunnen aanknoopen. Overal vonden zij hunne volksgenooten gereed, om met hen de gevaren van stoute ondernemingen te tarten; zij bezaten menigvuldige gelegenheden, om het handelsverkeer te verlevendigen met Azië, die rijke bron der schatten, welke de oevers van Indus en Ganges opleveren, en waar nog zoovele zwervende Israëlietische stammen en geslachten gevonden werden. Met één woord, alles werkte mede, om van de Joden de voornaamste schakels te maken van de keten, die het Oosten met het Westen begon te verbinden (*). Ja, indien dit volk zich rustig aan zijne handelsondernemingen had kunnen overgeven, mogelijk zou men hen machtige handelsvloten hebben zien uitrusten, ver gelegene zeeën bezeilen, zich in kuststeden aan hare oevers nederzetten, en alzoo den roem der Feniciërs en Carthagers in eene latere eeuw doen herleven (§).

De kruistochten, ofschoon met een vreesselijken Jodenmoord aangevangen, die ook in Holland en het land van Gelder zijne slachtoffers eischte (†), hebben in de gevolgen gestrekt, om de Joden in de onderscheidene landen van het Westen te verspreiden en hunnen handel te bevorderen. Terwijl vroeger slechts enkele schepen ter koopvaardij de Middellandsche zee bevaren hadden, zoo kwamen nu geheele vlooten over; terwijl vroeger naauwelijks een paar havens de westerlingen opnamen, zoo waren hun thans al de zeeplaatsen van het Byzantijnsche

(*) Beugnot, B. p. 55, 56.

(§) Grégoire, *Essai sur la régénération morale et physique de la nation Juive*, p. 82, schrijft daarom van hen: *L'histoire des Juifs est intimément liée à celle du commerce, dont eux et Venise ont rétabli l'esprit en Europe.*

(†) Wij hebben elders gesproken van dien grooten Jodenmoord, zonder te durven bepalen of die zich ook tot de noordelijke Nederlanden heeft uitgestrekt. Het is ons later gebleken uit eene Duitsche Kronijk, dat ook te Xanthen, te Meurs, waar een Burgemeester hun vergeefs trachtte het leven te redden, te Gelder en in Holland soortgelijke tooneelen als te Keulen en elders aan den Rijn zijn voorgevallen. Zie de *Revue Orientale*, 1841, p. 213.

rijk geopend; terwijl de vreemde handelaars voormaals slechts schaars de havens van het Westen bezochten, zoo werden zij nu alom vrij en frank toegelaten. Er was slechts één groot bezwaar, bestaande in het verbod der Kerk, om met de Mohammedanen te handelen. Want in het jaar 1307 had Clemens V alle handelsgemeenschap met de Sarrazenen, onder bedreiging van den kerkelijken ban, ten strengste verboden. De Venetianen en de Joden trokken daarvan al het voordeel; gene, omdat zij zich vaak door zware geldsommen vrijstellingen van den Paus wisten te verwerven; deze, dewijl zij, door de kerkelijke wetten niet gebonden, juist deswege de meest geschikte tusschenpersonen tusschen Sarrazenen en Christenen waren (*). Van dien tijd af is de Levantsche handel bijna uitsluitend in hunne handen geweest.

Men zoude eene belangrijke vergelijking kunnen maken tusschen deze Levantsche Joden en hunne geloofsgenooten in Opper- en Nederduitschland; eene vergelijking, waarbij men reeds de grondkaraktertrekken van verschil tusschen de latere Portugesche en Hoogduitsche Joden in ons vaderland eenigermate zoude opmerken. Terwijl genen zich meer op den zeehandel toelegden, waren dezen meer aan den kleinhandel te land gehecht; terwijl bij genen vele sporen waren te bemerken van hunne menigvuldige aanrakingen met de Sarrazenen en Mooren (§), waren dezen

(*) Verg. HEEREN, *Folgen der Kreuzzüge*, S. 293, 294. Gelijk de Venetianen zich in het handelsverkeer aan de Sarrazenen aansloten, zoo stonden de Genuezen meer bepaaldelijk in betrekking tot de Grieken.

(§) Deze invloed vertoont zich, onder anderen, in de beoefening der Astrologie, die den Joden en Sarrazenen zoodanig gemeen was, dat de Vorsten in het begin der 13de eeuw meestal een Joodschen of Sarrazeenschen sterrewichelaar aan hun hof hadden, of eenen kweekeling van een van beiden, om hun astrologische waarzeggerijen voor te dragen. Zie MEINERS, *Historische Vergleichung der Sitten und Verfassungen des Mittelalters*, Th. III. S. 200. Mijn vroeger geuit gevoelen (*Geschiedenis der Joden in Nederland*, bl. 417, 418), dat de Joden zich slechts zeer zeldzaam aan sterre-

meer aan alle de bijzonderheden van hun voorvaderlijke godsdienst gehecht, en gaven zij daarvan in voor- en tegenspoed treffende blijken. Immers toen Benjamin van Tudela de streken van Nederduitschland en den Rijn bezocht, vond hij de Joden in die gewesten nog steeds vervuld van een smachtend verlangen naar het Oosten, hun ware vaderland. Nog steeds beklaagden zij de verwoesting van het Land der belofte; zonden elkander brieven, met de vermaning om aan Mozes leer en instellingen vast te houden, en heigden om »de stemme der tortelduif" te hooren, die hen wederom in de voorvaderlijke gewesten zoude terugroepen (*). Nooit keerden er Joden van hunne pelgrimstochten naar het heilige Land terug, zonder van den gewijden grond ten minste zooveel aarde met zich te brengen, dat zij hunne laatste woonstede daarin mochten kunnen nederlaten; en rijke Joden lieten hunne lichamen balsemen en naar den gewijden grond hunner vaderen overvoeren; eene overgeleverde gewoonte, aan welke nog sommige Poolsche Israëlieten, streng aan de oude zeden gehecht, getrouw gebleven zijn (§).

In de zuidelijke Nederlanden bestond in de twaalfde eeuw tegen de Joden eene sterke ingenomenheid. Gunthier van Castillon, domproost van het kapittel der kanunniken te Doornik, schreef omstreeks het jaar 1160 een Vertoog in drie boeken tegen hen, waarin hij onder het volk zeer vele der kwade geruchten, die tegen hen in-

wichelarij zouden hebben schuldig gemaakt, vind ik mij dus genoodzaakt eenigzins te wijzigen.

(*) *Reize van Benjamin van Tudela*, door S. KEYZER, Leid. 1846, bl. 85. Hetgeen in die dagen van de Joden in Duitschland wordt gezegd, mag men veilig ook van die in de Nederlanden verstaan; immers, gelijk de Heer Mr. I. DA COSTA schrijft, »hetgeen in die vroegere tijden in Braband, in het Sticht, in Gelderland, van Joden, aldaar, of wonende, of handeldrijvende, gevonden wordt, onderscheidt zich door niets bijzonders van den toestand en de lotgevallen der Joden in de overige gedeelten van het Duitsche rijk." *Nederl. Stemmen*, Bl. V. bl. 40.

(§) LÉON DE LABORDE, *Commentaire sur l'Exode*, p. XVIII.

gebracht waren, verspreidde (*). Zulk een geschrift, van een algemeen geacht man vervaardigd en veel gelezen door de geestelijkheid, verklaart het, hoe de vijandschap des christenvolks tegen den Israëliet meer en meer moest toenemen (§).

Ongunstig waren dan ook de eerste lotgevallen der Joden, welke men vermeld vindt in eene eerst zeer onlangs aan het licht gekomene Kronijk, waar verhaald wordt, dat eene menigte Israëlieten zich, onder de regering van Hendrik I, te 's Hertogenbosch even buiten de poort kwamen nederzetten, om hunne neringen te drijven; doch dat zij, eenigen tijd daarna, zich aan onderscheidene misdaden begonnen schuldig te maken (welke hunne misdrijven waren, wordt echter niet gezegd), en, ten gevolge daarvan, naar Vucht gevoerd en aldaar op het *Jodenkerkhof* verbrand zijn geworden (†).

In Gelderland vindt men het eerst ten jare 1295 van Joodsche wisselaren melding gemaakt, bij welke de Graaf van Gelder de geldsommen zoude vermogen op te nemen ten laste zijner schuldenaren, bijaldien zij mochten in gebreke blijven om hem te voldoen (**). Evenwel zou men kunnen twijfelen, of dit wel Geldersche Joden

(*) *Revue Orientale*, 1841, p. 45.

(§) Hoe meer deze afkeer onder de geestelijkheid gevoed werd, des te sterker komt een tegengesteld voorbeeld van toegenegenheid uit, hetwelk wij vermeld vinden bij PERTZ, *Monum. Germ.*, T. VI. p. 661, waar wij van eenen Franschen prelaat lezen: *Judaeis etiam dilectissimus erat, ita ut usque hodie (praetermitto Christianos) ab ipsis religionis nostrae infestissimis Judaeis cotidianis luctibus et gravibus suspiriis defleatur.*

(†) *Verzameling van Kronijken betrekkelijk de Stad en Meijerij van 's Hertogenbosch*, uitgegeven door het *Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Braband*, 1e Stuk, bl. 32. Volgens VAN DER AA is de stad 's Hertogenbosch eerst in 1196 gesticht: mogelijk hebben de Joden zich bij die gelegenheid aldaar zoeken te vestigen.

(**) NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden*, Dl. I. bl. 49; verg. met Dl. II. bl. 277, 278, 290.

geweest zijn: het konden immers Israëlieten uit de naburige Rijnstreken wezen. Van grooter aanbelang is dus hetgeen men vindt aangeteekend ten aanzien van het rampvolle jaar 1347.

Er heerschte destijds eene van die vreesselijke smetziekten, aan welke men den naam van *pestilentie* plag te geven, en die zich, onder de benaming van *den zwarten dood*, op dat pas erger dan ooit vroeger of later, in Europa openbaarde. Door geheel Duitschland heen verbreidde zij hare verwoestingen, die zoo geducht waren, dat men vindt aangeteekend, hoe, binnen een tijdsverloop van vijf jaren, een derde gedeelte der bewoners aan de woedende kwaal bezweek (*). Van deze besmetting werd, gelijk te meermalen, aan de Joden de schuld gegeven, die, ook in Gelderland, de bronnen en waterputten zouden hebben vergiftigd. Het laat zich bezwaarlijk denken, met welke bedoeling de Israëlietische balling zich aan zulk eene snoode onmenschelijkheid zou hebben schuldig gemaakt; de oorzaak laat zich alleen eenigzins bevroeden, wanneer men aanneemt, dat, terwijl de artsen in die dagen meestal of uitsluitend Joden waren, men uit dien hoofde hun schuld aanteeg van de vreesselijke gevolgen eener, gelijk men meende, niet ijverig genoeg gestuite en bestredene kwaal (§). De Geschiedschrijver, die ons deze bijzonderheid verhaalt, maakt de zeer juiste bemerking, dat men hierbij het gewone gebrek van 's menschen

(*) Verg. HECKER, *Der schwarze Tod im XIVten Jahrhundert.* Berl. 1832. Ook in het jaar 1120, onder de regering van Keizer Hendrik V, wordt eene soortgelijke *pestilentie* vermeld, die bijkans even veel menschenlevens zoude gekost hebben. Beide gebeurtenissen waren, naar het begrip dier tijden, door geduchte teekenen aan den hemel voorbeduid geworden; omtrent welke voorbeduidselen men zie CLARISSE, in de *Werken van de Maatsch. der Ned. Letterkunde*, nieuwe reeks, Dl. IV. bl. 268—271.

(§) *In Occidente, quem artes omnes fere deseruerunt, Judaei medio aevo soli fere medici fuerunt, a Caroli Magni fere aevo ad usque saeculum XVI.* HALLER, *Bibl. Med. pract.* Bas. 1776. Lib. II. 119. p. 333, 334.

inborst waarnam, dat men gemeenlijk, bij het ramen der oorzaken van zulke ellenden, eerder ergdenkend op anderen dan zelfbeschuldigend aan zich peinst (*). De zaak behoeft trouwens niet grootelijks te bevreemden, nu men zelfs in onze dagen, bij het uitbreken der Aziatische cholera, te Parijs en elders nog soortgelijke geruchten heeft zien verspreiden en gelooven ten aanzien der geneesheeren en artsenijmengers (§).

Als verblijfplaats der Joden in de noordelijke Nederlanden gedurende de Middeneeuwen komt vooral Nijmegen in aanmerking, dat reeds in de twaalfde eeuw als eene keizerlijke stad bestuurd werd, en sedert, zelfs tijdens het aan den Graaf van Gelder verpand was, toch steeds als rijksstad bleef aangemerkt worden. Geen wonder derhalve, dat de Joden daar onder keizerlijke schuts meer dan elders eene zekere mate van vrijheid, in die eeuwen niet algemeen, mochten genieten; immers dit had overal plaats, waar het Hoofd des rijks zijn onmiddelijk gezag voerde. Zulks blijkt inzonderheid ook daaruit, dat, volgens naauwkeurige nasporingen, reeds in 1408 een Jodenkerkhof te Nijmegen bestond (toen wellicht het eenige in de noordelijke Nederlanden), alsmede dat twee straten dier stad naar hen genoemd werden (†).

(*) PONTANUS, *Historia Gelrica.* Harderov. 1639. fo. 258. *Hujus autem temporis pestilitas, ut sunt mortalium suspiciosae mentes, nec in se aut sua, sed aliena intuentes, imputata passim Judaeis fuit, quasi illi veneno fontes puteosque infecissent.* Verg. hierover voorts nog MEINERS, *Historische Vergleichung*, Th. I. S. 653—660, en de *Vaderlandsche Letteroefeningen* voor Junij 1832, bl. 289, volgg.

(§) Men zal zich hierbij gewis als van zelf de treffende tooneelen, in den *Juif errant* van EUGÈNE SUE geschilderd, te binnen brengen.

(†) Dit is overtuigend aangewezen in een stukje, dat niet in den handel voorkomt, van den heer P. C. G. GUYOT, getiteld: *Joden te Nijmegen.* In oude rekeningen der Geldersche Charterkamer van 1383—1393 komt de vermelding dezer Nijmeegsche begraafplaats voor. Zie de *Alg. Konst- en Letterbode* voor 1818, Dl. I. bl. 367.

Het verdient overigens gewis opmerking, dat Keizer Lodewijk IV, die het eerst den Hertog van Gelder het recht van Jodenschuts verleende, een schoonzoon was van Willem den Goede van Holland en Henegouwen, die de Joden, door Philips den Schoone uit Frankrijk zoo meedoogenloos verbannen, in zijne Henegouwsche erflanden welwillend opnam, en hun aldaar vrije godsdienstoefening en onbelemmerde bevoegdheid tot het drijven hunner neringen en handwerken toestond (*).

Hoe streng de Joden gedurende de vijftiende en zestiende eeuw, sedert het jaar 1444, uit het bisdom of althans uit de stad van Utrecht geweerd werden, men vindt toch in die tijden enkele sporen van hun aanwezen in het Sticht. Zoo wordt in het Buurspraakboek van die stad op het jaar 1485 gemeld, dat aldaar eenige Joden en Jodinnen, die er onbehoorlijken omgang en koopmanschap dreven, uit de stad en haren omtrek verjaagd werden, op straffe van zware tuchtiging, naar des Raads goedvinden hun op te leggen. Daarentegen vindt men in de stads kamerale rekening van 1462, 1463, dat » bij bevel der Oversten een rijnsgulden werd gegeven tot onderstand aan eenen Jood, die tot het Christendom was overgegaan" (§).

Eindelijk meenen wij nog het volgende te moeten zeggen omtrent het bekende geslacht *De Jode*, onder welken naam men eene school van vermaarde graveurs in Antwerpen gehad heeft, alsmede eenige reeds vroeg in Geldersche oorkonden voorkomende aanzienlijke ingezetenen van dat gewest. Wij hebben vroeger de gissing geopperd, dat zij van bekeerde Joden afstamden. Deze gissing schijnt zich te bevestigen; immers in het wapen van een' hunner, Daniël de Jode, ridder en burger te Keulen, vond men drie op een spitse punt uitloopende hoeden, welke de verplichte dracht was der Joden sedert

(*) *Revue Orientale*, 1841, p. 87.

(§) Ik ben deze uit M. S. oorkonden geschepte bijzonderheden verschuldigd aan de welwillendheid van den heer P. VERMEULEN, Archivist der Provincie Utrecht.

het bekende Concilie van Vienne in Dauphiné (*); en het wapen der familie *De Jeude*, die oorspronkelijk slechts een andere tak van het eerstgenoemde geslacht schijnt te zijn geweest, bestond uit drie Jodenhoofden (§).

Waaraan is het toch wel toe te schrijven, dat wij, gedurende de regering van het Huis van Bourgondië en in de eerste tijden van het bewind van dat van Oostenrijk, de Joden, die gedurende een gedeelte der middeneeuwen in Europa zulk een grooten rol gespeeld hadden, in deze gewesten en elders geheel van het tooneel zien verdwijnen? Onderscheidene redenen kunnen daartoe hebben medegewerkt. De opkomst van bloeiende Universiteiten, waar ook de geneeskunde met vrucht werd onderwezen, deed thans veelal Christenen als artsen verkiezen, waar men vroeger Joden gebezigd had. Karel V, bij voorbeeld, was zoo zeer tegen Israëlietische geneesheeren ingenomen, dat toen François I hem om een Joodschen arts liet verzoeken, de Keizer hem met voordacht een bekeerden en gedoopten Jood toezond, en de Koning van Frankrijk, die, waarom dan ook, een Jood van belijdenis begeerde, zoodanig een uit Konstantinopel moest doen overkomen (†).

(*) NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden*, Dl. I. No. 4, verg. met Dl. II bl. 189.

(§) NIJHOFFS *Bijdragen*, Dl. IV. bl. 250.

(†) HALLER, *Bibl. med. pract.*, p. 334. Merkwaardig is hetgeen de Hoogl. ALTMAYER in zijn belangrijke werk, *Histoire des relations des Pays-bas au seizième siècle avec le nord de l'Europe*, p. 70, 71, schrijft omtrent de groote ontwerpen van Karel V: *L'idole de ce prince fut de reconstruire le Saint empire sur les bases où l'avait assis Charlemagne; de faire revivre les grandes idées, les hautes prérogatives impériales des Capitulaires; de placer toute la Chrétienté sous son égide. Cette Utopie de la souveraineté de l'Europe passa même dans sa maison et à ses successeurs, jusqu'à Ferdinand II, ce sombre et taciturne élève de Loyola, que Gustave Adolphe Roi de Suède, contraignit par l'éclat et la rapidité de ses victoires en* 1631 *à changer le plan chimérique de cette domination universelle en la pressante nécessité de défendre les seuls pays héréditaires de la maison d'Autriche.* Deze opmerking verklaart veel ook in het gedrag van Filips II.

Voorts deed de opkomst der gilden, uit welke zij geweerd waren, het hun meer en meer moeielijk vallen zich in vele Christelijke landen te handhaven. Wijders was de meer en meer algemeen geworden zucht voor koophandel en zeevaart oorzaak, dat men tot het handelsverkeer geene Joden meer behoefde. Ook de kunst der finantie, die vroeger bijkans uitsluitend het eigendom der Joden was geweest, daar onder anderen in Duitschland het *regale* van het geldmunten aan hen verpand was (*), ging nu grootendeels tot Christen handelaren over, waardoor de Joden ook in dat opzicht ontbeerd konden worden. Maar de voorname reden van het verdwijnen der Joden, in de dagen waarvan wij spreken, was het opkomen van menigvuldige monnik-orden, ook hier te lande, die de synagogen tot kerken wisten te doen wijden, en daartoe ook de lagere geestelijkheid dienstbaar te maken (§). Hierbij kwam, dat toen de onderscheidene Nederlanden meer en meer onder één gezag gebracht werden, de maatregelen van uitsluiting, die op ééne plaats werden genomen, ook op andere gedeelten der Nederlandsche gewesten werkten. Met de voortgaande verheffing van het Huis van Habsburg is dus hier en elders gelijktijdig geweest eene meer algemeene verspreiding der Joodsche natie, dan tot daartoe had plaats gehad. Van het Westen wederom teruggedrongen naar het Oosten, of wel over de wijde ruimte van den Oceaan naar Overzeesche gewesten gevoerd (†),

(*) EICHHORN, *Deutsche Staats- und Rechtsgesch.*, Th. III. S. 329.

(§) Dat er toch gedurende de Middeneeuwen synagogen in de Nederlanden bestonden, is meer dan waarschijnlijk. Dat de Joden althans eene synagoge te Brussel gehad hebben, vinden wij vermeld in de *Kronijk van Vlaanderen van* 580—1467, uitgegeven te Gend, 1839, 1840, Dl. I. bl. 130.

(†) Het is bekend, hoe Koning Johan II. een aantal Joden naar de nieuw ontdekte eilanden der Portugezen, St. Thomas en anderen heeft doen vervoeren, en hoe er ook zeer velen naar de Noordkust van Afrika en naar Brazilië zijn overgebracht. *Nederl. Stemmen*, Dl. V. bl. 43, 44.

ziet men hun getal merkbaar afnemen, daar, waar zij vroeger het meeste gebloeid hadden, en in andere streken, waar men tot hiertoe van geene Joden gehoord had, het kroost van Abraham verschijnen, totdat later de vrijgewordene Nederlandsche maagd het voorbeeld geeft van eene tot daartoe ongeziene welwillendheid aan dat volk bewezen, van hetwelk de groote Frederik gewoon was te zeggen: »Ik heb door de ondervinding der eeuwen geleerd, dat men aan dit volk nimmer slagen toebrengt, zonder zelf door een harden slag getroffen te worden.”

HET ST. JANS DAL OF 'SHEEREN LOO;

DOOR

Mr. G. A. DE MEESTER.

Reeds vóór den eersten kruistogt bestond te Jeruzalem een hospitaal, aan kooplieden te Amalfi toebehoorende. Kranken, inzonderheid pelgrims, werden er in opgenomen en verzorgd. De inkomsten bestonden hoofdzakelijk in giften, zoowel uit Palestina, als uit Europa, door menschenvrienden daartoe verleend. Toen nu de geheele beschaafde wereld vervuld was met het denkbeeld, om het Heilige Land te veroveren, en duizenden uit alle natiën derwaarts trokken, was het natuurlijk, dat deze inrigting, vooral na het veroveren van Jeruzalem, uitgebreider werd. Omstreeks het jaar 1100 verkreeg zij onder den proost Gerard, die voor den eersten grootmeester gehouden wordt, de regten eener orde, welke door den paus Paschalis II. in 1113 bevestigd werden. Zoodanig was de oorsprong der beroemde orde van de gastvrije ridders van St. Jan van Jeruzalem, naderhand ridders van Rhodus en eindelijk van Malta genaamd. In 1118 werd zij in drie klassen verdeeld: in ridders, die tegen de ongeloovigen streden en de pelgrims beschermden; in dienende broeders, die kranken en vreemdelingen verzorgden, en in priesters, die in de eerdienst voorgingen. Johannes de Dooper was patroon, en een achthoekig wit kruis op eenen zwarten mantel het teeken der orde. Met het aantal der leden vermeerderden ook de giften, zoodat reeds vóór het einde der dertiende eeuw de orde negentien duizend aanzienlijke goederen bezat, waarvan het getal in alle landen nog steeds toenam.

De grootmeester had het gebied over allen; onmiddellijk onder hem stonden de hoofden der tongen of natiën, en vervolgens de bestuurders der afzonderlijke huizen of stichtingen (*commanderijen*), die den naam van *commandeurs* droegen.

Ook in ons land bezat deze orde hier en daar eenige commanderijen, waaronder twee op de Veluwe. Een van deze was te Arnhem gevestigd; de andere nabij Harderwijk en werd het *St. Johannes Dal*, *St. Jans Dal* of *'s Heeren Loo* genaamd. Over deze laatste wil ik trachten, hier iets mede te deelen.

De tijd der stichting van het St. Jans Dal of 's Heeren Loo is niet naauwkeurig te bepalen. Reeds in 1307 behoorde het tot de bezittingen der orde, blijkens eenen brief van graaf Reinald, waarbij hij eenige goederen aan meergemelde orde schonk en bepaalde, dat te Staveren op de Veluwe door Johanniter broeders de eerdienst verrigt zoude worden. »Ende vort is tho wethene, dat dese genomede brudere er guet tho Loe, dat geheten is Sante Johannes dale, gegheven hebben tho den huse tho Staveren, tho volleste drie bruedere daer tho heldene also lange alse daer wonen bruedere van erre orden" (*).

In 1333 wordt Gerrit van Hamerstein als hoofd of stadhouder vermeld, op wien in 1352 Nicolaas van der Aa, in 1356 Jacob de Ridder en in 1381 Willem Groeneveld of Gronewalt volgde (§). In een stuk van 1384 wordt aan laatstgenoemden de naam van »plegher onss hoefs tot Sint Jans dale te Harderwijc" gegeven. Toen toch verleende broeder »Henric Gronewalt comenduer en ghemene convent des goedshuys t sente Katherinen t' Utrecht, met gansen raede ende wille ons heren des meysters sent Johans oerden in Duytschen landen." aan den genoemden Willem verlof, om de erftijnsen, tot den hof behoorende, waar

(*) G. VAN HASSELT, *Geldersche Bijzonderheden*, bl. 16.

(§) VAN RHIJN, *het Bisdom van Deventer*, deel II. bl. 369, en *Kerkelijke Historie en Oudheden der zeven Vereenigde Provincien*, deel VI. fol. 673.

ook gelegen, te verkoopen, en het geld op eene andere wijze te beleggen (*).

Kort na dien tijd liet Rutger Pauwels, commandeur van de balie der orde te Utrecht, het huis bouwen en schonk zijne eigendommen aan het klooster. Ik zeg, kort na dien tijd, daar hij in 1399 overleden was. Nu werd spoedig daarop het gesticht meer geregeld; want in 1403 bepaalde Hesse Slagenhols, meester of hoofd der orde in Duitschland, dat de inkomsten van St. Jans Dal met die van den hof Kallenbroek zouden vermeerderd worden, en dat er zich een commandeur zoude vestigen, met acht of tien personen, ridders van Malta uit de aanzienlijksten van den lande (§), ten einde een geestelijk leven te leiden, overeenkomstig de instelling der Johanniter orde. Hoewel de stichtingsbrief reeds meermalen is uitgegeven (†), zullen wij dien hier nogmaals uit het archief der stad Harderwijk afschrijven, ten einde de regten, vrijheden enz. beter te kunnen beoordeelen (**)

»Wij broeder Hessè Slagenhols, meyster then Duytschen Lande, commendeur to Langouwen sant Johanss ordens, doen kondt allen luden, die desen brieff sullen syen off hoeren lesen, dat wij guetlick angesyen hebben guede begeerte ind gotlicke menijngh, die broeder Rutgher Pauwels, commandeur sante Katherine ind der balyen t' Utrecht, den Got genedich sij, groetelicke gehadt hevet aen Goets dyensten ind sonderlingh aen gotlick staet ind regiment te ordinieren eens gewaeren gotlicken levens, alsoe sonder eyghenschap, gehoorsamlick ind kuysselick

(*) Archief der stad Harderwijk, Loquet 38 No. 2 *a*.

(§) Zij behoorden ook allen tot de aanzienlijkste geslachten; wij hebben daartoe slechts de namen der commandeurs te vergelijken met die, welke in de Geldersche oorkonden, door NIJHOFF uitgegeven, en elders, waar van de Utrechtsche geslachten melding wordt gemaakt, voorkomen.

(†) SCHRASSERT, *Hardervicum antiquum*, deel I, bl. 41, en ANT. MATTHAEUS, *in bibl. publ. Traj.* No. II.

(**) Berustende in het archief, Loquet 38 No. 2.

te leven, na insat ind ordinancyen onss ordenss, ind Gots love the doen myt synghen ind lesen nachs ind daghs, ind voert in allen gotlicken zeden ind ordinancyen hem to oeffenen als gheestlicke luden betaempt, in onss gotshuyse t sante Johanss dael bij Harewijck, daar hij grote cost an uytgeleyt heefft van tymeringh doe hij daer getymert heeft, ind erffeniss, ornament ind boecken, die hij daer gecofft ind getuyget hevet. Want wij dan grootelicken begheren ind ommer willen, dat dese doechlick ordinancie voertganck hebben sullen, ind bescheidelicke bekenne ind wael weten, dat dit gaetshuyss van sint Janss dael niet genoegh gereyct en is tot aldusdanighe gheestlicken leven ind regiment stantachtelick to holden; soe hebben wij mit gotlicker toneyghinghe gonstlicke geordiniert ind vastlicke gesat, voer onss ind onsse nacomelinghe, mit rede ind guetduncken broeder Arnts van Doenen, onss stathalders der balyen van sunte Kathrinen t'Utrecht ind sijne plegher der selver balyen, dat onsse hoff van Callenbroeck mit allen sijne gueden ind tobehoeren den vurscr. goetshuyss van sint Janss dael inddienen ind tobehoeren sal ewelicke duyrende, beholtelicke dat die commanduer van sint Janss dael, die inder tijt is, van den goetshuys van sint Jans dael ind van den have van Callenbroeck jaerlix gheven ind betalen sal ind commervrij leveren sal, bynne onss goetshuyss sinte Kathryne t Utrecht, onss stathalder in der tijt is, to responss (*) lxxx guede rijnsch gulde, alsulcke als nu ganckachtich sint, die een helffte op sinte Martens misse in den wijnter, ind die ander helffte op sinte Peters misse ad Cathedram, off bynnen eene maent na elcke termijn onbegrepen, alsoe dat onsse stathalder van sinte Kathrinen t' Utrecht diese betalingh altoos sonder schade sij. Voert want wij willen, dat die broederen van sint Janss dael to mael doechtlick, vredelick ind na gotlicke minne eendrachtelicke leven sullen, sonder enich hinder

(*) »*Responsio*, *Responsum*, *responsion*, *respons*. Vox in usu in ordine militari St. Johann., quae significat annuam pensionem a quolibet equite totius ordinis procuratori solvendam.'' *Gloss. man.* v. responsio.

in der tijt, na ingesat ind ordinancie onsses ordens, als oec voer ind nae gevoert is; soo ordinieren wij, voer onss ind onsse nacomelinge, dat sij ond' onss, onsse nacomelinghe, onsse stathalders van Utrecht off onsse visitoers daer comen visitieren, soe sullen sij onss mit onss gesinne ind peerden liefflich ontfanghen ind guetlick doen ind uytrichten na guede gewoenten onss ordens. Ind die commenduer onsses goetshuis van sint Jans dael vurscr. sal dan vur onss, onsse nacomelinghe, onsse stathalders van Utrecht off onsse visitoer al die reeckening doen voer den ghemeyne broederen, erbiedende sijne plegher. Tot welcke erbiedinghe wij, onsse nacomelinghe, onss stadthalder van Utrecht off onsse visitoeren van onss weghen doen ind laten sullen, den selven commendeur te blijven, off te ontsetten ind eenen anderen te setten, bi den convent van sint Janss dael. Dattet oeck tot enigher tijt geviel, dat wij dat vurscr. convent bynnen jairs nyet en visitierden, soe sal die commenduer reeckeningh doen voer den convent, welcke reeckeninghe sij tot onss coempst holden sullen. Voert meer, offt geviel buther tijt onss visitatie, dat die commendeur vurscr. afflijvich ind onmechtich worde, offte die commenduerschap ersuymende, soe mach dat convent vurscr. enen gueden anderen broeder kiesen, die hem bij hoere conscientye ind beste wetenheit dair nutste ind oirbaerlixte to duncket. Ind die sal sijn dan in des commenduers stat, mit volle machten in allen saecken, totter tijt to dattet onss nacomelinghe, onsse stathalder ind onsse visitoer in onsser naem aengebracht wardt. Ind dan sullen wij hem setten bi den convent vurscr. ind commenduer maecken, ind anders nyemant. Offt oeck geviel, dat wij, onsse nacomelinghe, onsse stathalder off onsse visitoer, den commenduer tot onsse gespreecke off capittel geboeden te comen, dan sal hij comen gelijck ander gehoersame plegeren na gueder gewoente onss oirdens. Olck soe willen wij ind ordinieren, dat die commenduer ind convent vurscr sullen altoos aldaer holden wonende acht off tyen guede eerbaere persone onss oirdens, off alsoe voele als die commendeur ind den convent

dunckt dat die reynth des huses enigher wijss draghen maegh. Welcke personen die commenduer mit rade ind consent sijns convent ontfanghen ind cleden sal, daer altoes blijvende woenachtich, leevende sonder eychgenschap in enen kuyssen reynen leven, und in rechte gehoersaemheyt, na regule ind statute onss ordens, nachts ind daghes die love Gots te begaen, alss te synghen ind te lesen betaemplick die soeven getijde, elck op sijn behoerlicke tijt, ind ten convent te lesen die heilighe scrijfft ind behoerlicke sylencye to halden. Ind voirt in allen doegheden ind geestelicke zeden hem te oeffenen, als gewaeren eerbaren gheestlicken luden betaempt ind noet is. Want dan dese broeders vurscr. nyet eyghens in der tijt ommermeer hebben en sullen ind moeghen, soe sall hem die commenduer in der tijt guetlick ind voldedelick besorgen van eten ind dryncken ind cledinghen, als gueden geestlicken luden betaempt, ind voert in allen dat hen myt redene noed mag wesen, sijn sij sieck off gesont, ind een yegelick na sijn behoeff. Voirt meer en sal men gheen persoen seynden tot sint Janss dael buten consent des commenduers ind des convents. Ind die commenduer en sal gheen erve off eyghen vercopen, versetten, verwisselen noch commer daerop maecken, ten sij bij onss, onsse naecomelinghe off onss stathalders t Utrecht sunderlingh oerloff ind consent. Ind want wij broeder Hesse Slagenhols, meyster in Duytschen Lande, commenduer to Langouwen voergen., begeren ind willen, dat alle dese ordinancijen ind punten, die hyer voerscreven staen, voertganck hebben sullen ind eeuwelick te Goeds eren geholden werden, voer ons ind onss nacomelinghe, soe is onsses prioraets insegel an dese brieff gehanghen. Ind want wij brueder Arnt van Doenen stathalder des goetshuyss ind der balyen van sint Kathrinen t' Utrecht mit onss plegher dese ordinancye geconsentiert hebben, ind bij onss wil ind guetduncken aldus geordiniert iss, soe hebben wij onsse ind onsses convents seghel an desen brieff gehangen. Gegegen int jaer onss Heren dusent vierhondert ind drije, op ten dinxdach naest voer den heilighen pinxdach."

De hof nu van Kallenbroek, waarvan in dit stuk melding wordt gemaakt, was gelegen tusschen de dorpen Hoevelaken en Voorthuizen, en bezat verscheidene inkomsten, zoowel aan bouwland, als aan houtgewassen, tienden enz., welke reeds vroeger aan dien hof gegeven schijnen te zijn: zoo vinden wij bij voorb. een' transportbrief, in 1383 voor den rigter van de Veluwe en gerigtslieden gepasseerd, waarbij Henrik van Aller en zijn zoon, benevens zijne dochter, bekennen, aan den heer Wijnolt commandeur van Callenbroeck, tot behoef van het godshuis van St. Jan aldaar, *acht morgen turfveen in gravenveen* (*), *strekkende tot aen de laeck van Hoevelaken*, *gegeven te hebben* (§).

Dat deze inkomsten, die door eenen afzonderlijken commandeur bestuurd werden, even als de andere, zeer aanzienlijk waren (†), bewijst een oud boekje, waarin broeder, heer Vincent then Stert, rekenschap geeft van de ontvangsten en uitgaven van Martini van het jaar 1527 tot aan Petri 1528 (**).

Ons bestek laat niet toe, den inhoud van dat boekje op te geven. Wij maken daarom alleen melding van dezen

(*) Ofschoon *gravenveen* in het stuk geschreven staat, wordt er welligt bedoeld *grawenvene*, zoo als het in eenen brief van 1132 bij BONDAM, *Charterboek*, bl. 179, voorkomt; misschien wordt aldaar over hetzelfde land gesproken, althans gedeeltelijk. *Laeck* of *laken* beteekent *grens*

(§) Archief der stad Harderwijk, Loquet 38 No. 1.

(†) Vooral de jaarlijksche houtverkoopingen waren zoo groot, dat de grondeigenaren te Harderwijk voormaals, zelfs nog ten tijde van SCHRASSERT, hunne verkoopingen hielden, *na de gemeine commandeurs voorwaarden*, die de kracht hadden verkregen *van een olde, deugdelijcke en gemeine gewoonte of coustume*, die men volgt, wanneer niet anders bij de particuliere conditiën is bedongen. SCHRASSERT, *Hardervicum antiquum*, p. 45.

Iedere week deelde de commandeur aan de armen te Harderwijk drie mudden rogge uit, hetzij *in natura*, hetzij aan brood. *Aanteekeningen van* W. VAN SPUELDE.

(**) Stads Archief, Loquet 38 No. 7.

post: *Aen den genedigen heer van Gelre, die haar had laten schrijven om eenen bastaard van Rossouw in 't convent te accepteren en te kleden, 't geen met sijn furstel. genade is gecompenseerd om dit te verlaten voor 50 golde croonen à 38 stuivers*; en herinneren daarbij eenen brief van den bastaard van Rosouw, later stadhouder van Groningen, in 1529 uit een klooster in België geschreven aan zijnen vader, door den heer VAN HASSELT medegedeeld (*).

Het boekje wordt besloten met de uitgaven in de keuken, der heeren nooddruft, onkosten van de begravenis van broeder heer Arnt en arbeidsloonen, benevens reparatiekosten, alles ten volle bewijzende, dat de commandeur niet in gebreke bleef, aan zijne verpligting te voldoen, om dezen broederen *guetlick ind voldedelick te bezorgen van eten, ind drinken, ind kledingen*, en dat zij niet steeds het huis hielden. Het is hier de plaats, te melden, dat de ridders ook in de stad Harderwijk zelve woningen hadden, tegen over het vrouwenklooster van St. Catharina, waar zij een gedeelte van den winter doorbragten.

Dan laat ons tot de stichting terugkeeren. De eerste commandeur, wien wij na dien tijd ontmoeten, is Gerrit Nagel in 1406, op wien in 1413 Arent van Doenen en in 1416 Dirk van den Spiegel of Theodricus van den Speghell volgde. Onder dezen stelde *Gerlacus Wermbold de Hattem clericus Traj. dioces. publicus imperiali auctoritate notarius*, eene acte, waarbij Wenemar Nuidenzoon *clericus Traj. dioc.* al zijne bezittingen aan dit godshuis afstond, nadat hij als broeder was aangenomen (§). Op hem volgde in 1431 Steven van Gruithuis, ook wel Groothuis geneemd, vervolgens in 1440 Johan de Visseler of Viffeler en in 1451 Nicolaas van der A. Gedurende zijne regering erkende dit huis op nieuw, onderge-

(*) G. VAN HASSELT, *het oorspronkelijk Schilderij van Karel van Egmond*, bl. 4.

(§) Stads archief, Loq. 38 No. 3.

chikt te zijn aan Utrecht; aanleiding daartoe schijnt gegeven te hebben het niet betalen der respons; immers, Gerrit van Lochorst, Jan Groenzoon, Willem van Veer, Peter Jacobsz en Wijchman Hendriks verklaren in het jaar 1458, dat heer Willem Zas conventuaal te St. Jans Dal of 's Heeren Loo, als gemagtigde van zijnen commandeur, aan den domproost, aan den bisschoppelijken vicaris, den heer van Brederode, jonkheer van Duvenfoirde, Jan van Rijness van Wulven en meer anderen, op de domproostkamer te Utrecht, in tegenwoordigheid van Engbert van Foreest commandeur van het huis van St. Jan te Utrecht met de zijnen, op eenige vragen had geantwoord: »Ziet Heer Commendator Heer wij willen inzetten den eerbaren rijken man ter gijsel in de stad van Utrecht, om daar zoo lang te blijven tot uwe wederkomst, op dat gij op hem 't kunt verhalen, ist het dat u iets misschiet, als gij komt in ons klooster te visiteren, opdat niemand mag zeggen dat wij ongehoorzaam zijn, hetgeen wij behoudens onze privilegiën altijd willen blijven. En wij begeeren, dat gij met ons wilt rekenen, en wat wij u dan schuldig zijn van den respons, dat gij nu eischt, dat wij dan niet betaald en mogen bewijzen, dat willen wij dan guetelick betalen, en doen dat wij schuldig zijn te doen, na inhoud onzer privilegiën" (*).

Vervolgens vinden wij als commandeurs vermeld: in 1461 Lambert van den Spuelde, in 1476 Johan de Beer, in 1486 Helmich van den Spuelde, in 1489 Engelbert Dageraet, in 1514 Gerrit van Dijkhuizen, en in 1547 Bernardus then Sterte. De laatstgenoemde schijnt zich veel in de stad opgehouden te hebben, waarom hij, tot vergrooting van de woning, eenen tuin van Johan Koellwaegen kocht(§), en weder aan de stad den korenmolen van het klooster voor 606 gulden en 5 stuivers verkocht. Naar dezen molen draagt nu nog op het 's Heeren Loo

(*) Stads archief, Loquet 38 No. 4.
(§) Stads archief, Loq. 38 No. 9.

een stuk bouwland den naam van *molenkamp* (*). Eindelijk wordt in 1558 Joachim van Spuelde als commandeur genoemd, aan wien Petrus Apherdianus in het jaar 1568 eene Zamenspraak tusschen den dood en een jong mensch opdroeg (§).

De graaf van Megen, stadhouder des konings van Spanje in Gelderland, gaf in 1567 aan dezen Van Spuelde en zijne conventualen eenen brief van vrije hoede, waarin hij hun toestaat, zijn wapen op de deuren van hunne huizen en bouwhoven te zetten, en iederen bevelhebber gelast, hen niet alleen te ontzien, maar hun ook bijstand te verleenen (†), en in 1574 verzócht dezelfde stadhouder aan de regering der stad, de kloosterlingen niet met leeningen of andere lasten te bezwaren. Dit alles mogt evenwel niet baten, want de tijd was dáár, dat het Spaansche juk afgeworpen, de oude eerdienst verlaten werd, en, met het opheffen der kloosters, hunne bezittingen aan den staat vervielen. Dit was ook het lot van het St. Jans Dal of het godshuis te 's Heeren Loo; want Van Spuelde moest nog beleven, dat de goederen door de hooge overheid aangeslagen werden tot gebruik van kerk en school. Moedig was de tegenstand van den commandeur, het kenmerkte den ridder van Malta; want toen het hof van Gelderland de regering van Harderwijk

(*) Wij vinden nog de door Bernardus then Sterte als commandeur beëedigde en ondergeteekende memorie van taxatie, voor de werkmeesteren Peter Herberts en Marten Koellwaegen, waarin de waarde specifiek berekend wordt: het loon van het werkvolk was 5 stuiver daags. Stads Archief, Loq. 38 No. 10.

(§) *Lib. I Moralium epigramm.* APHERDIANUS heeft verscheidene geschriften in het licht gegeven; ook heeft er van hem eene beschrijving der stad Harderwijk bestaan, die evenwel niet onder zijne werken wordt genoemd en mij alleen uit het *Compendium Chronici Geldrici per* HENRICUM AQUILIUM ARNHEMENSEM, Col. 1566, bekend is; want pag. 66 vinden wij: »de laudibus hujus oppidi (Harderovici) exstat descriptio Petri Apherdiani viri eruditissimi, olim scholae Harderovicensis Gymnasiarchae.

(†) Stads archief, Loq. 38 No. 14.

gebood, den bevelhebber voor haar te ontbieden en aan te zeggen, dat hij het bewind der goederen moest verlaten en zich met eene jaarlijksche toelage tevreden stellen, was het antwoord: »Noch nimmer hebben wij, ridders van Malta, iets van de regering genoten, en wij verkiezen dit ook niet, evenmin als ons convent en de ons toevertrouwde goederen vrijwillig te verlaten; bejegent ons echter niet strenger, dan andere orden, en wanneer ons in ons genot letsel geschiedt, zal ik mij tot mijnen overste, den voogd van Catharinen te Utrecht, en voorts tot den prins van Oranje, weten te vervoegen, ten einde mij als ridder te gedragen, en te zien, welken uitslag de zaken als dan hebben zullen; want geloof niet, dat, dewijl een ieder afvallig is, wij den moed verliezen. Zeg aan uwe regering, dat alzoo Van Spuelde, de commandeur van het Malteser convent, spreekt."

De uitslag was voor hen zeer ongunstig. Utrecht toch nam de goederen van Kallenbroek tot zich, en Harderwijk die van het Loo, terwijl intusschen de broeders geenen onderstand aannamen, maar dit aan de bedienden overlieten.

Wel ontmoeten wij later nog heeren, die den naam van Commandeur van St. Jans Dal voerden, als in 1585 Jacob Wijnen, in 1595 Peter van den Bergh, in 1617 Gerrit Proever, die op den laatsten Augustus van dat jaar te Utrecht overleed, en eindelijk in 1626 Willem van Zuilen van Nijeveld, maar het waren, om de woorden van SCHRASSERT te gebruiken, niet anders dan naamcommandeurs, zonder bevel en genot (*).

Eene beschrijving te geven van het gebouw van St. Jans Dal is mij onmogelijk, dewijl daarvan, voor zoo verre mij bekend is, geene afbeeldingen bestaan, en het, met uitzondering van de poort, in het begin der 17e eeuw geslecht werd. Deze poort is thans tot eene kleine woning ingerigt, en draagt in haren bouw alle ken-

(*) Volgens een besluit d. d. 14 Julij 1720, betreffende de collatie van den titel van commandeur, benoemde de stad Utrecht de commandeurs te Ingen en te 's Heeren Loo.

gedekt met een hoofdgestel, waarvan het fries boven het hoofdtafereel versierd is met een marmeren lofwerk. Daar boven een groot houten versiersel, gedeeltelijk uit denkbeeldige dieren en engeltjes, en overigens uit lofwerk bestaande, omvattende in het midden eene in marmer gebeitelde voorstelling van Maria op wolken zittende, met het kind Jezus in den arm; naast haar staat een jongeling met een lam aan de zijde, welligt Johannes de Dooper. Boven de kolommen zijn, op pedestallen, twee marmeren beeldjes geplaatst, die evenwel tot het hoofdtafereel in geen de minste betrekking staan en, even als de houten ornamenten, van meer wereldsche strekking zijn, dan wel daarbij schijnt te voegen. Zij zijn niet de éénige zinnebeelden, die de christelijke kunst van het heidendom op zoovele harer voortbrengsels behield of overnam. Om den lezer een beter denkbeeld te geven van het schoone van het stuk, voegen wij hierbij eene zeer getrouwe afbeelding op een achtste der grootte vervaardigd door den heer J. VERHOEVEN PZ., wien wij daarvoor nogmaals onzen dank betuigen. De beoefenaars der kunstgeschiedenis zullen eenigzins kunnen beoordeelen, of onze gissing mag worden aangenomen, dat het marmeren werk in het altaarstuk tot eenen vrij hoogen ouderdom opklimt, en welligt behoord heeft onder de rijke geschenken, waarmede Rutger Pauwels het gesticht begiftigde. Het houtwerk, waarin de marmeren reliefs enz. gevat zijn, was, hoogst waarschijnlijk, zeer korten tijd voor dat de ridders het kostbare kunststuk aan de aarde toevertrouwden, vernieuwd geworden; want het draagt al de kenmerken van den stijl uit het laatste gedeelte der zestiende eeuw.

ONUITGEGEVEN BRIEVEN

BETREKKELIJK

DE KOMST VAN LEYCESTER

IN DE NEDERLANDEN.

Onder de hoofdpunten onzer Vaderlandsche Geschiedenis, welke vrij algemeen erkend worden nadere toelichting noodig te hebben, is er een, hetwelk in den jongsten tijd bijzonder de aandacht heeft getrokken, van onderscheiden zijden beschouwd en, naar den uiteenloopenden stand der beschouwers, verschillend beoordeeld is: de gezindheid namelijk der onzen ten aanzien van Leycester, vóór en kort na zijne overkomst als plaatsbekleeder der Engelsche koningin en opperbevelhebber harer krijgsmagt hier te lande. Bij gebrek van genoegzame gelijktijdige bescheiden (de meest hechte grondslag van alle geschiedkundige waarheid), heeft men zich soms moeten behelpen met redeneringen, welke, hoe scherpzinnig ook, geen vast steunpunt aanboden, en het is daarom niet overtollig te achten, dat nieuwe bouwstoffen worden aangevoerd, welke, ofschoon zij dan ook het onregte standpunt doen waggelen, aan het ware meer vastigheid geven en alzoó aan eene duidelijke voorstelling der zaak bevorderlijk zijn.

Met dit oogmerk laten wij hier volgen eenige staatsstukken uit de maanden October en November 1585. De beide eerste zijn brieven van de Algemeene Staten, van den 5 October, waarbij zij de koningin Elizabeth met den meesten aandrang verzoeken, niemand anders dan Leycester tot haren opperbevelhebber in de Nederlanden te benoemen, en Leycester zelven smeeken, zich die benoeming te laten welgevallen. De beide volgende, op

den 24 October en den 1 November door de gecommitteerden uit de Algem. Staten te Londen van daar afgezonden en op den 10 der laatstgenoemde maand te 's Hage ontvangen, behelzen hevige klagten over de vertraging, welke sommige maatregelen, die aan de ten uitvoer legging van het verdrag met de koningin moesten vooraf-gaan, van de zijde der Alg. Staten ondervonden, en mededeeling van een onderhoud met Elizabeth, in hetwelk zij van deze de bitterste verwijten over die vertraging moesten aanhooren. Wat de oorzaak was van deze vertraging, wordt niet gemeld; misschien was zij, gelijk meermalen, gelegen in de nalatigheid der provinciën, om met den vereischten spoed op de voorstellen, bij de Alg. Staten ter tafel gebragt, te besluiten. Hoe dit zij, de Alg. Staten lieten niet na, de uit Londen ontvangene brieven zoodra mogelijk (12 November) aan de provinciën mede te deelen en haar, naar aanleiding daarvan, onder anderen uit te noodigen, om ten spoedigste hare afgevaardigden naar Zeeland te zenden, ten einde Leycester plegtig te ontvangen, over het beleid der openbare zaken met hem te beraadslagen en hem in krijgszaken de *ouerste macht ende authoriteyt te defereren*. Zonderling is het, dat, niettegenstaande dit alles, de overkomst van den graaf nog meer dan eene maand uitgesteld werd; wat daartoe aanleiding gaf, schijnt onbekend. Een brief van eenen der Geldersche afgevaardigden ter vergadering van de Algem. Staten, dien wij ten slotte mededeelen, geeft alleen plaats aan eenige vermoedens; uit nadere onderzoekingen moge meerder licht hierover opgaan.

De vier eerste brieven geven wij naar de eigen afschriften, aan de Staten van Gelderland of hunne vertegenwoordigers, door de Algemeene Staten ingezonden, de beide laatste naar de oorspronkelijke, te zamen, met een aantal andere stukken over de jaren 1584, 1585 en 1586, gebonden in het boek van *Landzaken*, geteekend met de letter *E* en in het archief der stad Arnhem berustende, en daaruit afgeschreven in een der deelen van de verzameling van *Stukken van Landzaken van den*

President VAN DER HELL, waarvan wij vroeger gesproken hebben (*).

I.

Madame.

Nos deputez retournez d'Angleterre nous ont faict rapport de la bonne volonté et disposition de vostre Majesté à la conservation de ces pays et des traitez faicts et passez entre les commissaires de vostre Majesté et nos dicts deputez, non seulement touchant le secours provisionel pour la ville d'Anvers, qu'on espéroit alors devoir tenir bon et se maintenir pour la défence de la cause commune; mais aussy touchant l'aide et assistence, qu'il plairoit à vostre Majesté faire et donner aux Provinces Unies du pays bas durant la présente guerre, soubs l'adveu de vostre Majesté et des Estats desdites provinces, ce que depuis nous a esté confirmé par vostre ambassadeur le sr. Davison, lequel en vertu de sa crédence nous a déclaré, que vostre Majesté de son costé avoit advoué le dict traicté, voires qu'elle nous avoit accordé le secours dont nos dicts deputez l'avoient suppliée et requise, suivant leurs extrêmes charges et instructions, assavoir de cincq mille hommes de pied et mille chevaux, payez à la soulde de vostre Majesté durant la continuation de cette guerre, oultre l'entretien des garnisons ordinaires es villes de la Brielle avec les deux forts près d'icelle, et de la ville de Flissinges et chasteau de Rammekens en l'isle de Walcheren en Zelande, choisis par vostre Majesté pour l'asseurance du remboursement de ses deniers, suyvant le dict traicté, et de nous envoyer un seigneur principal de qualité et respect, pour nous assister au gouvernement des affaires de cest Estat, dont remercions vostre Majesté infiniment, et luy en demeurons trèsobligez pour le recognoistre à iamais avec toute fidélité et obéissance. Et de nostre costé avons aussi advoué le dict traité soubs

(*) Zie o. a. deze *Bijdragen*, deel I. bl. 107.

la déclaration susdict de la part de vostre Majesté, comme il appert par l'acte d'ampliation, qui en est faict entre le sr. ambassadeur et nos députez; parquoy ne faudrons d'accomplir le dict traité de nostre part, et de faire délivrer es mains dudict sr. ambassadeur les villes et chasteau susdict, pour les pourveoir des garnisons Angloises, comme il est convenu et arresté, suppliant très humblement, qu'il plaise à vostre Majesté nous envoyer au plustost que faire se pourra le seigneur que vostre Majesté aura ordonné pour nous assister au gouvernement susdict, et de nous faire encore cette faveur, que ce puisse estre monsieur le conte de Lycestre, qui sera très agréable au peuple de par deça, comme seront aussy les srs. Philippe de Sidney et Thomas Cecyll, filz aisné de monsr. le grand-trésorier, s'il plaisoit à vostre Majesté les commettre pour gouverneurs et chefs des garnisons des dites villes de la Briele et Flissinges avec le chasteau de Rammekens respectivement, dont prions aussy vostre Majesté très instamment. Et sur ce baisant très humblement les mains de vostre serenissime Majesté, prions l'Éternel, Madame, d'octroyer à vostre Majesté en longue et heureuse vie entière félicité. De la Haye en Hollande, le V d'Octobre 1585.

De vostre Majesté

Très humbles et très affectionnez seruiteurs

Par ordonnance des dits Srs. Estats.
Signé : B. Aerssens.

A la Serenissime Royne d'Angleterre.

II.

Mon Seigneur. Nos députez retournez d'Angleterre nous ont faict ample rapport des honneurs et faveurs, qu'ils ont receu de vostre Exce., des bons offices faicts par icelle pour induire et disposer sa Majesté au traicté du secours et assistence, qu'il a pleu à sa Majesté nous donner

durant la continuation de cette guerre, suivant les conventions qui en sont faictes et passées, et sur tout de la bonne disposition en laquelle à leur partement ils ont laissé vostre Exce. pour le service et conservation de ces pays, ce qui nous a donné ung grand confort et allégresse, et en remercions vostre Exce. infiniment. Et veu qu'il est porté par le dict traicté, que sa Majesté envoiera par deça ung seigneur principal de qualité et respect pour nous assister au gouvernement et direction des affaires de ces pays, nous prions vostre Exce. très affectueusement, en cas qu'il plaise à sa Majesté nous faire ce bien et faveur de commettre vostre Exce. à cet effect, dont l'avons suppliée et requise très instamment, et en avons une ferme confiance, que vostre Exce. ne nous veuille esconduire et frustrer de ce bénéfice et fruict principal qu'avons conceu et espéré dudict traicté, par où viendrons à luy estre obligez à jamais pour le recognoistre avec toute gratitude requise, et d'autant plus que le nom de vostre Exce. est très agréable à ce peuple, qui la désire et reclame incessamment, et s'en promet une briève et heureuse fin de cette guerre tant griève et presque immortelle, dont le Seigneur Dieu vous en face la grace pour la conservation de ses églises et l'illustration des rares et héroiques vertus de vostre Exce, de laquelle nous baisons très affectueusement les mains, suppliant l'Éternel, Monseigneur, d'avoir vostre Excellence à perpétuité en sa saincte garde. En la Haye en Hollande, ce V jour d'Octobre 1585.

De vostre Excellence
Très affectionnez en seruice
Les Estats Généraux des Provinces Unies
des pays bas.
Par ordonnance des dicts Srs Etats.
Signé : C. Aerssens.

A Monseigneur
Monseigneur le Comte de Leycestre.

III.

Edele, hoochgeleerde, wijse, seer voorsienige Heeren.

Dewijle wij nu alhier in de negenste weecke naer 't vertreck van de andere onse medegedeputierden zijn verblijvende, ende uwer E. te verscheiden reysen, bij personen specialijc afgesonden ende anders, hebben geschreven de gelegentheden van de zaecken alhier, ende versocht, uwer E. gelieften te mogen verstaen, met 't vertooch van de periculen die door gebreck van behoorlike advertentie zouden mogen voorcommen; ende dat wij zedert niet en hebben connen vernemen, dat het uwer E. belieft heeft ons eenige advertentie te doen oft antwoirde, waer naer wij ons zouden mogen reguleren, ende dat 't zelve niet alleen ons een groote beschaemtheit ende perplexiteit, maer oick bij een jeder alhier allerhande naerdencken ende quaede opsprake is causerende, dewelcke verscheiden inconvenienten zoude mogen voortbrengen tot grooten naedeel van de gemeene saecke; soo hebben wij nootsaeckelijck gevonden, uwer E. dese jegenwoordige noch specialijck toe te zenden, ten fijne dezelve believe, ons met desen brenger immers te laten weten eenigerhande uwer E. meininge ende gelegentheit van de saecken aldaer, om haere Mat. ende andere heeren van den hove met goeden bescheide te mogen bejeghenen, ende op allerhande vragen antwoorden; ende sonderlicx op d' oirsaecke van 't zeer lange vertreck van uwer E. schrijven, 't welck hier in verscheiden manieren geduydet wordt. Wij hebben om de gewichticheit van de saecke (meerder zijnde dan wij voor desen tijdt derffuen schrijven) een schip gehuert om twee hondert gulden, om met den brenger deses Thomas Pieterss over te varen, weder te keeren ende binnen acht ofte thien dagen ten langsten wederom hier te zijn, met bescheet, ofte sonder, ofte geen gelt (alleenlijck verlegen storm uytgenomen), waer van wij tot onser excuse ende ontlastinge haere Mat. deur eenige heeren van den hove hebben doen adverteren, ten eynde haere Mat. voor dien tijt eenich contentement mach

hebben. Het hadde onnodich geweest, dese cost ende moeyte te doen, indien het uwer E. belieft hadde ons eenige advertencie te doen, waer toe uwer E. wel veel middelen hebben gedient, alzoe hier verscheiden schepen ende personen uyt Hollandt zijn gearriveert, ende onder anderen van over XIIII dagen de zoon van Lenaert Say borgermr. van Rotterdam, de welcke ons heeft expresselijck verclaert, van zijn vertreck eenige geadverteert ende gevraecht te hebben off daer iet aen ons was te schrijven, 't welck hij presenteerde over te brengen; ende mede uyt Zeelant noch zedert zes oft seuen dagen herwaerts, niettegenstaende den windt contrarie ende sturmachtich is geweest, sulcx ons bij eenige van den Rade genoech is geobjicieert geweest, dat uwer E. hun brieven in allen gevalle over Zeelant zouden hebben connen doen bestellen.

Mijn Heere die grave van Leycester hebbende over eenigen tijt de commissie van haere Mat. ontvangen, om over te gaen met meer andere heeren, ende wesende daer toe volveerdich, wel geretardeert deur faulte van uwer E. advertentie, zonder de welcke wij wel genoech vernemen, dat de zelve niet geerne en sullen overcomen, zoe wij oick geen behoorlike stoffe en hebben om hemluiden daer toe zeer te porren; Bidden daerom nochmaels, ende zoe wij hopen voor 't leste, dat uwer E. niet en willen laten, ons volcomentlijc op dese ende onse voorgaende te rescriberen alle de gelegentheit van de saecken aldaer, ende wes wij van wegen uwer E. sullen hebben te doen, om daer naer haere Mat. van alles te mogen berichten ende voldoen, willende uwer E. niet verbergen, dat indien wij metten brenger ende binnen den tijt voorsz. egeen schriftelike rescriptie en ontfangen ter saecken ende materie dienende, haere Mat. ons sal oirlof verleenen omme te mogen vertrecken, latende de saecken daer zij zijn, sonder dat men ons iet sal mogen imputeren, off dieshalven te laste leggen, hebbende gedaen alle debvoir, dat wij eenichsins tot vorderinge van de saecke ende dienst van den Lande alhier hebben weten te doen. Ende hier mede ons dienstlijc gebiedende in uwer

E. goede gratie, bidden wij den Almogenden, uwe Edele etc. Uyt Londen den XXIIII Octobris 1585.

Uwe E. dienstwillige

Geteickent: Jan van der Does ende van Noortwijck.
Jacob Valcke. Paulus Buys. H. Aysma.

Mijn Heeren: indien v E. voor 't ontfangen deser eenige depeschen aen ons mochten gesonden hebben, sal het u E. believen met desen brenger duplicata over te senden, op avontuere of de selve eenich ongeluck van de zee ofte anders mochte overgecomen zijn.

Opschrift: Edele etc. De Generale Staten
der Geunieerde Nederlantsche Provinciën.
Recepta X Novembr. 1585.

IV.

Edele, hoochgeleerde, weerde, wijse ende seer voorsienige Heeren. Overmits het zeer langh verbeyden van eeniger uw E. antwoorde oft schrijvens, hebben wij genootsaeckt geweest, de bijgevoechde missive uw E. toe te zeynden, met specialen brenger ende gehuerden schepe, 't welck de zake was verheysschende, zoo uw E. uyt den selven noch zal believen te verstaen. Doch hadden den brenger ende schippers voorsz. last gegeven, zoo zij in zee ofte elders gemoeteden jemanden van uw E. aen ons depeschen hebbende, dat zij met denselven zouden wederomme keeren; Ende wesende dezelve van hier vertrocken den XXIII Octobr. ende in zee getogen, hebben gemoetet den capitein den Bont, met Hans Wijgans, die ons uwer E. depeschen van den V Octobris (*) (daer wij

(*) Op den 5 October hadden de Alg. Staten aan hunne Gedeputeerden, die na het sluiten van het verdrag van den 10 Augustus te Londen achtergebleven waren, te kennen gegeven, dat de

zoo zeer naer verlangt hadden) gebracht heeft den XXIX derselver. Ende zijn daermede zeer verblijt geweest, ende den heere van Walsingam daervan te hove bij ons geadverteert zijnde, en heeft het haere Mat. niet gelegen gecomen om ons audientie te verleenen, dan op gisteren den naermiddach, als wanneer wij haere Mat. uw E. missive hebben gepresenteert, met eenich vorder vertooch, zoo wij uyt de voorsz. depeschen ende bij ons zelven noodich vonden, sonderlincx excuserende, zoo veel ons mogelijc was, de langsaemheit in desen toegecomen, ende insisterende opt afreysen van de heeren, wesende haere Mat. van 's daechs te voren van alles wel particulierlijc (zoo het scheen) geadverteert deur den heere Davisson. Haere Mat. ons gehoort ende uw E. brief gelesen hebbende, heeft ons, met zeer ernstigen ende genoech ongestelden gemoede, ende wel in 't breede voorgestelt, 't groot mishagen dat dezelve heeft genomen van de voorsz. langsaemheit, dewijle haere Mat. ons hadde geaccordiert zoo veel volcx als wij hadden versocht, ende daer en boven toe te zeynden eenige heeren van qualiteit, waer mede verstaen moeste worden het tractaet besloten te zijn, in der voegen dat op 't zelve geen voorder deliberatie van uw E. wegen en scheen te vallen, mer van eersten af then effecte geprocedeert behoort te worden, dewijle de

ambassadeur Davison was aangekomen; dat deze hun aangaande het nader accoord met de koningin, waarbij deze zich verbond om 5000 man voetvolk en 1000 paarden ter onzer hulp te zenden, tegen den onderpand der steden Vlissingen met Rammekens en den Briel, breedere opening gedaan had; dat hiermede voor hen opgehelderd was wat hun uit vroeger schrijven der gedeputeerden onduidelijk en duister was gebleven, en dat zij bij gevolg nu dat nader accoord (van den 4 September) hadden geratificeerd. Zij zonden daarbij over de brieven aan de koningin en aan Leycester (hier vóór No. I. en II.), en eindigden met den last: » Dat uwe E. instancie doen met alle mogelijcke ende gevuechelijcke middelen, dat wij moegen weruen den heeren grave van Lijcestre totten gouuernemente generael, den heer van Sedney voor Vlissinghen ende den heere van Sicilli voor den Briele."

zaken van den Lande alle haest waeren verheyschende, zonder interjectie van zoo verscheyden zwaericheyden, dewijle wij haer Ma^{te}. hulpe van doene hadden ende waeren versouckende, daer zij haer zoo goedertierlick metter daet inne hadde bewesen, dat haere Mat. 't zelue ende meer andere zaken considererende, haer bevondt daer inne zeer onweerdelijck gehandelt te worden ende niet als een prince van haerder qualiteyt competeert, dwelck haere goede affectie t'onzer conseruatie (dewijle wij onser zoodanige weldaden genouch onweerdich thoonden, off emmers bij den onsen waeren, die de zaken niet goet en meynden) zoude mogen diuerteren, zoo zij vercleerde wel hoochelijck dat zoude moeten gebueren, het en waere met haere Ma^{t}. ende de heuren in beter consideratie gehandelt wierde voor het toecommende; dat zij, doer groote sonderlinge affectie t' onser behoudenisse, hadde geordonneert den graue van Lijcestre om in Nederlant te commen ende de zaken te conduiseren, wesende van zoodaniger qualiteyt als een ieder bekent is, ende denwelcken haere Ma^{t}. was beminnende als heur eygen broeder, die hem daerthoe in alder diligentie was gereet maeckende, hem stellende mitsdien in verscheyde periculen van de practicquen des vijants; dan ingevalle dat zij verstonde, dat dezelue niet en wurde aldaer gehouden ende gerespecteert zoo dat behoorde, tzelve haere Ma^{t}. zeer leet zoude zijn; dat hij ende meer andere derwaerts niet en gingen, om haer eygen zaken te doen, hem rijck te maken, of dat dezelue niet middels genouch en hebben, om thuis heerlijck te leuen, maer alleenlijck deur goede affectie t' onzer zaken; dat haere Ma^{t}. van gelijcken oock verstont van alle andere haere subiecten, derwaerts ouergesonden werdende, dewelcke haer lieff ende weert zijn, ende oock eenen schoonen hoop volcx, dewelcke, mette gene die zijne Ex^{cie}. mede zal overbrengen, niet veel onder de thien duysent van de Engelsche natie en behooren te wesen, dwelck geen cleyn secours voor ons, noch oock geen cleyne onblootinge van desen rijcke (wesende van verscheyden zijden met oorloge gedreycht) en

zoude wesen; dat haere Mat. geen heerschappye oft dergelijcke iet der vrijheyt van onsen landen nadeelich wesende en was souckende, dan alleenlijck ons te helpen vuyt den noot van dese jammerlijcke oorloge, ende ons in vrijheyt van conscientie ende alle gerechticheden te houden ende laten. Van al 't welcke, mitsgaders meer andere proposten, die wij t' onser compste behouden, haer Mat. zeer ernstelijck begeerde, dat wij uw E. wel serieuselijck zouden aduerteren, met versekeringe van haeren zeer goeden wille tot onser zaken, bij zoo verre wij ons derzelver niet onweerdich en thoonen. Wij hebben, als voorsz. es, d'excusen gedaen ten besten ons mogelijck es geweest, ende hope gegeuen dat bij uw E. op alles zoodanige consideratie genomen zal werden, dat haere Mat. oorsake zal hebben haer daerinne te contenteren. Waerom uw E. zal belieuen 't gundt voorsz. zulcx te considereren ende ter herten te nemen, als dezelue zullen bevinden de zake te meriteren.

Wij hadden uw E. noch geschreuen den XVIIIen deser belangende d'ouercompste van zijne Excie. ten fijne om gereet te houden al 't gundt daertoe ende tot dienste van den Lande noodich zoude zijn; dan zoo het schip, daer den brenger, een edelman van zijne Excie. ende een ander van den heere van Sidney inne waeren, tsamen van dien van Duynkercke genomen es, zeynden wij uw E. bij desen duplicata van 't voorsz. schrijuen. Die van den Raede van haere Mat. hebben ons wel ernstelijck vermaent, ten eynde uw E. willen voorsien dat tegen d'aencompste van zijne Excie, dwelck zijne Excie ons verclaert heeft te zullen zijn (ende Godt wilt) den XVen deser, eenige gequalificeerde personnaigien in competenten getaele aldaer tot Middelburch te mogen zijn, voorsien met goede volmacht om met zijne Excie te adviseren ende sluyten 't gundt tot behoudinge van den Lande noodich zal wesen, zonder rapporten te moeten doen, 't welk veel tijts occasie ende goede middelen doet verliesen, ende in veel ander respecten inconuenienten causeert, die namaels irreparabel zijn, waarom haer Mat. ende de heeren voorsz.

begeeren ende verstaen in 't zelue voorsien te moeten wesen, als voorsz. es, waarom uw E. in tijts, tzij bij deputatie off anders, sulcken ordre zal belieuen te stellen, dat de compste van zijne Excie. ende den tijt sonder faulte noch waergenomen zijn.

Wij hebben hier beuorens uw E. noch verscheyden reysen geschreuen van andere poincten, daerop wij geen antwoorde en hebben ontfangen, ende zonderlinge belangende het uytrusten van de schepen van oorloge, om ons in versekerheyt ouer te mogen brengen, t welk nv ten regarde van de heeren te meer noodich is, waarom uw E. zal belieuen niet te laten daerinne te versien, zonder uytstel, al en waert mer om debuoir te toogen ende de heeren te gemoeten. Hiermede v Edele etc. Uyt Londen, den eersten Nouembris XVcLXXXV stilo novo.

V E. dienstwillige

Jan van der Does ende van Noortwijck.
Jacob Valcke. Paulus Buys.
H. Aysma.

Aen mijnen Heeren de Generaele
Staten. Rec. X Nouemb. 1585.

V.

Edele, erentfeste, wijse, zeer voirsinnige Heeren.

Wy senden uwe E. hier bij gevuecht copie van de brieuen, by de gedeputeerde wezende in Engelant aen ons gescreuen, die wy den Xen hebben ontfangen. Ende alzoo uwe E. daer wt zullen verstaen, dat zyne Excie die graue van Leycestre hem te reisen bereit tegen den XVen deser, om herwaerts ouer te commen, volgende den tractate met haere Mat. gemaeckt, ende daartoe de begeerte ende wille van de zelue haere Mat., hoe deze landen haer tegen den persoon van Sijne Excie. zullen hebben te dragen, ende de gemeene zaecke voortaene te behertigen,

midtsgaders oick het verzueck ende aduis van de voersz. gedeputeerde, dat de provintiën in Seelant zouden schicken eenige gesanten, om zyne Excie aldaer te verwachten, t'ontfangen ende bewillecommen, ende anderssins te doene nae breeder inhouden van de voerscr. brieuen, ende dat wy beuinden geheel noodich ende de landen dienstelijck, dat zyne Excie mit alle behoirlijcke eere, reuerencie ende respect werde ontfangen; Verzuecken daeromme, dat uwe E. vuytte redenen voerscr., aenziens deses, emmers zóo haest als 't eenichsins mogelijck zal zyn, zal gelieuen alhier tho schicken gedeputeerde van aenziene in competenten getaele, ende onder andere mede die ghene, die van wegen uwer provintiën in Seelant zyn geweest, al te zamen gelast ende geauthoriseert, om alle pointen van den tractate met haere Mat. te mogen affhandelen ende van wegen deze geunieerde prouintiën doen voltrecken ende volschieden, zoo aengaende de regieringe, als contributiën, ende voirder te resolueren op alle 't gene zyne Excie zal mogen proponeren, het beleydt der zaecken (als in den voersz. tractate) aengaende. Oick mede omme zyne Excie, als van haere Mat. herwaerts ouere ten verzoecke van de prouintiën geschickt zynde ende zulcx haere Mats. persoon alhier representerende, in allen zaecken den crijchshandel ende 't gunt daeraff dependeert betreffende, te defereren de ouerste macht ende authoriteyt, ende den provintiën, steden ende leden, mit den gouverneurs ende regierders van dien, te verbinden ende assubjecteren tot volcommen gehoirsaemheit, volbrenghen ende executie van 't gunt by zyne Excie ende by den Raede, by zyne Excie t'ordonneren, volgende den tractate, beuolen, geordonneert ende gestatueert zal worden; opdat de behoorlijcke authoriteit in de geunieerde prouinciën (als nu Godt betert ouer lange cesserende), ende daer alle persoonen, van wat standt ende state de zelfde mogen zijn, zoo lange naer gewenscht ende gehaeckt hebben, eens gerestaureert ende weder ingevoert mach worden, ende voorts op alle andere voorvallende zaecken, het weluaren van den Lande aenraeckende,

uwe E. op het allerhoochste andermael biddende, in egeenen gebreke te willen blijven, tgene des voerss. is nae te commen, zonder daer inne eenigen tijt te versuemen, op dat daermede alle oirzaecke van misgenuegen worde benomen. Hiermede biddende Godt Almachtich, uwe E., edele, erentfeste, wijse zeer voirsinnighe Heeren, te willen verleenen lanck salich leuen. Vuyt 's Grauenhage, den XII[en] Nouembris 1585.

Uwe E. goetgunstighe vrunden

De Generale Staten der Vereenichde Nederlantsche Prouintiën.

(*Get.*) C. Aerssens.

(*Het opschrift is:*) Edele, Erentfeste, wyse, zeer voirsinnige Heeren, Cantzeler, Raedt ende Gedeputeerde des Furstendoms Gelre ende Graeffschaps Zutphen, representerende de Staten van de zelve Lantschap.

VI.

Edele, eerenfeste, hoochgeleerde, wijse ende seer voorsichtige, grootgonstige Heeren. Also ick tot meermalen aen v E geschreuen, als dat ick mij niet langer in den Haeghe bij de Generale Staten sonder middel van ghelde mochte verhalden, der haluen v. E. mij een ordinantie in Septembri toegesonden van drie hondert keyser gulden ende etlicke op beyde de scholten van Barnevelt, ende soo ick mij daerop verlaten, ende te vergeefs nae gewacht hebbe, soo heeft mij de noot daer her gedrongen (*) (soe

(*) Den 9 Febr. 1584 schreef de stad Arnhem aan de ambtsjonkeren van de Veluwe, om hen te verzoeken, op de bekwaamste middelen te beraadslagen tot het verstrekken van hun aandeel in 6000 gulden, die de graaf van Hohenlo ten achteren was, waarvoor

mijn weert mij nootsakelijc om gelt gevordert heeft, ende niet langer begeert te borgen), dat ick mij binnen Amersfoert niet sonder achterdeel van die van Gelderlandt hebbe moeten begeven, om de voorsz. penningen, als zijnde legatiegelt, van den scholtis Dompseler ende Geyn vermoegens v E. schrijvens ende ordonnantie te ontfangen; Edoch en hebben de voorsz. scholten daer van niet willen weten mij der haluen eenige penningen te verstrecken, seggende dat sodanige legatiepenningen niet uytgeset en waren, ende de scholtis Geyn sacht noch meer, als dat hem sulcx nooyt aengeschreuen ende ooc niet van gehoort en hadde. Oock en mach ick niet onvermeldet laeten ende mij aen v E. te beclagen, dat ick van mijn vorige ordinantie op den schulten ende ontfangeren van Ede, Barnevelt ende Nieukerck niet en can becomen, niettegenstaende ick bewijsen can wel 200 gulden oncosten dairom gedaen te hebben, 't welck ick u E., als den verstandigen ende daer ick mijn toevlucht aen soecken ende nemen moet, of sulcx redelijc ende billick zij te bedencken geve, dat de gene die in 's Landts dienst vaceren, met sodanige moeyten ende oncosten, hare vacatie penningen also moeten vorderen, ende dat meer is tot mercklijc naedeel ende disreputatie van die van Gelderlant; want middeler tijdt ende al nu niemant present en is bij de Generale Staten (*), daer die van Hollandt niet om treuren sullen, als ick wel versekert zij; Also dat mijns erachsens wel hoochnodich zijn wil, dat u E. eenige van de ridderschap ofte stedevrienden nae den Haeghe schicken, ende dat *quam cito citissime;* want mij niet gelegen

jonker Willem van Zuylen van Nijvelt borg was gebleven en die daarvoor Rudolf van Lennep en Engelbert van der Borcht, Geldersche afgevaardigden bij de Alg. Staten, te Delft had doen arresteren.

(*) Evert van Delen van Laer was lid der Veluwsche ridderschap en, nevens Rutger van Haersolte, afgevaardigd uit Gelderland ter vergadering van de Algemeene Staten. In September 1584 werd hij door het Arnhemsche kwartier naar Utrecht gezonden, om met den heer Van Pruneaulx te onderhandelen, en meermalen in bijzondere zendingen gebruikt.

ofte doenlijc zijn wil, sonder ghelt daer wederom heer toe reysen, soe verre ick niet voor *infamis* solde willen geacht worden. Hadde ick eenich middel van ghelde weten te becomen, ick en solde mij (kent Godt de Heer) in dese ietsige conjuncture ende gelegentheit niet uyt den Haeghe nae Amersfoert begeven hebben. . . . . . .
. . . .
. . . .
. . . .

Uyt Amersfoert, den vierden Novembris ao. 1585, *stylo veteri*.

U E. dienstwilliger

(*Get.*) Evert van Delen van Laer.

Post datum.

Grootgonstige Heeren. U E. laetste schrijvens is mij wederom te rugge alhier binnen Amersfoort gesonden; dan belangende den inholt des briefs aen de Generale Staten is mij onbewost: de gelegentheit van de gemeine saeck hebbe ick u E. in mijn laetste schrijvens ten deel verhaelt: belangende den Gouverneur Generael hebben de Generale Staten nae mijn vertreck uyt den Hage brieven uyt Engelant ontfangen, als dat de voorscr. Staten sich gereet ende gerust solden houden om den voorscr. guverneur te ontfangen; waer toe, soo ick alhier binnen Amersvoort van Barson verstaen hebbe, die stracx van Utrecht quam, dat een jeder provincie den haren gedeputiert hebben, om sijn Ex^{tie}. voorscr. binnen Middelborch te ontfangen; de bagasien zijn algereets daer aen gecomen, met een grave, die den voorsz. guverneur sijn bloetsverwante zijn solde; de guverneur solde ooc met sich brengen 2000 peerden ende 4000 voetknechten.

Die van Hollandt ende Zeelandt hebben graef Mauris voor haren guverneur aengenomen, ende en practiseren niet anders, als sij altijdt gedaen hebben, dan te herschen over allen anderen provinciën; dan andere provinciën

verhoepen wel, dat sij metten handel van Engelandt wyht den spronck, soo men secht, gebracht (*) sullen worden. Den vursz. Barson heeft mij ooc gesecht, als dat de graef van Hoehenloe opperste lieutenant solde zijn over alle ruyteren ende knechten, die in dese geunieerde provinciën in dienst zijn, 't welck ick niet geloven mach. Betreffende de acten van indemniteit ende submissie, daer u E. van schrijven, daer moegen v E. wel op resolveren, dan men behoeft noch soo seer daermede niet te haesten over te senden, voor ende al eer u E. ander schrijvens ende bescheit van mij ofte anderen sullen becomen hebben.

Het solde oock mijns erachtens ten respecte van die van Gelderlant seer noodich ende geraetsam zijn, dat u E. ooc aenstont eenige deputierden ende afveerdichden, om den Gouverneur Generael mede te ontfangen, als andere provinciën, daer ick Haersolte toe versoecken ende bequaem achten solde, dewijl sijn L. de saecken ende handel van Engelandt aen besten bewost zijn, ofte alsodanige andere als u E. tot dienst van den Lande sullen geraetsaem achten. Datum ut in literis.

(*Het opschrift:*) Den Edelen, Erentfesten, hoochgeleerden, wijsen ende seer voorsichtigen Canseler ende Raeden des Furstendoms Gelre ende Graefschaps Zutphen, sampt aenwesende Ridderschap ende stedevrienden, itsonder binnen Arnhem verzamelt zijnde, mijnen grootgonstigen, gebiedenden Heeren ende vrienden.

(*) *Wyht den spronck gebracht:* deze uitdrukking is, naar mij voorkomt, ontleend van een roofdier, dat, eene prooi beloerende, den sprong berekent, welken hij doen moet om die te bemagtigen, maar door onvoorziene hindernis te kort schiet of de bedoelde rigting mist.

AANBEVELINGSBRIEF

VAN DE KONINGIN VAN ENGELAND VOOR DEN HERTOG VAN ANJOU.

Messieurs. S'en allant par delà nostre très cher cousin monsieur le duc d'Anjou, combien qu'estimions qu'il ne sera grandement de besoin, que nous ramenterions l'obligation que pour plusieurs respects vous luy avez, ne doutant pas que selon icelle ne vous portiez envers luy avec tout honneur et respect digne d'un prince de son rang et qualité; si ne nous a il semblé superflu, qu'il allast accompaigné de la recommandation d'une Princesse, qui tant pour l'ancienne amitié que vos prédécesseurs ont tousiours porté à ceux, qui ont tenu le lieu que tenons à présent, que pour plusieurs autres respects, estime avoir tel interest en vous, que vous en serez poussez davantage à honorer un prince, qui luy est si cher, et recommande qu'elle fait estat de luy comme d'un aultre soy mesme. Car pour tel vous le recommandons, et pour tel estimons que le recevrez, vous asseurant que l'honneur ou deshonneur qu'il recevra par delà, sera tout tel en nostre endroict, comme si on l'auroit faict à nous mesmes. Sur quoy ne vous ferons plus ample discours, vous remettant à ce que nos cousins de Lancastre et de Housdon et milord Howart, que nous envoyons expressément pour conduire le dict sr. duc jusques par delà, vous en diront plus particulièrement de nostre part. En quoy vous prions de leur donner foy et credit comme feriez à nous mesmes, qui sera l'endroict où prions Dieu, Messieurs, qu'il vous ait touiours en sa saincte et digne garde. De Cantorberye, le 5 Jour de Febvrier 1582. Vostre bonne amie. Signé: Elisabeth. La superscription: à Messieurs les Estats Généraux des pays bas.

Afschrift van den President VAN DER HELL, genomen uit het boek der stad Arnhem, get. No. 13.

CAROLUS GALLUS

OF

DE HAAN;

DOOR

P. C. MOLHUYSEN.

Van dezen man is nog weinig bekend, buiten hetgeen REVIUS, *Davent. Illustr.* p. 511, omtrent hem heeft medegedeeld. De nog niet onderzochte bescheiden aangaande zijne lotgevallen en werkzaamheden schijnen evenwel belangrijk genoeg, om ze bij elkander te verzamelen. Hoe men over zijn karakter en zelfs over zijne godsdienstige beginselen moge oordeelen; als historisch persoon, in wiens denk- en handelwijze zich zijn tijd afspiegelt en die zelf invloed op de omstandigheden van zijn' tijd had, verdient hij eenige opmerkzaamheid. Wij zullen eenvoudig verslag geven van hetgeen wij omtrent hem hebben gevonden en aan ieder het vrije, gunstige of minder gunstige, oordeel overlaten.

Te Deventer was sedert 1531 de pastorij der Lieve Vrouwe Kerk eene collatie der stedelijke regering, onder voorwaarde, dat zij er eenen geleerden man aanstelde, die wèl konde prediken, wezende baccalaureus in de theologie of licentiaat in de regten aan eene geapprobeerde universiteit, hebbende de spraak van dezen lande.

De gewone inkomsten bedroegen, volgens eenen brief der regering aan Viglius, in 1557, slechts 24 kroonen, *populo odio religionis benignitatem subtrahente*, zoo dat een geleerd man met drie kapellanen, daartoe noodig, en zijne overige familie er niet door konden onderhouden worden. Met groote moeite en kosten trachtte dus de regering eene kanoniks plaats van het kapittel met deze pastorij te verbinden, hetwelk haar ook, bij de vacature van het jaar 1560, met toestemming van den paus, ofschoon met veel tegenstreving van het kapittel (*) gelukte, zoodat CAROLUS GALLUS of DE HAAN op die voorwaarde als pastoor van de Lieve Vrouwe Kerk werd aangesteld: eene betrekking, die, in een stuk van dat jaar, zeer begeerlijk genoemd wordt, » want een pastoor aldaer, sich recht houdende, in grooten aensien is, ja bijnaest niet minder dan voor eenen kleinen bisschop aengesien en geacht wordt" (§). REVIUS meldt, dat hij te Arnhem den 16 Aug. 1530 geboren is, zich eerst te Keulen op de regtsgeleerdheid heeft toegelegd en vervolgens, uit

(*) Wie een gedeelte der oorspronkelijke stukken omtrent deze veréëniging en het langdurig geschil met het kapittel, daarover ontstaan, lezen wil, verwijzen wij naar DUMBAR, *Kerk. en Wereldl. Deventer*, I. bl. 198 volg.

(§) Velen van het kapittel werden, gelijk men uit alle stukken van dezen tijd zien kan, diep veracht. De deken, Petrus Doys, wordt aldus beschreven: *Juvenis rerum imperitus. Ceteros canonicos imperitiores et sui similes comessationibus et compotationibus callide inescat et in sua vota pertrahit, ut reliquos seniores et saniores vincat numero, quos prudentia vincere non potest. Ordine tres civium filias viciavit, quarum singulas, quum genuino puerperio satis probatas habuisset, statim repudiavit, quaesita altera. Nunc fortasse post rejectam terciam, invenitur quarta, et sic procedit de virtute in virtutem.* Van eenen anderen wordt gemeld: *Quidam junior ex canonicis, habens plures concubinas, qui cum viciasset aliquot civium filias, earum tres matres fecit et duabus relictis, se contulit ad tertiam, quae etiam ex eo peperit, iterum gravida,* etc. Zóó schreef Goossen Luyninck, zelf een der kanoniken, naar Rome.

ijver voor de Hervormde leer, naar Geneve gegaan is, alwaar hij zich in de godgeleerdheid onder Calvijn en Beza heeft bekwaam gemaakt. Wij kunnen dit laatste niet regtstreeks tegenspreken: maar het is dan toch vreemd, dat de keus van zijnen persoon aangedrongen werd door het uitzigt op het uitroeijen der nieuwe leeringen en der heimelijke scholen; vreemd, dat hem geen kwaad gerucht vooruit ging, zoodat, toen de regering hem aan het kapittel aanbeval en verzocht, dat er onderzoek naar hem gedaan wierd, twee gedeputeerden van het kapittel rapport deden, dat hij niet alleen te Elst, zijne parochie, maar ook te Arnhem, zijne geboortestad, bij 's konings raden, ernstig en regtzinnig gepredikt had en altijd van eenen goeden naam en onberispelijk leven geweest was.

Van Elst in den loop van het jaar 1560 te Deventer gekomen (*), ondervond hij spoedig de tegenwerking en den haat van het kapittel. Den 24 Febr. 1561 werd een notaris, op last van den deken, naar Gallus gezonden, om hem bij den deken te roepen. Deze herinnerde hem, dat hij bij de aanvaarding van zijne dienst beloofd had, het volk naar de oude leer te onderwijzen, hetwelk hij niet alleen niet deed, maar zelfs tegen het gezag der Kerk in het openbaar predikte; den laatsten Kersnacht had hij zelfs het sacrament der eucharistie onder beide gedaanten uitgedeeld. Zoo hij zich daarvan niet zuiverde, zou de deken hem voor eenen ketter (*scismaticus*) houden. Gallus

(*) Dat hij den vereischten graad, nadat hij reeds te Deventer aangesteld was, te Keulen haalde, blijkt uit de Kameraars-rekening van 1560: *Domino Carolo pastori nostro gedaen en betaelt totte reise tott Colnn om promoty thalen met teringe en cost der promotioen luyth der cedule* LXIIII *g. g. en* XXII *st. br.*

In de correspondentie van Goossen Luyninck met iemand te Rome wordt dit ook gemeld (namelijk dat hij van Deventer den graad van baccalaureus in de theologie te Keulen gehaald had), ten einde het gerucht te wederspreken, dat hij te Wittenberg zoude gepromoveerd zijn.

antwoordde: »hebt gij nog iets te zeggen?" — »Neen." — »Wel nu, die dit over mijn sermoen berigt hebben, hebben met geene gezuiverde ooren (*purgatis auribus*) gehoord, noch verstaan, wat ik gesproken heb. Ik zal mijne sermoenen gemakkelijk verdedigen. Hetgeen gij zegt, gehoord te hebben, dat ik het sacrament onder beide gedaanten heb uitgedeeld, hebt gij van hooren zeggen. Wie beschuldigt mij? Laat ieder, die wil, mij voor den bevoegden regter roepen; dáár zal ik mijne zaak verdedigen. Die welligt begeeren, dat op die wijze geadministreerd zal worden, zal ik vermanen, dat zij hunne begeerte matigen, tot den tijd toe, dat er over de zaak beslist zal worden." — Hij verwijderde zich.

Den 26 Febr. compareerde in de vergadering van het kapittel de pastoor, met eene commissie van zes leden uit den stedelijken raad, hunnen secretaris en een' notaris, die, op vertooning der daartoe behoorende stukken, verlangden, dat de pastoor als kanonik toegelaten en in het bezit der inkomsten gesteld zou worden. De deken nam het woord en herhaalde de grieven van onregtzinnigheid, ook dat in Kersnacht het sacrament onder twee gedaanten was uitgedeeld. De gedeputeerden zeiden, daar niets van te weten en dat *zij* het zóó niet genoten hadden. — »Indien *gij* het zóó niet genoten hebt, hebben uwe vrouwen en dochters het toch gedaan." — Terwijl zij daarop met den pastoor buiten stonden, hoorden zij eene lange en hevige woordenwisseling tusschen twee personen en, weder binnen geroepen zijnde, verklaarde de deken hun, dat het kapittel het niet ééns konde worden, maar dat *hij* alleen verhinderen zoude, dat de pastoor in het bezit der kanoniksplaats gesteld wierd.

Het onweder, dat den pastoor boven het hoofd hing, kwam nader. Een brief van de landvoogdesse Margaretha, d. d. Brussel 1 April 1561, aan burgemeester, schepenen en raad van Deventer, behelsde zware klagt over den pastoor, die zich niet aan de oude en gewone ceremoniën en gebruiken der Kerk hield, zóó zelfs, dat hij *sub utraque specie* communiceerde en allerlei andere nieuwe

leeringen inbragt; bovendien werden door eenen schoolmeester aan de jongens verbodene boeken en zelfs dwalende en booze leeringen voorgelezen en uitgelegd. Zij twijfelde niet, of de regering had van hare gedeputeerden te Gend vóór 's konings vertrek vernomen, hoe Z. M. bevolen had, geene verandering te maken, tot dat er in de religie voorzien zou zijn, en eischte, dat de klagt dadelijk hersteld zou worden door afschaffing van den pastoor en den schoolmeester. Buiten op den brief staat: *Anno LXI op ten XXIXsten aprilis is desen brieff den pastoir magistro Carolo Haene, ingelijcken den rectoir Mr. Johan van Bronckhorst L., voirgelesen.* De brief was overgebragt door Engelbert van Ens, drost van Koeverden, wien de stadhouder, graaf van Aremberg, gecommitteerd had, om over deze zaak te handelen. Gallus en de schoolmeester (Mr. Lambert *in tertia classe*) kregen last om zich binnen acht dagen te verantwoorden.

Maar eer deze verantwoording geschied was, verdedigde de regering voorloopig haren pastoor. Men zou niet bewijzen kunnen, dat aan eenige ceremoniën, van ouds gebruikelijk, afbreuk geschied was. Het was een vroom, opregt en geleerd man, goed en nuttig (*orberlich*) van leven, die met goede naarstigheid leerde en in het openbaar predikte niet dan het woord Gods, met approbatiën en allegatiën der H. Schriftuur, niets anders zoekende dan de eere Gods en den vrede der gemeente, en dat alle dwaling en dweeperij, die in het geheim mogten zweven, wierden weggenomen. Het kon wel geschied zijn, dat eenige kooplieden, die handel in Noorwegen en Denemarken, voorts oostwaarts en in Hoog-Duitschland dreven, alwaar naar inzetting en bevel van Christus de sacramenten geadministreerd en uitgedeeld werden, ook hier de sacramenten op hun begeeren hadden doen administreren, waarvan evenwel geen zeker berigt was. Van het gebruik van verboden boeken in de scholen was niets bekend. — De verantwoording van Gallus is gedagteekend den 7 Mei. Hij ontkende, dat hij iets gedaan had tegen de oude ceremoniën der Kerk. Hij had niets anders geleerd,

dan het zuivere woord Gods, met bijgevoegde allegatie en approbatie der H. Schrift. Het was, zonder grootspraak gezegd, kenbaar, dat er zich dagelijks meer tot God begaven en het woord Gods met ernst aanhoorden, hetwelk zonder twijfel bij velen onthouden en achtervolgd werd, gelijk het aan de regering door oogenschijn en verhoor blijken konde. — Schepenen en raad deelden den 8sten het voorgevallene aan de gezworene gemeente mede, er bijvoegende, dat zij den pastoor, om goede redenen, vermaand hadden, zijne sermoenen van de administratie der H. Sacramenten te temperen en te matigen, waarop hij geantwoord had, dat hij zich door Gods genade in zijn prediken ook matigen zoude, dat er geen ongemak van te verwachten ware; maar dat hij somtijds, als het te pas kwam, Gods woord klaar en zuiver door aandrang zijner conscientie leeren en prediken zoude, met belofte van vooreerst geene verandering in de ceremoniën te maken of toe te laten, zoo lang de hoogste overheid en schepenen en raad er niet in voorzien hadden. De gezworen gemeente drong er op aan, dat de pastoor gehandhaafd wierd; men wilde hem volstrekt behouden. — Den 13den werd den graaf van Aremberg gemeld, wat tot zijne verdediging diende. Het eenige wat er gebeurd was, bestond hierin, dat een kapellaan, die twee- of driemaal op de proef predikte, iets ongerijmds over het sacrament, tot schandalisatie en boos voorbeeld der vrome eenvoudige lieden had voorgedragen, maar hij was, door den pastoor, op vermaning der regering, ontslagen en uit de stad verwezen. Ook had een *terminarius*, die van wege zijn convent in de Lieve Vrouwe Kerk predikte, eens op een voormiddag het doen van misse verzuimd, omdat hij denzelfden voormiddag in eene andere parochie moest prediken. Dit was alles. Maar de pastoor had beloofd, geene veranderingen te zullen invoeren. Ook de rector wist zich niet te herinneren, dat er in de scholen boeken gebruikt waren of werden, dan die tot leering en stichting der kinderen en studenten toegelaten waren (*).

(*) Ook te Rome was bekend, wat er te Deventer gebeurde.

Er kwam geen antwoord, wel het gerucht, dat de stad in ongenade gevallen was en dat men voornemens was, 1800 paarden in en buiten dezelve te leggen, ook dat aan ieder verboden zou worden, met die van Deventer te handelen. Aan het hof zou gezegd zijn, men zag liever, dat Deventer een grondelooze kolk was, dan zulke ongehoorzame onderdanen te hebben. Het was ook nuttiger, in zulk geval eene stad te missen, dan te behouden. De gedeputeerden van Kampen en Zwol hadden dit van den drost van Koeverden vernomen. De raad achtte het dus noodig, eene personele commissie naar den stadhouder te zenden, waarmede de gezworene gemeente overeenstemde na eenige deliberatie. De raad wenschte, dat de commissie in last mogt krijgen, het ontslag van den pastoor te beloven, indien de stad, door hem te behouden, in ongenade mogt vallen, doch de gemeente wilde, dat alle mogelijke vlijt zou worden aangewend,

Althans de kardinaal Simoneta schreef aan de regering, in een brief van 8 Oct. 1561, waarbij hij haar bedankte voor het geschenk van eenen fraaijen beker, dat bij Z. Heiligheid klagten over haar waren voorgekomen. Hij zond uittreksel van eenen brief, den 19 Mei van Brussel aan den kardinaal Borromeo geschreven, waarin de regering beschuldigd werd, eenen pastoor te verdedigen, die openlijk predikte tegen de traditiën, tegen het vagevuur, tegen de aanroeping der Heiligen, enz.

Dit was reeds vroeger, in eene correspondentie van Goossen Luyninck met iemand te Rome, waarvan kopij gehouden is, tegengesproken, en daarin vindt men omtrent het gebeurde op Kersnacht het volgende berigt: *Nocte nativitatis Christi ex antiqua consuetudine multi sumunt corpus domini. — Quum igitur d. Carolus pastor celebrasset missam et multi essent, qui communicare cuperent, nec iam mature adesset minister Senatus cum poculo publico, quo solet communicantibus prebere ablutiones, aderat sacellanus, qui supplens defectui ex calice communicantibus dabat ablutionem; inde quod preter consuetudinem a sacerdote ex calice viderent dari ablutionem, orta est suspicio, illum dedisse corpus domini sub utraque specie, id quum pastori a nobis obijceretur, constanter negabat se fecisse.*

om hem te behouden, zulks den gezanten aanbevelende *vp oere uterste salicheit.* Kampen en Zwol hadden aangeboden, er hunne gezanten bij te voegen. Aremberg bevond zich toen te Zevenbergen, en derwaarts reisde de commissie den 1 Junij heen. Zij bestond uit Gerrit van Irthe, Peter Doys, Herman van Mouwick en Lubbert van Winssum, met den secretaris Helm. Te Amersfoort voegden zich de gedeputeerden van Kampen, Wolff en Boecop, en die van Zwol, Ittersum en Haerst, bij hen. Over Utrecht, Schoonhoven en Papendrecht, waar zij hunne eigene wagens staan lieten, kwamen zij den 3 te Zevenbergen en kregen terstond gehoor op het slot, alwaar de stadhouder hen minzaam ontving. Van Irthe deed verslag van het oogmerk der bezending, waarop Aremberg antwoordde, dat er ten hove groote spraak was van hetgeen er te Deventer gebeurde. Hij had bevel ontvangen, zich daar in persoon te vervoegen, hetgeen tot hiertoe, om andere zaken, die hem zelven aangingen, was achtergebleven; daarom had hij den drost van Koeverden gezonden. Aan het hof zeide men, dat te Deventer openlijk tegen de ceremoniën en de oude religie der H. Kerk geleerd werd, hetwelk de landvoogdes niet wilde lijden, dewijl het des konings gebod was, dat er tot aan een generaal concilie geene verandering zou gemaakt worden. In geval hiertegen gehandeld wierd, zouden de gevolgen niet uitblijven. Het zou hem lief zijn, indien met den pastoor overeengekomen wierd, dat hij zich aan de oude ceremoniën hield, en het zou goed zijn, indien hij zich konde verantwoorden. Maar de examinatie van deze zaken stond meer aan den bisschop, dan aan den koning. Hem, Aremberg, was het ook niet gelegen, zulks aan te nemen, dewijl de judicature daarvan aan de geestelijkheid toekwam. Omtrent de ongenade, daar de stad in zoude vervallen zijn, had hij, noch mondeling; noch schriftelijk bevel. Die dit berigtten, trachtten slechts tweespalt en ongemak te verwekken, hetgeen hij zocht voor te komen en alles zooveel mogelijk te vereffenen, met meer betuigingen van welwillendheid.

Intusschen vernamen de gedeputeerden, zoo van den stadhouder als van getrouwe heeren en vrienden te Utrecht, dat de landvoogdes aan de vijf godshuizen te Utrecht, bij vacature van den bisschop, had doen schrijven, dat zij eene deputatie zenden zouden, om den pastoor, in tegenwoordigheid van den stadhouder, te examineren, waartoe dan benoemd waren de heeren Castro, kettermeester, kanonik van St. Maria, en de officiaal Wee. Schepenen en raad zouden er eenigen uit hun midden met een' secretaris bij mogen zenden. — De gedeputeerden keerden over Schoonhoven en Utrecht terug (*).

Bij het te gemoet zien van deze commissie, begeerde de gezworene gemeente, den 9 Junij, dat de raad den pastoor voor allen overval beschutten en beschermen, hem ook niet ontslaan zoude, zonder haar consent; men moest integendeel alles doen, om hem te behouden. De commissie verscheen den 13, en begon, met de regering te verzoeken, dat zij ettelijke getuigen zou dagvaarden, om over den pastoor verhoord te worden. Het werd geweigerd, als een ongehoorde eisch, in strijd met de privilegiën. Den volgenden dag, des morgens te 8 uur, begaven zich Johan van Doetinchem, Hessel van Averenck, Lubbert van Winssum en Derick Scherff, als gedeputeerden van schepenen en raad, naar het huis van Goossen Luyninck, alwaar de beide heeren hunnen intrek genomen hadden. Twee leden van het kapittel voegden er zich bij, om te hooren en te zien, wat er geschieden zoude. Na mededeeling van het oogmerk der bijeenkomst, eerst door Van Doetinchem, daarna door Castro, vroeg de laatste den pastoor, of hij zijne sermoenen in geschrift bij zich had? — » Neen." — Gij hebt immers uwe sermoenen in geschrift gesteld; wilt gij die dan laten halen?" — » De sermoenen waren somtijds geschreven en somtijds niet geschreven, naar dat de gelegenheid het medebragt." — » Hij zou luttel of veel van de sermoe-

(*) De kosten dezer reis bedroegen, volgens de rekening, 1cXXXI pond IX sch. VIII d.

nen, die hij geleerd en geschreven had, toonen; zoo hij zich dacht te zuiveren, mogt hij het doen, zoo niet, konden zij weder van hier gaan." — De pastoor weder: »hij was *publica persona* en niet gehouden zulks te doen, buiten consent van schepenen en raad en de gemeente; voorts was hij, uit kracht zijner promotie te Keulen, daartoe niet gehouden buiten het consent van den rector der universiteit, volgens het privilegie, dat er van was." — Castro: »hebt gij dat privilegie, toon het." — »Neen, heer, maar men kan er wel kopij van krijgen." — »Beroemt gij u op een privilegie en kunt het niet geven, welk bescheid is dat?" — Gallus antwoordde, deze zwarigheid niet geweten te hebben. Het was wel eene manier, zoo een pastoor voor suspect gehouden wierd (als hij niet was, noch ook daarvoor wilde aangezien zijn), dat men hem daarvan door een' brief zoude geadverteerd hebben, waar hij weder behoorlijk op had kunnen antwoorden; dan was zulk een groot ongemak niet noodig geweest. Maar hij wilde de oorzaak van deze tweespalt ontdekken: de deken was zijn voornaamste calumniateur. — Op het zeggen van Castro, dat hij vrij maar kort zou verhalen, gaf Gallus verslag van het geschil, dat de deken met een' zijner kapellanen, Sebastianus genoemd, gehad had over het doopen van een' der kinderen des dekens en over de gevaders, daarbij gesteld, dat die daartoe niet wel zouden sufficient zijn, vermits zij hun geloof niet wel regt mogten kennen; weshalve de deken den pastoor bij zich ontboden en eindelijk gelast had, den kapellaan niet meer te laten prediken, waarbij hooge woorden waren gevallen en de pastoor tot den deken gezegd had: *Tu dedecoras capitulum tuum turpissime.* Voorts verhaalde hij, hoe de deken zich omtrent zijne moeder gedroeg, en dat hij een openbaar vijand van de stad was, enz.

Castro trad vervolgens weder in de principale zaak en las de commissie van de hertogin van Parma voor, bij manier van missive geschreven en onderteekend op pinksteravond. Op den eisch, om op de artikelen, daarin

vervat, te antwoorden, zeide Gallus, dat het niet in zijne magt stond er op te antwoorden, maar hij wilde volgen het voorbeeld van Christus en zich op degenen, die hem gehoord hadden, beroepen, zeggende: *Sum is*, *qui debeo docere*, *et non examinari*, *sed alios examinare;* het was eene groote praejudicie voor de gansche stad en zijne opvolgers. — Castro zeide vervolgens: »Gij houdt zelden misse." — »Maar mijn last is ook zoo groot, dat ik somtijds geen misse houde." — »Gij predikt alle dagen niet en kondt dus somtijds wel misse doen, zoo niet in het openbaar, dan toch in een kappelleke of dergelijke." — Op de vraag, of hij den leeken het sacrament niet onder twee gedaanten geadministreerd had en waar dat was toegelaten? werd geantwoord, dat hij de sacramenten geadministreerd had volgens de gewoonte der katholijke Kerk, en het was hem niet gelegen, met hen *de speciebus* te disputeren. Dagelijks verklaarde hij zijn geloof.

Toen de gedeputeerden der stad met Gallus uit de kamer in de zaal gegaan waren, zeiden zij hem, dat men een ander antwoord van hem verwacht had; ook had hij de weigering, om zijne sermoenen en geschriften te toonen of antwoord daaromtrent te geven, niet op schepenen, raad en gemeente moeten leggen, want schepenen en raad hadden daar niet mede te doen en zouden zulks wel kunnen lijden. — Het was hem, zeide hij, niet gelegen, zich verder met de commissarissen in te laten, en hij wilde het daarbij laten blijven.

De gedeputeerden begaven zich vervolgens met Gallus weder bij de commissarissen, alwaar zij insgelijks hun oordeel over het ontvangene antwoord, als niet voldoende, te kennen gaven, en daarna in de vergadering van schepenen en raad, die te elf uur belegd was. Ook hier deelden zij de voorgekomene zwarigheden mede. Te één uur gingen zij bij den stadhouder, die 's konings raden, den drost van Koeverden, Van der Beek, rentmeester van Salland, Oostendorp en Tijll, bij zich had. Aremberg wist reeds door de commissarissen, wat de

pastoor voorgegeven had, hetgeen hij vreesde, een bedekt antwoord te zijn. Daarop verhaalde hij, in het breede, de redenen van de aankomst der commissarissen en van de zijne, namelijk om toe te zien, dat zij niet in hunne geestelijke zaken en de Deventerschen niet in hunne privilegiën verkort wierden. — De drost van Koeverden meende, in het gevoelen van den stadhouder, dat de burgeren geene kondschap behoorden te weigeren van hetgeen zij in het openbaar gehoord hadden (hetwelk niet was tegen de burgers, maar tegen den pastoor), aangezien hij zijne sermoenen niet wilde toonen, noch op zijne conscientie antwoorden. — Het advies van Oostendorp was: het scheen uit het antwoord des pastoors, of schepenen en raad hem bevolen hadden, alzoo te prediken. — Aremberg merkte aan: de pastoor was canonicus en capitulaar; hij moest dus eenen regter hebben, en de bisschop van Utrecht was zijne overheid. Dat hij geene misse deed, was een beginsel van andere dingen en tweespalt, gelijk te Bremen. — De stadhouder nam daarop met zijne raden conclusie op twee punten: men moest, òf de burgers verpligten om te getuigen, òf bij den pastoor aanhouden, om zelf te bekennen en over te geven wat hij gepredikt had. Het zoude een groot bedenken bij de hertogin en den koning tegen de regering maken, dat de pastoor zich op zijne toehoorders beriep en de commissarissen van die toehoorders geene getuigenis mogten eischen. Hij voegde er bij: terwijl gij eischt, bij uwe privilegiën en oude usantiën te blijven, waarop door den koning ook geene inbreuk gedaan is, behoort gij zelve ook geene verandering in de Religie te laten geschieden, gelijk zulks door Z. M. te Gend aan alle Staten verboden is, waarbij Winssum zelf tegenwoordig geweest is. Een geleerd man had hem zelf bekend, dat de calvinisten het tot vijf of zes partijen niet ééns waren. Zoo nu de koning toeliet, dat men het sacrament in beide gedaanten zou mogen ontvangen, zouden velen zulks weigeren en daaruit niet anders dan nieuw ongemak en tweespalt voortkomen. Daarom moest men bij het

laatste concilie blijven, tot den tijd, dat er behoorlijk in voorzien was, en zoo lang de oude religie behouden zonder verandering. Het slot was, dat de gedeputeerden den raad van de genomene conclusie kennis zouden geven, opdat hij spoedig mogt kunnen vertrekken en niet langer te vergeefs blijven. — De gedeputeerden begaven zich hierop nog eens met den pastoor in conferentie en stelden hem de zwarigheid voor. Hij verklaarde, zich met de commissarissen niet verder te willen inlaten; hij gaf als raad en hoopte, dat de regering zulk eene examinatie [van getuigen], die hier binnen Deventer nooit was toegelaten, niet zoude gedoogen, dewijl er zeer veel aan gelegen was, terwijl hij ook *zijn* privilegie, door hem geallegeerd, niet wilde opgeven.

Den 16 Junij werd door Johan van Doetinchem, als tijdelijk burgemeester, aan de gezworene gemeente bekend gemaakt, dat de zaak van den pastoor tot die hoogte gekomen was, dat het noodig zijn zoude, hem te ontslaan, ten einde in geene ongenade te komen. De gemeente drong er op aan, dat schepenen en raad nogmaals eene deputatie van vier personen aan den stadhouder mogten afvaardigen, die met gunstgaven en op andere wijze moesten aanhouden, dat zijne genade, op kosten der stad, de zwarigheid bij de hertogin van Parma uit den weg ruimde, met voorstelling van het gevaar, dat er voor de stad uit ontstaan zoude, indien men den pastoor alhier kwijt wierd. Konde de stadhouder zulks niet doen, dan moesten schepenen en raad, met eenen brief van voorschrijving van den stadhouder, zelve eene bezending naar de hertogin in het werk stellen, dewijl er de stad zooveel aan gelegen was, en het tot welvaart van het gemeene beste diende. — Het eenparig antwoord van schepenen en raad was, dat zij er geenszins toe verstaan konden, dewijl de zaak er volstrekt niet door geholpen zou worden. Niemand van hen was ook gezind, zulk eene reis te ondernemen, of aan den stadhouder zulk een voorstel te doen; de zaak zou er meer en meer door verbitterd worden. — De gezworen gemeente moest

toegeven, doch begeerde van schepenen en raad, *so gelimpelick mitten pastoor te handelen alst ommer moegelijck.* Den 29 Junij kreeg Gallus van burgemeesteren, schepenen en raad een attest, dat men hem, op goede getuigenissen van zijne geleerdheid, ervarenheid en goeden naam, had aangenomen, dat men ook den tijd, zoolang hij in dienst was geweest, van zijn leven en omgang niets anders gezien had, dan hetgeen opregt en eerlijk was. Daar evenwel klagt was ingekomen, als had hij tegen de inzetting en het gebruik der Kerk gepredikt en het hoogwaardige sacrament aan eenige leeken onder beide gedaanten uitgedeeld, had de hooge overheid hun bevolen, den pastoor af te schaffen, gelijk men bij deze deed, terwijl hij de pastorij met bijgevoegde prebende weder overgegeven had (*).

Terwijl dit gebeurde, schreef Aremberg, op zijn huis *Hontshol*, den 30 Junij, tot zijne bevreemding vernomen te hebben, hoe de pastoor — tegen het genomen besluit en de gegevene belofte, ook tegen het rapport, dat hij aan de hertogin had gedaan — zich nog te Deventer

(*) Dit certifikaat is hem werkelijk uitgereikt; maar er is nog een ander concept zonder dag- en naamteekening, met de hand van Gallus geschreven, dat veel gunstiger is. Daarin zouden burg., schepenen en raad verklaard hebben, » dat der werdighe heer Carolus vurs., onse lieffe getrouwe dijner, pastor und frunt, sick in onse stat mede gebracht hefft ein guidt loffwerdich getuichenis sijner froemheit. Hefft sick oick bij ons godtlick, erlick und redelick geholden und bewesen in alle sijn leven, lere und conversati onstraffelick, so voel wij van sijn werde gesien und vernamen hebben, bewust is und hebben moeghen ortheilen. Hefft oick apentlicke gestrafft alle suermers, rottegeisteren und hemelicke secten, in wat landen sij versamelt muchten wesen. Bedancken dairum sijn werden sijnes guide getrouwe dienst und arbeit, gunnen oick und erlauben sijn werde, onse stadt Deventer und so wijtt onse gebiet mach strecken, tot allen thijden weder tho gebrucken, frij inganck und uithganck sonder farr, als sich van Godts und rechtsweghen gebuirt." Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij *dit* attest begeerd, hetwelk hem evenwel niet gegeven is.

onthield, aldaar gezond op de straten gaande en met den een' en ander converserende, gelijk hij tot hiertoe gedaan had, behalve dat hij geene predicatiën deed; ook dat de schoolmeester of *lector tertiae classis* nog in de scholen behouden werd: weshalve de regering gelast werd, beiden op het spoedigst uit de stad te doen vertrekken, alles om verder onlust te vermijden, en opdat hij, tot zijne eigene ontlasting, niet genoodzaakt zijn zoude, iets te doen, wat hij gaarne vermeden zag. — De pastoor, antwoordde men den 5 Julij, was een weinig tijds langer gebleven, dan bedoeld was en zij gaarne gezien hadden, omdat de resignatie van pastorij en prebende niet eerder had kunnen geschieden. Den schoolmeester wenschte men nog gaarne te behouden, tot dat het jaar, waarvoor hij aangenomen was, ten einde zijn zoude, hetgeen tegen Paschen e. k. wezen zoude. Nog eens schreef Aremberg, den 17 Sept., dat den gewezen *lector tertiae classis*, ofschoon van zijn ambt ontzet, *privatim* in zijn huis *arithmetica* te leeren werd toegelaten en welligt zoo veel of meer toehoorders had, dan hij te voren gehad had, door welke indirecte wegen en middelen de ernstige meening van Z. M. en van hem, onder het deksel van gehoorzaamheid, metterdaad verkeerd werd. Z. M. had hem uit Spanje over den pastoor Gallus en den lector geschreven: daarom waarschuwde hij nog eens ten beste, opdat de regering, door verder uitstel, des konings indignatie niet zou behoeven te verwachten, hetwelk hij, gelijk God wist, liever verhoed zag (*).

(*) De kameraars-rekening bevat omtrent het ontslag de volgende posten:

Meister Carll Haene pastoir in onser lieuer Vrouwen kercke gesant bij zijn diender op pincxt'auent. IcXXVIII pd.

Noch den vurs. pastoir Haene op Michaelis bet. daer Henrick van Marckel ende Herman Hessels borgen van weren, luyth hoire hantschrifft. . . Ic pd.

Noch uth beueel scepen en raith den pastoir Haen vurs. als hie van Deventer verreisden, durch Henrick van Marckell en Jacobo secretario twee hondert g. g. IIIIc pd.

Volgens REVIUS werd Gallus in hetzelfde jaar door den hertog van Kleef naar Hamm in het graafschap Mark geroepen, alwaar hij zestien jaren als pastoor in dienst bleef. Hij was daar reeds in Januarij 1562, maar reisde een half jaar later weêr door Arnhem, waar hij toen, op last der landvoogdes, hertogin Margaretha, gevangen genomen werd. Een brief, dien hij uit Hamm aan zijnen vriend, Joannes Visser, kanonik te Elst, geschreven had en die in handen zijner vijanden gevallen was, verzwaarde bij dezen zijne schuld (*). Het zou, niettegenstaande zijne broeders, zusters en vrienden aanboden om voor hem borg te blijven, erger met hem zijn afgeloopen;

Dit nabescreuen betailt heren Haens schuldeners, den hie sculdich was alleth met believen en consent van scepen en raith. Item Gerlich int Regenverck XXVII dal. V st. . . . LXIII pd. III st.
Gereckent mit Jorien int Regenverck van wijn, bij den pastoir Haen aldaer gehaelt XIII dal. I st. XII pl. . . . XXVII pd. XIII st. III oirt.
Item noch brengt Jorien vurs. ther reckenschap van wijn, in die weeme op die kersmisse gehaelet ende voir hembden tot knecht en meechden tsamen gereckent XXI dal. XIIII st. . . . XLVI pd.
Noch aldaer gehaillt an kerckwijn voir VI dal. VII st. XIII pd. V st.
Item dat loen voir knecht en maechden van heren Haen vurs. is IX dal. . . . . XIX pd. IIII st.
Noch den fleishouwers an fleis bij den pastoir doen halen XIII dal. XIIII st. . . . XXVII pd. X st.
Voorts voor rogge, brood, kruid, schoenen, melk, huisraad enz., dat wij niet afschrijven. — Meester Lambert schoolmeester werden goed gedaan 298 pd.

In de rekening van extraordinaire ontvangsten van dit jaar komt voor: met consent van schepenen en raad tot betaling van het afscheid, voorts kosten en schulden van Mr. Carel de Haan en Mr. Lambert schoolmeester, 300 g. g., te weten 100 van Berend Seemsmaker, 100 van Hendrik van Marckel en 100 van Floris den muntmeester.

(*) Dezen brief, in het Provinciaal Archief van Gelderland berustende, zullen wij als Bijlage in zijn geheel mededeelen.

maar de hertog van Kleef trok zich zijne zaak ernstig aan en wist, in een mondeling onderhoud met den graaf van Megen, stadhouder van Gelderland, later (den 20 Julij) door eigenhandig schrijven, het zoo ver te brengen, dat De Haan kort daarop uit de gevangenis ontslagen werd. Te Hamm zelf moet hij, volgens REVIUS, in strijd geraakt zijn met den verstrooiden hoop der Wederdoopers van Munster, wier woedel en kwelling, vervolging en lastering, hij in zulk eene mate ondervond, dat hij genoodzaakt werd, zijne demissie van den hertog te vragen en zijne kerk te verlaten. Dit laatste komt niet geheel overeen met den inhoud van een schrijven der raden van den hertog van Kleef, d. d. 30 Dec. 1594, waarin het volgende gemeld wordt. Hij had op den predikstoel burgemeesteren en raad der stad Hamm grovelijk geïnjurieerd, hen voor *wederdoopers en derzelver patronen*, voor *kerkroovers en harpijen*, gescholden. Hierover was hem eene procedure wegens injurie aangedaan en de zaak zoo ver gedreven, dat de universiteit te Helmstadt, op voorafgaande consultatie, voor regt erkend had, dat hij wederroepen en de aangewende kosten, op 400 rijksd. aangeslagen, betalen moest. Dit had hij niet alleen niet gedaan, maar zelfs zijne gestelde borgen (geringe en onvermogende lieden) in den steek gelaten, waardoor men genoodzaakt was geweest, zijne uitstaande schuldvorderingen te beslaan (*).

(*) De bekende Reinier van den Sande en Willem van Bronckhorst waren, in het jaar 1594, voogden der moederlooze onmondige kinderen van Gallus en trachtten toen de pretensiën, die hij nog, zoo te Hamm, als te Deventer, had, in te vorderen. Van hier, omtrent de eerste, eene correspondentie der Geldersche raden met die van Kleef, welke weder de regering van Hamm hoorden, waaruit boven gemelde bijzonderheid omtrent zijn verblijf te Hamm ontleend is. Er blijkt uit, dat hij nog in eene andere procedure gewikkeld was over een *beneficium* in de kerk te Hamm, waarbij hij *in contumaciam* veroordeeld was voor 500 g. g. Er blijkt verder uit, dat de inkomsten der pastorij gedurende zijne bediening aldaar zeer

Van Hamm begaf Gallus zich naar Bremen, alwaar hij, volgens REVIUS, zijn werk tegen de Wederdoopers den 26 Aug. 1577 uitgaf en aan den prins van Oranje opdroeg. Spoedig daarna werd hij door graaf Johan van Nassau, stadhouder van Gelderland, gebruikt, om de hervorming in dat landschap door te zetten. Dat de graaf daarbij niet zeer beraden te werk ging en zich door zijnen ijver in vele moeijelijkheden wikkelde, weten wij uit de geschiedenis (*). Dat Gallus gebruikt is, om te prediken en wel, gelijk men begon, voor krijgslieden, ten einde ook burgers te lokken, leiden wij af uit eenen brief van den predikant E. Faber, den 15 Oct. 1578: »Die Oberkeit zu Zütphen sperret sich zemlich ungeschicklich, Gott wolle sie bessern. D. Carolus und ich sollten zwaren einen anfang daselbs gemacht haben, darzu der Hauptman Spee seinen dienst, die sach etwas zu entwerffen, durch verscheidene brieffe darzu erbetten, zum fleissigsten angebotten; aber in dem unser fürnehmen und brieff, weisz nicht ausz wes rath und welcher meinung, den herren offenbaret, haben wir das werck — instellen mussen" (§). De stadhouder raadpleegde met onderscheidene personen van gezag over de groote vraag: of men den godsdienstvrede omtrent de Katholijken houden moest? en ontving verschillende adviezen (†), ook één van Carolus Gallus, hetwelk te zeer zijne denkwijze uitdrukt, om het hier niet over te nemen. Het is gedagteekend te Arnhem den 14 Jan. 1580. »*Mandatis Dei simpliciter parendum, ita ut ea humanis inventis non conemur aut lenire, aut mitigare, in ullius hominis aut etiam Angeli e coelis gratiam. Cavendum ne falso concordiae praetextu cum impiis stulte implicemur: quia speciosum ac plausibile est nomen pacis, quoties occurrit in Scripturâ, cupide arripitur a Papistis, ad*

verbeterd waren, maar dat hij ook kosten gemaakt had tot herstelling der woning, die hem teruggegeven werden, enz.

(*) GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, t. VI. p. 494—498.

(§) *Archives*, t. VI. p. 459.

(†) *Archives*, t. VII. p. 127, 136, verg. met t. VI. p. 494.

conflandam nobis invidiam, quasi nos, qui mundum a defectione perfidâ revocare ad Christum conamur, discordiarum sumus authores. Maledicta autem pax et unitas quâ inter se extra Deum conveniunt homines." Hij ontwikkelt verder de noodzakelijkheid, om het pausdom uit te roeijen, maar hij wil vrede met de Katholijken op de volgende voorwaarden. »*Prima cautio est, ut christianus magistratus publice caveat, ne infidelibus impias cerimonias et idololatricos ritus in suis ditionibus permittat. Secunda cautio, ut prohibeat ne quis ad impios cultus adigatur, et ut claustra monasteriorum aperiantur curet. Tertia, ut infideles sacris literis diligenter et assidue instituantur, quo ad religionem synceram inducantur, et sancte, juste et honeste vivant. Quarta, ut, cum diu recte fuerint edocti, eos ad verum Dei cultum adigat, ut in pietatis exercitiis degant.*" In het *Discours*, waarvan terstond verslag zal worden gedaan, wordt de tegenwerping, dat de pacificatie van Gend met de voorgestelde administratie der geestelijke goederen strijden zoude, aldus beantwoord: »Idt is lichtlijck tho bewijsen, dat die Geldersche gemelte pacification nijwerls hebben aengenomen, dat sie daermede obligiert solden sijn, die affgodische Romsche relligie mit den misbruick der geestlicken guederen vnueranderlick tho vnnderholden, sondern vele meer hebben sie domaels dat wordeken *Roemsche* gantzelich doergestreken vnnd uthgewisschet, vnnd sich eener kompstiger reformation getrostet." En op de tegenwerping, dat stadhouder, raden en ambtenaren eenen eed gedaan hadden, om de geestelijken in hunne regten te laten, wordt gezegd: »Hett is wall waer so, doch ist gewijss, dat sein genaden sein gewissen (wie rechtens) vnuerletzet sich hefft voerbehalden, nae der gemeinen regell, die oeck die geestlicken seluest mede tott hare Canones referiert hebben: *Juramentum non debet esse vinculum impietatis.* Soe hebben oeck die geestlicken mit haeren angetogenen misbruick aen haere sijde haren eigen eidt, plicht vnnd ehren selffs schentlich vergetenn. Sie solden oeck alleine

in haren rechten vnnd niet in haren vnrechten bestedigett wordenn. Soe konnen oeck noch moegen seiner G. rede vnnd amptzluide, amptes haluen, niet langer thosien; dat de Religion vnnd geestlicke gueder (*quae sunt iuris publici*) dermaten van etlicken misbruickt wordenn, *eo quod iusiurandum congruit cum iure diuino ac naturali.*"

Er is een, *met de hand van Gallus* geschreven, lezenswaardig en met kennis van zaken opgesteld *Discours von der administration der geistlicher guederen* in het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, dat in zeven hoofdstukken verdeeld is: 1.) waartoe in den beginne bij onze voorouderen de geestelijke goederen gesticht en gebruikt geweest zijn; 2.) hoe schandelijk die daarna misbruikt zijn en nu nog verkwist en misbruikt worden; 3.) welke ellende daaruit voor het gansche landschap ontstaat, zoo dit misbruik langer geduld wordt; 4.) wordt het regte gebruik aangetoond, waartoe die goederen aangewend moeten worden; 5.) op welke manier zulks begonnen en in het werk gesteld moet worden; 6.) welke personen schuldig zijn, zulks te doen, en wie hiertoe gebruikt moeten worden; 7.) wordt op eenige tegenwerpingen geantwoord, door onverstandigen voortgebragt. — Wij kunnen van dit stuk zelfs geene uittreksels geven: eenige regelen slechts over het gebruik, dat, volgens het plan van den opsteller, van de geestelijke goederen gemaakt moest worden. Vooreerst moesten er de kerkedienaars, rectoren, schoolmeesters en kosters van onderhouden worden. Het zou zeer nuttig zijn, dat er in ieder kwartier van Gelderland een *collegium* opgerigt wierd tot onderwijs van jonge gezellen, zoo van adel als anderen, tot dat zij geschikt waren, om kerk of vaderland in een eerlijk ambt of beroep te dienen. Zulk een *collegium* moest ook opgerigt worden voor jonge jufvrouwen en dochters, welke, zonder verandering van kleederen, daarin onderhouden wierden en onderwijs ontvingen in lezen, schrijven, spinnen, naaijen, weven, strijken, breijen en ander vrouwelijk handwerk, voornamelijk in de ware godzaligheid, tot dat zij, met bewilliging van ouders of vrienden, tot

den echten staat wierden geroepen. In deze collegiën moesten arme jonge gezellen van goed verstand en andere maagdekens opgenomen worden, doch die van adel moesten er eerlijker in onderhouden worden. Behalve deze collegiën in de vier kwartieren moest op eene geschikte plaats eene universiteit opgerigt worden, voorzien met geleerde en beroemde professoren. Naar deze universiteit moesten, uit de vermelde collegiën of andere particuliere scholen, de jonge gezellen gezonden worden, die zoo ver gekomen waren, dat zij eene universiteit konden bezoeken, en opdat het vaderland met geleerde, verstandige en ervaren mannen, bruikbaar in hooge ambten, voorzien mogt worden, moest men uit deze jonge gezellen de geschiktsten nemen, om ze naar andere universiteiten op kerkelijke kosten te zenden, opdat zij vreemde talen leeren en daarna het vaderland beter dienen mogten, waartoe kinderen van adel, zoo veel zij daartoe geschikt waren, moesten gekozen worden. Indien dit gebeurde, zoude niemand te klagen hebben, dat zijne kinderen niet onderwezen werden, »vnnd dat derhalven nemant rechtmetige orsaeck voerwenden konde, enige canonisien, pastorien, vicarien, offte andere geistlicke praebenden tho begerenn offt tho behalden, vnnder den gewontlicken doch ongotlicken praetext, dat hij sijnenn soon daer vp studieren liete, dewijle doch van honderten, die sulche praebenden tho sich gebracht hebben, niet één der meynung is, dat sijn soon deselue praebende sall bedienen.” Voorts moesten, van deze geestelijke goederen, de kerkgebouwen, scholen, auditoriën, de woningen van predikanten, rectoren, professoren, schoolmeesters en andere dienaars gebouwd, gerepareerd en onderhouden worden; ook moest men de armen in de hospitalen, gast-, siekeen melaatshuizen niet vergeten; terwijl het ook een nuttig werk zijn zoude, er eene bibliotheek van op te rigten, enz.

Het zou vóór alle dingen noodig zijn, onderzoek te doen naar den staat en de gelegenheid der geestelijke goederen in het vorstendom en graafschap, de rekening

der goederen te eischen, met dwang van de onwilligen, en met straf voor diegenen, welke goederen verzwegen of verdonkerden, om alles in een register op te teekenen, hetwelk bij de kanselarij te Arnhem of bij de opperste bestuurders of administrateurs (die ook te Arnhem zitting moesten houden) blijven zoude, opdat men den staat der geestelijke goederen in het gansche vorstendom en graafschap ten alle tijde zoude kunnen weten. De christelijke overheid moest tot deze administratie geschikte personen uitkiezen, en wel voor het gansche vorstendom en graafschap een paar algemeene bestuurders, die daarvoor eene bijzondere *Rekenkamer* hadden en in ieder kwartier weder anderen onder zich, die niet zonder hunnen raad handelden en met hen correspondentie hielden. Kortom, wanneer men dit *Discours* (17 bl. in fol.) vergelijkt met het plakkaat van 31 Mei 1580 (*Geld. Plakkaatb.* deel I, col. 754—757), waarvan ook een origineel gedrukt exemplaar bij dit handschrift gevoegd is, dan ziet men duidelijk, dat het laatste een uitvloeisel is van het eerste, tot uitdrukkingen en bewoordingen toe. Daarop volgt dan nog de, zoo wij meenen, ook geheel onbekende *Ordonnantie en instructie voor de lieden van de kerkenrekenkamer*, den 1 Junij door graaf Johan en verordende raden in Gelderland uitgevaardigd. Het personeel zou bestaan uit eenen thesaurier, eenen rekenmeester, twee auditeurs en eenen secretaris. De namen van den thesaurier en den secretaris zijn niet ingevuld; maar tot rekenmeester werd benoemd Thomas Gramaije de jonge (*), tot eersten auditeur Carell die Haen, tot tweeden auditeur Jacob van Elden. Zij moesten dagelijks op bepaalde uren te Arnhem vergaderen. Zoo zij, door commissie, deputatie of anderzins, ambtshalve buiten Arnhem vaceerden, zouden de thesaurier en de rekenmeester elk 3 c. g. daags, de auditeurs 2 c. g., de secretaris dertig stuivers daags ontvangen; voor vacatiën te Arnhem elk de helft.

(*) Eerst ontvanger-generaal van Braband, sedert 1574 landrentmeester-generaal van Gelderland. Nijhoff, *Bijdr.* III bl. 167.

Zij zouden niet mogen ontvangen eenige gift of gunst, om te doen tegen deze ordonnantie; zij zouden ook niet mogen aannemen eenige pachting van de kerkegoederen', noch ook daaraan deel mogen nemen, op privatie van hun officie of arbitrale correctie. De bepalingen van dit zeer breedvoerige stuk dienden, om de geheele uitvoering van het plakkaat te verzekeren.

Wanneer wij het bovengemelde omtrent Carolus Gallus in overweging nemen, en hetgeen nog volgen zal daarbij voegen, schijnt er geen twijfel te zijn, of hij is de raadsman en doordrijver van dit werk der reformatie in het beheer der geestelijke goederen geweest, hetwelk door den stadhouder begonnen, maar niet voortgezet of voltooid is. Immers, reeds den 30 Julij schreef het hof van Gelderland aan graaf Johan, die te Dillenburg was: »Willen uwer G. nit bergen, dat van wegen der geesteliken goederen grote disputatie gewest, vnnd die saken voell annders bij ettlichen van der landschap verstaen willen werden, dan sie durch vwer G. vnnd vnns sindt berattschlagt, vnnd opentlich publiciert wordenn. Welckes placat wi noch ter tijtt sehr wenig effectuiren vnnd exequieren konnen, vnnd besorgen, datt noch voell schwaricheit darin gemoueert werden sall, so wi nit mit vwer authoritet geassisteert worden" (*). — En de predikant Fontanus schreef aan den graaf den 6 Sept.: »Dan, damit ich zum anderen stück khome das E. G. ich vermelten wolte, von kirchen-güttern und dero newe aufgerichter kammer; von denselbigen hat man in nechst zweien verlauffenen lanttagen so weit disputeret, das kein Quartir zur sachen willich und bestendich gefunden wirt, dan das von Arnhem. Die von Nimmegen nemen für, selbst Rendmeister zu bestellen und gemelter gütter nach iren wolgefallen zu gebrauchen. Die von Sütphen haben zugesehen das die pfaffen von Emrick und ausz anderen örthen khomen sein, und die frucht (welche sehr wol gerathen) ausz dem freien felde hinweck gefüret" (§);

(*) Nijhoff, *Bijdragen*, deel II. bl. 175.
(§) *Archives*, t. VII. p. 394.

en den 25 Sept.: »Mit den kirchengescheften hat's schier einen stilstandt. Ursach gemelten stilstantsz ist das noch keine rendmeister über die geistlige gütter gestelt sein, welcher *denominatio* auff E. G. ankunft und verwilligung gespart wirt" (*).

De voorgenomen hervorming in Gelderland mislukte, en Gallus begaf zich, terwijl het vertrek van graaf Johan hem zijn' steun schijnt ontnomen te hebben, naar Deventer. Twintig jaren vroeger was hij uit deze stad verwezen: hoe zal hij alles veranderd gevonden hebben! Vijf jaren na zijn vertrek was de reformatie, door hem voorbereid, uitgebarsten, maar door de wereldlijke magt weder gedempt. De leden zijner gemeente waren bij honderden in vreemde landen verstrooid geraakt en gedeeltelijk in de ballingschap gestorven. De Spaansche tirannie had zwaar op de stad gedrukt en zij was er nu, door de belegering van Rennenberg, van verlost. Hij vond de twee voornaamste kerken door den beeldenstorm van Maart 1580 inwendig vernield, maar zijne parochiekerk in gebruik bij de Hervormden, wier belijdenis nu de heerschende was geworden. Het doel, dat hij te Hamm reeds schijnt voor oogen gehad te hebben, dat hij te Arnhem trachtte te bereiken — administratie der geestelijke goederen tot algemeen nut — zweefde hem ook te Deventer voor den geest. Een dergelijk *Discours*, als het Geldersche, werd, den 17 April 1581, door ouderlingen en diakenen der gemeente aan de regering ingediend, en ook in dit stuk is de wèl bekende hand van Gallus onmiskenbaar. De zeven hoofdstukken van het Geldersche zijn nog met een achtste vermeerderd: wederlegging der deductiën van deken en kapittel, waarmede zij hunne administratie verdedigden en de dikwijls verzochte reformatie trachtten te beletten. Een groot gedeelte der leden van het kapittel was in de stad gebleven en hield de administratie der geestelijke goederen vast, zóó, dat zij zelfs het overgeven van eenen inventaris weigerden. Het Geldersche discours

(*) *Archives*, t. VII. p. 397.

is op vele plaatsen woordelijk overgenomen (gelijk de requestranten ook te kennen geven), maar het is veel breedvoeriger en treedt in een aantal bijzonderheden, die over de kerkelijke toestanden van dien tijd gaan. Er is meestal een hevige toon in tegen de geestelijkheid, en de misbruiken, met de goederen tegen het oogmerk der stichting gemaakt, worden er scherp en zonder bewimpeling in gegispt. Op de verbreiding van kennis wordt o. a. zeer gedrukt. De goederen waren oorspronkelijk gegeven, voor een gedeelte ten behoeve der bisschoppen, d. i. leeraars, predikanten en kerkedienaars; voor een gedeelte ten behoeve der scholen; voor een gedeelte tot reparatie, bouw en verbetering van kerken en scholen; voor een gedeelte voor armen, d. i. kranken, weduwen en weezen, gevangenen, oude en gebrekkelijke menschen, vreemdelingen, enz. Hiertoe moesten zij weder aangewend worden, en hoe dit zou kunnen geschieden, wordt in bezonderheden voorgedragen. »Vnnd dewijle thott der tijdt die druckerien noch niet gefunden, soe hefft menn voirnementlich die monnicken vnnd de cloosteren die boecken affthoscrijuen beualen, besonnderenn den Benedictinernn, *canonicis regularibus* vnnd andere Augustini ordenss, welcke men, opdat sie des scrijuentz beter wachten konden, met heerlichen guederen voir anderenn voirseen hefft, daerheer men bij gemeltenn ordenss monnicken noch huidigen dages die beste *bibliotheca* vindet, vnnd also is oick binnen deser stadt *domus Florentiana*, datt rijcke Fraterhuis genoempt, tot dem einde mit voelenn guederen begifftet. — Van gelijcken sijnn in voirtijden seckere vpkumsten der kercken oick angelacht tott vnnderholdinge der medicinern, der bewaerders van krancken, der lijckdragers vnnd doetgrauers, als tho sien is in *Justiniani Novella* 43, 59, vnnd anderen *Constitutionibus*, vnnd daerheer sinnen in den steden die cellebroders-oirdenn gekommen, als oick sekere begijnenhuyser vnd cloesters fundiert sinnen, dat die begijnen *diaconissae* der armenn wesen vnnd die krancken waren vnnd besoecken solden." Maar, wordt geklaagd, de monniken in het rijke Fraterhuis,

aan welke zoo vele goederen gegeven waren, opdat zij den Bijbel en andere boeken zouden uitschrijven en bibliotheken oprigten, hadden het *exercitium scribendi* reeds lang verlaten, en kerk noch school werd meer van hen gediend. Desgelijks de bagijnen, welke diaconessen waren en de armen en kranken dezer stad bezoeken en oppassen moesten, als die in het Lammenhuis, Stappenhuis en andere, bekommerden zich nergens minder mede, dan met het bezoeken van armen en kranken. De andere bagijnen- of jufvrouwen-kloosters waren nu geene scholen meer, gelijk te voren, om de dochters en jonge maagdekens in de christelijke religie te onderwijzen, en, benevens schrijven en lezen, haar ook allerlei vrouwelijk handwerk, als naaijen, spinnen, weven enz., te leeren. Van het kapittel wordt gezegd, dat het, ofschoon ook ingesteld om de jeugd op te voeden, het *docendi et discendi exercitium* reeds lang verlaten en er alleen eenige namen van behouden had, terwijl het de beneficiën daarvoor bleef genieten. De *canonici* hadden zich zelfs het leeren en prediken in de kerken van den hals geschoven en daartoe eenen pastoor in de Lieve Vrouwe Kerk aangesteld, zonder hem genoegzaam onderhoud te geven; ja zelfs aan de ceremoniën hadden zij zich onttrokken en er de *vicarii*, die zij in hunnen eed genomen hadden, mede belast, daarbij ook *succentores* en *choralen* aangenomen, die, hunne plaatsen innemende, koor en kerk *mit vnuernufftich blecken* vervullen zouden. Er wordt voorgeslagen, buiten het onderhoud van de kerkedienaars tot orgelblazers toe, het bezoldigen van rector en schoolmeesters, zóó, dat zij van de leerlingen geen schoolgeld zouden behoeven te vragen; het inruimen van kerkelijke huizen ten behoeve van hen en van hunne weduwen; het oprigten van een *collegium* voor landschap en steden in het rijke Fraterhuis, van een *collegium* voor jonge maagdekens en dochters in een kloostergebouw, van eene Fransche school en eenige Duitsche scholen in geschikte woningen; het verbeteren der godshuizen en ondersteunen der armen, tot wering van het schandelijk en onchristelijk

bedelen; het verzorgen en oppassen der kranken door diaconessen; het beloonen van doctoren, chirurgi en vroedvrouwen; het verzamelen van eene boekerij en het oprigten eener drukkerij, enz. Hetgeen na het maken van al deze inrigtingen overschoot, kon dan tot andere nuttige einden, bij voorb. verbetering van den staat der huisarmen, gebruikt worden, ook tot provisie en goeden voorraad van koren, om het in tijd van hongersnood of duren tijd uit te deelen. Zoo de uitvoering der voorgeslagene maatregelen achterbleef, voorzag men treurige gevolgen. „Soe sienn wij oick, wie die schoolen, die in dese stadt vnnd landen plegen tho florijren vnnd daerhenn vth andere landen veele jonge gesellenn geschicket worden, nu gantz vergaenn vnnd leddich staen, alsoe dat vnnss nu van noden is, vnse kinderenn mit grote vnkosten in fremde landen tho schickenn, willen wij dat sie watt guedes lehren sollen, offt die dese macht niet hebbenn, moetenn sie sonder leringe vnnd vnderwijsinge in der gotsaelicheit in allen moetwille laeten vpwassen. Daer vth entlich anders niet volgenn kann, dan eene grouwelicke vnnd meer als een *scytica barbaries*, die wij reede in der joegett sienn bloijen vnd oick metter tijdt erfarenn. Dann wij seent vnnd beclagennt (wie billich is) datt wij geene geleerde luiden hebben, die mett wijsheit vnnd verstandt vnnd gueden raedt vnss voirgaenn vnnd regierenn konnenn. — Want dewijle wij bij vnnss seluer geene offt gaer weinich geleerde vnnd geschickte predicanten, kercken- vnnd schooldienaerenn hebbenn, soe werden wij gedrongenn mitt groter moije vnnd vnkosten andere frembdenn tho haelen, vnd moeten vnderwijlen soedanige annemen vnnd dem volcke tott lehrars voirstellen, durch welcken die opbouwinge vnnd reformation der kercken meer verhindertt dan gefurdertt wordtt, vnnd durch mangell wijser vnnd verstendiger luiden in die wereltlicke regierunge kommen wij langsam tott een guede resolutie, daer durch veele guede occasiones versumett, die walffartt des gemeinen vaderlandts verhindert, vnnd die gemeine saecke soe oeuell gedreuen

vnd gevordertt wordtt. — Die oirsaecke deses oeuels is, datt die scholen, daervth geleerde, wijse, voirstendige vnnd fromme menner plegenn heer tho kommenn, vergaen vnnd quellick bestelt sijnn gewesen vnnd derwegen nijmandt schijr sijne kinder ter scholen geholden vnnd watt hefft laeten lehrenn, vnnd werth dit alle dagen meer vnd meer erger werdenn, vnnd die *barbaries* grooter, soe verre wij hierin niet versien vnnd remedieren." — Het bovenstaande zij een staaltje van inhoud, geest en toon in dit breedvoerige stuk.

Al had de Deventer regering den wil gehad, om deze fraaije plannen ten uitvoer te brengen, zij zoude zich toch de handen gebonden gevoeld hebben door den strijd met het kapittel. Zij stelde wel geene rekenkamer, gelijk verlangd werd, maar eenen ontvanger der geestelijke goederen aan, om te ontvangen wat er te ontvangen was, welke bediening aan De Haan den 8 Aug. 1583 werd opgedragen, terwijl den 3 Sept. 1586 een ander in zijne plaats gekozen werd en daarna eene commissie benoemd, om zijne rekening te hooren. Intusschen wendde De Haan alle pogingen aan, om weder in dienst geplaatst te worden, en schijnt hij daartoe de hulp der regering te hebben willen gebruiken; hetwelk onaangenaamheden veroorzaakte met de predikanten en den kerkeraad. — Den 10 Julij 1586 werd omtrent hem geresolveerd: »Alsoe Carl de Hane vergangne dagen sekere schrifftlicke materie ahn schepenen und rhadt overgegeven, remonstrierende darinne, sijn angeven nha, verscheidene abusen der gereformierder kercke: is geresolviert, dat gemelte Hane alsolche remonstrantie persoenlich bij der synode doen sal, ofte enige geschickte personen daermede afferdigen, op kosten van der Landschap, gleich die andere gesandten. Und so die Landschap (daermede unser gedeputierde so jetzo nha Zwol op den landdach reisen sal, und deser saecke breeder sal communicieren) niet tho freden ware, sal solche reyse op unser stad kosten geschehen; oick sullen bij der Landschap brieven und addressche und recommendatie ahn het synode gegeven worden op sijn begieren."

Niet alleen de Overijsselsche synode te Kampen, maar ook de algemeene synode te 's Gravenhage, door Leycester zamengeroepen, bemoeide er zich mede. De eerste schreef aan de Deventer regering, vernomen te hebben, dat aldaar eenige bijzondere zwarigheden waren, ten deele van zeker aan haar overgegeven geschrift van Carolus Gallus, inhoudende eenige gravamina en stukken, welke op andere plaatsen groote verstoring en innovatiën gegeven hadden. Er werd verzocht, dat hij in persoon, met zijne stukken, geschriften en zwarigheden, op de synode te 's Gravenhage komen zoude, om aldaar gehoord te worden. — En de synode te 's Gravenhage schreef, den 4 Julij, aan de regering, verstaan te hebben, dat zekere personen zich onlangs zouden onderstaan hebben, tegen ordening der kerk en den dank des kerkeraads en gewoon gebruik, eenige nieuwigheid aan te rigten en zich in de dienst des Woords in te dringen, de autoriteit der regering daartoe misbruikende, en dat de particuliere synode geschreven had, die personen naar 's Gravenhage te zenden, t. w. Carolus Gallus, Nicolaas Halteren en Theodorus Siligineus. — De regering zond hierop zekere requesten en beslotene missiven van deze personen over, alzoo zij zelve, bij gebrek van teergeld, niet konden komen, met verzoek, om in de oneenigheid onder de kerkedienaars te voorzien. — Gaarne zoude de synode, zóó was het antwoord van 2 Aug. n. s., tot wegneming dier oneenigheden het hare gedaan hebben (gelijk zij in andere steden nog grooter zwarigheden weggenomen had), indien beide partijen te gelijk verschenen waren: nu had zij geen' anderen weg geweten, dan de zaak aan de vergadering der particuliere synode in Overijssel te refereren. Zij konde intusschen niet verbergen, dat haar zeer mishaagd had »het incivil en overall te seer gepassioneert schrijvens der voors. personen, die, onses achtens, veel beter beraden souden sijn geweest thaerder verschoninge, indien sij met alle christelicke modestie geantwoort hadden, op tgeene sij meijnden geaccuseert ofte beswaert te sijn: daer doch gheen accusatie tegens haerluyden gefor-

meert is geweest, maar simpel aengedient de swaricheijt, die harenthalven in den kerckendienst en kerckenordening tot Deventer was geresen, dewelcke in tijts nedergelegt diende, eer deselfde meer inconvenienten voortbrengen soude: twelck bij ons int gemeen van den drien geschreven sijnde, nochtans bij ons is verstaen respective, na avenant dat elcks van hen l. sulcks mochte raken: en sijn daeromme alhier verschreven geweest, opdat sijl. present sijnde, ten beijden sijden het contentement na recht en reden gegeven soude mogen werden: besonder dewijle wij Bernhero Vesekio U. E. dienaer (op denwelcken sij so ongebonden en so incivil uitvaren) dit getuychnisse moeten geven, dat hij, neffens de aendiening van swaricheijt sijner kercken, ex officio by hem gedaen (gelijck alle andere dienaren deser vergaderinge respective na behoren en gewoonte oock hebben gedaen), de voors. personen selffs gerecommandeert heefft om met eenen goeden kerckendienst versien te worden, tot welcken eijnde oock hare namen alreede opgetekent waren. Sulcks dat wij in geen twijffel staen, indien sij in plaetse van 't voors. schrijvens gesint waren geweest alhier te verschijnen, off daer soude bij dese vergaderinge sonder aensien der personen in aller billijckheit wel goede middel tot vrede en contentement van elckeen geopent en getreft sijn geweest. Ende also wij dan nu aen elcks van hun l. onse meeninge en vermaninge, haerlieden ten besten, te verstaen gegeven hebben, so willen wij U. E. oock seer vrundel. versocht en gebeden hebben, dewijl wt onordeninge gemeenlick allerhande onrust is spruijtende, te willen met alle goede discretie de handt daer aen houden, dat de kerckendienaren en kerckenregeringe (op dewelcke bij dese vergaderinge eenen goeden voet wt den woorde Gods is gestelt) in kerckelijcke saken behoorlick gerespecteert werde, tot ware stichtinge der kercken en tot voorkominge ofte oock afsnijdinge van alle twist en oneenicheyt", enz.

Gallus zelf ontving den volgenden brief:

Una et altera epistola tua in synodo nostra lecta est, amande in Christo frater. Caeterum liber tuus,

cujus mentionem faciebas, in manus nostras minime venit. In causa fuit, quod doctor Jacobus Anglus, Principis medicus, cui eum commiseras, non putabat synodum, alioquin occupatissimam, eo defatigandam hoc tempore. Affirmabat a. nobis idem dominus Jacobus tuo nomine, te pacem sectaturum: quod sane tam oratum nobis fuit quam gratissimum. Quid enim laetius pace, praesertim ecclesiasticâ? Quid melius, quid iucundius, quam fratres, ut Psalmographus ait, habitare in unum? Facies igitur pie et pro modestiâ christianâ, si tranquillitati ecclesiae affectus et querimonias tuas postposueris. Conquereris n. in literis tuis vehementer et non absque indignatione et stomacho. At quanto aequabiliorem te praestitisses, si, omissâ recriminatione, propriam causam modeste, ut par est, defendisses? Scribis prioribus literis, tibi in mentem non venisse de postulando tibi verbi ministerio, imo oblatum per septem annos renuisse: interim posterioribus non obscure indignationem prae te fers, quod te neglectum quereris, nec ad ullam ecclesiasticam functionem invitatum. Ad haec profiteris te petiisse tibi unius saltem concionis habendae potestatem fieri: quae tua petitio quorsum spectaverit, difficile est conjicere, si ministerium non quaerebatur. Vide igitur, an nullam fratribus occasionem dederis de te sinistre sentiendi; et si extra ordinem docendi munus in ecclesiâ, uti quaeri non debet nisi legitime (nemo n. sibi honorem sumit; nisi vocatus uti Aharon), fac ut iste animus tuus opere innotescat et stude paci ecclesiasticae, uti te Carole charissime facturum confidimus, pro tuâ istâ aetate et quâ eam decet prudentiâ. Vale. Hagae Comitis, Cal. Aug. stylo novo. 1686. Nomine Synodi Jacobus Kimedontius, Syn. Praeses electus.

Dit is alles, wat wij van deze zaak weten. De Overijsselsche synode bepaalde dit jaar, dat hij naar elders zoude bevorderd worden. Maar eer dit gebeurde, werd Deventer door Stanley verraden en Gallus verliet de stad, zonder iets van het zijne met zich te kunnen nemen.

Spoedig scheen de fortuin hem te begunstigen; hij werd buitengewoon hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan de hoogeschool te Leiden (*), alwaar zijn neef Everh. van Bronckhorst, zoon van den Deventer rector Johan van Bronckhorst, hoogleeraar in de regten was. Volgens REVIUS werd het tevens aangeboden predikambt door hem geweigerd. Van zijn leven in die betrekking weten wij niets te melden; het M. S. dagboek van Van Bronckhorst, dat anders in vele kleinigheden van akademie en familie treedt, begint eerst met 1591 (§). Er wordt nog in gemeld, dat Corn. Pijnacker den 6 April van dat jaar zijne theologische theses *de Antichristo* onder hem verdedigde. Bij de curatoren schijnt hij zich niet bemind gemaakt te hebben; hij verkreeg zijn ontslag den 24 Augustus. Het volgende jaar 1592 gaf hij zijne *Clavis prophetica in Apocalypsin* uit, opgedragen aan Maurits en de Staten van Holland, waarvoor hij 100 goudg. en de aanbeveling tot een jaarlijksch pensioen verkreeg; maar curatoren en de Leidsche magistraat weigerden, omdat de finantiën het niet toelieten en hij geen gewoon hoogleeraar geweest, maar slechts bij provisie aangesteld was. Nu stonden hem de Staten zelve een pensioen van 100 daalders toe, ten einde nu en dan iets over de godgeleerdheid uit te geven, hetwelk evenwel, gelijk Van Bronckhorst heeft aangeteekend, hem slechts ééns betaald werd. In 1594 werd hij eerste predikant te Nijbroek op de Veluwe en bragt dáár het overige van zijn leven door. De voogd zijner moederlooze kinderen, Reinier van den Sande, adresseerde zich nog telkens aan de regering van Deventer om betaling der achterstallige renten van een uitstaand kapitaal op het wijnhuis der stad, en correspondeerde met haar over de schuldvorderingen van Gallus te Hamm, bewerende, dat men die voor de ééne helft niet had mogen beslaan, daar zij aan zijne kinderen toekwam, die met de procedure tegen hun' vader niets hadden te

(*) SIEGENBEEK, *Gesch. der Leidsche Hoogeschool.*
(§) *Overijss. Alm.* 1844, bl. 215.

maken; en hij achtte het dus regt, dat de burgers van Hamm, op plaatsen, waar zij te vinden waren, gearresteerd wierden. Gallus zelf schreef ook eenige malen om de onbetaalde renten van zijn kapitaal te Deventer en liet het niet aan scherpe aanmerkingen ontbreken, b. v. den 6 Dec. 1599: »Ock hadden die supplianten niet versien, dat U. E. haren vormals gewesenen trouwen kerckendiener Carolo Gallo sampt sijnen kinderen haer jairliche renten vnd ynkomsten sonder alle oirsaken solden voir ontholden, want dat yss ein ondanckbarheit die niet ontschuldiget kan werden, daer van ock geschreuen staet *Non recedet malum a domo ingrati.* Ock yss dat ghein slechte ongerechtigheit, vnd U. E. weten dat ock geschreven staet: *Iniusti regnum Dei non possidebunt.* Oik ist onwedersprekelick, dat alsulcke mit goeder conscientien niet gehn konnen tot des Heren heiligen dissche vnd nachtmael. Gallus meynde, het weer einmael onrechts genuch gewest, dat hij vormals uith sijner kerckendienst tho Deuenter verstoten vnd verdreuen was, niet alleine van die vijanden der reyner lehre vnd religie, maer daerna ock verechtet van die Reformirde (*), hoewel sij

(*) Het valt te meer in het oog, dat de Hervormden, na zijne terugkomst te Deventer, niet op zijn dienst gesteld waren, daar Meister Lambert, die met hem uit de stad verwezen was, ernstig door hen begeerd werd. Uit een verzoekschrift van 1583 blijkt, verrassend, wie deze geweest is. De *religionsverwanten* geven daarin aan de regering te kennen, dat *Lambertus Pithopaeus*, nu professor aan de universiteit te Nieuwstadt, gedimitteerd zijnde van Heidelberg [alwaar de Hervormden voor de Lutherschen hadden moeten wijken, gelijk men in de geschiedenis van de Paltz zien kan], nu wel zou te krijgen zijn als rector der scholen in zijne vaderstad. De regering zou zich herinneren, hoe hij, ten tijde van zal. Noviomagus [van Bronckhorst], met grooten lof in de toen florerende scholen leerende, om de religie, uit aandrijven van het kapittel, in ballingschap had moeten wijken. De vermaardheid van zijnen naam was overvloedig bekend. — Pithopaeus werd te Heidelberg hersteld en overleed er in 1596. Hij behoort tot onze beroemde landgenooten in dien tijd. Men zie SAXE, *Onomast.* en het breedvoerig verslag van REVIUS, p. 547—543.

datselue niet gedaen hebben sonder Godes prouidentz, *qui operatur omnia in omnibus secundum voluntatem suam.*" — Wegens ouderdom en zwakheid verkreeg hij zijn ontslag in 1610 en overleed den 28 Jan. 1616, te Nijbroek, alwaar hij onder den predikstoel begraven ligt. Eenige folianten van zijne met de hand geschrevene werken zijn in 1802 te Deventer voor scheurpapier verkocht! Hetgeen door hem in druk uitgegeven is, is nog niet onder ons oog gekomen.

BIJLAGE.

Salutem et gratiam per Christum. Quamuis tu, mi Domine Joannis, nunquam dignatus sis me verbulo vel minimo salutare, immo quum proxime vobis semel atque iterum adessem meam praesentiam rustice satis et superbe contempseris; tamen vetus amicitia facile me mouet atque euincit, immo suo quodam iure postulat, vt te scripto quodam compellem, praesertim quum iam per hunc virum Hermannum vicinum nunc commodissime liceat. Nam testis est Deus, testis etiam est propria conscientia, quod singulari amore te prae ceteris semper complexus sim; quod tu ex multis indiciis deprehendere potuisses, si modo voluisses. Sed sicut in hoc satis coecus semper fuisti, ita in multis aliis immo in negotio propriae salutis te coecutire ex animo doleo. Existimas forte me valde imprudentem, quod non pluris facio pingues praebendas et vitae meae commoditatem, honorem, existimationemque apud multos. Sed quid faciam? Memini etiamnum istius dicti, quo mihi ante annos quatuor discedenti valedicebas, si forte et tu meministi, tunc tu orabas me amice vt studiose cauerem istas aduersariorum nostrorum naenias atque ineptias germanice dicebas *loezery*. Ego quidem iuxta tuum aliorum multorum amicorum consilium egi obsistendo nostris aduersariis fortissime per biennium ferme in bona Europae nostrae parte. Sed non possum non ingenue fateri (si Deo danda erit gloria, et dicenda veritas) conscientiam meam tandem ipsissima

veritate verbi Dei percussam, fractam et euictam. Agnoui Antichristum, quem ait Apostolus, 2 Tess. 2, his postremis temporibus reuelandum inueniendumque in templo Dei sedentem, et eleuantem se super omne id quod Deus vocatur, quemque ait, nullis externis armis, sed solo spiritu oris Domini et praedicatione veritatis euangelicae superandum et perdendum etc. Intellexi missam nil aliud esse praeter horribilem quendam abusum sacrosanctae et tremendae coenae diuinae, vnde non potui non missam semel facere missam. Et purgatorium cognoui esse figmentum execrandum, idololatriam in sacramentis, ineptiasque in cerimoniis et falsum Dei cultum Dei clementissimi beneficio etiam non ignoro. Et ago gratias immortales optimo patri nostro coelesti, quod ita clementer me ex istis densissimis et diabolicis tenebris ad tam diuinam Euangelii lucem vocauerit et promouerit. Video enim, quod ipse potentissimo spiritu suo propter dilectissimum filium suum dominum meum Jesum Christum me ex ipsis Sathanae faucibus et cum Dauide ex inferno inferiori extraxit. Quod tu videre non potes, proh dolor! Vnde quod ego mihi gaudeo, tu procul dubio credere non potes. Hoc sane gaudium neque mundus, neque diabolus ipse auferent, etiamsi extrema quaeque contra me attentaverint. Omnes quidem lapidem mouerunt contra me, vt nosti, nec vos ipsi mihi pepercistis. Quin et certus sum insurrecturos aduersarios infinitos contra me, quoad vixero. Sed quid quaeso detrimenti intulerunt? Nihil. Et multo minus in posterum nocere poterunt. Attulerunt pacem et gaudium conscientiae: auxerunt etiam externas diuitias. Et promissio diuina de ope et auxilio Dei in omnibus etiam adversitatibus in aeternum mentiri aut fallere nequit, quia veritas est Deus ipse. Ergo, aut Deus in nihilum redigatur oportet, aut diuinae promissionis veritas constans et immutabilis permaneat, quae irrita esse nequit. Hac spe et fiducia ego viuo et morior. Desero parentem, fratrem, sororem, cognatos, affines, amicos, diuitias huius seculi et quaecunque propter Christum deserenda sunt. Et quasi apostolicae functioni idoneum ministrum suscepit me Jesus Christus. Et vtinam omnes vos olim collegas meos nunc in Christi ministerio comministros mihi adiungeret clementissimus pater coelestis. Sed scio quanti molis sit, ex mancipio Diaboli et seruo Belial fieri filium Dei. Experientia enim ipse didici, quam angusta sit porta, quae ducit ad vitam. Et quotidie magis et magis experior, sed cum gaudio, quod mundus ignorat. Orabo pro vobis, si forte benignissimus Deus ad eundem modum vos respicere dignabitur. Sed metuo ne frustra fiat, donec in eodem luto haerere placuerit, hoc est dum vestrae doctrinae falsitatem et

vitae turpitudinem agnoscere nolueritis. Scio timeretis utique Dominum, si aliqua saltem lux affulserit. Noui rectitudinem ingenii tui; simplicitatem Joannis Hoickert, imbecillitatem Joannis Hoppesack, piam ignorantiam (si sic loqui licet) Hermann Hoemij. Dominum Rimsdick non noui nisi a facie. Audio tamen ipsum nequaquam impium. Doleo propterea infoelicitatem vestram. Quod si forte vidissetis audiuissetisque quae ego, nempe optimam Europae partem euangelica luce illustratam, jam mox taederet vos istius impurae doctrinae et vitae..... Summus fidelissimus et optimus pontifex et pastor noster Jesus Christus, filius Dei, Deus et Dominus noster benedictus in secula, qui virtute spiritus sui per euangelium suum colligere aeternam ecclesiam suam non desinit, tribuat vobis gratiam et pacem. Salutem dices meo nomine fratribus nostris officiosissimam. Et D. Hadriano olim ministro meo. Et quoniam cum sorore Rimsdick hic noticiam quandam habeo, et ipsum singulariter meo nomine salutabis. Valete omnes foeliciter per Christum Jesum. Datum Hammonae, 28 Januarii Anno etc. 62.

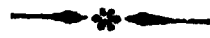
(*Get.*) Carolus Gallus Arnhemius
pastor Hammonensis ecclesiae.
T. T.

(*Het opschrift is :*) Pietate eruditioneque prestanti viro D. Joanni Visser, collegiate ecclesie Eilstensis canonico, amico meo charissimo.

NASCHRIFT.

Toen het kapittel te Elst den bovenstaanden brief aan kanselier en raden in Gelderland overgeleverd had, bood Gallus aan, zich omtrent den inhoud te verantwoorden. »Oro itaque obnixe, excellencia vestra pro defensione equitatis efficiat, vt mihi mittatur copia istius scripti; ego in singulis paratus sum mox animi mei sententiam altero quodam scripto declarari. Ne mittatur ergo illud scriptum vel Bruxellam, vel Lovanium, vel

Coloniam vel alii, ante expressam animi mei declarationem. Qua habita faciat Dominus meus, quod visum fuerit bonum et vtile. Tunc enim quilibet, vel puer aliquis rectius hoc qualecunque scriptum iudicare poterit, quando expressam declarationem adhibuerit. Et cum Dei beneficio judicio abunde satisfactum fuerit, oro vt omnis poena ab innocente procul arceatur et prohibeatur. Ego enim solo patriae aliisque terris regiae nostrae Maiest. carere nec possum, nec volo, nec debeo. Sed etiam Romanam nostram ecclesiam verbo Dei, omni officio, ministerio, et veteri laudabilique consuetudine promouere, ad gloriam et obedienciam Dei. Ad hoc enim crebriori iuramento astrictus sum. Etiam ante tres fere menses idem iuramentum a me repetitum est Tremoniae coram officiali. Nec ante hac grauatus sum, nec grauabor vnquam Dei beneficio hoc iuramentum repetere, quotiescunque hoc a me exposcitur. Et quod omnes hereses et sectas semper exosas et renunciatas habui, res ipsa declarabit, si quando scripti mei declaratio clementer admissa fuerit, et alia mendacia impudenter de me sparsa retondere licuerit. Et testis est Deus, testis quoque est propria conscientia, quod etiam nunc summo gaudio perfundor, quod excusandi occasio nunc publice sese offerat, etc. — Sed mittatur ad me copia istius scripti, vt ego animi mei sententiam plene declarem in eo scripto, etiam in minimis clausulis. Et si interim ex aula nostra Bruxellensi quid durius rescribatur, vos audita declaratione poteritis rem ipsam penitius introspicere et rem male intellectam rescribendo corrigere," etc.

BIJDRAGE TOT DE LEVENSGESCHIEDENIS

VAN

ELBERTUS LEONINUS,

MEDEGEDEELD DOOR

G. H. M. DELPRAT.

De levensgeschiedenis van Elbertus Leoninus, eerst hoogleeraar te Leuven, daarna kanselier van Gelderland en Zutphen, wordt voornamelijk gekend uit eene biographie door hem zelven in hoogen ouderdom opgesteld. »Hij heeft" (zegt A. P. VAN CAPPELLE, *Lofrede op Elb. Leoninus*, in de *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlanden*, bl. 84) »de beknopte ontwikkeling zijner beginselen en lotgevallen, zijn besluit bij het overzigt van den gang der merkwaardige gebeurtenissen sedert vijftig jaren (hij overleed in 1598 in 79jarigen ouderdom), als een dierbaar erfdeel tot leering en stichting nagelaten. Met deze laatste dienst wilde hij van de aarde scheiden. — Waar is dit kostelijk gedenkstuk van zijnen geest heengevaren? Het is verminkt, doch niet vernietigd: een achtbaar regtsgeleerde heeft het naast de voortbrengselen van zijn eigen geest eene geringe plaats ingeruimd." De bedoelde regtsgeleerde is ANTON. MATTHAEUS. Hij heeft het verminkte opstel van Elb. Leoninus zonder eenig verder berigt omtrent den oorsprong, of de lotgevallen van dit stuk, tusschen eenige oude brieven en testamenten ingelascht achter de uitgave van ANDREAS ALCIATUS, *de vitâ monasticâ* (Hag. Com. 4°. 1740), pag. 322—326.

Mij is niet bekend, dat het oorspronkelijk opstel ergens aanwezig, of daarna door een' ander is wedergegeven. De laatste uitvoerige levensbeschrijver van Leoninus, F. V. GOETHALS, in de *Histoire des lettres*, *des sciences et des arts en Belgique et dans les pays limitrophes* (Bruxelles 1840), t. I. p. 146, herhaalt dezelfde klagte als VAN CAPPELLE, noemende de autobiographie van Leoninus: » *un curieux document*, parsemé des reflexions les plus judicieuses. L'éditeur (A. MATTHAEUS) n'en a rencontré qu'une copie incomplète et tronquée."

Het was mij daarom eene aangename verrassing, onder de letterkundige nalatenschap van wijlen Ds. H. MANGER (*) te Haarlem een geschrift aan te treffen, dat, zoo al niet geheel, dan toch voor een aanmerkelijk deel, voor de betreurde verminking schadeloos stelt. Ik vond, namelijk, een handschrift in 4°. van eene hand, vermoedelijk uit het einde der zeventiende eeuw, ten titel voerende: *Het Leven van Elbertus Leoninus door hem selven beschreeven in de Latijnse tael.* Het vergelijkende met de oorspronkelijke *Vita*, door A. MATTHAEUS uitgegeven, werd ik spoedig ontwaar, dat ik hier voor oogen had eene Nederduitsche overzetting niet slechts van het reeds bekende en gedrukte, maar ook van zoodanige gedeelten, die, om welke redenen dan ook, in MATTHAEUS uitgave niet afgedrukt zijn. De Nederduitsche overzetting kwam mij voor zeer naauwkeurig en zelfs met zekere naauwgezetheid vervaardigd te zijn. Soms, toch geeft de vertaler, bij gerezen twijfel omtrent den juisten zin van het oorspronkelijke, den lezer de keus tusschen twee boven of naast elkander geplaatste woorden. Die angstvalligheid is voor

(*) Van moederszijde kleinzoon van den hoogleeraar Daniel Gerdes. Het bedoelde handschrift kan van laatstgenoemden afkomstig zijn. Dat D. Gerdes groot belang in Leoninus stelde, blijkt genoegzaam uit zijne nieuwe uitgave van Leoninus' *Oratio in conventu Stat. Gener.* Ao. 1579, te vinden in het *Scrinium antiquarium*, t. I. p. 309, en in zijn daarbij gevoegd kort berigt over Leoninus.

ons niet onverschillig; zij doet te meer vertrouwen stellen op zijn geleverd werk, en geeft regt, om, zoo lang het oorspronkelijke nog niet in zijn geheel teruggevonden wordt, deze overzetting als eene kostbare vergoeding voor hetgeen wij missen, aan te merken. Ik heb het dus niet ongepast geacht, om, bij wijze van eene nieuwe editie van Leoninus' leven, het Latijnsche opstel, zoo als MATTHAEUS het uitgeeft, hier, op nieuw, voor oogen te brengen, met inlassching van de in het Nederduitsch handschrift voorkomende tusschenvoegselen. Alzoo zal men te beter kunnen oordeelen over het min of meer belangrijke, dat nu is teruggevonden.

De spelling geef ik onveranderd terug. Tot proeve van de getrouwheid des Nederduitschen vertalers laat ik het merkwaardig slot in de twee talen volgen.

Ik acht mij, noch bekwaam, noch geroepen, om in bijzonderheden de aanvulling aan te toonen, die hier, nopens een aantal merkwaardige voorvallen in Leoninus' loopbaan, voor den geschiedvorscher welkom moeten wezen. Zeer zeker zal men, ten aanzien van het voorgevallene vóór Leuven, in 1572, tusschen Prins Willem I. en Leoninus, nog al het een en ander aantreffen, dat met de voorstelling van GEMMA FRISIUS, aangehaald door A. P. VAN CAPPELLE (t. a. pl. bl. 15), en zelfs met die van een' ander tijdgenoot en ooggetuige, MICHAËL AB ISSELT, *Historia sui temporis*, p. 279, minder strookt en ons beter onderrigt. De lezing intusschen van het gansche stuk zal elken onbevooroordeelde in de overtuiging versterken, dat de staatsman, die, na bijna afgeloopen levensbaan, met zulk een' vrijen blik op het voorledene, op zich zelven en op de wereld terugziet, wel inderdaad behoord heeft tot de wijzen, bezadigden, en toch opregten en volijverigen, in tijden van omwentelingen of staatkundige beroeringen, dubbel hoog te schatten.

Rotterdam, 6 Februarij 1848.

Vita Elberti Leonini Gelriae cancellarii quam ipse scribere olim orsus. (MATTHAEI *Sylloge Epistolarum aliorumque aliquot monum.* post ANDREAE ALCIATI *Tractatum contra vitam monasticam*, Hag. Com. 1740. p. 322—326.) Met inlassching van bijvoegselen uit eene Nederduitsche vertaling.

Quandoquidem de his, qui in Republ. celebritatem aliquam nominis consequuntur, ac notabiliores fuerunt, postea cum in fata concesserunt, varii feruntur sermones et diversa judicia, operae pretium duxi, ne vel immodicis laudibus benevolentium defunctus efferar, aut improborum seu errantium calumniis et opprobriis obruar, vitae meae rationem brevibus exponere. Natus Bommeliae parentes habui cives mediocrium fortunarum, a quibus traditus fui scholae Bommelianae ad discendum elementaria literarum principia. Mox deinde destinatus Trajectum sub G. Macropedio operam dedi disciplinae grammatices. Et cum circiter triennium egissem Trajecti, exorta fama instantis belli inter Carolum ducem Gelriae et domum Burgundicam, commigravi Embricam, ubi per quadriennium sub doctore Bredenbachio scribendis orationibus et carminibus feliciter exercitatus, Lovanium profectus P. Nannium profess. in colleg. tril. percelebrem audivi, et simul jurisprudentiae studiis vacavi, quibus eo usque processi, ut ann. 1547. licentiae gradu insigniri meruerim. Suscepto gradu licentiae Atrebatum profectus linguae Gallicae discendae gratia, ubi per annum moratus sum, et inde reversus Lovanium duxi uxorem, filiam quondam clarissimi viri et primarii juris civilis professoris Johannis Hasii, cujus praeclara commentaria cum V. voluminibus Consiliorum apud me sunt, quae typis excudi Reip. interest. Biduo post nuptias meas et ipso nuptiarum tempore decessit eximius doctor et Canonum professor primarius Dominicus Cacart, tutor uxoris meae tunc sponsae et nuptiarum conciliator, et cum statim in ejus locum ad primariam

Canonum cathedram D. Volmarus Becaarts suffectus esset, atque ita pomeridiana cathedrae lectio vacaret, ego adhuc sponsus a magistratu Lovaniensi ad ipsam professionem vocatus fui. Atque ita doctoralia suscepi insignia, a quo tempore celebritatem aliquam nominis consecutus fui ex docendi officio et frequentia respondendi de juris quaestionibus, quae ex omnibus partibus plures adferebantur, tunc adhuc superstite celeberr. et consultiss. D. Gabriele Mudaeo primario legum professore, quo decedente, ann. 1560 ad primariam cathedram juris civilis suffragio omnium ordinum Lovaniensium assumptus fui, ac deinde majorem nominis ac famae celebritatem consecutus in universum fere et ab omnibus principibus et magistratibus Belgii honoratus fui. Gratus insuper ducissae Parmensi, cardinali Granvellano, principi Auriaco, comiti Egmondano, Carolo Brimeao Compegensi [de Graef van Megen] ac inprimis illustrissimo Philippo duci Arschotano, qui omnes, quamvis inter se gravissima exercerent odia, tamen omnia sua negotia, etiam secretissima, et ipsorum querelas, quas fovebant inter se, mihi utrimque libenter communicabant et credebant, nec intercessionem meam repudiabant, in qua re qua securitate, quo studio, qua fide et diligentia versatus sim, si homines alii propter praeventam opinionem et propriae existimationis periculum, alii propter alias causas, ignorant, Deus inspector animorum novit, et mihi amplissimum theatrum est conscientia, et affirmare possum nullum studium ad reconciliationem idoneum praetermissum, sed pertinax et induratum inter eos odium impedimento fuisse ex immutabili necessitate fatorum, quae vices humanarum versant, et a quibus sequentes Belgii turbae processerunt. . .

[Ik vond den cardinael (voor sijn vertrek uyt Nederland) seer neederig en geneegen tot de vreede, indien Orangie en Egmont tot deselve eenigzins hadden overgeheld.

. . . .

Ik ben met Vernesius (*) en scheepen Hieronymus van

(*) Eigenlijk Joannes Wamesius (niet Warmesius, gelijk van

Wingen buyten de stad Leuven gegaen, om van een verdrag te spreeken: een weynig voortgegaen sijnde, soo ontmoet ons de Prince met een groote bende ruyteren, van welke wij seer vriendelijk onthaeld wierden; en terstond beval hij sijn broeder graev Hendrik, dat hij de stad niet verder bestormen soude, en niet meer de poorte in brand steeken soude: en mij ter zijde getrokken hebbende, heeft hij gesprooken van de reedenen, die hij bijsonderlijk had, die hij mij ook te voren had medegedeeld, alsmede aengaende de moord van Parijs, die soo even geschied was. Onder anderen vraegde mij ook de Prince, of hij sijn woord niet gehouden had, dat hij niet de eerste, en niet als in de uyterste noodsaekelijkheid de waepenen soude opvatten tegen den koning. Eindelijk hebben wij de stad en onsselven aen hem overgegeeven, op seer goede voorwaerden, en die wij selve nae onse eijge sinnelijkheid opstelden, waerdoor ik naest God dese wijdberoemde academie [universiteyt] bewaerd heb voor uytplonderinge van het leeger des Prince van Orangie; en ook de weg gebaend heb tot verantwoordinge of verontschuldiginge tegen den al te strenge en wraeggierige hertog van Alva. Indien het garnisoen van Brussel door ons niet {versogt / ontboden} was (schoon dit niet gekoomen is), soo souden wij niet geheel en al vrij, nog te verontschuldigen sijn geweest. Ik denke ook, dat het door een bijsonder genaede Gods geschied is, dat de hertog van Aerschot nae 't overgaan van Bergen (Mons) mij door den snelste van sijne looperen dit naevolgende brievje heeft gesonden: *Monsieur le Docteur, la ville de Mons est rendue, l'armée du duc d'Albe retourne; garde vous trouver, où il sera, car il voudroit metre sa faute sur votre faute.* Welk brievje mij ter middernagt van Mecchelen (werwaerts ik met de voornaemsten van de academie en van de stad door den Prince ontbooden

CAPPELLE hem noemt), vermaard hoogleeraar in de regtsgeleerdheid te Leuven, zeer bevriend met J. Lipsius. Vid. LIPSII *Opera*, t. II. p. 742, 743; FOPPENS, *Bibl. Belg.*, t. II. p. 758.

was), nae huys wederkeerende, wierd overgeleeverd, waerop ik terstond ordre gesteld hebbende, dat er overal op de weg peerden souden gereed staen, 's morgens met den dag nae Luyk vertrokken ben en daer soo lang gebleeven heb, tot dat ik door de gunst van de cardinael Granvelle en den president Hopperus, en van anderen, aen welken mijne onschuld ten vollen bleek, brieven van voorschrijvinge des konings aen den hertog van Alva ontfangen heb; waermede hem op het hoogste bevoolen wierd, dat hij aen mij of aen iemand van Leuven geen quaed soude doen, of van anderen soude laeten gedaen worden. Nadat de praesident Hopperus mij van deese koninglijke genaede had kennisse gegeeven, en geschreeven, dat ik nu verseekerd en gerust konde sijn; ben ik nae Leuven wedergekeerd, en heb gelijk als vooren mijn uijterste best gedaen, om de Republijk weder in ruste en vreede te brengen. Dit mogte ik met soo veel te meer vertrouwen hoopen, omdat ik ten vollen verseekerd was, dat de Prince ten eenemael wilde toegeeven, en seer geneegen was tot ruste en eenigheijd. Dit werk konde gemakkelijk een goede voortgang gehad hebben, en alle volgende rampen en elenden voorgekomen sijn, indien de koning in de onderhandelingen met de baron van Selles, en met de gedeputeerden van Don Jan van Oostenrijk gehouden sijnde, en die naderhand te Breda en te Keulen hervat sijn, wat meer tot sagtheijd en gematigdheijd had konnen gebragt worden. In welke saeken ik veele bekommernissen en gevaeren heb uytgestaen in het gaen en wederkeeren nae Holland en Zeeland; Maer altijd heb ik vertrouwd op de goddelijke goedertierenheijd, en ben seer veel ondersteund door de geneegenheijd des Prince. Dog de grouwelijke verbitteringe en quaedaerdigheijd van anderen hebben dat verhinderd, en den goede uijtslag van mijne deugdsaeme voorneemens te rugge gesteld.

En wanneer naderhand A°. 1577 sommige andere Provincien sig selven bij de afgevallene Hollanderen gevoegd hadden, en Don Jan van Oostenrijk (die mij tot

den Prince had gesonden om hem uyt sijne naem te begroeten) het kasteel van Antwerpen had soeken te bemagtigen, dog te vergeevs, en sig nae het kasteel van Naemen begeeven had; soo ben ik met bevel van de Staten Generael en met weeten van Don Jan van Oostenrijk nae Nijmegen gesonden, om de Landdag van Gelderland bij te woonen; daar ik bemerkende dat de tweedragt vermeerderd wierd, en dat die Staten een afkeer hadden van Don Jan van Oostenrijk, soo heb ik sijn ongeluk beklaegd en ben na Mecchelen wedergekeerd, daer de Staten Generael toen vergaderd waren, en als ik aldaer met veele Grooten sprak, twijfelde ik seer, of ik Don Johan soude volgen, of het met de Staten houden; en nae rijp overleg heb ik de zijde van de Staten gekoosen, en heb deselven naderhand altijd getrouw gediend.]

Causae quae me moverunt ad remanendum cum Ordinibus hae fuerunt. *Primo*, quia eram consilii status, et praecipua negotia Reip. concredita notaque habebam, infidum existimabam illa prodere et transire in alteram partem. *Secundo*, Solonis dictum et consilium ob oculos habebam, quod bonus vir in civilibus dissensionibus partem eligere debet inferiorem et magis periculosam. *Tertio*, quia fides, quam apud Principem habebam, mihi spem dabat adhuc procurandae alicujus bonae concordiae. *Quarto*, quia propter nimiam benevolentiam & familiaritatem cum principe Auriaco in suspicionem veneram apud regios, et etiam regem ipsum molitionis contrariae, et quod perniciosius seditiosorum consiliis consentirem, quod a me fuit alienissimum. *Quinto* accessionis loco me movit possessio bonorum [hoewel die weynige waeren] et commoratio omnium liberorum meorum in his ditionibus. Et quamquam ante Johannis Austrii tempora praecedentibus civilibus dissensionibus multa acerba et pene intolerabilia mihi contigerunt, quae etiam cordati hominis patientiam excutere potuissent, nihil tamen motus progressus contendi quantum potui omnibus moderationem adhibere et mala diminuere summa fide constantissime procuravi: [met seer groote standvastigheyd

en ijver voor alles sorge draegende, 't geen eenigsins konde dienstig sijn tot bewaeringe en verdedigingе van de gemeene ruste, en van de vrijheijd en van de landschappen en de steden; ten uytersten verfoeijende die genen, welke oneenigheyd en tweedragt in de Generaliteijt sogten intevoeren. Want hierdoor dagte ik, dat seer groote ontroeringe en mistrouwen in de gemeynte ontstaen soude, en dat het volk bewogen soude worden, om hulpe van buyten aen te soeken en interoepen: gelijk uyt het antwoord van de Staten, gegeeven aen de baron Preijner, de graev van Swartzenburg en Andreas Gallius blijkt, gelijk ook uyt een briev der Staten van Henegouwen geschreeven om sig te versoenen met den prince van Parma, en uyt het antwoord van de Staten Generael op die briev; alsmede uyt het gene verhandeld is in de bijeenkomste van Keulen. Dat ik altijd geneegen ben geweest tot de sagtheijd en eenigheijd blijkt uyt alle mijne brieven; gelijk ook uyt het gene ik te 's Hertogenbosch gedaen heb, werwaerts ik expres was gesonden, om den oploop en oneenigheijd te stillen. Altijd voorsag ik, dat het grootste quaed ons ontstaan soude uyt tweedragt, en dat die de grootste hinderpael van onse versoeninge altijd sijn soude: Daer de Staet anders de Staet zoude blijven, en deselve door de beweegingen van 't grauw [gemeene volk] wel geschud, maer niet te onderste boven soude konnen gekeerd werden, en dan sig ligtelijk met den koning versoenen soude. 'T geen naderhand door de verbonden met Vrankrijk en Engeland gemaekt onmogelijk geworden is. En het is nog onbekend, op wat wijse deese Provincien, sonder te gronde te gaen, van malkanderen afgescheurd konnen worden, en hoe ook de Provincien uijt deese soo groote stormen en gevaeren tot ruste en verseekeringe sullen gebragt worden.]

Legationibus functus sum pluribus, iisque magnis, gravibus et periculosis. [Ten eersten als 3 regimenten soldaeten, naemelijk van de graev van Bossu, heer van Hierges, sig selven meester gemaekt hadden van Uijtregt, en bij gebrek van betaelinge begonden te muijtineeren;

en het nog onseker stond, of sij onder den eed des konings souden blijven, en of sij aen het garnizoen des kasteels ('t geen toen van de burgeren beleegerd en bestormd wierd) te hulpe souden komen; dan of sij geheel en al van den koning afvallende, in dienst van de Staten souden overgaen: Soo ben ik met de seer edele heeren, Mijnheer van der Horst en Mijnheer Govert van Boekholt heer van Grevenbroek, gedeputeerd geweest, om sorge te dragen voor het behoud van de stad, het oproerige { gemeen / meenigte } te stillen, en indien 't konde geschieden, in dienst van de Republijk te brengen, door het aenbieden van 100,000 gld. in laeken tot kleederen en 100,000 gld. in gereed [contant] geld, van welke somme de burgeren van Uijtregt een kleijn gedeelte souden draegen, om het welke te weeg te brengen, wij veele daegen met de soldaeten en capiteynen sijn beesig geweest. In den beginne waeren sij seer onbeleevd, en was met hun niet te doen; en 't ging soo verre, dat wij gevaer van ons leeven liepen, en de stad gevaer van uytplonderinge liep: maer eyndelijk, naé veel over en weder loopens en saemensprekens, hebben wij 't gevaer van ons en van de stad niet konnen afkeeren, of wij moesten belooven, dat wij de gansche somme in contant geld binnen seekere tijd aen hun souden toetellen. Waernae wij tot Brussel wedergekeerd sijnde sterk aengehouden (geïnsteerd) hebben, dat ons deese somme uyt het Engelse geld, 't geen toen door den heer van Havres overgebragt was, soude toegeteld worden, 't geen ons ook is toegestaen: en het gansche geld soude toen overgesonden zijn geweest, soo niet de graev van Bossu, om de onseekerheyd of het geld soude komen of niet (dewijl de saek nog in twijffel stond), de soldaaten had aengeset om het seekere en tegenwoordige voor het onseekere en toekomende te verkiesen, en het aengebodene laeken met het geld aen te neemen.

En hoewel deese commissie en al mijn doen met de heeren van der Horst en van Grevenbroek seer nuttig en heylsaem voor de Republijk geweest is; evenwel sijn

er oneerlijke en quadaerdige menschen geweest, die dat met leugens verbloemd [vervalst] hebben, en ons doen gelasterd hebben.

Nog ben ik, in 't begin van de onlusten nae Vriesland en Overijssel en de naebuurige plaetsen gesonden: ik heb bijnae een halv jaer daer doorgebragt om de saeken van de Republijk te schikken, de steeden met garnisoenen te versterken, de contributien en schattingen te reguleeren; en alles in soo goede staet, als mogelijk was, te brengen. En eijndelijk ben ik met groote danksegginge, en mildelijk [rijkelijk] beschonken sijnde nae Brussel wedergekeerd: Van waer ik wederom (omdat de vijanden geweldig den baes speelden [grasseerden], nae Overijssel en Vriesland gesonden ben; daer ik het geslaegene en verstrooide heijrleeger van de Heeren Staten (soo veel het geschieden konde) heb gepoogd te herstellen en te versterken. En als de Staten vergaederd waeren, heb ik mijn uyterste best gedaen, opdat ik hen soude beweegen, om spoedig geld te ligten: maer sij hebben nae geene vermaeningen willen luysteren, voor en aleer hunne landen en huysen verbrand en verwoest waeren.

Nae welke tijd ik dikwils nae Gelderland en het stigt van Uytregt gesonden ben, eerst door den aertshertog Matthias en naderhand door Don Joan van Oostenrijk, om in derselver plaetse de vergaederinge van de Staten bij te woonen in die provincien.

Tweemaelen ben ik als gesante nae 's Hertogenbosch gesonden. Ten eersten, als de hertoginne van Parma de staet van de Republijk en der Religie had hersteld en geschikt; en naederhand als de Gereformeerden nae de Pacificatie van Gendt begonden te preediken en kerken te eijsschen; nae veel moeijelijkheid heb ik van de magistraet twee kerken voor hun verworven in plaets van eene, die sij alleen maer eijschten; opdat sij door deese vergunninge en toegeevinge geruster sijn souden, en opdat dus aen elk een soude bekend sijn, hoe gemaetigd en vreedsaem sij waeren. Maer nae mijn vertrek, hebben sij, niet gedagtig sijnde aen mijne goede en heijl-

same waerschouwingen, op nieuw beginnen oproerig te worden, en aen andere vreedsaeme burgeren beginnen moeijelijk te vallen, en die te ontrusten: tot dat eyndelijk van beyde zijden de waepenen in de handen genoomen sijn, en door den heer van Lokres, die toen gouverneur was, de Gereformeerden geslaegen en uyt de stad uytgedreeven sijn. Om welke geschillen te slissen, ik wederom met den heer van Oirschot en met den heer Lienden amptman van Antwerpen nae 's Hertogenbosch gesonden ben; maer men konde de twedragt niet stillen, dewijl de gemoederen al te seer verbitterd waren, als ook omdat de abt van St. Geertruyd (geboortig van Leuven), op die selve tijd, als hij nog te Keulen was, om te handelen aengaende de vreede, de Bossenaers daertoe gebragt had, dat sij sig wederom met den koning van Spanjen versoenden; welk voorbeeld sij vertrouwden, dat de Bommelaers en Nimweegers ook souden volgen: van welke saak ik nu ook nog veele schriften en papieren in mijne koffers heb. Ter deeser tijd een vergaedering te Keulen belegd sijnde, en sommige artykelen van verdrag en versoeninge door den hertog van Terra Nova daertoe geschikt sijnde, soo heb ik op aenmaeninge van mijnheer den Prince en last van de Heeren Staten die artykelen selvs beantwoord, welk antwoord ook nae Keulen gesonden is, even gelijk 't selve nog in wesen is.

Ik bekenne gaerne, dat ik tot op die tijd, in welke de {handelingen / bedrijven} of onderhandelingen van Keulen sijn afgebroken, gemakkelijk tot eenige onderhandelinge van vreede (eenigsins overeenkomende met de toestand van de Republijk) soude hebben konnen gebragt worden; indien ons naderhand maer eenige verseekeringe had konnen gegeeven worden. Maer nae die tijd heb ik alle hoope van versoeninge, die ik te vooren soo vast gesteld had, van mij weg geworpen. Daerover heb ik meenigmael geklaegd aen mijne vrienden; en het heeft mij ten uyterste verdrooten, dat alle deese ongemakken den koning overgekomen waren, hoewel het meest sijn eijge schuld geweest is: want in den beginne,

als de hertoginne van Parma nog in Nederland was, en als alle de heeren van het Gulde Vlies en de voornaemsten uyt den adel tzidderden van angst, en voor den toorn des konings schrikten; soo had hij omtrent de kleynigheden, die sij bedreeven hadden, moeten ooglúijken en hen wederom in genaede moeten aenneemen.

Eer de saecken, die ik verhaeld heb te 's Hertogenbosch geschied te sijn, waeren voorgevallen; soo is de aertshertog Matthias van sommigen uyt de voornaemsten van Henegouwen en Arteys versogt, ontboden en geroepen, te Maestrigt gekomen, sonder dat de Prince van Orangie en de overige [andere] Staten iets daervan wisten; waerom sij seer in twijffel gestaen hebben, of sij hem wel voorders in het land souden laeten komen, dan of sij hem wederom souden senden. Maer eijndelijk sijn, (op raed [door aenraedinge] van deselve Prince) de graev van Egmond, de prince van Epinoi en, door uytdrukkelijk begeeren van den Prince, ook *ik* aen den aertshertog Matthias te gemoete gesonden, om hem op de landpaelen van Brabant te ontfangen, en nae Lier te brengen; daer wij ons drie maenden opgehouden hebben, terwijl er overleijd wierd, of men hem tot gouverneur soude aenneemen of niet. De Prince wendede veele swaerigheden voor, om welke uyt de weg te ruymen, ik dikwils seer afgemat ben, te post van Lier nae Antwerpen en te rugge over en weder loopende. Maer eijndelijk heeft de saek een goede uijtslag gehad, en is het gouvernement aen den aertshertog opgedraegen; gedurende het welke ik op bevel van sijn Doorlugtigheyd veele besendingen en gesandschappen heb moeten waernemen (en) bedienen, soo tot landschappen en steeden, als tot geheele republijken.

Nae dat de Pacificatie van Gendt verbrooken was, en de nieuw gemaekte vreede der Religie verworpen was, en als de krijgs-oversten voor Namen seer 't onvreeden over deese saek waeren, en dreijgden de gemeijne saek te verlaeten; soo ben ik tot hen gesonden, en heb toen veel te doen gehad met de graven van Lalain en van Egmond, en met den heer van Risbourg en andere groo-

ten, eer sij (de nieuwe verbonden verwerpende) op nieuw in ruste en stilstand konden gebragt worden. Maer insonderheijd viel het mij hard, dat ik, nae Antwerpen wedergekeerd sijnde, heb moeten sien, dat het gemeene volk aldaer door hunne ongelatenheijd, of liever rasernije, of liever quaedaerdigheijd, de nieuwe verbonden van vreede geschonden en verbrooken hebben; soodat de Aertshertog is genoodsaekt geworden, nieuwe en scherper middelen (om het quaad van tijd tot tijd toeneemende en vermeenigvuldigende te beteugelen) bij de hand te vatten; in welke saek ik hem altijd, soo lang als hij gouverneur geweest is, heb bijgestaen met mijnen raed. En syne Doorlugtigheijd heeft sig niet ontsien (soo lang zijne regeering duurde) in alle gewigtige saeken mijn gevoelen te vraegen of te soeken, en hetselve doorgaens te volgen; sig altyd seer seediglyk gedraegende, sonder eenige oorsaeke van opspraeke of laster te geeven. Tot dat de hertog van Alenson in dit land gekomen is; aen welke ik van den beginne af aen, op het getuijgenisse van den Prince en van den hertog van Aerschot, seer aengenaem ben geweest, en heb hem seer veele en getrouwe diensten gedaen, en heb hem altijd vermaend tot ruste en vreede, en dat hij de Heeren Staten slegts maer in alles soude toegeeven, en dat hij hun in geene saek soude tegensijn: dat het gemeen hem met willens en in goedheyd van selvs [uijt eijge beweeginge] alles soude opdraegen, en meer als hij tegen hun wil en dank soude verkrijgen. Deselue raed heb ik ook gegeeven aen Don Jan van Oostenrijk: maer het hittige en jonge bloed van die Princen, en hunne harten nae al te hooge en groote dingen staende, soo hebben sy de maet niet konnen houden, en den goeden raed versmaed: hoewel de hertog van Alenson meer oorsaeken van misnoegen en toorn heeft gehad als Don Jan; omdat niet alleen Holland, maer ook de andere provinciën, sig van sijne heerschappije [regeeringe] sogten te ontdoen, en hem alle gesag onttrokken, en aen den Prince overgaven alles wat de Republijk aenging. Maer indien hij voorzigtig was geweest, en had

konnen veijnsen, en alles ten besten inschikken; soo soude hij door die sagte en vreedsaeme manier van regeeren alles nog wel sijn te boven gekomen, en de saeken souden een andere keer genomen hebben.

Maer het daerop gevolgde quaad is noodwendig [noodlottig] en onvermijdelijk voor Nederland geweest. Nadat de aenslag om Antwerpen in te neemen gemist had; soo ben ik met eenige anderen gesonden nae den hertog van Alenson, die toen te Vilvoorden was, en naderhand op nieuw, als hij te Dendermonde was, om de versoeninge van wege de Heeren Staten met hem te maeken, en van vreede te handelen: en hoewel hij in den beginne sig dol en uytgelaeten genoeg aenstelde; evenwel is hij in 't vervolg door wederzijdse redeneeringe bij sig selve gekomen, en heeft veel berouw over sijne buijtenspoorigheyd en quaede onderneemingen getoond; ja ook met vloeken en belovten verseekerd, dat hij alles verbeeteren soude: en onder anderen sig nae mij toekeerende seyde hij: *Monsieur le Docteur, si me puis une fois reconcilier avec les Estats, je vous jure que je suiveray à jamais votre conseil propelijk* (*): welk woord *propelijk* bij mij en bij het volk dus is gebruykt. Meer dingen, die van den hertog van Alenson souden kunnen gesegd worden, laet ik over aen de historieschrijvers van die tijd.]

Post discessum archiducis Matthiae ordinatus fui cancellarius Gelriae, et interim mansi consiliarius status, et omnes meas actiones in eum scopum direxi, ut salva esset Respubl. et cujusque conscientia, sublato metu crudelis inquisitionis et sanguinolentorum mandatorum principalium, in quo consistebat studium principis Egmondani et aliorum procerum aurei velleris, si rex exorari potuisset.

[De Prince van Orangie heeft mij 8 of 9 maenden voor sijn dood tot sig doen komen, en mij den toestand van sijne saeken te kennen gegeeven, ook sijne lasten en

(*) Misschien *properlijk*, volgens KILIAEN ook beteekenende *placide*, *quiete*, of *sensim*, *lente*, *paulatim*, *pedetentim*; tenzij men het wil afleiden van *prope*, wanneer de zin zou zijn: ik zal uw' raad zoo nabij mogelijk volgen.

schulden, die hij had; en op wat wijse hij voorgenoomen had te bestellen [disponeeren] aengaende sijne naelaetenschap: aen welke saek ik, te gelijk met sommige anderen, veel weeken beesig ben geweest; en wanneer nu alles geschikt en opgesteld was, en er niets aen ontbrak, als dat hij het overleesen en onderteekenen soude; soo is het door de onverwagte en seer droevige dood verhinderd. Maer God heeft het alles ten besten geschikt; want schoon er veele kinderen sijn en uijt verscheijde huwelijken gesprooten, nogtans leeven sij onder den anderen seer eendragtig; en door mij en anderen geraeden volgen sij volkomelijk de uijterste wille hunnes vaeders, hoewel deselve gebrekkig is, en volgens de wetten niet bestaet; tot welk alles ik nae de dood van den Prince mijn uijterste best gedaen heb.]

Post obitum Principis ad subeundam legationem Gallicanam cum aliis invitus sum exstrusus, et in obeunda dicta legatione multa habui incommoda, et instante urgenteque majore parte collegarum orationem habui ad regem, et verba feci in communicationibus super delato principatu Belgii habitis, et quanquam rex praeventus studiis et armis Guisianorum se excusaret pro illo tempore a suscipiendo delato principatu et defensione Belgii, satis tamen manifestam demonstrationem propensae voluntatis indicabat, ita ut apud me ex illo tempore dubium non fuerit, quin prima quaque occasione in nostras partes declinaret, et Hispanis adversaretur; id quod etiam fiebat probabile, quia cum posset nos hortando ad pacem et intercedendo pro reconciliatione summam gratiam inire, et Belgii provincias ad pacem commovere, nullum prorsus de pace sermonem adhibuit, sed a regina Angliae suppetias petendas admonuit, et ita nos dimisit donata unicuique catena aurea, — [die wij niet souden gehad hebben indien ik niet twee der medegesanten (de andere ten eenemael onwillig sijnde) daertoe gebragt had, dat sij met mij gingen, om den koning voor sijne genaede en onthaelinge dank te seggen.]

Postea cum actum esset cum regina Angliae, et comes

Leicestrius ut gubernator superveniret, mihi Ordinum nomine congratulationes et orationes scribendae fuerunt, magnoque sumptu et studio colui familiaritatem cum praecipuis Angliae proceribus, illosque ad modestae gubernationis studium una cum Leicestrio commonere semper laboravi. Ubi autem apud Dn. Johannem Austriacum et deinde apud archiducem Matthiam, in quo solo pura consilia viguerunt, laboraveram, et ab ipso Leicestrio in consilio retentus fui, eumque fideliter et libere de omnibus admonui, quae ad Rempubl. pertinerent, sed aliorum persuasionibus circumventus et deceptus ad bene agendum moveri non potuit, ideoque et breve imperium habuit et infelicem exitum.

[Naadat Leycester vertrokken was, ben ik tot het jaer 1595 toe in den Raed van Staten gebleeven: wanneer ik, door ouderdom, ongemak en arbeyd afgesloovd en afgemat, van Sijn Excellentie in de Staten verkreegen heb, dat ik nae Gelderland mogte keeren, om mijn cancellierschap waer te neemen. Van waer ik Ao. 1596 wederom ontboden ben, en het ampt van gesant nae Engeland heb aengenoomen [op mij genomen]: maer naedat ik tot op de kust van dat eyland was genaederd, ben ik door groot onweder en storm terugge gedreeven, en in Zeeland aengeland, daer ik een swaere siekte heb uijtgestaen; van waer ik eyndelijk over Holland nae Gelderland ben wedergekeerd, sonder volbragt te hebben de last en commissie die ik op mij genoomen had: sijnde van de Staten begiftigd met een jaerlijkse wedde van 500 gld.

Daer bekleede ik tot nu toe het ampt van cancelier en handhaeve het regt.] Senio confectus revolvo plerasque actiones vitae praeteritae, atque animadverto laboriosam vitae meae conditionem multis periculis obnoxiam me transegisse, et vana inaniaque esse studia, quae homines moliuntur, nec esse in potestate mortalium, sed in sola majestatis divinae potentia, de imperii et reipubl. statu decernere, periculosissimam quoque esse eorum vitam, qui sincere Reipubl. inserviunt, et bona fide in principum negotiis versantur. Quanquam autem plurimum

temporis et molestiarum in Reipubl. negotiis consumpsi, laboravi tamen semper aliquid mihi otii parare recolendis meis studiis. Eoque tempore quo a publicis curis libertatem habui, conscripsi libros Emendationum, tam juris Civilis, quam Canonici, quos spero heredes meos diligenter adservatos suo tempore praelo commissuros. Paravi quoque Commentarios in V, VI, VII, VIII, libros Pandectarum, quos editione non indignos judico. Supersunt adhuc duae centuriae Consiliorum, quae praelum exspectant. Denique relinquam quatuor magna volumina Consiliorum soceri mei Johannis Hasii praestantis Icti, utilissima practicis Belgicis, quae opto aliquis meorum posterorum in manus sumat, excolat, et tandem in publicum emittat. Quod a me saepe tentatum, sed semper propter incidentia graviora negotia impeditum fuit, et nunc in extremo senio a me fieri non potest. Relinquo etiam annotationes, quae historiam praeteritarum turbarum respiciunt, ex quibus particulares aliquot notae desumi possunt ad perfectiorem historiae concinnationem.

Et quoniam religionis controversia totam Rempubl. perturbat, qui omnia scrutaretur, inextricabiles controversias susciperet. Ego simplicem religionem amplectendam semper praedicavi, et etiam nunc praedico, prorsus divina et humani ingenii captum excedentia divinitati et secreto Dei et Angelorum judicio relinquens, honorandam potius et admirandam divinitatem quam definiendam judicavi. Enixe laboravi, ut nimium subtiles disputationes e Republ. ejicerentur, de quo memini in oratione ad Ordines habita, quae post primam centuriam Consiliorum meorum impressa est.

[Hoewel de verschillen en strijdende gevoelens van de Religie de geheele Republijk ten eenemael ontrust hebben, en uyt deselven dikwijls onversoenlijk haet en twist sijn gereesen: soo heb ik altijd de eenvoudigste en vreedsaemste wijse van Religie omhelsd en agtervolgd, gelijk ik nog doe: de saeken, die goddelijk sijn en 't begrijp van de menschen te boven gaen, ten eenemael laetende aan het verborge oordeel Gods, en aen de beschouwinge

van sijne heylige Engelen; oordeelende, dat het den mensche beter voegd, sig over de Godheyd te verwondederen, en hem te vreesen, als hem te willen beschrijven en bepaelen. Ik heb ook altijd mijn uyterste best gedaen, dat fijne verschillen [subtile quaestiën] en heevige redenkavelingen over de Religie uit den staet mogten geweerd en weggedaen worden. Waeromtrent ik mij herinnere ook eenige meldinge gedaen te hebben in mijne Redevoeringe [Oratie], die ik gedaen heb in tegenwoordigheid van de Heeren Staten; en welke gedrukt sijnde staet agter de eerste honderd Consultatiën. Eynde.

ONUITGEGEVEN

VERVOLG EN SLOT

VAN DE

VERMEERDERDE KRONIJK VAN BEKA;

MEDEGEDEELD DOOR

M. F. A. G. CAMPBELL,

Onder - bibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek.

ANTONIUS MATTHAEUS gaf, in zijne *Veteris aevi Analecta*, de Hollandsche overzetting der Kronijk van Beka uit, onder den volgenden titel: » *Chronycke van Joannes van der Beke Canonic t' Utrecht. Al voor de tijden der Reformatie uyt het Latijn int Duytsch overgeset door een out onbekent Aucteur, die den text onvermindert hier en daer veel van 't sijn daer by heeft gevoecht, en voorts daer het* Beka *gelaten heeft, de historie vervolcht, ten regarde van de Bisschoppen van Utrecht tot Bisschop Rudolph van Diepholt, en ten regarde van de Graven van Hollant tot Hertoch Philips van Bourgognen toe.*" (*)

Het handschrift, door hem tot deze uitgaaf 'gebezigd, was onvolledig, zoo als blijkt op bl. 451 (407). Hij zelf, in zijne opdragt aan den Amsterdamschen burgemeester Nicolaas Witsen, getuigt er van: » Hujus (Joannis IV, Episcopi Trajectensis) enim res gestas,

(*) Men vindt haar deel V. bl. 1—451 der 8vo uitgaaf, Lugd. Bat. 1701, en deel III. bl. 1—407 der uitgaaf in quarto, Hagae 1738.

ut et ducis Wilhelmi, qui V. ejus nominis, multo latius enucleavit, et exactius quam Beka, eo deinceps omisso sequentium temporum historiam suo Marte et suis verbis fideliter persecutus usque ad annum CIↃ. CCCC. XXVI. seu usque ad initia Philippi Burgundi. An ulterius processerit, vix est, ut possim dicere. De Frederici van Blanckenheim, episcopi Trajectensis, qui concessit in fata ann. 1423, obitu nihil extat. Nec extant gesta ejus anni, ut nec anni, qui sequitur. Unde et defectum non immerito suspiceris. Auget suspicionem, quod volumen, quo usus sum, et quod titulo emptionis nactus manuscriptum in pergameno, ultima aliquot folia ad oram recisa habet, et avulsum ceteris postremum, ab imperito haud dubie, et forsan libris agglutinandis infeliciter destinatum. Et id ipsum tamen in fine mutilum Auctoris nec verba nec sententiam absolvit." enz.

MATTHAEUS heeft zeker geen ander handschrift der zelfde vermeerderde kronijk ter aanvulling kunnen opsporen, en inderdaad de afschriften van den *Beka auctius* zijn van de uiterste zeldzaamheid. De Koninklijke Bibliotheek alhier bezit drie volledige handschriften, en fragmenten van een vierde, van de Hollandsche vertaling der Kronijk van *Beka*, doch deze allen, even eens als een vijfde in de Universiteits Bibliotheek te Utrecht en een zesde in de bijzondere boekerij van den heer A. D. SCHINKEL, hier ter stede, bevatten niet meer dan de oorspronkelijke kronijk, loopende tot 1393.

Alleen één handschrift der Koninkl. Bibliotheek (N°. 1507. B. n°. 225.) in-folio, op papier geschreven, houdt den *Beka auctius* in en vervolgt de geschiedenis tot het jaar 1426 en dan, in weinige trekken, tot den dood van hertog Filips, in 1467.

Om dus aan te vullen, wat bij MATTHAEUS ontbreekt, laat ik hier, van dat vervolg, een getrouwe afdruk naar het genoemde handschrift volgen. Zoo het al niet zeer uitgebreid is, en weinig bevat, wat niet van elders bekend is, de mededeeling kan in allen geval strekken tot wegneming der onzekerheid, of ook misschien een zeer belangrijk deel van den *Beka auctius* ware verloren gegaan.

Fol. CL recto, col. 2.

Int jair ons heren MCCCC ende XXVI (*), op sinte ponciaens auont, doe wasser gecomen een groot heer van volc wt engelant, vrou jacob te hulp, dair die heer van haemstede mede an vil mit anders veel zeelanders. Dat vernam den hertoch van burgonghen ende vergairde een groot heer dair teghens; ende quam tot brouwershauen, dair si die engelsche vonden ende vergaerden an malcander, soe dat daer een grote bitter striit off quam, mer jnt lest verlorent den engelschen ende sie worden meest al doot gesleghen; ende den heer van haemstede wert gheuanghen mit sommighe andere guede mannen. Ende dair wert doot ghesleghen mitten engelschen: heer jan van hodenpijl ridder, costijn van haemstede, heer raes van haemstede, heer ian van renisse, heer andries van valu⁹, jacob van borssel, Ende menich, die ic niet nomen en can. God outfaerm hoer alre ziele, Amen.

Van die presedent:

[I]n jaer ons heeren M CCCC. ende XLVI. soe worden gheuoert die president ende baenyaert vanden heer van lannoy tot hoesdom opt huys ende daer sii beyden gheuangen, om lelike saken die sij malcander op gheseyt hadden, die tijt van een iaer ende XXVI. weken. Ende doe wort die president gheuoert opt huys van louestein. Ende daer wort hij onthooft. Ende baenyaert die waert vrij ende quijt ghelaten.

Int iaer ons heeren M. CCCC. ende XLVI, doe wasser een groete vloet opten paelm sonnendach daer groet scade ghesciede inden lande.

(*) Ter meerdere duidelijkheid heb ik het jaar 1426 geheel afgeschreven, ofschoon MATTHAEUS dit reeds gedeeltelijk medegedeeld heeft.

Int iaer ons heeren M. CCCC. ende LXIIII, op sinte matheeus dach, doe wast een groet onweder van winde dat grote scade dede.

Phillips van burgonghen den hertoch schoon,
Vrou jacobs oir ende moyen zoen,
Was graue na hair hier in hollant
Zeer edel wijs ende vroem ter hant.
Op vranckrijc voerde hij een oirloch zwair
Tot synre eren ghesoent dair nae.
Een engels prince selue te beuechten
Was hi bereyt voir zijns lants rechten.
Hij wan opten engelschen oec een strijt
Tot brouwers hauen dair nae een tijt.
Costelic sijn scepen zande in turkyen
Om rodes te ontsetten ende te vryen.
Den Keyser Segemond hij weerstont
Ende princen veel tot meniger stont.
Drie coninclike vrouwen hadde hij te wiue,
Die leste van poortegael, ende van haren liue
Kreech hij Kaerl, onsen edelen heer,
Die god sijn vroemheit altijt vermeer.
Vredelic regierde hij hier twe ende veertich jair,
Soe ruwairt soe heer, dat is al clair.
Hy starf te brugge, den XVden dach
Van junye, deuotelic alsmen sach,
Int jair XIIIIc tsestich ende zeuen.
God wil hem geue siin ewige leuen.

A M E N.

Met nog twee onbeduidende aanteekeningen eindigt de oorspronkelijke afschrijver hier zijn werk, en nu volgen op fol. CLI nog enkele andere berigten, door verschillende handen geschreven, en die meestal zeer oppervlakkig of reeds in de Kronijk zelve vermeld zijn. Twee der

opmerkelijkste, naar inhoud en uitgebreidheid, laat ik hier volgen.

[I]nt jaer ons heeren M.CCCC ende XXVI, opten vierden dach van april, soe toech vrou iacob mit hoir steden scoenhoue, oude water, gouda ende kermelanders ende anders hoir vrienden, Ende toghen voir haerlem, Daer sij voir lagen vier weken. Ende hier op bereyden som steden wt hollant mit veel volcx wt vlaenderen, wt picardien mit die van lichteruelde Ende mit die van kammers; ende sij toghen tot leyden Ende meenden vrou iacob van haerlem te verdriuen. Mer doe dit vernam vrou iacob, soe toech sij haestelijc van hairlem Ende quam tot alphen, opten riin, bij leyden, Ende daer ghemoetede hoir die steden van leyden mit die picaers ieghen vrou iacob. Ende daer rees een groten strijt op, ende daer was vro iacob selue mede inden velde Ende wan den strijt. Daer worden wel VIc mans verslagen Ende LXXXV poirters van leyden. Den strijt ghesciede op den meyen auont des morghens vro.

Tbeleg voir Seuenberghen.

[I]nt iaer ons heeren MCCCC ende XXVII. soe belach hertoech phillyps van burgongen, mit sommighe steden wt hollant, die stede van seuenberghe, in een harde winter, XIIII weken lanc. Ende die heer van Seuenberghen was contrarie siinre ghemeenten, Ende daer om moeste sij dadinge aengaen, die hem van gheenen noet hadde geweest hadden sij eendrachtich gheweest. Ende die ghemeente ontfingen den hartoech van burgoenghen behoudelijc hair lijf ende guet ende rechten, Ende die heer van seuenberge mit siin vrienden ende vreemde gasten toghen wt so sij inghecomen waren; mer op wat mate ende voirwaerde dat die heer wt siin stede ende slot sceyde, dat en weet ic niet.

A M E N.

Ex lex lux celebris namque flagella fouens
Juncta dies lysbath multas accersijt vndas ;|| elizabet vloet.
Sed limphas plures accersijt vrsula sancta.

Het jaar der vervaardiging van dit handschrift wordt zeer duidelijk aangegeven aan het hoofd van de tafel der hoofdstukken, op fol. I. Dit hoofd luidt als volgt:

» Djt is die tafele vanden croniken van hollant ende van dat sticht van vtrecht, als: vanden biscoppen ende vanden grauen van hollant ende wie die eerste graue geweest is, ende hoe datse hem regiert hebben in hoir leuen, ende hoe datse gestoruen sijn, ende wair dat gi artikel vinden selt. Welc buuc vanden croniken is begonnen te scriuen jnt jair ons heren duysent vier hondert negen ende tsestich, des daech na sinte bauen dach, ende is volscreuen jnt (*sic*) ons heren M. CCCC ende LXX, opten XVII[den] dach in maerte."

s' Gravenhage, *Maart* 1848.

WILLEM VAN HASSELT,

VELDOVERSTE DER VORSTEN VAN GELRE IN DE VIJFTIENDE EEUW.

Bij PONTANUS, in zijne *Historia Gelrica*, p. 565, wordt op het jaar 1478, onder de oude en ervarene krijgsoversten (*militiae praefectos belli veteres peritosque*), welke Catharina, voogdesse van hertog Karel van Gelre, zich bevlijtigde in hare dienst op te nemen, ook vermeld *Wilhelmus ab Hasselt*, door VAN SLICHTENHORST, op bl. 280 der *Geldersche Geschiedenissen*, *Willem van Hasselt* genoemd; en BUTKENS maakt in het VIde Boek van zijne *Annales de la Maison de Lynden*, p. 217, onder de veldheeren van Karel van Egmond, hertog van Gelre, in den strijd tegen Maximiliaan van Oostenrijk, gewag van *Guillaume seigneur d'Hasselt.* Minder bekend schijnt het te zijn, dat deze *Willem van Hasselt* reeds onder hertog Adolf diende en in dienst van dien vorst gewond werd. In de *Geldersche Oudheden*, verzameld door Mr. G. VAN HASSELT, (deel I. bl. 418) vindt men echter een stuk van den jare 1468, getiteld: *Dit is alsulcken verdienst as Meyster Joh. v. d. Busch an vrinden myns gen. Heren van Gelre verdient heefft aen Meysterloon.* De eerste post op deze Chirurgijnsrekening luidt. »*Item an Wilh. v. Asselt die tusschen die vinger midtz doir die hant int gewerff van der hant geschaten* (geschoten), *dair an verdient* ii½ *R. gl.*"

Daar nu de derde post van die zelfde rekening gewag maakt van »*Teilman Oppenberghe*, *die tho Stralen an enen been gelegen had omtrent vyff weecken ind was doir een been geschoten*", en de vierde spreekt van heer

Johan van Arendal, welke laatste, volgens SLICHTENHORST, bl. 262, den slag bij Stralen (*) heeft bijgewoond, is het hoogst waarschijnlijk, dat ook *Willem van Hasselt* bij dien slag is tegenwoordig geweest en alstoen de opgemelde wond in de hand heeft bekomen.

Dat *Willem vnn Hasselt* op de lijst van den heelmeester Van den Busch als *Willem van Asselt* voorkomt, zal wel geene bevreemding baren bij hem, die weet, dat de *h* oudtijds in vele woorden vrij algemeen naar welgevallen werd weggelaten of gebruikt, gelijk thans nog in sommige onze prorvinciën het geval is. Honderde voorbeelden zouden hiervan kunnen worden opgegeven (§).

Amsterdam,
December 1847.

W. J. C. VAN HASSELT.

(*) Zie mede over dezen slag I. A. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland*, deel IV. bl. CXIV en volgg. en de aldaar aangehaalde schrijvers.

(§) Eenige voorbeelden hiervan zijn door mij aangehaald in mijne kleine *Bijdrage tot de kennis van het Strafregt in Vlaanderen*, geplaatst in de *Kronijk van het Historisch Gezelschap te Utrecht*, jaargang 1846, bl. 337 en volg.

DE SLUITING VAN HET TRAKTAAT,

WAARBIJ

DE STAD NIJMEGEN, IN 1585, TERUGKEERDE ONDER DE GEHOORZAAMHEID DES KONINGS VAN SPANJE;

MEDEGEDEELD DOOR

P. C. G. GUYOT.

In het Nijmeegsch Archief berust het oorspronkelijk Verbaal van de reis en de verrigtingen van het gezantschap, hetwelk, ten gevolge van de ommekeer van zaken, die den 6 Maart van het jaar 1585 in de genoemde stad had plaats gegrepen, aan den hertog van Parma werd afgevaardigd en in last had om, ter zake van de vrijwillige terugkeering der stad tot Spanje, met hem een verdrag te sluiten. Dit Verbaal is het stuk, hetwelk hier wordt medegedeeld. Alvorens echter daartoe over te gaan, acht ik het niet overbodig, den lezer met sommige bijzondere omstandigheden bekend te maken, welke de benoeming van dat gezantschap voorafgingen.

Wat aangaat het terugkeeren zelf der stad Nijmegen onder de gehoorzaamheid des konings; zoo maak ik, met toepassing daarop, de woorden van den Heer GROEN VAN PRINSTERER, *Archives* etc. VI, 681, tot de mijne: »D'après le cours naturel des choses, les provinces où le Catholicisme n'était point abattu, devaient revenir à l'Espagne," en kan ik dit reeds daarom doen, dewijl, in

Februarij (*) van datzelfde jaar, de graaf van Meurs, van der Staten zijde stadhouder in Gelderland, toen ter tijd zich te Nijmegen bevindende, aan den raad dier stad, ten raadhuize vergaderd, toevoegde: »datt men niet en behoerden exercitie der mess alhier tho gestaden, dan vilmehr die mispapen tho doenn vertrecken." Wel was te Nijmegen in September 1566 gedurende ruim drie weken de leer der Hervormden gepredikt geworden, maar sinds dien tijd, tot in 1578 toe, niet meer. Ook bestonden aldaar in laatstgenoemd jaar, nog geheel tot hun oorspronkelijk doel gebezigd, niet minder dan zestien kloosters en conventen, benevens twee refuges, en, zonder de twee hofkapellen mede te rekenen, zeventien kerken en kapellen, waarvan alleen de St. Stevenskerk meer dan dertig altaren telde. In het laatst van 1578 echter, nadat in zomermaand van hetzelfde jaar graaf Jan van Nassau het stadhouderschap van Gelderland had aanvaard, werd, hoofdzakelijk door diens toedoen, andermaal de leer der Hervormden binnen Nijmegen verkondigd en vond die leer, betrekkelijk ten minste, vrij talrijke, door den stadhouder, boven regt en pligt (§), begunstigde aanhangers. Dat des niettegenstaande verreweg het meerendeel der ingezetenen Roomsch-Katholijk bleef, zoo als elders mede het geval was (†), daarvan kan de gebeurtenis zelve van 6 Maart 1585 (16 Maart nieuwe stijl) (**) ten bewijze verstrekken. De bevolking toch der stad bedroeg toen ter tijd hoogstens tien duizend zielen en hiervan was het weerbare gedeelte der Roomsch-Katholijken zoo groot (§§),

(*) Op den 16en, en vroeger ook reeds meermalen.

(§) GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, etc. VI, 494.

(†) GROEN VAN PRINSTERER, *Handboek*, bl. 217.

(**) Op maandag 22 Maart, oude stijl, nam de stad den nieuwen stijl aan, te beginnen met den volgenden dag, op welken zij derhalve schreef: dingsdag den 2 April.

(§§) Waarbij in aanmerking moet genomen worden, dat, van oudsher, ieder burger verpligt was, een vol harnas, dat is, eene vol

dat het, zonder den minsten bijstand van buiten, niet alleen de Gereformeerden vermogt te bedwingen en weerloos te maken, maar daarenboven tevens het staatsch garnizoen kon overmannen, ofschoon dit vijf honderd man sterk was, waaronder twee honderd ruiters. En dat dit overmannen grootendeels het gevolg moet geweest zijn van de meerdere getalsterkte der Roomsch-Katholijken, blijkt ook uit deze omstandigheid, dat, bij het gevangen nemen en ontwapenen van dat garnizoen, geen druppel bloed werd gestort.

Zoodra de R. K. ingezetenen zich meester van de stad zagen, zetteden zij de, meerendeels door Jan van Nassau en zijne opvolgers op het kussen geplaatste, regenten af en stelden zij een' nieuwen raad aan. Diens eerste verrigting naar buiten bestond in kennis te geven, van hetgeen geschied was, aan Hautepenne, van 's konings zijde stadhouder in Gelderland, en aan de twee oversten in Spaansche dienst, die in de omstreken van Nijmegen het opperbevel voerden (*); namelijk, aan Camillo Sacchini, gouverneur van het kasteel te Middelaar (§), gelegen aan

ledige wapenrusting, te bezitten, en men er naauw op toezag, dat zulks werkelijk het geval was; terwijl geene wapenrusting, geheel of ten deele, mogt worden verpand en even min wegens schulden in beslag konde worden genomen.

(*) Aan Hautepenne geheel uit eigen beweging; aan de anderen op hun verzoek, zijnde al zeer spoedig het gerucht, dat er iets buitengewoons binnen Nijmegen had plaats gegrepen, ter hunner ooren gekomen, weshalve zij, op dat oogenblik zich beiden te Millingen bevindende, aan den nieuwen raad verzocht hadden om in het zekere omtrent het gebeurde berigt te worden.

(§) Na de inneming door Parma van de stad Meurs, aldaar gouverneur tot in 1592, zijn sterfjaar. Van Meteren en van Reijd deelen een en ander mede omtrent hem en de, te Essenberg aan den Rijn, door hem gebouwde Camillo-schans, welke in 1597 op last van Maurits geslecht werd. Van Meteren noemt Sacchini, »een vermaard godloos mensch." Francisco Sacchini, een broeder van Camillo, voerde, in November 1585, het bevel in de schans te Neêr-Asselt tegen over Grave.

de Maas, en aan Marten Schijnck (*), op dat tijdstip druk bezig, te Millingen aan den Rijn eene groote schans te bouwen, wier geheele voltooijing nabij was, en die hem niet alleen meester maakte van de rivier, maar van waar hij tevens de Overbetuwe en de geheele Ooij kon brandschatten en dit ook reeds gedaan had.

Beide deze, vooral in 't gunst bejagen bij Parma, onderling uiterst naijverige bevelhebbers, boden onmiddellijk aan de stad hunne diensten aan, die, voor zoo verre zij de zekerheid van reizende Nijmeegsche burgers en kooplieden en van hunne koopwaren betroffen, natuurlijk zeer gaarne werden aangenomen. Maar van den, kort daarna, door hen aangeboden raad en bijstand in de voorloopige regeling van een en ander, en in het ontwerpen en bedingen der voorwaarden, onder welke men zich wederom aan Spanje wilde onderwerpen, en alzoo van hunne intercessie bij Parma, geliefde de stad niet gediend te zijn; zelfs niet, toen op den brief, waarbij Schijnck en Sacchini zich gehaast hadden, om aan Parma de voor hem zoo heugelijke tijding van het gebeurde binnen Nijmegen te berigten, deze aan de nieuwe regering van de stad schreef: » biddende ulieden daerenboven te willen ghehoor gheven ende gheloeven den coronnel Schenck, in hetghene dat hij ulieden zeggen zal'' (§).

Tot die afwijzing bestonden deze redenen. Beide die oversten hadden, tot 6 Maart toe, op hunne roof- en plundertogten rondom de stad, even min de bezittingen der

(*) *Marten Schijnck van Nijddeggen* — aldus schreef hij zelf altijd zijnen naam, onder bijvoeging veelal van het hoogduitsche *Oberster*. Het door hem gevoerde geslachtwapen was *van sabel met een leeuw van goud*, hetwelk thans nog gevoerd wordt door zijne, tot den Nederlandschen adel behoorende, afstammelingen, zich schrijvende: van Schenck van Nydeggen.

(§) Reeds verscheiden maanden vroeger was Sacchini door Parma gemagtigd geworden, om in diens naam met de stad te onderhandelen, bijaldien deze zich aan Spanje mogt willen onderwerpen en zij, tot dat einde, de intercessie van dien overste verzocht.

R. K. ingezetenen ontzien of gespaard, als die der Gereformeerden, en zóó van vriend en onvriend zich den blijvenden haat op den hals gehaald: Sacchini echter, wegens de wreedheid, waarmede hij uit hebzucht zijne gevangenen behandelde, nog meer dan Schijnck.

Ten andere: niettegenstaande Parma in zijnen brief Schijnck had genoemd, kon de stad aan dezen overste geen bijzonder grooten invloed bij den landvoogd toekennen, daar zij in het zekere onderrigt was, dat Schijnck, reeds sedert eenige maanden, bij Parma niet meer gunstig stond aangeschreven, ja zelfs diens vertrouwen geheel en al had verloren. Dit laatste was het gevolg geweest, èn van het bloedig mislukken van Schijnck's aanslag op Nijmegen, op den 6 November 1584, van welken hij vooraf het wèlgelukken als ontwijfelbaar aan Parma had voorgespiegeld, èn van het gansch en al achterwege blijven der vervulling van Schijnck's stellige belofte — onmiddellijk na het mislukken van zijnen aanslag, aan Parma gedaan, met het doel om diens gunst te herwinnen — dat hij namelijk, binnen veertien dagen daarna, op eene andere wijze, en zonder Parma's troepen op nieuw aan eene neêrlaag bloot te stellen, Nijmegen tot onderwerping aan den koning zou weten te dwingen.

Ten slotte: zoo als mij, niet directelijk, maar, uit vele omstandigheden, indirectelijk is gebleken, had de stad, uit het schrijven van Parma, voor zoo veel dit Schijnck betrof, het vermoeden geput, dat deze, in zijn berigt aan Parma omtrent den ommekeer van zaken binnen Nijmegen, daarvan zich zelven eenig deel had toegeëigend (niet onmogelijk, met het oog op het dreigend aanzien of het bedwingend vermogen van zijne schans te Millingen). En daar het nu voor de stad, ter bedinging van een voordeelig traktaat met Parma, van het uiterste belang was, de omstandigheid te doen uitkomen, dat zij geheel en al vrijwillig en uit eigen aandrift tot Spanje terugkeerde, zonder door iemand of iets ter wereld van de Spaansche zijde daartoe gedwongen of ook alleen maar genoopt te zijn geworden, zoo moest zij dubbel er

op uit zijn, om alles te vermijden, wat slechts den geringsten schijn van het tegenovergestelde op haar konde werpen. En die schijn — wel te verstaan in 't geval, dat haar vermoeden ten opzigte van Schijnck gegrond is geweest — zou zij werkelijk eenigzins op zich hebben geladen, indien zij niet, door van den beginne af Schijnck's bemiddeling te weigeren, zijne bewering, als het ware, had gelogenstraft.

In beleefde vormen werden de dienstaanbiedingen van Sacchini en van Schijnck, wat aanging het verzoeningswerk met Spanje, van de hand gewezen, onder aflegging van de verklaring: dat Parma, in eenen brief van iets oudere dagteekening (dien deze vorst, slechts eenige weken te voren, aan de afgezette regering had gezonden, om die aan te manen van tot Spanje terug te keeren (*)), reeds bepaaldelijk den heer van Hautepenne had genoemd, als eigenaardig, wegens zijn stadhouderschap van Gelderland, den persoon, tot wien men zich had te wenden, om in onderhandeling te treden, en dat men om die reden, maar daarenboven ook op uitdrukkelijke begeerte van de geheele burgerij, aan Hautepenne had geschreven, om tot voornoemd einde uit 's Hertogenbosch over te komen. Eindelijk, dat bovendien de stad, eerst na het afgaan van dat schrijven, den brief van Parma had ontvangen, waarin Schijnck genoemd werd, en alzoo

(*) De stad ontving van verschillende zijden, het laatst van Hautepenne, vijf zoodanige brieven, van welke thans nog twee, een van Sacchini en een van den magistraat van 's Hertogenbosch, voorhanden zijn. Ik acht derzelver afzonderlijke mededeeling, die nog in dit Deel dezer *Bijdragen* zal volgen, niet van alle belang ontbloot, zoo wel wegens beider inhoud, inzonderheid wat aangaat den brief van 's Hertogenbosch, als omdat, zoo als ter aangeduider plaatse zal blijken en tot dus verre onbekend was gebleven, het die vijf brieven waren en bepaaldelijk de laatst ontvangene, van Hautepenne, welke het eerst de gemoederen der R. K. ingezetenen gaande maakten, en wel zoo zeer, dat de daardoor ontstane beroeringen niet eer eindigden, dan met het overgaan van de stad tot Spanje.

te laat, om goedschiks diens bemiddeling, met of zonder die van Sacchini, nog te kunnen aannemen.

Zoo als men vooruit had gezien, zette deze verklaring bij beide oversten kwaad bloed. En toen Hautepenne, die zich niet lang liet wachten, was aangekomen, en de stedelijke regering hem daarop onmiddellijk en bij vernieuwing te kennen had gegeven, dat alleen en uitsluitend zijne tusschenkomst bij Parma, door de burgerij, zoo wel als door den raad, begeerd werd, ontstonden er weldra tusschen die beide oversten en Hautepenne allerhevigste twisten, welke zoo hoog liepen, dat Parma zelf eindelijk tusschen beiden moest treden en aan Sacchini en Schijnck het gehoorzaamheid eischende *bevel* zond, om in alles den heer van Hautepenne » toe respectiren." — Bepaaldelijk aan deze, voor Schijnck zoo grievend te leurstellende achteruitzetting door Parma, komt het mij voor, dat de kort daarop gevolgde overgang van Schijnck tot de staatsche zijde is toe te schrijven; terwijl de wrok, dien hij, wegens de versmading zijner aangeboden intercessie door de stad, tegen deze behield, hem later, in staatsche dienst zijnde, twee aanslagen tegen haar deed smeden en ondernemen, die echter beiden (*) wederom mislukten en bij den laatsten van welke hij, in 1589, gelijk bekend is, door een toeval om het leven kwam.

Was de afkeer groot, welken de Nijmegenaars van Sacchini en Schijnck hadden, in des te grooter achting stond bij hen Hautepenne. Zoo wel diens hooge geboorte in het algemeen, als meer in het bijzonder de stam, waaruit hij was gesproten, en de genegenheid, die men zijnen broeder Gilles (§) had toegedragen, bragten daartoe het hunne bij, maar niet minder zijne persoonlijke beminnelijke hoedanigheden en de hooge gunst, waarin men wist, dat hij bij Parma stond. Geen wonder alzoo, dat de stedelijke regering, met voorbijgang van Sacchini en Schijnck, alleen hem raadpleegde omtrent alles, wat

(*) Even als, waarschijnlijk, nog een derde.
(§) Van 1572 tot 1576 stadhouder van Gelderland.

voorshands in het belang der stad te doen stond, alsmede ten slotte bij het ontwerpen der reconciliatie-artikelen, aanvankelijk 19 in getal. En toen deze, na de goedkeuring van de burgerij te hebben verworven, eindelijk waren vastgesteld en de deputatie benoemd was geworden, die dezelve, onder geleide van Hautepenne, aan Parma zoude aanbieden, vertrokken de benoemden, voorzien van de vereischte commissie of procuratie en instructie, terwijl aan hunne echtgenooten en bloedverwanten de gebruikelijke »schadeloosbrieven" werden ter hand gesteld. —

Bij de stukken van het Nijmeegsche archief, die mij in staat stelden, om in het bovenstaande een en ander mede te deelen, 't welk aan onze geschiedschrijvers niet bekend schijnt geweest te zijn, vond ik ook nog eenige andere stukken, waaruit blijkt:

1.) Dat, kort voor het vertrek der Nijmeegsche deputatie, zich aan haar aansloot eene deputatie van de stad Doesburg, welke stad (zie TADAMA, *Graaf Willem van den 'Berg*, bl. 228) op donderdag den 18 Maart, of 28 Maart, nieuwe stijl, mede de Spaansche zijde had gekozen. De namen der leden dier Doesburgsche deputatie vond ik vermeld in eene losse aanteekening, geschreven door den Nijmeegschen secretaris, Johan van den Have. Die nota luidt aldus in haar geheel: »Die Heren van Doisborch, erschenen sijnde, hebben begert to hebben copien van die XIX articulen, om oir sake ten beisten to mogen schicken, die ick oir L., to weten, Johan Zoer, Borgermeister, Adolff Peterss, Schepen, ende M. Gerit Schaep, Docteur, thonende oir L. procuratie, gelevert heb om to verlesen. Ende, mitten Heren Deputirden (*) reisende tot Beveren bij den Hertooh van Parma etc. ende oir L. saken mit (§) forderende, hebben oir L mij die copien restituirt."

2.) Dat het zestiende artikel in het traktaat van Nijmegen

(*) Namelijk die van Nijmegen.

(§) *Mit* — ter zelfder tijd als wij de onze.

met Parma (*), welk artikel bepaaldelijk de stad Zutphen aangaat, wel een uitvloeisel was van de intercessie der Nijmeegsche afgezanten of der stad Nijmegen, zoo als dan ook in dat artikel vermeld wordt, doch dat die intercessie niet was ingeroepen geworden door den werkelijken magistraat van Zutphen, maar door » Deecken ende Capittel der Collegiate Kercke Ste Walburge binnen Sutphen, tsampt die metten zelven anno 79 vuyt Zutphen vertaeghen raetzfrunden", sedert, nog altijd, zich » toe Embryck erholdende." Gansch niet te vreden met het zoogenaamde *Pardon*, kort te voren door Parma gegeven (§), hadden die uitgeweken geestelijken en raadsleden aan de stad Nijmegen verzocht, om te trachten een nog veel voordeeliger artikel voor Zutphen bij Parma te bedingen, dan boven vermeld 16e artikel is. Daartoe echter was Parma niet te bewegen geweest. — Slechts twee dier Zutphensche raadsvrienden vond ik bij name vermeld, te weten: Wilhem Middeldorp (†) en Frederick Haeck.

Ik laat het *Verbaal* voorafgaan door de *Commissie* en de *Instructie* der afgezanten en daarna volgen een' brief van Parma, die er in vermeld wordt, en voorts nog eenige aanteekeningen.

(*) Het geheele Traktaat, uit 20 artikelen bestaande, vindt men bij BOR, Boek XX, bl. 564, en in de *Handvesten van Nijmegen*, bl. 297. De stad Nijmegen, naar het schijnt, in 1585 binnen hare muren geen boekdrukker bezittende, liet haar Verdrag met Parma te Rees drukken. In de bestelde 500 exemplaren kwamen enkele drukfouten voor, die ter Nijmeegsche secretarie met de pen gecorrigeerd werden, voor welk buitengewoon werk de secretarissen eene gratificatie ontvingen. Een dier gecorrigeerde exemplaren bevindt zich nog op het archief.

(§) Bij BOR te vinden, boek XX. bl. 560.

(†) Ook vermeld in BONDAM's *Onuitgegeven Stukken*, deel V. bl. 240, 259 en 370.

Commission off Procuratie voer die Gedeputeerde.

Wij Borghemeisteren, Schepen ende Raedt sampt die Meisteren van S^{er} Niclaesghilde der stadt Nymmegen doen kondt een yeghelick: Naedem Godt Almechtich die Catholique borgherie deser stadt soe geneedich geweest is, ende sonderlinge miraculeuze assistencie gedaen heeft int recouvrement van die olde catholique apostolique Religion (*); ende die selve borgherie, by dat exercitio van die Religion vurss., onder die gehoersaemheit ende onderdaenicheit hoeghstgedachter Keyserlicker Mt. ende insgelicken Koenniglicke Mt. tzoe Hispanien onser allergenedichsten Heeren, in voerigen tyden, in ruste ende vreede, tot welvaeren ende contentement van een yeghelick, sonderling waell geregeert is geweest; welck die vurss. borgerie, ut groeter affection aen syn Mt. onser allergenedichsten Heere, wederom versuickt van nu vortaen thoe moeghen geschieden; Soo ist, dat by die alinge borgherie dezer stadt geconcipierdt syn zeekere XIX articulen, tot reconciliation ende vereeninge deser stat myt zyne Mt. dienende, om thoe proponeren van onse gedeputeerden aen den doirluchtigen, hoeghgeboren Heeren, Heeren Alexandrum, Prince van Parma ende Plaisance, Con. Mat. tzoe Hispanien, onser allergenedichsten Heeren, Lieutenant Gouverneur ende Capitein Generael van alle dese Nederlanden, om allergeneedichste

(*) Namelijk zoo, dat deze nu in haren vollen ouden luister hersteld was en — daar de Gereformeerden geen kerkgebouw noch predikant meer bezaten en ook niet meer bezitten zouden — gezegd kon worden de godsdienst van de stad, alzoo van de geheele burgerij, te zijn.

reconciliation daerop thoe moeghen bekommen. Waertoe gekommitteert zyn die edele, eerenfeste, wyse ende voersichtighe Joncker Alardt van Bemmel, Borghemeister in der tyt, Jonker Willem van Doernik ende Jacob Uwens Raetzfrunden, Derick van Haeps ende Willem van Zeller, Meisteren van St. Niclasghilde, Mr. Otto Hartius der Rechten Licentiat (*), ende Mr. Jan van den Haeve, Secretarius, om op die vurss. XIX articulen, soe veern moeglick, al zulke genedighe resolution thoe erlangen, waerduer die alinge borgherie van haere besweernis teenemael ontledicht ende volkommelick in haere olde enicheit gestelt mocht warden; waerthoe Wij Burghemeisteren, Scheepen ende Raedt sampt Meisteren van St. Niclaesghilde dese vurss. soeven Gedeputeerde volkomme volmacht gegeven hebben ende gheeven myts desen, om daerinne thoe dispoeneeren, thoe doen ende laeten, volgende die Instruction, die sy hebben, geloevende (§) volkommelick thoe ratificeren ende advoweren hetgheene bij die Gedeputeerde vurss. gedaen sall warden, als off het hier teghenwordich myt express consent der alinger borgherie geschiet waer. Sunder argelist, orkondt dess Stadt secret seghel hieronder op het

(*) *Otto Hartius* of *die Hart*, een Nijmegenaar van geboorte, doch te Brussel als advocaat gevestigd. Uit de Stadsrekenboeken van 1585 en van eenige vroegere jaren is mij gebleken, dat hij van de stad Nijmegen, als vaststaande bezoldiging, jaarlijks ontving achttien gulden, » omb dieser Stat zaken vur den Have unnd sunst te verdedingen." Hij was van wege de stad Brussel een der onderhandelaren met Parma bij de overgave dier stad, 10 Maart 1585. Dat hij in Mei 1594 met Hieronimus Coomans naar Holland werd gezonden, om voorstellen te doen tot het beginnen van vredesonderhandelingen, vermelden VAN DER VIJNCKT, deel III. bl. 308, en WAGENAAR, deel VIII. bl. 395. Levin Calvart (BOR, boek XXX. bl. 728) waarschuwde Oldenbarneveld, zeer op zijne hoede te zijn tegen Hartius wegens diens schranderheid en mogelijke praktijken. GUICCIARDINI noemt hem een zeer geleerd man.

(§) *geloevende* - belovende.

spatium gedrukt, den tweden dach Aprilis anno XV hondert viff ende tachten, stylo reformato.

Naar de minute.

Instruction voer die Gedeputeerde.

Die Gedeputeerde sullen allen vlyt ende nersticheit, myt raedt ende daet, voerweynden, om volkommelick thoe erlangen allen ende yegelicken puncten tot XIX thoe by schrifte gestelt ende die Gemeinte tot twee reysen voergedraegen.

Dan, soe daer ennige swaericheit by zyn Hoecheit viell, aengaende die articulen van nye privilegien thoe erlangen (*); off van allsulcke privilegien, die onssen borgheren ende inwoeneren in voertyden onthalden syn geweest ende eensdeels noch onthalden worden (§); dat die Gedeputeerde vurss., hebbende gedaen alles, wess mooghelick ende der zaeken dienlick soll moeghen zijn, zullen sich moeghen resolveeren ende accordeeren myt zijne Hoecheit int gheen, dat sy verkrigen ende erlangen zullen moeghen.

Aengaende den XI artickel (†), van die thoe toelereeren (**) die van aender religie zijn (§§), zullen die vurss.

(*) Art. 17 van het Traktaat.

(§) Art. 4 en 6 van het Traktaat.

(†) Is in het Traktaat het 12e geworden.

(**) Namelijk, zoo als uit het Verbaal zal blijken, » sonder limitatie van tijt."

(§§) In het welbegrepen belang van de stad wenschte men, zoo veel mogelijk, het vertrek naar elders te voorkomen van de gereformeerde ingezetenen, van welke velen met hunne eigen schepen handel dreven en verscheiden anderen, zoo als sommige der afgezette regenten, tot den zeer gegoeden stand behoorden. Daarom vooral wenschte men zich ook ontheven te zien van de vrees voor inquisitie en strenge plakkaten.

Deputeerde gheen macht hebben, buyten voerweeten ende expres consentement alinger gemeinte deser Stadt, ennige veranderinge daerinne thoe doen stellen, ten waer dan van bivoeginge van allzulker clausule off restrictie: als die alinge Landen onder die authoriteit ende gehoersamheit van zijne Mat. gebracht off gereduceert sullen zijn, wess dan, die religion belangende, in alle aendere plaetsen, landen ende steeden geschiet, dat die borgherie deser Stadt sich dess oeck conform ende gemess halden sall.

Dat in dese vurss. articulen, als oeck in allen aenderen, die vurss. Gedeputeerde samptelick sollen moeghen beraemen aendere concepten van worden, die syn Hoecheit aengenaemer mochten zyn, soo veern dieselve concepte den inhalt ende gemeyn verstandt der vurss. articulen niet thoe weder off contrarie en zyn ende die substantialia der articulen vurss. daerdoer niet verandert en warden.

Aldus ingesteilt, accordirt ende besegelt den IIen Aprilis anno XVcLXXXV, stilo reformato.

Naar de minute.

Verbael ende dagelixse Memorie van die Legation an den Hertoch tot Parma etc. in Aprili anno XVcLXXXV. (*)

Om die Reconciliation toe bevorderen bij Deputierden ain die Prins van Parma etc., sint concipijrt articulen om eijn genedich accord ende tractait bij Con. Majtt. toe erlangen, dairvan den Frijheer van Hautcpenne copien gegeven sijn den XXIen Martii. Ende den XXIJen Martii

(*) Naar het origineele stuk, eigenhandig geschreven door den Nijmeegschen secretaris JOHAN VAN DEN HAVE, en naar een gelijktijdig afschrift er van in het net.

hefft sijn Genade (*) etliche swaericheiden movirt ende sijn Genaden meijnongh muntlicken proponiert, die in den Raet sullen communiciert werden, alz volgens geschiet is den 2en Aprilis 1585 stilo novo (§). Ende dairup is ingesteilt procuratie mit Instructie, dair mit mijn Heren Deputierden, toe weten:

Joncker Alart van Bemmel, Borgermr. } hebbende vier
Joncker Willem van Dornick . . . } perden mit twee dieneren;
Jacob Uwens . . . . . . } Raitzfrinden;

Derick van Haeps } Mr. van senter Clais gilde;
Willem van Zellar }
Johan van den Have, Secretarius;
mit etlicke dinaren:
Peter van Veler . . } Ridende Boden mit twe peerden;
Herman Brouwijler }
Jacob van den Have;
Johan van Groitvelt mit eijn pert;
Derick Wijntgens;
Frans van Heteren;
Der stadt forman Rein mit eijn kar;

van Nijmegen mit den walgeboren Heere Claude van Barlaymont, Frijheer van Hautepenne etc., nae Middelaer, hebbende starck convoij van Ruiteren bij sich, sint gereist den IIJ Aprilis.

Des nachts gebleven tot Helmont, allwaer den Heren is van die Stat gescheinckt een halff aem wijns.

Den IIIJen Aprilis benachtet tot Turnholt.

Den vijfften Aprilis gekommen tot Stabroick beneden Antwerpen; daerbijnnen benachtet. Und mijn Heer van Hautepenne is over die Schell passiert nae Beveren bij den Prince van Parma, Gouverneur Generael over alle Nederlanden, seggende mijn Heren aen omb tot Stabroick sijn Genaden bescheit op morgen toe verwachten.

(*) *Sijn Genade*, met welken toenmaligen titel der stadhouders, hier en vervolgens, Hautepenne wordt bedoeld,

(§) Dat is dus des anderen daags of 23 Maart, oude stijl.

Ick heb mit den convoij van Middeler ijlent geschreven an beide Borgermeisteren der Stat Nijmegen, dat mijn Heren tot Stabroick angekommen sijn, wachtende beter bericht ende genade van God Almechtich in onsen vornemmen.

Mr. Otto die Hardt, Juris Licentiatus, is geschreven tot Brussel, om bij mijn Heren tot Beveren int leger to kommen.

Den VIen Aprilis sint die Heren Deputirden van Stabroick gekommen tot Beveren, den namiddach. Ende hebben ons Heren geschreven an die Magistrait tot Nijmegen, ende sulx op Gemmert vortz op Nijmegen to bestellen. Doch is verbleven (*), begerende irst merder sekerheit van dat wonderlike Instrument, dat tot Antwerpen toegerost was om die brug over die Schel tegen idt lant van Beveren to vernichten. Ende dairmit sint etlicke jucken der bruggen gebraicken, die wederom genss sijnt om dairover to passiren. Die Marquis van Robers, den Heer van Bili ende den Oversten Luitenant van Heren van Hautepens Regiment, genant Henrick van Steinbergen, Capitein Paulo ende voil Capiteinen ende botzgesellen, wesende van des Coninx volck in andere schepen om der vianden anslach to beletten, sint doot gebleven.

Den avent hebben sijn furstlicke Durchluchticheit durch sijn Hoecheitz hoffmeister in eyn herberg der Heren logis om to slapen laten bestellen, ende in eijn ander huijs den disch, aldair die gesanten der stad Nijmmegen, mit die drij gesanten der stat van Doissborch ende oir dieneren, van zijne Hoecheit heerlic getracteert zijn.

Den VIJ Aprilis, wesende sondach, is der Heer Prins van Parma ter kercken gegain ende hefft Sijn F. D. durch den Heer van Hautepenne ons Heren laten anseggen, na der missen to gunnen willen audienzij, dat geschiet is. Omtrint toe neghen bijnnen wij doer sijn

(*) *Doch is verbleven:* dat is, de reeds geschreven brief werd *nog niet* afgezonden.

Genaeden ontboeden om toe kommen salutieren sijn Hocheit ende toe verclairen die oirsaicken van ons ainkompste. Ende soe sijn Genaeden begeerden, dat men sijn Hocheit soll anspraicken in francoise taele, overmits dat sijn Hocheit gheen duits verstonde, ende eijn igelick sich daerinne weijgerlich maickten, soe hefft sijn Genaden Jacob Uwens, Raitzfriendt (*), belast het wort toe doen, alz oick geschiet is mit desen worden :

Monseigneur. La ville de Nijmeghen nous a envoyés et deputés icij pour baiser les mains à vostre Alteze et impétrer la Reconciliation de la dite ville avecques sa Mté; priant très humblement à votre Alteze de vouloir recepvoir la dite ville en sa protection et sauvegarde et la favoriser au traicté de reconciliation, affin que par cest exemple les autres villes, suijvant le chemin que nous avons tenu, puissent tâcher à se remettre pareillement à l'obéissance de sa Magesté; Promettant que dorésnavant la dite ville de Nijmeghen monstrera toute due obéissance à sa Magesté et à vostre Alteze, comme tous bons sujetz sont tenus de faire envers leur naturel Prince et Seigneur Souverain.

Wairop sijn Hocheijt ons hefft mit eijn blij gelaet geantwort mit dese navolgende worden, soe wij die denselven daich mit malcanderen vervat hebben:

Vous estes les bien venus et aves bien faict de vous remettre à l'obéissance de sa Mté. le roij. Monseigneur et Maitre est sij béning et sij clément, qu'il tient les bras ouverts pour recepvoir ses subjetz fourvoiés quand ils viennent à recognoistre l'auctorité de sa Magesté. Et moy de sa part feraij tousjours bon recueil à tous ceux qui de soij mesmes se remettient en son obéissance. Vous aves esté les premiers et aves donné exemple aux aultres et je vous donneraij telle faveur touchant vostre reconciliation, que les aultres villes auront occasion de vous suijvre. Car, reservés le poinct de religion et de l'obéis-

(*) Die mede de steller was van de Commissie en de Instructie voor de gezanten.

sance de sa M[té], je feray tout ce qu'avecq honneur je pourraij, m'asseurant, que vous ne demanderes sij non choses honnestes et raisonables.

Hierop heft den Here van Haultepenne aldus geantwort:

Monseigneur. Ce sont les Catholicques qui ont chassé les soldats et rebelles d'aultre religion hors de la ville; ils ne prétendront aulcune chose au préjudice de la religion et de sa Magesté.

Dairnae hefft sijn Hocheit ons gevracht:

Aves vous aulcunnes nouvelles du pais de Gueldres et où est le comte de Nijewenaer?

Wairop Joncker Dornick geantwort heft: à Arnhem. Ende den Heer van Haultepenne, die woorden opneemende, vertelde, woe dat die Graeff van Zolms was doet geslaegen duer het volck van die schants, die Taxis hadde gemackt bij Arnhem; ende dat die Graeff van Meurs sich salveerde mijts dat hij ghinge loepen ende quaem in die stadt.

Sijn Alteze, hebbende gedaen dergelicke presentatie als hiervoeren, bevoel, dat wij onse articulen sollen bij schrift stellen. Ende hebbende genoempt (*) den Heer van Haultepenne, den president Richardot (§) ende ennige Secretarius, sonder die te noemen, heeft ons goeden dach geboeden. Ende, presenterende een ijghelick die handt, heeft ons gevracht, off wij waell getracteert waren geweest; ende dat sijn intentie wass, dat wij sollen vrolicklick drinken. Wij hebben geantwort, dat wij seer waell getracteert waeren geweest; ende, hebbende groetelick zijn Hoecheit gedanckt, hebben mijt erbiedinghe ons affgescheit genoemen.

Op sondaich den VIJ Aprilis toe naemiddaich sijnt erschenen vijff trompetters van S. H. int logis der Heren Deputirden und hebben oir L. ende Erss. gratulirt. Dairnae sijn sijner H. trommeslegers ende pijper van S. H. oick

(*) Namelijk, om van zijnentwege met de afgezanten te onderhandelen.

(§) Den bekenden Jean Richardot, President van den Raad van Artois.

gekommen, mijn Heren gratulierende; ider in sijnn respect, denwelcken mijn Heren vereerungen gedaen hebben.

Den middaich hebben mijn Heren ter plaitsen vurss. maeltijt gehalden; van gelicken den avendt.

Den VIIJ Aprilis hebben ons Heren geschreven bij Jan van Wickrade, Schencken bode, op Nijmegen (*).

(*Ingevoegde brief der Gezanten aan de stad Nijmegen.*)

Erenveste ersame wyse ende vursichtige Heren ende gunstige Vrienden. U L. hebben wij gisteren (§) ylend geschreven, dat wy tot Stabroick gekommen syn, verwachtende bescheit van den Heer van Hauterpenne, om uns desen dach tot Beveren int hoff des Hertogen van Parma to begeven om onse werfung to beghinnen, verwachtende Mr. Otto die Hard, Licentiatum, van Bruissel; Got gunne dairto genade. So voil nij tijdong angait, hebben die Statenvolck gisteren nacht (†) onderstain die brug over die Schel to breken ende to schoren (**), dairto sonderlinge practicken, in eyn schip togerost, gebruikende. Ende Con^r. Maj^ttz. crichzvolck, vermeinende dat chrichzvolck dairby wesen soll, hebben sich enige Capiteinen ende soldaten van sconinckz volck dairomtrint bygefoicht, diewelcke doot gebleven sint. Daironder waren Marquis de Roubars(§§), der Heer van Bili(††) mit ses capiteinen, dairby noch omtrint twe hondert soldaten. Dan an die brug is wenich schadens geschiet, sulx, dat dieselve reparirt is int geheil, want wy dairover passirt syn tenselven dach (***). In de-

(*) Ik lasch dien brief, die nog *in originali* voorhanden is, hier in, ofschoon de minute er van niet in het Verbaal voorkomt.

(§) *gisteren* — zie boven in het Verbaal bij *den vijfften Aprilis.*

(†) Dit gedeelte van den brief op den 6den geschreven zijnde, zoo wordt bedoeld de nacht van 4 op 5 April, de ware datum.

(**) *to schoren* — te scheuren.

(§§) *Marquis de Roubars*, Burggraaf van Gent, die, na het innemen van Liefkenshoek, 10 Julij 1584, in koelen bloede den gevangen kolonel Jan Pettijn doorstak.

(††) *van Bili*, de gewezen stadhouder van Friesland.

(***) *ten selven dach* — dezen zelfden of dezen huidigen dag, te

sen nacht hebben die van Antwerpen van oir volck geschikt om die schans naist der stat over die Schel naist Vlainderen in to nemmen; ende tgeluck oder fortuin is an sconinckz syde gewest, sulx dat desen morgen by ons tydong angekommen, dat tusschen vier ende viff hondert personen van Antwerpen gebleven syn. Wat wyder folgen sall, wert den tyt leren, betrouwende genslick, niettomin hiermit vermanende ernstlick, dat u L. ende Erss. guede toversicht hebben om die stat to bewaren, ende to verhuyden all ongemack, dat, bij versuymenis, der qwaetwilligen sol mogen geboiren.

Angetekent den VI Aprilis 85.

Op sondaich den VIJ Aprilis hebben wy by syn Hocheit audientzij gehad; ende syn Hocheit, hebbende gehoirt ons propositie, hefft mit eyn bly gelait genedige antwort gegeven, ende bevalen om onse werffong by geschrifft to verthonen. Dairom wy in arbeit syn, bittende Got Almechtich dairto genade gunnen will om to effectuiren, ende bevelende U L. ende Eirss. in schutz des Almechtigen. Geschreven int leger tot Beveren den VIJ Aprilis 1585.

U L. ende Erss. guetwilligen:

Alardt van Bemmell.
Wilhm van Doernick.
Jacob Uwens.
Derijck van Haeps.
Willem van Zellar.

U L. ende Erss. willen van onse gesontheit ons huyssfrowen laten vermelden.

(*Opschrift:*) Den erenvesten ersamen wijsen ende vursichtigen Heren Borgermeisteren, Schepen, Rait, sampt Meisteren van Sent Niclaisgilde der Stat Nijmegen, onsen besonders gueden Vrunden.

Den boden eijnen daler.

weten den zesden April; want, blijkens het Verbaal, gingen de gezanten op den zesden *van* Stabroek, regter oever van de Schelde, *naar* Beveren of het Land van Waes, linker oever.

(Vervolg van het Verbaal.)

Dairna hebben die gesanten gelickerhant vorgenommen die concipijrde articulen van stuck tot stuck.

Ende, op alles gelet, is resolvirt: Dat men desen dach (*) die ankompst van Mr. Otto die Hard verwachten sall om syn W. L. advys to hebben op die articulen.

Den namiddach is ein schryven van Mr. Otto die Hard gekommen ende verlesen, vermeldende: dat syn L. kommen will myn Heren to dienen. Des ankompst myn Heren verwachten.

Den IX Aprilis synt die Heren Deputirden gegain by myn Heren van Hauterpennen, wesende int logis van myn Heer President, beiden Heren anseggende gueden dach met erbiedong, ende dat Mr. Otto die Hard van Brussel geschreven hefft to willen kommen, verwachtende syn ankompst desen dach. Wo nyet, willen die Deputirden gelickewail oir articulen mergen schrifftlick leveren, des die Heren beide bewilligt hebben.

Ende also Mr. Otto die Hard nyet angekommen, hebben die Heren Deputirden my, Have, Secretario, bevalen die XIX articulen int clair to stellen om morgen to presentiren, dat geschiet is.

Den X^en^ Aprilis smorgens, komende van die brugge, heeft zyn Hoecheit Monsieur Lijnden, Gouverneur van Franchimont (§), bevolen, die Deputeerden van Gelder-

(*) *desen dach*, dat is dus den 8sten April: zie boven even vóór den brief. Ook moest, wegens hetgeen daar staat, de brief eigenlijk gedagteekend zijn geweest van den 8sten.

(§) Robbert van Lijnden (zie BUTKENS, *Annales de la Maison de Lynden*, p. 269, voorts VAN HASSELT, *Stukken voor Vad. Hist.* deel I. bl. 286, en VOET VAN OUDHEUSDEN, *Hist. Beschrijving van Culemborg*, deel I. bl. 233 en 235) was van 1568 tot 1570 »Capiteyn, Drossaet ende Superintendent der Stede, Slot ende Graefschap van Culenborch", daarna gouverneur van Duren. Hier werd hij, op een tijdstip dat de stad van garnizoen ontbloot was, door de

lant (*) goed schier aen thoe doen, ende dat men soll vrolichlick drinken.

Ende alsdoen syn dieselve articulen verlesen ende accordirt tegens dat concept omb to presentiren. Ende gainde om sulx to doin, is Heer Otto die Hard, der Rechten Licentiait, ankommen; dairom die presentation to rug gebleven is, in syn L. handen stellende die XIX articulen, om syn L. advys dairup to seggen, dat geschiet is.

Ende den namiddach sint vergadert om to communicieren die articulen: myn Heer van Haultepenne, Claude van Barlaymont, Vrijhcer; Heer Jan Richardot, President van Artois, Rait; Flaminius Garnier, Secretarius; van wegen syn Hocheit; — mit den Heren Gedeputirden van Nymegen, in presentie van Robbert van Lijnden vurschreven.

Ende, Mr. Otto Hartius by geschrifft hebbende die articulen, is communicatie begost, ende myn Heer President alz oick myn Heer van Hauterpennen hebben oire gefoelen ende meynong up ieder artickel gesacht, begherende van den vurss. Mr. Otto Hartius, dat syn L. wilde die vurss. articulen in die selvige substancie by korter worden stellen, ende in der voeghen als syn L. bewust wair, dat men die bequaemelick ende gevoechlick syn Hoecheit soll moegen presenteeren, als denselvigen avent geschiet is.

Den XI Aprilis hefft Heer Otto die Hardt, Licentiat, die articulen, die hy vervattet hadde, hoiren laeten by deputirden in duitz; ende dieselve, alsoe by ons geaccordirt synde, sint int klair gestalt om over to leveren. Ende hefft Hartius Lic. die in fransois translatirt ende dieselve in presentie aller Deputirden vorss. int losement des Heren President, ter presentie myns Heren van Hautepenne ende Robert van Lynden sampt Garnier Secretario, vorgelesen ende op ieder artickel bericht gedain.

inwoners gevangen genomen en aan den Prins van Oranje uitgeleverd, die hem tegen een zwaren losprijs weêr in vrijheid stelde.

(*) *van Gelderlant*, namelijk van Nijmegen *en* Doesburg.

Ende, up alles mit malcanderen communicirende, is gesacht, dat die gesanten nyet hebben macht belangende die Religie in den XI (*) artikel to veranderen, dan to blyven by den text, doch conditionaliter in oir L. instructzij staende, die verlesen ende dairna my restituirt is.

Na gehalden communication is, durch den Heren President, Hartio Lic. angesacht om die articulen in fransois net to laten stellen; dat geschiet is den avent, in duitz ende fransois, by syn L. diener (§). Dat fransois is den Heer President gelevert, om morgen syn Hocheit die to communiceren.

Den XIJ Aprilis smorgens is gesacht, dat die vier steden Amsterdam, Utrecht, ter Gou ende Schoinhaven oick solten sich begheven willen; hiervan verwachtende meerder sekerheit (†). Uth Franckrick is tydong kommen, dat die gelrische ende andere gesanten van die Nederlanden aldair weinich troist van bystant sporen, ende dat dieselvige wederkeren solten; wat sekerheit hierup folgen sal, wirt den tyt leren (**).

Die Gedeputirden hebben alle bequame middelen voergeweindt omb toe erlangen den artickel belangende die religion, ende rypelick op alle articulen gelet ende die myt onse mytgenoemen articulen geconfereert(§§).

Den XIIJ Aprilis sint die Heren vorss. to samen wederom vergadert ter woninge des Heren President, aldair die articulen in fransois sint nochmailz verlesen. Ende nae verscheyde propoosten, tenderende om toe erlangen

(*) Is in het Traktaat het 12e geworden.

(§) *diener* — klerk.

(†) Zie, aangaande Gouda, BOR, boek XX. bl. 648a, en *Nalezingen op* WAGENAAR, deel I. 304; meer in 'talgemeen: BOR, boek XX. bl. 650a, en de laatste der sub II. hier achter medegedeelde Aanteekeningen.

(**) Op 3 April, dus reeds eenige dagen te voren, was het geheele Gezantschap, zonder het voorgestelde doel te hebben kunnen bereiken, uit Frankrijk in den Haag teruggekomen, waarvan men aan het hof van Parma nog niet onderrigt zal zijn geweest.

(§§) *geconfereert* — vergeleken.

den artickel van die toe toelereren, sonder limitatie van tijt, die van aendere religie zyn, ende verscheide goedige antworden, soe van syn Genade als van myn Heer die President: dat men niet en darffden sorghen, dat yemant beleven soll, dat men ennighe rigoureuse placaeten vortaen voerneemen off effectueren soll; verclaerende oick, dat die inquisitie haer teghen wass ende dat zy die all soe wenich begheerden, als ymant van ons soll moeghen doen; so is ten lesten den Secretario Garnier bevoelen die articulen twee mael int net in francois thoe stellen.

Ende na die mailtyt hebben myn Heren Deputirden in der herberge nochmailz alle articulen in duitser talen horen lesen, ende laten annotiren by memorie den artickel van geistelicke personen, off die nyet sol mogen gestalt werden in den Tractait; dairup gesacht is: nein, dan dat men brieven sol hebben an die geistelicheit om die to brengen an honluyden.

Item, dat prohemium des Tractaitz hefft Mr. Otto Hartius in fransois concypyrt ende oick ein artickel van Canzlair ende Raiden om dit Tractait to folgen (*) ende die Magistraet nyet to inquieteren; insgelicken den articel van alle goederen onse borgheren ende inwoeneren tho restituiren, waer dat zy solden moeghen gelegen zyn, die van weghen zyne Mt. soll moeghen in arrest gelacht zyn off den fisco toegeschreeven (§), welcke artickelen wy erlanget hebben, als het blyckt int tractaet, verwaehtende van Garnier dat concept.

Item, Mr. Otto Hartius hefft durch syn L. diener die articulen, in duitz verfattet, int rein laten stellen, om morgen, wesende palmsondach den XIIIJ Aprilis, to visiteren, ende folgens to doin na gelegenheit, om clair sake to hebben, datwelcke in presentie van Heren Deputirden concludirt is.

Den XV Aprilis is dat Tractait in fransois twemail int rein geschreven om to ondertekenen van den Hertoch van

(*) Art. 20 van het Traktaat.

(§) Art. 11.

Parma ende Deputirden van Nymegen; eyn deil syn Hocheit betekent latende ende dat ander deill behaldende. Van gelicken is dat Tractait vurss. in duitz geschreven twe maill.

Ende die vier deilen hefft syn Hocheit onderteickent ende dairna die Deputirden, ende sint gelevert in handen van den Secretario Garnier.

Mr. Otto Hartius hefft dancksagong gedain an syn Hocheit van wegen beider Steden Nymegen ende Doisborch.

Dairna, ende ten leisten, hefft syn Hocheit die Gesanten in Ithaliaenss toegespraickenn, dairmit syn Hocheit die Heren Deputirden die hant gegeven, seggende, dat sy guet sier sullen maicken, malcanderen eyn to drinckende op die gesontheit ende prosperiteit van Con^r. Maj^tt.

Geschiet in presentie van:

Claude de Berlaymont, Heer tot Hautepenne;

Johan Richardo, President;

Flaminius Garnier, Secretarius, und

Robbert van Lynden.

Den XVJ Aprilis hebben myn Heren gevordert twe missiven, eyn an die Magistrait van Nymegen ende die andere an die geistelickheit tot Nymegen (*), diewelcke twe beslaten brieven mit die IJ tractaten, betekent, gelevert syn myn Heren den XVIJ Aprilis.

Aldoe (§) myn Heren, schenckende in des Hertogen Cuicken tot recompensie oerer diensten thien dobbel ducaten (†), dairtoe die gesanten van Doisborch drij dobbel ducaten hebben presentirt to erleggen, sint van Beveren gescheiden ende gekommen mitten Heren van Hauterpennen tegen den avent tot Dermonde, aldair wij benachtet.

(*) De brief van Parma aan den magistraat van Nijmegen volgt achter het Verbaal; de andere is niet op het archief.

(§) *Aldoe* — alstoen, op den 17 April.

(†) *dobbel ducaten* — dubbele dukaten. Tot de toen ter tijd bestaande gangbare gouden munten van dien naam behoorde ook de, thans zoo hoogst zeldzaam voorkomende, stedelijk-Nijmeegsche dubbele dukaat.

Den XVIIJ Aprilis synt oir Genade, Lyeven ende Erssamen mit convoij to perd ende to voit van Dermonde gepassirt tot Brussel, aldair dieselve synt benachtet. Die Heren van Brussel hebben myn Heren den wyn geschenckt.

Den XIX Aprilis, wesende den heiligen gueden vrijdach, sint ons Heren van Brussel op Namen gefaren; ende den XX van Namen vorbij Hoij na Ludick; aldair op den heiligen passdach, den XXI Aprilis, stil liggende. Ende die Heren van Luik hebben den wyn geschenckt.

Den XXIJ Aprilis hefft Herman van Lynden, Ritter (*), alle Deputirden to gast gehad, oir L. heerlick tractirende.

Den XXIIJ Aprilis sint myn Heren mitten Heren van Hauterpenne van Mastricht gefaren tot Stockom.

XXIIIJ Aprilis van Stockom tot Weert.

XXV Aprilis van Weert gefaren by den Commanduir tot Gemmert, Heer (§) van der Ae, wesende swager van Joncker Peter van Steprade. Ende syn strenge Lieffde hefft myn Heren ende my, wesende ses personen ende IIIJ dieneren, guet sier aengedain; den nacht aldair blyvende.

Op den XXVJ Aprilis van Gemmert gereist na Middeler ende sint also den avent tot Nymegen kommen (†).

Op saterdach den XXVIJ is resolvirt, om op morgen,

(*) Omtrent Herman van Lijnden, heer van Rechem (tusschen Luik en Maastricht), een broeder van den meermalen genoemden Robbert van Lijnden, zie men BUTKENS, *Annales de la Maison de Lynden*, p. 287. In 1572 had hij het bevel gekregen over eene compagnie van 300 koppen in het regiment van Maximiliaan van Bossu, bij wiens afwezenheid hij gewoonlijk over het regiment het bevel voerde, en met hetwelk hij tegenwoordig was bij de belegeringen van Mons, Naarden en Haarlem. Ook nam hij deel aan den slag op de Mookerheide tegen Lodewijk van Nassau. In 1576 had de koning aan zijne dappere verdediging van het kasteel te Muiden het behoud te danken van de stad van dien naam.

(§) De voornaam oningevuld.

(†) Datgene, wat nu nog volgt, of het slot van het Verbaal, schijnt Van den Have er bijgevoegd te hebben, opdat dit stuk een afgesloten geheel zoude uitmaken.

sondach den XXVIIJ Aprilis, die Broiderschappen ende Ampten mitten Hopluyden ende Bevelhebberen van diese stat to verhoren laten (*).

Na der Hochmissen (§) sint in die Raitkamer verlesen dat verbael ende degelickse verhandelong van der reise by den Hertoch van Parma int leger ende van oir wederkompst.

Item, eyn missive van den Hertoch van Parma an die Magistraet van Nymegen.

Item, dat Tractait, int leger van Beveren betekent den XV Aprilis 85.

Ende dit gedain synde, hefft myn genedige Heer Claude van Berlaymont, Fryheer tot Hauterpenne, verthoint syner Genaden commission om bystant to doin, to regiren, to defendiren diese stat ende alle anderen, so sich onder die gehorsamheit van Con^{r}. Maj^{t}. begeven willen.

Des hebben die Broiderschappen, Ampten ende Hopluyden den Heer van Hauterpennen ende Deputirden van die Legation vorss. gedanckt, presentierende alle gehorsamheit ende onderdanicheit.

Brief van Parma aan de stad Nijmegen, in het verbaal vermeld.

(Naar het gelijktijdig »translait vuytten franchois".)

Alexander, Prince van Parma ende van Plasence, Lieutenant Gouvernuer ende Capitein Generaell, etc.

Seer lieve ende wel beminde. Den Gedeputierden, die ghij uns gesonden haddet; van hier treckende mit die

(*) Om dit te verstaan, leze men in de hierachter medegedeelde *Aanteekeningen I.* het geschrevene bij 27 April *a.*

(§) (Op zondag 28 April).

conclusie des Tractaitz, soedanich als ghy doir het dobbel, dat sy mit brengen, sien sullet; hebben wy dit schrijvens well mit willen gheven umb u luiden toe verclaren het guet genuegen, dat wy hebben van die goede ende heilsame Resolutie, die ghij desenthalven genomen ende den geluckigen vortganck die Got uns gegeven hefft. U luiden boven dat versekerende, soe well dat d'onderhandlongh des vurss. Tractaitz aengaet, als al het ghene dat uwe welfart is concernirende, gy uns altyt, om tselve toe verstain, soe goedertierende sult vinden, als gij dat solt moghen wenschen. Gelyck wy dan oick niet en twievelen, volgens die guede meinunghe, die u van beghin dairtoe beweeght hefft, off gij sullet in den goeden will volharden, opdat het ghene, dat syne Matt. ende ick dairvan verwachten, van daegh tot daich meer aenwassche, vermeerdere ende, mit sulcke daden als wy verhapen, bewesen sall warden. Diewelcke wy oick by alle moegelicke middelen sullen nhaekommen, soe duck ende mennichmaell wy dies van u versoucht syn, off dat andersins sullen vinden te behoeren tot versekerheit ende rust van die stat ende tot wolstandt derselver. Hiermit biddende Got u, seer lieve ende wel beminde, toe willen nhemen in syn heilige bewairnisse. Ut Beveren, den 17 Aprilis 1585. Onder stondt Alexander ende wat leger F. Garnier.

(*Opschrift:*) Aen unse seer lieve ende beminde, die Burgermeisteren ende Schepen ende Raith der Stat van Nymegen.

I. AANTEEKENINGEN

UIT HET RAADSRESOLUTIEN-BOEK VAN 1585.

26 April. Des avents zijn die Heeren Gesanten van syn Hoecheit aenkommen. (Het gezamenlijk bedrag der reiskosten van dat gezantschap naar Parma beliep, volgens Stadsrekenboek van 1585, fol. 123, 996 Gl. 5 St.)

27 April, a. Der Doctor, Secretarius van sijn G. van Hautepenne, hefft van weghen oirer G. vraghen ende aengeven laten, wanneer die Heeren Gesanten gemeint weren oir rapport toe doen. Waerin accordirt ende sijn Genade ter antwort gesonden: Morgen nae die Hooghmis, waertegens Broederschappen ende Ampten bescheiden sullen warden; met onderdenigh bitt, oir Genade int rapportiren, neffens den Heeren Gesanten, alsdan gelieve present toe wesen.

27 April, b. Sullen toe naemiddach die Eersame van Doesborch, met onsse Gesanten van sijn Hoecheit wedergekommen zijnde, met den wijn vereret warden.

28 April, die Solis. Zijn sijn Genade ter Cameren erschenen om het Verbael ende Rapport der Heeren Gesanten aen toe horen. Ende, nae verlesongh des Verbaels ende reconciliationis articulen, heefft sijn Genade den Raet ende die Gemeijnte (*) aengeven laten durch

(*) *Gemeijnte*, te weten, hare vertegenwoordigers, namelijk de *Broederschappen*, (welke Broederschappen, ten getale van twaalf en uit leeken en geestelijken bestaande, hier ter stede alzoo tot in 1591 eene politieke magt uitoefenden), *en de Ambten* of Gilden; en ook niet alle leden dier Broederschappen en Ambten, maar alleen hunne gezamenlijke overlieden. Deze overlieden, ten getale van twee honderd, maakten met elkander wederom uit het St. Nicolaasgilde, waarvan de Meesters, veelal zes, soms acht in getal, het stads zegel onder hunne bewaring hadden en de raadsvergaderingen moesten bijwonen, om te waken, dat door den Raad niets besloten of ondernomen werd in strijd met de vrijheid der burgers of met de regten en privilegiën van de stad. In twijfelachtige gevallen en in zaken van groot gewigt raadpleegden de Meesters eerst hunne zen-

Lijnden, Gouverneur de Franchemont, dat sijn Hoecheit aen die Mat, onsser allergenedichsten Heeren, die articulen metten ersten sall doen bekrefftighen ende verseghelen laten, willende die met allen vlyt ende trow van punct tot punct alsoe onderhalden hebben, off die overtreders als perturbateurs der gemeijner rusten toe gedencken toe straffen (*).

Daernha heefft sijn Genade die commission des Stathalderampts, in francois geschreven ende met des Mat. seghel bekrefftighet, sijn Genade verleent, per me (§) verlesen laten; weshalven mijn Heeren, met Broderschappen ende Ampten, van syner Genade aengewandte muhe,

ders of deed de Raad voorzigtigheidshalve zulks zelf, die alsdan de Gemeente, dat is dus het geheele St. Nicolaasgilde, ten raadhuize bijeenriep of, naar gelang van omstandigheden, zoo als bij zeer talrijke opkomst, elders, meestal in het refectorium van het Predikheeren-klooster nabij het raadhuis. Regtens was aan de Gemeente of dat gilde slechts ééne bijeenkomst in het jaar op eigen autoriteit, of zonder uitdrukkelijke toestemming van den Raad, vergund, ter verkiezing namelijk van hunne naar beurten aftredende Meesters en van den jaarlijks aftredenden Stadsrentmeester. Ook bezat het St. Nicolaasgilde, doch alleen op die laatstvermelde bijeenkomst, het regt om aan den Raad voorstellen te doen ter bevordering van de algemeene belangen der stad. Die jaarlijksche bijeenkomsten, welke langen tijd boven de Latijnsche school werden gehouden (op wier zolders stads koren bewaard werd), duurden niet zelden drie achtereenvolgende dagen en op dezelve werd, grootendeels ten koste van de stad, zoo wel gegeten als rijkelijk gedronken.

(*) Dit laatste, naar aanleiding van art. 1 aan 't slot, doelde hoofdzakelijk op het gedrag van Sacchini en Schijnck, die beiden, uit veete tegen de Nijmegenaars, nog steeds voort waren gegaan, de rondom de stad en de in de Over-Betuwe liggende dorpen, ofschoon sedert 6 Maart met de stad de Spaansche zijde houdende, op zware contributiën te stellen; Schijnck het allermeest, ten einde, luidens zijne openlijk aan de stad gegevene verklaring, de zeer talrijke (door hem zelven aangeworvene) bezetting van zijne schans van soldij te voorzien.

(§) *per me* — dat is, door den schrijver dier notulen, een der drie Stadssecretarissen.

sorgh ende erlanghte reconciliation onderdenigh bedanckende, heefft een Eerbaer Raet ende die Meijsteren op het aennhemongh des Stathaldersampt oir Genade die hant gegeven.

Na het vertreck der Gemeynte zijn die articuls reconciliationis, in presentie van sijn Genade, des Gouverneurs van Franchimont ende beide Borgermeisteren, per me ter loijven affgelesen.

7 *Mei.* Resolvirt, ahnstondt die Millingsche Schans slichten toe laten (*), met der conditien, dat sijn Genade de facto weder middel sal doen verschaffen, daermet die schans aen het Bergsche Hoofft erovert off tegengeschansset werde, daermet het crichsvolck het utlopen benomen werden moghe (§). Ende hebben ambo Consules dese myner Heeren resolutie aen oir Genade ende den Oversten Schenck mondlick overgebracht, ende is Consul Bemmel met syn Genade ende den Oversten nae der schans gereden om die toe slichten.

[Te regt hadden de Nijmegenaars de slechting van deze schans in hun Traktaat met Parma gestipuleerd, daar dezelve, in vijandelijke handen, volkomen tot het doel kon dienen, tot hetwelk Schijnck ze hoofdzakelijk had doen opwerpen, namelijk om de rivier te sluiten. Hoe kort ze ook bestond, zij had lang genoeg bestaan, om Schijnck; ook reeds door het belang, 't welk men te Nijmegen in hare slechting toonde te stellen; handtaste-

(*) Krachtens art. 18 van het Traktaat, maar nu op kosten van de stad; van daar de bijgevoegde voorwaarde.

(§) In Junij daaraanvolgende werd die schans, gelegen aan den regter oever van den Rijn boven Huissen en dus de Over-Betuwe bedreigende, door Hautepenne stormenderhand ingenomen, BOR, boek XX. bl. 627; den 23 October 1585 heroverd door den graaf van Meurs, BOR, ald. bl. 649; hoogstwaarschijnlijk nog in December van datzelfde jaar andermaal door Hautepenne veroverd, BOR, ald. bl. 651 (waar men, in plaats van *Bommel*, moet lezen *Bemmel*) en in Junij 1586 wederom door Leicesters troepen, aanrukkende, maar te laat, om Grave te ontzetten, BOR, boek XXI. bl. 708; alzoo in een jaar tijds viermaal vermeesterd.

lijk van het groote nut en gewigt te overtuigen, hetwelk hij zich van eene schans, op zoodanig punt gelegen, had voorgesteld. Geen wonder dan óok, dat hij, door die ondervinding voorgelicht, omstreeks een jaar daarna, met goedkeuring van Leicester, de zoo vermaard geworden schans bouwde, die naar hem genoemd werd; en met wier opwerping, even als met de daarstelling van de kortstondige schans te Millingen, hij dezelfde vooral tegen Nijmegen gerigte hoofdbedoeling had: ook nu wederom tegen Nijmegen en de Over-Betuwe, want thans was hij in dienst van de Staten, tot wier zijde hij was overgegaan, dertien dagen na het voor zijne oogen, ten overstaan van Hautepenne, zien slechten der Millingsche schans. Èn door dit overgaan, èn door het bouwen van Schenckenschans werd de haat op nieuw gevoed, die de Nijmegenaars reeds tegen Schijnck koesterden wegens diens te voren gepleegde rooftogten rondom de stad, en nam die later niet weinig toe in felheid, door de herhaalde pogingen van dezen overste om Nijmegen te bemagtigen. Daaraan is het dan ook toe te schrijven, dat, in 1589, de stad, nog niet bevredigd door Schijnck's verdrinken, diens opgevischt lijk, voor zoo veel nog mogelijk was, de strafoefening deed ondergaan, gesteld op het hoog verraad. Ten gevolge van het laken dezer handelwijze door den toenmaligen stadhouder van Gelderland van 's konings zijde, de marquis De Varrabon, werden de vierendeelen van Schijnck's ligchaam en zijn hoofd, na gedurende eenige weinige dagen aan de poorten ten toon gesteld te zijn geweest, in eene kist bij een gelegd en zoo »tot voirder advijs" in den Kroonenburger waltoren geborgen. Gedurende ruim twee jaren bleef die kist, als vergeten, daar staan; tot dat, korte dagen na de inneming van Nijmegen door Maurits, op diens last, het lijk met krijgsmanseer ter aarde werd besteld.]

II. AANTEEKENINGEN

OF EXTRACTEN UIT DE BRIEFWISSELING TUSSCHEN DE STAD EN OTTO HARTIUS.

Uit een brief van de stad aan Hartius, d.d., 20 Julij 1585. (Naar de minute.) Wy en twivelen niet off U W. ende L. sullen wal seer zin verwondert, woe dat die resolutie, by onse Gedeputeerde genomen int affscheiden van den Heren President ende Secretaris tot Beveren, niet eer is ter effect gestelt ende voldaen geweest; niet allein om die gelofte by ons gedaen, dan, voil meer, om niet ondanckbair geacht to werden, ennige erkenteniss ofte beleeftheit tdoen an de goene, dair men so mannichfoldige dienst ende faveur heeft ontfangen. Twelcke dan noch niet en is geschiet durch onse versuymenheit, dan voil meer om die mannigerlei voirgevallene swarigheiden ende onlusten, die ons zedert het wedercomen onser Gedeputeerden; so uth die rebellie ende onversienlicke veranderonge van Marten Schenck, als andere voil meer oirsaicken; overcomen zin, die onss dese overleden drie maenden endo noch tegenwoirdelicken alle goede middelen in desen benomen hebben ende alnoch benemende sin om tkonnen respirieren, eens. Anderdeels, hebben wy oick die genomene resolutie van desen mitten Meisteren van Sunter Nicolaes (*) alhijr niet eer konnen to wercke stellen, overmitz die mannigerhande periculen der wegen, die ons noch lestlick (§) veroirsaict heeft onse wissel op Luydick to maeken, dair wy nochtans liever gesien hadden, dat men die bekers, ter ehre van dese stadt, hyr hed doen maicken. So ist, dat wij an Derick van Haeften, onsen mitburger, itz tot Luydick tegenwoerdich, bestelt hebben (als het

(*) Wier toestemming om dergelijke buitengewone geschenken te geven, als waarvan hier de rede is, vereischt werd, en welke die op den 3 Julij te voren dan ook verleend hadden.

(§) *noch lestlick* — ten laatste nog, eindelijk nog.

blict bij die copie dess wisselbrieffs hierinne verwairt, die zin broder Peter van Haeften an hem iss addressierende), dat hie an u W. ende L., ofte derselver commissie ende lasthebbende, tellen ende leveren sall die summe van 1200 Carolusgulden, om to emploieren: 500 gl. tot twe bekers voir den Heren President Rychardot; vierhondert gl. an twee beckers voir u W. ende L.; ende die resterende drie hondert gl. an twe bekers voir den Heren Secretaris Garnier; met sonderlinge begeren, dat u W. ende L. al sulke verheven bekers, mitter Stadt wapen verchiert, kopen of maicken tlaten, bestellen willen, dairmede deser Stadtz ehre genoichsam mochte verwairt werden; onder ende by annex onser presentation, dat, die passagien vrijer zijnde (als wy durch die reductie van Antwerpen cortz tsullen geschien gantzlick verhopen), wij onss vorder bewisen sullen, dat men erkennen werdt, alle bewesen diensten ende faveuren den ondanckbaren niet tsullen geschiet zin.

Uit een brief van Hartius aan de stad, d.d. 17 Aug. 1585 (*). Voer soo vele als aengaet de begiftinge van de Heeren den President ende den voerss. Secretaris (§), hebbe ick de excusatie gedaen in der bester formen, ende nyettemin hun aengeseght tgene U E. ende L. hun hadde toegevueght ende, by brieven aen my gescreven, noch presenteerden te doen in erkentenisse van hunnen dienst ende faveur, so geringe (†) de passaigen van Antwerpen souden open ende vryer zyn. Waervan zy der Stadt hebben grootelycken bedanct, ende hun wederom aengebo-

(*) In dezen brief deelt hij de tijding mede: »op gisteren is gesloten, ende op heden geteekent, het tractaat van Antwerpen", terwijl hij in eenen lateren brief van den 26 Augustus uit Antwerpen schrijft: »morgen sal wesen d' incompste van zijne Hoocheyt binnen deser stadt", er iets verder op latende volgen: » d'incompste van Zijne Hoecheyt is tot op morgen vuytgestelt geweest, vuyt dien dat alsdan is den jaerdach zynder gebeurten."

(§) Te weten, Garnier.

(†) *so geringe* — zoodra.

den, wes zy tot dienst, eer ende welvaert van der stadt ende burgeren cunnen gedoen, dat zy d'occasie nyet en sullen laten voerbygaen. Soo oyck insgelicx U E. ende L. ick grootelyck bedancke van tgene mij, voer mynen dienst ende assistentie int tracteren van der reconciliatie der Stadt, is toegevuecht in de twelff hondert gulden, vuyt saecke van de welcke ick my houde grootelyck aen U E. ende L. verobligeert. Ick en hebbe de pennongen noch nyet cunnen overcrygen met wissel, maer tot Luydick doen tellen in handen van volck van mynder kennissen; hopende, soo geringe Antwerpen sal open syn, goet middel te vinden totten wissel, hoewel tselve nyet en sal cunnen syn sonder verlies, midts (*) dat het gelt tot Antwerpen nergerincx naer soo hooge en gaet als tot Luydick. Hebbende nyettemin doen maecken sekere schoone vergulde coppen, ende seker servitie van silverwerck, als te weten, lampet, pot, kandeleers, soutvaten, telleuren, schotelen ende andere toebehoirten, al in een oft in malcanderen sluytende, ende op elck stuck de wapene van der stadt, dwelck luttel meer dan vyff hondert gulden costen sall (§), daeraff ick wel wete, dat de stadt dancke hebben sal ende dicmael vermaent (†) worden. Sulcx, dat de eere in alle manieren wel sal bewaert syn, indien U E. ende L., naer de openinge van de passaigen op Antwerpen, dairtoe noch senden eenighen sunderlingen (**) Rintschen wyn, gelyck de Stadt van Maestricht, Roeremonde ende andere onlancx hebben gedaen.

[Die wijn bleef dan ook niet achterwege; en dat men vooraf deszelfs deugdzaamheid naar eisch onderzocht, kan blijken uit de volgende Raadsresolutie van 2 October 1585:

(*) *midts* — aangezien, vermits.

(§) Dit servies schijnt dus voor Richardot bestemd geweest te zijn, in plaats van de aanvankelijk door de stad hem toegedachte groote bekers.

(†) *vermaent* — herdacht.

(**) *sunderlingen* — bijzonder goeden.

»Moldyck, Kuyver, Raetzfrunden, Zeller ende Berck (*) gedeputiert, een stuck deelwyns tcopen om tselve na Antwerpen tseinden ende den Heren President Richardot, den Secretarium Garnier ende Mr. Otten die Hairt dairmede to verehren.”]

Uit een brief van Hartius aan de stad, d.d. 23 Aug. 1585 uit Antwerpen. Daer is goeden hope van accort van Hollant ende Zeelant ende vele luyden van eere ende qualiteyt aerbeyden daertoe.

(*) Meesters van het St. Nicolaasgilde.

AANMANINGSBRIEVEN,

OM TOT SPANJE TERUG TE KEEREN, GERIGT AAN DE STAD NIJMEGEN, IN HET LAATST VAN 1584 EN IN HET BEGIN VAN 1585;

MEDEGEDEELD DOOR

P. C. G. GUYOT.

Vijf zoodanige brieven ontving de stad: 1.) van den Overste in Spaansche dienst Camillo Sacchini, d. d. 22 Nov. 1584, n. s.; 2.) van de stad 's Hertogenbosch, d. d. 22 Dec. 1584, o. s.; 3.) van Parma, d. d. 4 Januarij 1585, n. s.; 4.) van Hautepenne, d. d. 30 Januarij 1585, n. s. en 5.) nog een van Hautepenne, d. d. 13 Febr. 1585, n. s. Alleen de twee eerste, waarvan inzonderheid die van de stad 's Hertogenbosch belangrijk mag genoemd worden, zijn nog op het Nijmeegsch archief aanwezig en worden hier medegedeeld. Van de overige drie vond ik gewag gemaakt in de Raadsresolutiën-boeken van dien tijd. Alles, wat deze boeken omtrent die vijf brieven behelzen, volgt mede, dewijl daaruit blijkt, hetgeen tot dus verre nergens vermeld staat, dat het deze vijf brieven waren, en meer bepaaldelijk de laatstontvangene, die van Hautepenne, d. d. 13 Febr. 1585, n. s., welke de gemoederen der R. K. ingezetenen in beweging hadden gebragt. Dit was in zulk eene mate het geval, dat de, uit zon en van elders, bekende maat-

regelen, door den graaf van Meurs genomen en nog verder beraamd, om de ontstane beroerten te stillen en te bedwingen, juist de tegenovergestelde uitwerking konden of vermogten te weeg brengen; waarvan, bij het aankleven door de meerderheid der bevolking van de R. K. godsdienst en bij de, toen en later nog, door zoo vele Gereformeerden erkende wettigheid van Filips regten, de gebeurtenis van 6 Maart, of het kiezen door de stad van de Spaansche zijde, het natuurlijk eindgevolg was.

Ofschoon de schrijvers van die beide bewaard gebleven brieven zeer goed zullen hebben geweten, welke godsdienst die der meerderheid binnen Nijmegen was en dat onder de Gereformeerden zich nog een aantal koningsgezinden bevonden, verdient het echter opmerking, dat zij het punt van de godsdienst, bij name althans, zoo geheel en al onaangeroerd lieten en dat de stad 's Hertogenbosch, van het ongerijf sprekende, 't welk de binnenlandsche oorlog ook haar berokkent, des niettegenstaande daaruit aanleiding neemt om te zeggen, dat is, om als drangreden op te geven van tot Spanje terug te keeren: »midler tijt nijettemin gevoelende eene sonderlinghe gerosticheijt van herten, midts (*) dat wij ons bevijndende sijn: gestelt ende versekert in onsen oprechten ende wettigen staet.".

Brief van Camillo Sacchini (§) *van 22 November 1584 n. s. aan de regering der stad Nijmegen.*

Edele, erentveste, eirsame, wijse ende voirsichtige goide vrunden van den Magistraet ende der geheeler

(*) *midts* — vermits, aangezien.

(§) Van dezen Italiaan in Spaansche dienst is hier vóór op bl. 191 reeds met een woord gesproken.

gemeinten der Stat van Nijmegen. Wiewail dattet schijnen soll, dat ich, durch den edt den ick sijne Matt. van Hispanien gedain hebbe, sijn soll uwer L. ende Erss., int particulier ende generall, ein viandt absolut, haldende in diese negste frontiervestong bij U L. ende Erss. siner Matts. garnison; soe kan ich nochtans niet onderlaten idt wederspuel in lofwerdiger fuegen voirtoedragen. Ende is deser gestalt wairhefftich, dat ick voirlangs (gehoirt hebbende ende verstainde die grote getrouwicheit, hoge diensten ende goetwillige onderdanicheit, die sijne Hoechstberompte Matt. voir ende in aenfanck deser Troublen van die Stat Nijmegen ontfangen ende genaten hefft (*)) altit hebbe geneicht gewest (gelick metten effect kan [worden dociert) tot die conservation eijner soe herlicker Stat en Borgerschap, als aldair is, overmets eijne generale fruntliche verswoeninge ain sine Matt. Demnae segge frijlick, dat ich postponiere den artickell des crichs, ende bin geheelicken ontslaten, resolviert ende broderlich geneicht, niet alleen nu dan voir etlick geleden tit, uwer L. ende Erss. generalicken toe procurirren eijne vruntlicke verswoeninge, die mildelicke genade van sijne Matt. ende eijnen Ewigen Freden met dieselve; met vergetenisse, van nu ende ten Ewigen dagen, van alles, wes tot noch toe quallicken moch toe gepassiert sin; ende dat met alle lydelicke, dochtelicke ende behoirlicke articulen ende conditiën, tot erhaldong, irstlick, der geheeler gemeinten oire, voir ontallicken jairen walhergebrachte, Privilegiën, Plebiciten, Statuten, gewointen ende gerechticheiten, jae, eijnes ideren leven, ehren ende goederen, roerende ende onroerende; sonder langer sich toe erhalden in den grouwelicken gefaer,

(*) In 1566 namelijk hadden de Roomschgezinden den predikant Ludovicus Ornaeus uit de stad verjaagd, nadat hij gedurende drie weken in een daartoe afgestaan kerkgebouw had gepredikt. Ter zake van dit verjagen en alzoo van het handhaven der R. K. godsdienst, gaf Filips II, bij eenen afzonderlijken aan de stad gerigten brief, haar zijn bijzonder genoegen te kennen, daarbij, mede in dat opzigt, hare getrouwheid aan hem roemende.

onrost ende onversekert van tghone voirss., ende dat zij daertoe dagelicx hebben toe verwachten den eisselicken overfall des crichs ende der soldaten, die sijne Ma^tt. U L. ende Erss. lichtelick kan ende mach toefoegen, sonder datt dieselve (nae mijnnen beduncken) ennig vasten onderstant ende ontsett verseckert sijn; ende, dairnae, Hochste ongenade, Eigendom ende grote beswairnissen van licenten ende imposten sich hebben toe besorgen, met voil meer andere betrachtelicke inconvenienten, etc. Also hebbe ick mij, van uwer L. ende Erss. wegen, rijpelick bedacht, dat dieselve sich hierin niet hebben ennichsins toe bedencken; want U L. ende Erss. niet alleen Exemplen van Steden, grote ende clein, dan van Provinciën hebben, die sich, middelst alsulcke erhalsame, vruntliche Reconciliation, wederom in die genade ende gehoirsamheit van sijnne Matt. gestalt hebben, ende dairin vastelicken manuteniert oder gehanthaft sin ende werden. Noch dairenboven; dat u L. ende Erss. sich metter ganser gemeinten oick solden mogen bosweren, dat dieselve met dese particuliere, hochnoedichte ende verhapen verswoninge bliven solden roonssom in den viandt sitten, is min beduncken, dat dit wennich swaricheits in hefft, want, verseckert sinde van die genade ende beschutzong siner Matt., erachte, dat wail balt andere steden, met fruntschappen ofte derselver gewalt, reduciert wesen sullen tot u L. ende Erss. geheeler ontlastingen. Demnae bitte ganss fruntelick, dat u L. ende Erss. alle jalousie, wantrouwicheit ende quade suspicien uithdoin ende gehelicken toe rug stellen; vastelick vertrouwende, dat ick dese saick in maiten voirss. van harten in aller oprechticheit meijne. Bijn oick dairtoe voir eijnen geruijmen tijt bij die f. durchluchticheit des Heren Princen toe Parma, Lieutenant Gouverneur ende Capitein general over dese siner Matt. Erffnederlanden, verordonniert, committiert ende auctoriseert; mij geheelicken erbiedende ende presentierende, als ein tegenneichter Intercesseur ende middelar, mij hierin toe gebruicken als voirss.; vruntlick vermanende, dat u L. ende Erss. oir eigen best,

verseckernis, walfart ende ontwiffelhaftige conservation met rijpen hoechnodigen ende wallbedachten raede behartzigen, consideriren, naetrachten ende blijdelicken amplectieren, ende dese mijnne toegeneichte ende waere, dochtelicke admonition, gonst ende affectie in genen deel van die hant en slaen, dan mij met eijnnen goide schriftelicke antwort bejegenen. Om dan voirttoschrijen tot muntlicke communicatie (sonder dewelcke dit niet kan effectuirt warden) bin willich ende toe freden, dat ennige personnen uijth u L. ende Erss. stats middel sich bij mij foegen, den ich, in oere platz, nae qualiteit ende gelegentheit, gisselers willich sie toe geven [tot] u L. ende Erss. verseckernisse; in welcker toesamencompst vorts sich finden sall alles, wes tot promotion, forderong ende voleindong eijnes soe Gotlicken wercks ende goetwillige verswoninge nodich, dienlick ende forderlich wesen sall, dairtoe ick die rest remittiere. Gebiedende mij fruntlick in dese gelegentheit tot u L. ende Erss., bevele dieselve den Almechtigen. Datum Middelair, den XXIJen November 1584.

(*) Srie vostre bien bon amys et frer,
Camillo Sacchini,
Governator di Midilar.

(*Opschrift:*) Den Edelen, Erentvesten, Eirsamen, Wijsen ende voirsichtigen Borgermeisteren, Schepen ende Raedt, meisteren van sinter Claesgilde ende vorts der geheeler gemeinten der Stat van Nijmegen, mijnen goeden vrunden.

(*) Vóór *Srie* staat een woord, hetwelk onleesbaar is. *Srie.* — *Midilar* is door den onderteekenaar geschreven.

Brief van den Magistraat en den Raad der stad 's Hertogenbosch van 22 December 1584 o. s. aan de regering der stad Nijmegen (*).

Eerwerdige, edele, zeer wijse, vorsiennige Heeren ende goede Vrienden. Wij en connen nijet gelaten onsen goeden wille; die wij altijts gedraigen hebben, om met onsen medelantsaten alle behoorlijcke vrientschap, eenicheijt ende verstant te onderhouden; ten lesten tegens uwer E. ende L. (onsen naebijgelegenen gebueren) eens vuijt te gheven ende te verclairen, hopende tselve oick int beste sullen nemen. Ons oick des te meer verstoutende nu, in desen tegenwoirdigen tijt, dat men dagelijcx merckende is meer onderganks dan aenwassinge van den misverstanden, die so grootelix gedreven sijn geweest. Ende en is ons voirnemen nijet, uwer E. ende L. voor te brenghen eenighe groote ende lange, diep-gehaelde onse vermaningen ende onderrichtinghen; want wij uwe eijghen wijsheijt, redelijcheijt ende vernufticheijt achten genochsam, om alle gelegentheijden wel ende rijpelijck te connen insien ende oirdeelen; dan willen alleenlijck onse grondhertelijcke bede ende ennich cleijn goetverduncken derselver bij desen aendienende zijn, streckende, ten eijnde dat wij, met malcanderen, wederomme in den wech van ruste ende vreede mochten geraicken ende vergaederen.

Onder alle middelen, dewelcke tot noch toe voirgeweijndt ende besocht sijn geweest, ende deghene die men noch voorts te werck soude mogen stellen, moet men warachtelijck met redenen ende proeve belijden (ten sij dat men gantschelijck inne moetwillighe blijntheijt soude

(*) Een duplicaat van dezen brief was gerigt aan de burgers en inwoners dier stad. Ofschoon dit mede in handen der regering geraakte, droegen evenwel de ingezetenen kennis van deszelfs hoofdinhoud, waarschijnlijk op dezelfde wijze, als waarop zij bekend werden met den inhoud van Camillo's brief: zie hier achter, de eerste aanteekening uit het Raadsresolutiën-boek van 1584.

willen verhardden) dat het eenich beste middel gelegen is in de wederkeeringe onder de wettelijcke onderdanicheijt van onsen natuerlijcken Lantvorst ende Heere; onder den welcken dese Nederlanden, bij voirleden tijden, voor de oprijsinge der vermaledijde beroerten, in soo geluckigen ende voirspoedigen staet geweest sijn, als bij sijne van hooghe gedachtenisse alle vooranderen van gelijcken geschiet is. Mede oick overdenckende, dat deghene wel moeten met verdwaelde oirsaicken bewogen sijn, ende buijten alle redenen verdoilt, dewelcke, met eene onwinbaere verstijftheijt van gemoeijt (medebrengende soo vuijterlijcke bederffenisse van den Landen) willen blijven tegenhoudende, om hen te begheven onder onsen tegenwoirdigen Coninck; wijens gebenedijdinge van Godt Almachtich in vermogentheijt, victorieusheijt en dairtoe natuerlijcke goedertierenheijt in de werelt huijdensdaighs wel is de aldermeeste, ende wairtegens men tot noch toe met egeenderhande voorstellingen nijet anders en heeft connen gevoirderen dan (Godt betert) de Landen int gemeijne ende int besundere eijntelijck te brengen op het hoochste van alle ellendicheijt ende sorchelijcheijt. Waerinne nochtans de sachtmoedicheijt van Sijne Ma^tt. soo groot is, dat alle deghene, oprechtelijck sijne versoeninge aensoeckende, worden ontfangen in alle genade ende alle condiciën, die in redenen ende billicheijt souden mogen gefundeert zijn: quijtscheldende ende verghevende alle misdragingen, veranderingen, versaeckingen, eenichsins geschiet wesende. Soe dat het is grootelijck te verwonderen, dat alnoch ijemant mach gesint blijven in de verwerringe, allendicheijt ende vuijterlicheijt van den orloghe ende in de sorchlijcke wijsmakinge ende toeradinge ende opstoickinge van denghenen, die; alleenlijck mette woirden, de welvaert, de privilegiën ende de vrijicheijt van den Vaderlande dierbaer houdende; metten wercken, anders nijet en doen volgen ende vuijt en richten, dan de geheele onderbrenginge desselven; behoudelijck, dat sij, midlertijt, heur selven groot ende machtich maicken met hennen aenhangeren bij de benautheijt ende qualijck-

vaert, schade ende bederffenisse van de gemeijnten, soo in steden als ten platten landen: In der vueghen, dat sijluijden warachtelijck den name, van selffs te sijn den gemeijnen vijandt van den vaderlande (dijen sij nochtans op anderen willen legghen ende eijghen maicken), wel behoirden te vueren; Met eene sonderlinge hoochachtinghe van tghene, dat Sijne Mat. van zijnder zijde den Landen genoch heeft gethoont gehadt, ende; insonderheijt nadien dat de strengicheijt van sommighen geruijmpt wesende, ende Sijne Mat. volcomelijcken ende beter dan te voirens van alle de saicken van den Landen bericht sijnde; Sij anders nijet gesocht en heeft dan die voirss. Landen met alle soeticheijt te handelen; alsoo men, dien volgende, gesien heeft het werkelijck vertreck van alle vreemdelingen, tot verscheijden reijsen, vuijt allen steden, sterckten en allen desen Landen; dairbij hen selffs volcomen meesters maickende van henne eijgene welvairt in alle eerlijcke ende wittige vrijicheijt ende gerechticheijt, soo vele ende meer als eenige sijne voirouderen hennen ondersaten toegegeven hebben gehadt; wairover genoch kennelijcken is, wat dairnae gehandelt is geweest om zijne Mat. te loonen ende den staet van den Landen te richten in behoirlijcke gedaente volgende den privilegiën ende oude hercommen derselver, ende gelijck ondersaten schuldich ende gehouden zijn hun te vuegen ende te doene.

Aengemerckt dairomme de rechtverdicheijt, ende oick de nootelicheijt, omme te wederkeeren tot versoeninge ende vereeniginge met zijne voorss. Mat., onsen aldergenadichsten Prince ende Heere, verhopen, ende dairtoe bidden, dat uw E. ende L. nijet en willen blijven de leste om sulx te doene, mair behalen eenen tijdelijcken, goeden prijs ende danck, sonder te vertoeven tot dat men vuijterlijcken nijet beters en mach. Ende alsoo beherttende ende gadeslaende, nijet alleene uwe eigene beste salicheijt ende voirdeel uwer Stadt, mair oick van den geheelen Lande ende Hertochdomme van Geldre, dairaff uwe E. ende L. soo principalen Lithmate sijn, gemerckt dat doir uwen lofflijcken voirganck ontwijfelijcken meer an-

dere zullen volgen ende henluijden vuegen van gelijcken te doene: Dairbij vuijtsluijtende d'oorsaicke van de overvallinge ende bederffenisse, anderssins geschapen sijnde den Lande te overcommen, gelijck men huijdensdaichs, ter eenre plaitssen voor ende ter anderen nae, den utersten noot wel siet sijnen keer nemen, hoewel nochtans dat midlertijt bijnae een ijegelijck met ijdele utghevingen ende voirnemingen betoovert blijft, ende dat sonderlinge doir het toedoen ende loose trecken van denghenen die metten oirloge vermaeckt sijn, ende voorts wijens voordeel gelegen is, dat haire naebueren hen mogen dienen ende strecken tot hen bolwerck ende voirschantze.

Ende sal oversulx van noode wesen ut den wege ende ter zijden te setten alsulcke beletselen, die bij den peijsvijanden gemeijnlicken voorgeworpen worden, wairaff eene principale is de wantrouwe opte onderhoudenisse van allen Tractaten ende geloiften, dewelcke men met sijne Mat. soude mogen aengaen. Wairtegens nochtans alle de werelt genoch gesien ende gehoort heeft gehadt de heerlijcke versekerheijt, die deselve Mat. t' anderen tijden bij de voorss. uttocht gedaen heeft gehadt int gemeijne, ende den Landen gonnende geweest is; ende dat tegenwoirdelijck, int bijsondere, de Landen ende Steden, die met Sijne Mat. voirss. goetwillichlijck vereenicht zijn, over egeene inbreekinge hun en sijn beclaigende, mair hennen staet wel geluckich ende versekert zijn achtende. Ende, onder andere mede, connen wij van Shertogenbossche uwer E. ende L. wel betuijgen, dat wij ons geheelicken wel betrouwen op de geloiften van Sijne Mat., alhoewel dat, voir den tegenwoirdigen tijt, wij sekere beswairnissen mogen sijn lijdende, toecomende alleenlijcken doir de gewichticheijt ende nootsaicke van den inwendigen oirloge, wijens tempeest ende gemeijne plage nijet te ontgaen en is, mair een ijegelijc wel groffelijc moet deelachtich wordden; midler tijt nijettemin gevoelende eene sonderlinghe gerosticheijt van herten, midts dat wij ons bevijndende sijn: gestelt ende versekert in onsen oprechten ende wettigen staet.

Voirts, alsoo sekere andere vervreemdinge gemaict soude mogen worden opte verbijntenisse van de generaliteijt ende vereeniginge der vereenichde Landen ende Steden, sullen uw E. ende L. mogen overpeijnsen den oprechten gront der voorss. generaliteijt ende vereeniginge; wairop dat deselve verbijntenissen ende geloiften ierstlijck aengeleeght sijn geweest; ende wat gedaente deselve alsdoen gehadt hebben; ende off zij aen uwer zijde naderhant nijet geheelijcken hair behoirlijck ende natuerlic wesen verloren en hebben bij inbrekinge van de heerlijcste ende principaelste poincten, die men met malcanderen gecompromitteert, geloeft ende gesworen hadde. Wairnae, onwittelijck ende bedwanckelijck, ingedrongen is seker andre voirtstel van Unie, wairane egeene redelijcke liedens verbonden en behoiren te blijven, midts dat deselve geheelijck ende naectelijck wederstrijdt ende onbehoirlijcken affbroick doet der ierster wettige redenen ende geloiften. Latende oick allen welgeboren hertten te bedencken, met wat volcomenheijt van gemeijnen vrijen wille ende behoirlijcke beleijdinge van saicken daerinne toegegaen is geweest; dwelck oick een oirsaicke geweest is, dat de Landen van Arthoijs, Henegouwe ende diergelijcke, ende oick de Stadt van Shertogenbossche, willende stantaftich blijven bij de wettige ende oprechte gedaente van de generaliteijt ende hare Unie, met de hooge protestatiën daerinne begrepen, geoirsaict sijn geweest hun te scheijden van denghenen, die den bandt derselver waren, van hennentweghen, ontrouwelijcken breeckende ende te nijet maickende.

Totte wederaenveerdinge van welcken iersten eedt ende de schuldige verbijntenisse tot zijnen natuerlijcken Lantsheere ende Prince (ontwijffelijcken overwegende alle andere ingedrongene ende onbehoirlicke voirtstellen) wij Uwen E. ende L. bij desen vuijt gantscher hertten sijn aensoeckende, ende dairneffens (soo voorss. is) biddende, te willen, sonder lange utstellinge, behertten ende aennemen de vereeninge ende peijsselijcke versoeninghe met sijne voorss. Mat.; wel betrouwende, dat alle tgene Uw E.

ende L., van wegen derselver, doir sijnen Gouverneur generael den Prince van Parme etc. (wijens seer hooge vromicheijt soo wijdt vermaert ende beproeft is) geloift ende toegeseecht sal mogen wordden, oick onverbreeckelicken ende vastelijcken gehouden ende volbracht wordden zall. Ende soo verre wij uw E. ende L. erghens inne dienst, vrientschap, ofte onderstant sullen mogen doen, sullen ons gantsch grond-hertlijcken nae allen onsen vermogen bereedt vijnden, om onsen Lieven Medelantsaten ende gebueren allessins te belijeven ende dienstich te sijn; anderwerff biddende, dese onse scrijven int beste te willen nemen, hercommende vuijt ganschen goeden oprechten wille ende vrientschappe, diewelcke wij tot Uwen E. ende L. draigende zijn; hiermede ons in de goede gracie derselver gebiedende, ende biddende Godt almachtich, eerwerdige, edele, zeer wijse ende voirsiennige Heeren ende goede vrienden, uwe E. te hebben in sijn heilige hoede ende te verleenen wijsheijt ende rijpicheijt van raide totten meesten welvairt ende salicheijt uwer goeder Stadt ende den gemeijnen Lande. Vuijt Shertogenbossche, den XXIJen Decembris anno 1584.

Die alle Uwer E. ende L. goede vrienden ende nagebueren,
De Magistraet ende Raidt der Stadt van Shertogenbossche,

R. Loekemans (*).

(*Opschrift:*) Den eerwerdigen, edelen, wijsen ende seer voirsichtigen Heeren Borchgraeff, Burgemeesteren, Schepenen ende Rait der Stadt Nijemeghen.

(*) Roelof Loekemans was, te dier tijd, zoo als de heer C. R. HERMANS de vriendelijkheid gehad heeft mij mede te deelen, Pensionaris der stad 's Hertogenbosch.

AANTEEKENINGEN.

Raadsresolutiën-boek van 1584, 17 Nov., o. s. Die Gemeijnte (*); op die aengekomme Camillo Gouverneurs op Middelar, soe aen particulire Borgeren als aen beide Borgermeistere in duijtsch ende een in francois geschreve brijven aen toe horen, ende, enighe nodighe saecken, als van servisgelt, borgermonsterongh ende die lege statmuijren met stacketten oder haspels toe versorghen (§), wegen ende middelen toe wisen; zijn comparirt, ende, nae verlesongh een der brijven ende het aengeven voirschreven, om daerop toe consuliren in die Caelkamer vertoghen wesende, hebben die Meisteren van Sunter Claes bij oir doen forderen ende door denselven voirdragen laten, wat Mijne Heeren gemeijnt zijn toe doen op den aengeboden Vreedhandel van Camillo nu gepresentijrt.

Waerop beide Borgermeisteren bij die Gemeijnte erschenen, verklarende, een Eerbaer Raet niet lievers toe sollen beleven dan eenen gemeijnen, bestendighen ende Gotsalighen Vreden toe moghen erlanghen. Doch al waert, dat ons eene paijs gepresentirt offte aengebode wurde, soe sol onsse Statt int particulier, sonder gemeijne consent der geünijrter Provinciën, die doch niet aennemen kunnen, off daervan allen onheijl, viantschap, confiscatie van onsser buijtenliggende Borghergoederen ende andersins alsdan toe verwachten. Ende off oick schoon onsse Statt enighe paijs sowde moghen aengelanght warden, sol een Eerbaer Raet doch sulcken onderhandeler, als dese Camillo ijs, geensins daerin toe gebruijcken offte respectiren willen, voel wenigher aen hem op sijne over-

(*) Wat men onder Gemeente en Meesters van het St. Nicolaasgilde bepaaldelijk te verstaan hebbe, is hier vóór op bl. 216 en 217 reeds gezegd.

(§) In deze laatste behoefte werd, maar eerst na het overgaan van de stad tot de Spaansche zijde, naar eisch voorzien, door daartoe de palissaden te bezigen, afkomstig van de Millingsche schans, wier slechting bij art. 18 van het Traktaat met Parma bedongen was geworden.

gesonde paijsbrieven antworden off aen hem toe schrijven gemeijnt to zijn (*).

Raadsresolutiën-boek van 1585, 6 Januarij, o. s. Die Borgermeister Kelffken heeft voirgedraghen, woe dat gisteren tuschen XI ende XII uhren die Borchgreeff Heer tot Ohij (§) syn L. eenen brief overantwort, welcks opschrifft aen sijn E. L. was haldende; ende, het omschrifft affgedaen, bevonden tgeschrifft aen den Werdighen Edelen Wijsen ende seer Voirsichtighen Heeren Borchgreeff, Borgermeisteren, Schepenen ende Raet der stat Nijemegen, met der statt van Shartogenbosch segel beseghelt.

Waerop dije Heer van Ohij comparirt. Ende dije huijsman, wesende Johan Thonissen van Lhoer (†), die den brieff sijn E. L. ghisteren overlevert — derhalven in Emaus (**) gesat zijnde — examenirt, die verklaert denselven brieff een donderdach van den Capiteijn op thuijs toe Ballegoij (§§) ontfanghen toe hebben, als hij daer gebaed was om toe kommen peonijren.

Ende die Borchgreff, verklaerende dienthalven; om sich van enighe qwade suspicie, die daerut sol mogen ontstaen, toe purgiren; gemeijnt toe zijn bij oir Genade den Heren Stathalder (††) op Arnhem toe willen verreisen, is resolviert: die Missive original den Borggreff met toe geven, om, nae vertoeninghe aen oire G., dijeselve weder toe brenghen, met onderdenigh schrifftelick versoeck aen oire G., in alle disordre des chrieghs ende arresten op onsser

(*) Men verafschuwde dien overste wegens zijne wreedheid nog meer of eerder dan men hem minachtte, waartoe voor het overige ook redenen kunnen hebben bestaan. En die afschuw was in Junij te voren ten top gestegem, toen men in de stad het berigt had ontvangen: »Unser mitburger Jacob Veltijens iss tho Middelar, buiten recht off redenn, onnoesell unnd maerdadich umbgebracht."

(§) Ooij. (†) Leur bij Batenburg.

(**) De naam der gevangenis, waarschijnlijk naar eenen steen in den gevel, voorstellende de Emausgangers.

(§§) Op twee uren afstand van Nijmegen.

(††) De graaf van Meurs en Nieuwenaar.

Borger goederen, alom toe Graeff en Gorinchem gedaen, in tijts die genedige versehongh toe doen; den huijsman tot die wederkoemst des Borchgreven aen toe halden laten, ende, int particulier, geen antwort op den brieff toe schrijven, om alle qwade consequentiën, die die vijant daer met gewinnen sol, aen onsse stat toe vermijden.

Idem, *13 Januarij*, *o. s.* Johan Thonissen, den brieff van Shartogenbosch hier aen den Borggreff Heren tot Ohij gebracht ende derhalven gefencklick ingethogen gewest zijnde, is relaxirt worden.

Idem, *22 Januarij*, *o. s.* Also een Trompetter van Shertogenbosch vur der Heselpaertten alhier angekommen mit brieven; van den Prince van Parma, ut Beveren in Vlandren geschreven, datirtt den IIIJ Januarij 1585, unnd van den Heer van Houttepennen ut Shertzogenbosch vann data denn naestlesten Januarij, stylo novo; iss guitt gefundenn den trompetter durch die Hellebardiers (*) inthohalenn unnd vur een Erb. Rhaett kommen tho latenn. Twelck geschiett, hefft hij sijne brieven overantwortt, die in presentie des Hern vann Oij Burchgreffs und des Amptmans Lijnden (§) verlesenn wordenn, inhaltts, umb mit Kon Ma[tt]. van Hispanien, als deser Landen naturlicken Prince unnd Heer, tho reconcilieren.

Darup resolviertt, den Trompetter in Emaus tho setten, etenn unnd drincken tho geven, unnd strax nha den middach hem sijns weges tho laten passirenn mit alsulcker mondtbötschap: datt dese sake der statt Nijmegen

(*) Met hellebaarden gewapende mannen, aangesteld ter bediening en eerebegeleiding en, des noods, ter verdediging van de burgemeesters; thans de stadsboden, welke echter door de ingezetenen nog altijd de *hellebardiers* worden genoemd.

(§) Karel van Lijnden, ambtman van Over-Betuwe; zie omtrent hem deze *Bijdragen*, deel V bl. 175. Zoo wel als hij, was ook de burggraaf, de heer van Ooij, Spaanschgezind, alsmede de rigter Warner van Lennep en zes R. K. leden of het vierde gedeelte van den raad, welke laatste dan ook op 6 Maart door de Gemeente tot leden van den nieuwen raad herkozen werden.

int particulier niett concerniertt, als wesende unijrt mitt die alinge Landtschap unnd d'andere Provinciën; dan, overmits unlangs een Landtdach vuerhanden iss, sal men alssdann dese sake unnd die brieven der alinger Landtschap vuerdragen, mitt S. G. sampt anwesende Ridderschappenn unnd Stedegesandten desen aengaende communiciren unnd darin handlen nha behoer, oder, up behagenn der Landtschap, een behoerlick wederbeschrieven antwortt doenn ferdigen.

Die Meisteren hebben sich verclaertt unnd mit die resolutie eines Erb. Rhats conformiertt, utgenommen datt sij guitt finden, die vurss. meinungh schrifftlick overthoschikken, twelck Senatus niet guitt gefunden. Doch hebben die Meisteren endtlick oehrer meinungh affstandt gedaen, mit dem vuerbehaltt, dat men die sake up den naestanstaenden Landtdach proponiren sall.

Idem, 4 *Februarij*, *o. s.* Angekommen unnd verlesenn brieven van den viandtt, bij den Heer van Houtepenne utt Shertogenbosch den 13 Februarij stylo novo geschreven, verscheidentlick, ahn die Hern Burgermeisteren, ahn die Burgerhopluidenn unnd bevelhebberen, unnd ahn die Meisteren van Broderschappen unnd Ampten, inhaldts, umb mitt den Koningh vann Hispanien tho reconcilieren, etc.

Iss guitt gefunden, strax Bruderschappen unnd Ampten tho doenn bescheiden umb morgen tho negen uhren alhier tho kommen unnd die brieven tho hoeren. Unnd iss, nha langhwielige communicatie unnd pro ende contra gefallene stemmen, endtlick resolviertt den trompetter hier tho halden (*).

Idem, 5 *Februarij*, *o. s.* Alse gisterenn een Trompetter van Shertzogenbosch alhier angekommen mitt brieven

(*) Dat is, tot dat beslist zou zijn, met welk antwoord men hem terug zou zenden en gansch niet als een gevangen man, blijkens de getuigenis van Stadsrekenboek, 't welk zegt, dat er voor hem op den 4 en 5 Februarij niet minder dan zeven quarten wijn werden gehaald.

van Haultepenne, darup die Gemeint bescheiden, sijn die Meisteren van Bruiderschappen unnd Ampten samptt die Burgerhopluiden unnd Bevelhebberen ter Cameren erschenen, den tho kennen gegeven die ursake, warumb sij hier bescheiden, tho weten, umb die brieven anthohoerenn unnd eendrechtlicken tho helpen beraetschlagen, watt darin vuerthonhemen.

Volgendts sijnn die brieven verlesenn unnd, die Gemeint darup afftredende, iss guitt gefunden, dem van Houltepenne darup ter antwort tho schrieven: na luitt des conceptts daervan sijnde (*).

Idem, 7 *Februarij*, *o. s.* Der Burgermeister Welderen is ordinirtt tot Romoirmeister, umb in tijt van allarm die wijver unnd jungens van stattvesten unnd paertenn tho drieven, daervan Sijn L. denn wijn bij den Rentmeister betalt sall warden als een werckmeister (§).

Idem, 12 *Februarij*, *o. s.* Also der wolgeboren unnser genediger Heer Statthalder gisteren umbtrentt

(*) De minute van dat schriftelijk antwoord; met welk antwoord men den trompetter terugzond; schijnt verloren te zijn geraakt, doch mag men het er voor houden, dat het gelijkluidend zal geweest zijn met het kort te voren, op den 22 Januarij, mondeling gegevene. Redelijkerwijze kan er niet aan getwijfeld worden, of het was de Gemeente, die het schriftelijk antwoorden aan Hautepenne had begeerd en weten door te drijven, aangezien men hare vertegenwoordigers, de Meesters van het St. Nicolaasgilde, veertien dagen te voren, 22 Januarij, reeds het verlangen ziet uiten, dat zulks geschieden zou op Parma's schrijven en Hautepenne's eersten brief. Hoezeer de gemoederen in beweging waren gerakt door de aankomst van Hautepenne's tweeden brief, blijkt uit het aangeteekende bij 7 en 12 Februarij.

(§) Voor iedere bijzondere verrigting in stads dienst ontvingen de leden van den raad een kleinen zilveren penning of zoogenaamd raadsteeken, een of meerdere, naar gelang van het gewigt der zaak, waarvoor zij dan, per stuk, bij de stads-wijnwaarden een quart wijn; dat is, nagenoeg eene flesch; konden bekomen, of de waarde van dien bij den stadsrentmeester. — Onder *werkmeester* werd verstaan het raadslid belast met het toezigt over stadswerken.

den middach alhier angekommen, sijn Ihr Genade ter cameren erschenen mitt den Rhatzheer Cappell, verclaerende, die ursake Ihrer Genaden hieriger ankumpst dese tho sijn:

Datt Ihr Genade mitt leetwesen verstaen unnd angehoert hebben die groote unenicheitt under unsere gemeinte verleden dagen verresen, unnd sich noch verhaldentt, deur die Vredebrieven, bij des viandts Trompetter alhier angebracht, tendirende tho genen anderen eijnde dan seditie unnd inwendigen unfrede tho maken. Umb twelcke bij tijts vuer tho bouwen, Ihr Genade, postponirende alle andere dero gouvernaments hoichangelegene noetwendige saken, in aller eill sich van Uttrechtt herwarts begeven. Wollen Ihr Genade Mijn hern tho gemuitt gefuirt hebben, datt die Gemeinte der saken tho veell gedaen, datt sij des viandts brieven untfangen unnd gevorderlt hebben, dieselve hunluiden verlesen tho warden; wesende sulx niett geschiett utt iver der religion, tott eehrer selffs unnd deser Statt waelfaertt unnd beheltenisse, sunder utt loutteren moitwill unnd corruptie. Men hed den Trommeter (*) Ihr Genaden behoeren tho te stellen, gelick men den vorigen, bij Camillo anhero gesonden, gedaen hefft, den Ihr Genade, der tijtt, sijn leven ut courtosie des kriechs geschencktt unnd ingebunden had, dergestaltt niet wederumb tho kommen under communicatie: van upgehangen tho warden sonder genade.

Volgentts hebben Ihr Genade in der lengde mitt mennichfeldige argumenten umbstendich deducirt die gelegenheitt des angebodenen particuliren vredens; watt bedroch, ellendtt unnd unheill darunder schuiltt unnd geschapen iss uns tho overkommen, indien wij ons daertho söllen willen verstaenn. Waervan uns under anderen billick behoerden tho schrecken die droeve exempelen der steden Gentt, Brugh, Iperen unnd dergelicken, die,

(*) Waarschijnlijk dezelfde trompetter, die op 22 Januarij o. a. den eersten brief van Hautepenne had gebragt.

under den pretextt des vredens, in die utterste miserie unnd ellendtt, leider, geraden. Tho welcken eijnde, unnd dat tselve niet flabbiten unnd erdichtt werck soll schijnen tho wesen, Ihr Genade hebben doenn verlesen einen wijtleupigen discours der Utgewekenen van Vlandren in Zehlandtt angekommen, waerbij des viandtz listich vuergeven wederlachtt unnd enarriett wordt, wie gotloess, untrow, vreed unnd tijrannisch [hij] umbgehett. Iss van gelicken verlesenn seker extract ut een schrievens ahn die generaell [Staten], vermeldende, wie ess umb die sake van Vranckrijck gelegen, sulx, datt tho verhapen, dieselve kortelix tho guiden effect geraden sall. Daer wij dan (staende int contractiren mitt die Ma[tt]. van Franckrijck) uns sollen willen undernhemen mitt den viandtt in accordt tho treden, sollen wij unguitlick bij den Hern Cantzlar, Juncker Johan van Gentt, Hern tott Oijen unnd Dieden, unnd bij Doctoren Voett handlen; unnd billicks vur lichtferdige, meineidige unnd corruptibel menschen allenthalven gehalden warden (*).

Thom derden; angesien Ihr Genade bij den irsten articul dero Stathalderamptz solemnelicken vur die alinge Landtschap, und die Landtschap reciproce Ihr Genaden, gelaifft unnd geschworen: in desem Furstendumb Gelre unnd Graffschap Zutphen gene andere exercitie dan alleen der gereformierder wharer Evangelischer religion tho gestaden; unnd darenboven verstunde, datt unsere wederparthij sich gelusten liett allenthalven die papistische Misse unnd andere affgaderij tho werck tho stellen unnd heimelicke verbadene conventiculen tho halden, kondten Ihr Genade, amptz-eedtz-unnd conscientiehalven, niet umbgaen Mijn hern ditselve tho gemuitt tho fuiren unnd tho vermanen hierin oehr debvoir tho doenn, sulx niett tho gestaden, dan vilmehr die Misspapen neffens andere

(*). De kanselier Leoninus; Johan van Gent, heer van Oijen en Dieden, en Dr. Gerard Voet waren de drie Geldersche leden van het gezantschap, afgevaardigd naar den koning van Frankrijk (en derwaarts op 3 Januarij te voren vertrokken), om aan dezen de souvereiniteit der Nederlanden aan te bieden.

mueijtmakende personen fur een tijtt lanck ut der statt doenn vertreckken (*), ummers tott datt mit die Matt. van Vranckrijck sall affgehandeltt sijnn.

(*) Te vergeefs bleef de graaf van Meurs daarop aandringen. En toen eindelijk de raad, ofschoon slechts schoorvoetende, op den 13 Februarij er toe besloot, weigerden de meesters van het St. Nicolaasgilde aan dat besluit hunne sanctie te verleenen, op grond hiervan, dat het tegen stadswetten streed, eenig burger zonder vonnis uit de stad te bannen. Zij voegden daar echter nog bij, dat in geval de door den stadhouder bedoelde personen werkelijk volgens het oordeel van den raad strafschuldig waren, deze alsdan in regten door den raad konden vervolgd worden, met stipte inachtneming evenwel van alle bij de wet voorgeschrevene formaliteiten. Wegens de opgewondenheid der gemoederen begreep de raad, dat het voor het oogenblik ongeraden zou zijn zoodanige vervolging in te stellen, weshalve met de meesters van het St. Nicolaasgilde werd overeengekomen, om de gedesigneerde personen alleen het verkeerde van hun gedrag onder het oog te brengen. Daags daarna werd, met toestemming van de geheele gemeente, bepaald, dat wie zich *in het vervolg* aan oproerige bewegingen mogt schuldig maken daarvoor gestraft zou worden. Noch de raad, noch de stadhouder bezaten echter magts genoeg om dit genomen besluit ten uitvoer te leggen, toen op den 15den de geheele stad, niet zonder aanhitsing van eenige belhamels, op nieuw in rep en roer was geraakt door de aankomst te Lent van een vendel soldaten, waarmede de stadhouder het garnizoen van de stad wilde versterken. Ja, zelfs de moorddadige aanslag, zeven dagen later door vier gezeten burgers tegen het leven van den stadhouder ondernomen, bleef onvervolgd, niettegenstaande des anderen daags, den 23 Februarij, door de burgerhoplieden er op werd aangedrongen, dat ten minste die euveldaad niet ongewroken mogt blijven. Wel werd daarna de orde schijnbaar weêr eenigzins hersteld en herwon ook de raad, voor het uiterlijke althans, de regtens aan haar toekomende magt. Zelfs namen de burgemeesters op den 4 Maart van diegene der ingezetenen, welke zich in de laatste twee jaren met der woon binnen de stad hadden gevestigd en het burgerregt nog niet hadden verworven, den eed van getrouwheid af, die slechts door *één* persoon, maar een geestelijke, namelijk den gewezen pastoor van Oosterhout, geweigerd werd. Edoch toen deze weigering ten gevolge had, dat daags daarna, den 5 Maart, die priester uit de stad werd gebannen; waartoe

Idem, *15 Februarij*, *o. s.* Also desenn mogen een vendlen soldaten tho Lendtt angekommen, daerdeur die Burgerij fast allenthalven, insunderheitt ahn die Craen unnd Heselpaerten, seer upruirich geworden, beduchtende, datt Mijn heer Statthalder unnd der Magistratt die vurss. soldaten vuerhebbens sollen sijnn binnen deser Statt tho doen kommen, wesshalven die Burgerhopluiden ter Cameren erschenen, hefft der Burgermeister denselven thoe kennen gegeven die quade presumptie unnd upsprake, so uns allenthalven nageet van wegen des handels verleden dagen mitt des viandts trompetter alhier begangen. Umb dan in der saken nha notturfft remediert tho mogen warden, hadden die Hern Generael Staten Ihr Genaden herwarts committirt unnd die obbestimbte Soldaten bij der handtt doen kommen; Begerende, [dat] die Burger malcanderen tho recht verstaen, in roste unnd vrede leven unnd rijpelick bedencken wollen, wie unrhatsamb uns sijn soll einen particuliren vreden anthonhemen.

Warup sich die vurss. hopluiden verclaert hebben, liever tho willen sterven dan intt particulier ennige vreedhandlungh anthogaen; mit versuick, [dat] Mijn hern henfortt guide disciplin halden unnd die overtreders nha behoer straffen wollen.

---

de raad geregtigd was, daar het nu geen burger maar een vreemdeling gold; en men dien geestelijke ook werkelijk ter poort uitjoeg — toen barstte het oproer in den daarop volgenden nacht met vernieuwde woede en als met dus verre gespaarde krachten los, zoodat reeds kort na het aanbreken van den dageraad de Roomsch-Katholijken zich meester van de stad zagen.

DE ANGLEN IN NEDERLAND,

DOOR

P. C. MOLHUYSEN.

Dr. A. F. H. SCHAUMANN, thans Prof. te Jena, heeft, in zijne *Geschichte des Niedersächsischen Volks* (Gött. 1839), zijn gevoelen medegedeeld, dat de verovering van Engeland het Duitsche Saksen niet raakt, maar geschied is door de Saksen, die zich vroeger aan de *Fransche* en *Vlaamsche* kusten hadden nedergezet en aan scheepvaart en zeeleven gewoon waren; naast hen woonden ook andere Duitsche stammen, met name *Anglen* en *Warner*. Dit denkbeeld heeft hij nader ontwikkeld, in een stukje: *Zur Geschichte der Eroberung Englands durch germanische Stämme* (in de *Gött. Studiën* 1845, ook afzonderlijk). De hoofdzaak is deze. Tot de streek, welke *Armorica* (langs het water) genoemd werd, behoorde in de latere Romeinsche tijden ook het *Litus Saxonicum*, dat langs de Gallische kust tot in *Belgia secunda* reikte. Ook in zuidelijk Brittanje was een *Litus* van dien naam, dat met het tegenover liggende Gallische een tijd lang onder één bestuur stond. Schaumann verklaart het ontstaan van dit gebied aldus. Tegen het einde der derde eeuw werden de Saksen, door de gebeurtenissen, die tot vorming van den Deenschen staat bijdroegen, genoodzaakt, hunne eerste woonplaatsen op het Kimbrische schiereiland, alwaar PTOLOMAEUS hen nog kent, te verlaten en over de Elve naar het zuiden te

trekken. Dezen weg sloegen alle bewoners van het binnenland in, die geene scheepvaart kenden (*). Reeds uit hoofde van de plaatselijke gesteldheid, moeten vele Saksen in hunne eerste woonplaatsen zeevarende kustbewoners geweest zijn. Zoo bleef voor dit gedeelte der Saksen slechts het westen over. Tegen het jaar 284 werd, volgens EUTROPIUS (zie ons opstel in deze *Bijdragen*, deel III. bl. 129), Carausius gezonden, om deze Saksische zeeroovers, die de kusten van België en Armorica bestookten, te tuchtigen; hij sloot vrede met hen, verleende hun vasten voet aan de kusten en nam zelf het purper aan. Nu ontstond het *Litus Saxonicum* met nieuwe inwoners. Zij werden een tijd lang als Romeinsche onderdanen of tot de Romeinsche bevolking behoorende aangezien. Zij dienden een tijd lang de Romeinen: de *Notitia dignitatum* vermeldt eene *ala Saxonum*, in Phoenicië gestationeerd. Niemand zal wel uit Duitschland getrokkene Saksen vermoeden, wier grenzen met die der Romeinen volstrekt niet in aanraking kwamen. Zij schijnen ten tijde van Valentinianus en Valens opgestaan te zijn. Brittanje en Armorica raakten in 409—411 van den Romeinschen invloed vrij. Maar nu kregen deze Saksen met de Franken te doen, die steeds voortdrongen. Dit voortdringen kon niet zonder gevolgen blijven voor het *Litus Saxonicum* en voor de *verder naar den Rijn wonende Anglische stammen*. De Romeinen, wier stadhouder in Gallië, Aëtius, in 432 met Chlodio vrede sloot, konde geene hulp meer verleenen; en spoedig daarna lezen wij van den overtogt der Saksen en Anglen naar Brittanje. De achtergeblevenen geraakten onder Frankische heerschappij; zoo worden later nog Saksen, b. v. *Saxones Bajocassini*, genoemd. Dit is, in korte trekken, de geschie-

(*) En deze massa van het Saksische volk, meenen wij, kwam tot in het tegenwoordige Overijssel en graafschap Zutphen, voorafgegaan door de *Warnen* of *Werinen*, die zich meer naar den mond van den Rijn, en door de *Anglen*, die zich over den IJssel *langs* onze rivieren tot aan de Maas vestigden.

denis van het *Litus Saxonicum*, zoo ver de getuigenissen reiken, door SCHAUMANN medegedeeld.

Naar dit *Litus Saxonicum*, meent hij, hebben de Britten, door de Picten verontrust, om hulp gezonden, en van hier heeft de eerste overtogt naar Brittanje plaats gehad. In de oudste bronnen der Engelsche geschiedenis, bij GILDAS, NENNIUS, BEDA (*), de *Anglo-Saksische Kronijk*, komt niets voor, hetgeen denken doet, dat de hulp van de Sleeswijksche kust, zelfs niet uit Duitschland, is gekomen, maar van *Duitsche volken*. Men zond, meldt de *Kronijk*, eerst over zee naar Rome, maar de Romeinen waren in oorlog met Attila, koning der Hunnen. Het zal wel niet betwijfeld worden, dat door *Rome* de bevelhebber der Romeinsche magt in Gallië, Aëtius, zal bedoeld zijn, die, volgens een later verhaal, de Britten zelf naar de Saksen verwees. Hoe zou hij aan de Duitsche Saksen hebben kunnen denken, in welke hij hoegenaamd geen belang stelde, van welke hij in zijn leven nooit één gezien had? Wat wisten de Britten van die Duitsche Saksen? Nooit hadden zij er eenige gemeenschap mede gehad; wel *in transmarinis partibus* met die van het *Litus Saxonicum*. Zij konden zich herinneren, dat deze met het zuidelijk gedeelte van Brittanje een bijzonder gebied onder den nog niet vergetenen

(*) Eene plaats in de *Keulsche Kronijk* (*Bijdr.* III. 135) heeft ons tot de gedachte gebragt, dat de *Juten*, door BEDA genoemd, *Gothen* zijn, en dat hij dus, met het oog op de *kustbewonende* Saksen (niet enkel aan de Fransche en Vlaamsche, maar ook aan onze kusten, van Zeeland tot Tessel) schrijven konde, dat de *Anglen* tusschen beiden woonden, namelijk aan onze rivieren, terwijl de *Gothen* van Attila's scharen hooger op den Rijn kwamen afzakken. Wij zijn in dit gevoelen versterkt door de opmerking van vele plaatsen in Engeland, die aan *Gothen* doen denken, juist in het zuiden, alwaar door BEDA gemeld wordt, dat de derde stam zich heeft gevestigd. Zie hier éénige: op het eiland Wight *Godshill*; in Kent *Goddenton*, *Godmarsham*, *Godneston*, *Godsheath*; in Surrey *Godalming*, *Godstone*; in Southampton *Godshill*, *Godsfeild*.

Carausius hadden uitgemaakt. — Wij zullen den loop der redeneringen over deze betrekkingen niet verder volgen. Het resultaat is, dat door de Saksen, die Engeland veroverd hebben, kustbewonende Saksen *niet ver* van dit eiland moeten verstaan worden, en verwijzen naar het stuk zelf.

Ook *Werinen* of *Warners* zullen, volgens SCHAUMANN, op grond der bekende plaatsen van PROCOPIUS, tot den Rijnmond gekomen zijn. Daar de geschiedenis van ouds *Warners* en *Anglen* zelden of nooit scheidt, zoo mag men reeds vermoeden, ook de laatsten *bij den Rijnmond* te zullen aantreffen. De *Anglevarii*, welke de *Notitia dignitatum* (*) als hulptroepen der Romeinen noemt, houdt hij voor *Anglische* stammen. Men heeft dien naam willekeurig in *Ampsivarii* of *Angrivarii* veranderd. Hij gelooft ook niet, gelijk anderen doen, dat men *Angli varii* lezen moet, maar houdt het *varii* voor eenen verlengden uitgang zonder bepaalde beteekenis, daar het gewoonte werd, de namen uit te rekken en b.v. van *Germanicienses*, *Teutoniciani*, *Italiciani* enz. te spreken. »Het zoude" schrijft hij verder, *S.* 37: »moeijelijk aan te wijzen zijn, waar die Anglische stammen, die van den mond des Rijns westwaarts woonden, gebleven zijn, indien niet de verhuizing naar Engeland hun eenen aftogt had geboden. Diegenen van den Anglischen oorspronkelijken stam, welke zich, bij het aandringen der Saksen uit het noorden, niet met hen naar het westen gewend, maar in Duitschland gebleven waren, *woonden ten tijde der verovering van Engeland niet meer aan de Noordzee of aan de beneden Elve; hiervoor is geen*

(*) Eene soort van Romeinschen staatsalmanak, waarschijnlijk uit de tijden van Arcadius en Honorius. Deze *Anglevarii* kunnen dan de *Engellender* zijn, die, volgens de *Keulsche Kronijk* (*Bijdr.* III. 128), ten tijde van keizer Valerianus, waarschijnlijk reeds kort na hunne aankomst, de Romeinen overvielen en later onderworpen werden.

bewijs aan te voeren. De Saksische verovering van het noordwestelijk Duitschland was toen voltooid, en de *Lex Angliorum et Werinorum* leert, dat de overblijfsels der Anglen, zeker wegens die gebeurtenis, tot de Thuringers hunne toevlugt nemen moesten. Dan deze woonden toen reeds in het midden van Duitschland, hetgeen zeer strijdt met eene verhuizing ter zee in het midden der 5de eeuw. Het oude Angelsaksische gedicht *Beowulf* neèmt dan ook Duitschland weinig of niet in aanmerking. De schouwplaats daarin wisselt van Denemarken naar de Rijnmonden — de eerste woonplaats van den onverdeelden en de volgende woonplaats van den door de Saksische magt gesplitsten stam der Anglen, die dan eindelijk in Engeland eene zékere vestiging vond."

Wij zijn het dus met SCHAUMANN ééns, dat *Anglen* naar den mond van den Rijn of aan den Beneden-Rijn, niet ver van de kust bewonende Saksen, gewoond hebben en met deze naar Brittanje zijn overgestoken. Hij maakt evenwel het bijvoegsel — *hoc est Thuringorum* — in den titel der *Lex Angliorum et Werinorum* tot de Thuringers in Duitschland betrekkelijk. Men ontgaat vele moeijelijkheden, wanneer men ook een *Thuringia* of *Toringia* aan den linker oever van den Rijn aanneemt. (*Bijdr.* III. 65.) Ééne is nog deze. De Anglo-Saksische wetten op het Britsche eiland kennen en noemen de *Lex Werinorum*, *i. e. Thuringorum.* Hoe kwamen zij aan die kennis? Is het wel niet waarschijnlijk, dat zij, zoo als zij daar vóór ons ligt, reeds in Denemarken of ten noorden van de Elve is opgesteld, waar Anglen met Thuringers nog niets te maken hadden; even onwaarschijnlijk is het, dat zij, gelijk s. hier ook erkent, van de Thuringers in het midden van Duitschland, met welke geene correspondentie was, is overgenomen. Een *Thuringia* in onze nabijheid, waarmede Anglen en Werinen in betrekking stonden, neemt de zwarigheid weg: *onze* Anglen hebben die kennis dan medegebragt.

Ook G. WAITZ heeft, in zijn werk: *Das alte Recht der Salischen Franken*, Kiel 1846, S. 48—52, tot

opheldering van Frankische schrijvers, een land der Thuringers aan den linker Rijnoever aangenomen. »Welligt" schrijft hij, »woonden Anglen naast de Warnen en beiden te zamen werden met den naam van *Thuringi* aangeduid; welligt gold dit enkel van de Warnen. Ten minste in eene wet van koning Knud staat: *Lex Werinorum id est Thuringorum.*" — Zonderling, dat, gelijk het opschrift der wet *Werinen* en *Thuringers* verbindt, zoo ook zeer in de nabijheid van elkander *Wernhout* (bij Sundert) en *Turnhout* liggen, als of het éene het bosch der *Werners* en het andere het bosch der *Thuringers* ware, gelijk op de Veluwe het *Engelholt* (*).

Het zou van belang zijn, de berigten, die van den overtogt van de Sleeswijksche of Deensche kusten gewagen, aan eene kritiek der bronnen te onderwerpen. Uit de oudste, van BEDA, NENNIUS, GILDAS en de *Anglo-Saksische Kronijk*, is daaromtrent niets op te maken. — De eerste getuigenis, uit welke iets zou af te leiden zijn, is van koning ALFRED (overl. 901) (§), die, in zijne beschrijving van Duitschland, gevoegd bij zijne vertaling van OROSIUS, van het land spreekt, *dat men Angle heet*, gelegen ten noordwesten van Oud-Saksen (of van Friesland?) — Voorts wordt in het reisverhaal van OHTHERE gemeld: *twee dagen voor hij te Haethum* (Haddeby) *kwam, was aan stuurboord Gotland en Sillende* (Seeland) *en vele eilanden, in welke*

(*) Nog eene plaats uit de *Annales de Stavelot* (in de *Collection de Chroniques Belges inédites*, tom. *VII.* p. 204.) zij hier medegedeeld. *Ad annum* 4314 (348 na Chr.) *Hoc tempore tum Franci, Pannonia egressi, Rheni littoribus insederunt et multa reipublicae dispendia fecerunt. Cum quibus a Constante imperatore vario eventu pugnatum est et pax cum iis facta.* POSTHAC *Toringiam inhabitaverunt et usque Dispargum castellum occupaverunt.* — En: *ad annum* 4328 (362 na Chr.) *Saxones superantur a Francis.* Dit laatste kan, in verband met het eerste, wel niet anders opgevat worden, dan van Saksische stammen aan de linkerzijde van den Rijn.

(§) LEO, *Alts. u. Anglos. Sprachproben*, S. 21.

de Anglen woonden, eer zij hier kwamen (*). Dit wordt niet betwijfeld, maar zij woonden er, eer zij door den stroom der landverhuizing naar het zuiden werden voortgestuwd (§). — WILLEM VAN MALMESBURY schrijft: *placuit omnibus Anglos et Saxones e Germania evocandos, armis validos, sedibus vagos.* Hij voegt er bij: *omnis enim fere terra, quae trans Oceanum Britannicum sub septentrionali axe iacet, quia tantum hominum germinat, non iniuria Germania vocatur.* — HENRIK VAN HUNTINGDON noemt *de transmarinis partibus* en volgt verder BEDA. — ETHELWERD schrijft van de Britten: *nam illis diebus agilem audierunt esse piratico in opere gentem Saxonum in tota maritima a Rheno fluvio usque in Doniam urbem, quae nunc vulgo Danmarc nuncupatur.* Voorts: *Anglia vetus sita est inter Saxones et Giotos, habens oppidum capitale, quod sermone saxonico Slesuuic nuncupatur, secundum vero Danos Haithaby.* Het kan weder verklaard worden van de vroegere woonplaatsen des volks, op welke, door de invallen der Denen, meer dan ooit de opmerkzaamheid gevestigd was. Maar ook de geheele zeekust, *van den Rijn af*, leverde, volgens hem, de fortuinzoekers. — MATTHAEUS VAN WESTMUNSTER als BEDA: *advenerunt de tribus Germaniae populis fortioribus* etc. Hengist zond, toen hij eenigen tijd op het eiland geweest was, om hulp *in Germaniam.* — Latere geschiedschrijvers hebben ook erkend, dat er veel onzekers en duisters in is. HUME laat er zich niet diep mede in. RAPIN DE THOYRAS gelooft, dat de Saksen zich *van de Elve tot den Rijn* gevestigd hadden en het land tusschen deze rivieren be-

(*) Deze plaats kennen wij slechts uit BOSWORTH, i. v. *Baethe*, en ARENDT, *Gesch. der Dichtkunst en fraaije Letteren onder de Angel-Saksen*, bl. 185.

(§) Daarom komen de Anglen bij PTOLOMAEUS reeds ten zuiden van de Elve voor. Gelijk men hunnen naam bij Sleeswijk in het land *Anglen* vindt, zoo ook hier, in de nabijheid van Bremen, *Engeln*, *Angelbeck* enz. en zoo verder benedenwaarts in ons land naar den Rijnmond heen.

sloegen; dat de Anglen, uit het land van dien naam bij Sleeswijk, met de Saksen *naar Duitschland getrokken waren;* zoo ook, om deel te nemen aan de veroveringen van deze, vele *Gothen*, dezelfde als Juten. Men kan dus niet zeggen, dat het gevoelen omtrent de verovering van Engeland, van de Rijnmonden, of van onze en nabijgelegene kusten, tegen de geschiedenis is: integendeel, zoo wij de getuigenissen tellen en wegen, heeft het andere, dat de Sleeswijksche of Deensche kust de veroveraars geleverd zou hebben, veel minder gezag. Het is vroeger gebleken, dat ook bij ons eenige schrijvers zich vóór het eerste verklaard hebben, al was het slechts op grond van eene alonde overlevering. Wij voegen bij de reeds genoemden nog BRUMANUS (*Res. Transisalaniae*, in DUMBAR's *Anal.* II. p. 42 en 77): *ideoque haud difficulter assenserim, in partem expeditionis venisse Transisalanos, quam circa haec tempora Saxonici littoris accolae in Britanniam a Romanis desertam susceperint.* — Omtrent Vollenhove meldt hij: *Fulanho antiquitus dicebatur, Saxonumque, qui has oras tenuisse superius demonstratum est, linguâ avium domus denotabatur; extatque hodie in Anglia castellum eiusdem nominis, quod a Saxonibus his regionibus egressis olim ibi extructum est.* Hij bedoelt waarschijnlijk *Fulanham*, thans *Fulham* aan de Theems.

Van de vroeger medegedeelde naamsafleidingen nemen wij slechts zeer weinige terug: integendeel, wij voegen er hier nog eenige bij uit de landstreek aan onze rivieren, die wij meenen, dat door *Anglen* is bezet geweest. Hunne taal komt ons nog steeds voor, de beste sleutel te zijn tot verklaring van eene menigte plaatselijke namen. Men zie het evenwel niet hooger aan, dan als eene proeve, welke beteekenis zij *kunnen* gehad hebben. — Om met het land tusschen Maas en Waal te beginnen, zoo is *Dreumel*, eertijds *Trumele*, van *trume*, *vast*, *sterk*. In Norfolkshire was of is *Trymingham*, van *tryming* of *truming*, eene *bevestiging*. — *Wamel* over Tiel is van *waem*, een *uithoek*, *hoorn*, met den gewonen uit-

gang *lo*. Het komt in oude oorkonden als *Wamelo* voor. — Bij Leeuwen ligt een *tempel*; zoo ook bij Burgharen, bij Hernen, bij Beuningen, bij Dodewaard in de Betuwe. Op de oude kaart van Engeland vindt men dien naam misschien dertig malen. Het is wel niet waarschijnlijk, dat hij in den zin van het Latijnsche *templum* moet opgevat worden. Sommigen meenen, dat het woord reeds in het oud-Germaansch aanwezig geweest is (verwant met *timbrian*, ons *timmeren*, *bouwen?*) en een *hoog opgetrokken gebouw* beteekent. Werkelijk vindt men ook op sommige plaatsen een gebouw, dat *het hooge huis* genoemd wordt. — *Druten* is, zoo als het hier staat, vorst, heer (*dryten*), en was, naar vermoeden, oorspronkelijk *Druton*, met den uitgang *ton*, *verblijf*, *woonplaats*, die in de uitspraak wegsmolt. In Engeland is dikwijls *Draiton*; in Staffordshire *Druyton*. Welke heer of vorst kan daar zijn verblijf gehad hebben? Opmerkelijk is het, dat zeer in de nabijheid *Afferden*, of, gelijk het ook uitgesproken en geschreven wordt, *Offerden* ligt. De vocalen *a* en *o* worden dikwijls verwisseld; in den *Travellers Song* heeten de *Anglen* zelve *Onglen*. In Engeland komt *Offerton* voor. Is *Offerden* nu eene zachter uitspraak van *Offerton*, of beteekent *den* aan het einde van het woord *eene vlakte?* Het schijnt, dat de plaats op *Offa* wijst, een naam die onder de Anglo-Saksische vorsten in Engeland zeer bekend is, die ook reeds voorkomt, toen de Anglen nog op het vaste land waren: *Offa bepaalde met het zwaard de grenzen tegen de Myrgingen*, meldt de *Traveller*. Opmerkelijk is het bovendien, dat van Offerden zich de aloude *Koningsstraat* naar boven en naar beneden uitstrekt. — *Horssen* (in Engeland dikwijls *Horsham*) van *hors*, een *paard*. Nog laat heeft het woord deze beteekenis in het Nederduitsch gehad. Er moet eene paardenmarkt of paardenhandel geweest zijn. Daarvan heet de smalle en lange streep, die op het dorp uitloopt, *de rid*, van *ridan*, *rijden*; en een *rijdam* volgt er op. Het schijnt de baan geweest te zijn, waar de paarden

werden afgereden. — *Herkeskamp* in de nabijheid was een legerkamp, *herges-camp*, want *g* gaat in de uitspraak in *k* over; en mogelijk moet dit *camp* wel in de beteekenis van *een gevecht* worden opgevat; van gevechten zijn overal sporen in de nabuurschap. — *Appeltern* is *eene plaats van appelboomen*: *ern* als terminatie geeft *eene plaats* te kennen. Oorspronkelijk kan het geweest zijn *apulder-ern*, contr. *appeltern*. — De *Kleft* bij Ewijk kan de *afscheuring*, afscheiding, zijn. — *Keent* (oudtijds *Kyent*) wordt uitgesproken als *Kent*, en heeft ook overeenkomst met *Cynet*, thans *Kennet*, in Wiltshire.

Wij begeven ons over de Waal. Bij Tiel is *Tedingswaard* aan de Linge, volkomen hetzelfde als *Teddingsworth* in Leicestershire. — De *Start* ligt aan den uithoek van de tegenwoordige Doode Linge, en het woord *steort* wordt somtijds van een *uiteinde*, een *voorgebergte*, gebruikt; zie BOSWORTH i. v. *Pen-Wiht-Steort*. — *Latestein* is het kasteel van een *aanvoerder*, een' *lateow*; van hier welligt ook *Lathum* of *Latekam* aan den IJssel. — *Balveren* of *Balferen* bij Lienden is *slechte weg*, van *bal* en *faer*. — *Boelham* bij Hemmen komt met *Buleham* op Wight overeen. — Het oude slot *de Park* bij Elst, gelijk *de Park* bij Over-Asselt en *de Parkeler* bij Twello, duidt *eene omslotene plaats* aan, *pearroc*. In Engeland komt het ook dikwijls voor. *Qui gregem equarum e parco furatus fuit*, staat ook in de *Lex Angliorum*, tit. VII. 1. — *De Plak* bij Bemmel schijnt hier *eene straat* te beduiden; ten minste hetzelfde woord wordt, in de Anglos. vertaling van Matth. VI. 5, gebruikt van de straten, waar de Farizeën stonden te bidden: zie BOSW. i. v. — Zonderling, dat, in de nabijheid van het oude *Kinkelenburg*, de koninklijke burg, *Ressen* ligt, terwijl *reced* een *paleis*, *recedom* de *regering*, *reccere* een *regent* is: de *c* werd nu zachter uitgesproken, als in *Ressen*, dan harder, als in *Rexna*, denzelfden naam in een charter van 670; hij wijst op *regeren*, zonder dat wij iets naders kunnen bepalen. — De *Steeg* bij Heteren aan de Waal, gelijk bij Dieren aan den IJssel, is eene

plaats, waar men *opklimt*, waar een *steiger* is. Hier klom men uit de rivier en aan *de steeg* bij het Monferland tegen den berg op. — *Driel* bij Arnhem, gelijk in de Bommelerwaard, duidt een' weg aan, die zich *in drieën* splitst, een driesprong, *thriledede*, *thrile*, gelijk de oude naam is.

Van Lobith langs den regter Rijn- en IJsseloever vonden wij *Kuppenkaat*, *cyppancota*, *koopmanshuis* of *kot*. In Engeland was *Cyppanham*. — Bij Zevenaar is een *Engelveld*, duidelijk *het veld der Anglen*, gelijk in Brittanje een *Englafeld*. *Eng*, *enk* of *ink* zal de beteekenis van *een veld* hebben; doch *engel* laat het, in deze zamenstelling, niet toe, ook niet in andere zamenstellingen. — Misschien is het wat stout, *Vierkenshof* af te leiden van *firen*, *misdaad*, en *caennan*, *kennen*: dan zou het zakelijk hetzelfde zijn, als *Scherpenhof*, dat nog meer voorkomt, dan vroeger gemeld is. — De *Vierakker* schijnt ook op *misdaad* te doelen, hetzij die daar gepleegd was, hetzij die daar gestraft werd. — De *Pierik* is een *Perenboom*, *pirige*. — *Wikkemaat* kan zijn de *wikweide*, *wicce-maed*, waar men wigchelarij deed. — Bij Wehl, even als bij Leeuwen, bij Wilp en elders, is een *Kelder*. Wij leiden het af van *keld*, eene *bron*. Misschien wordt door *Kell*, dat in Engeland ook alleen of zamengesteld voorkomt, hetzelfde aangeduid. Bij Wehl is nog een *Kelder*, gelijk in Ierland een *Kildare*. Zou *de Gelder*, bij Wijhe en elders, ook slechts een zachter uitspraak zijn? — *Harenberg* bij Wichmond is de *Hazenberg*, van *hara*, een *haas*, gelijk *Haersholte* het *hazenbosch* is. Ook *Harselo* schijnt er van te kunnen afgeleid worden.

De Veluwe biedt ook nog namen van deze soort aan. *Raes* wordt van de *strooming* eener rivier gezegd, en bij Brummen is *de Rees*, in vroeger eeuwen zeker nader bij den IJssel, dan thans. De stad *Rees* aan den vollen stroom van den Rijn heeft denzelfden naam. — *Gietelo* schijnt eene plaats te zijn, waar water *uitgegoten* wordt, of die aan overstrooming is blootgesteld, van *geotan*,

gieten. — Bij Wilp ligt de groote boerderij de *Luine* of *Loine*, bij Didam de *Luinhorst* aan eene beek; *Lijne* beteekent ook *eene beek.* In Engeland draagt meer dan één riviertje dien naam en een gedeelte van Lancastershire heet *Loinesdale.* Van daar ook de naam *Schelluinen* bij Gorinchem, (de Schelpbeek?). — Voorts teekenen wij naar Nijkerk heen het *Nekkeveld* aan. *Hnaeccan* is *ombrengen*, gelijk het bedrijvend werkw. *nekken* nog zóó gebruikt wordt; hier moet dan iets van dien aard gebeurd zijn. — *Wapenveld*, meenen wij, dat *jammerveld*, *klaagveld* beduiden zal, gelijk in later tijd *wapengerucht* van *jammerend hulpgeschrei* gebruikt werd. — *Gagelwijk* worden twee plaatsen op de Veluwe genoemd, naar eene hier wel bekende plant, die in lage weilanden groeit. Het A. S. kent ook *gagel.* — *Ermelo* (*Irminlo*) en *Iermelo* elders, van *earm*, *irm*, *ierm*, te gader *arm*, *ellendig*, zal dus eene *arme plaats* zijn. — Bij Barneveld is *Beilerbosch*, waarin men de dooden verbrandde, van *bael*, *beel* (als *beil* en elders als *beel* uitgesproken). Later schijnen de christelijke begraafplaatsen *calwere* geheeten te hebben, een naam, door de Engelsche zendelingen overgebragt, en van hier dan het *Kalverbosch* te Tiel, Nijmegen (*), Zutphen, Deventer enz. aan het uiteinde dier steden.

Ook meenen wij, buiten de vroeger genoemde *eigennamen*, nog de volgende te vinden. *Doyenburg* bij Randwijk van *Dodo*, gelijk *Dodewaard* of *Doyewaard.* — *Schaffelaar* bij Barneveld van *Sceaf.* De uitgang *aar* schijnt *eene bezitting van land*, een erf, te beteekenen. — Gelijk in Engeland *Escandan* met *Esschendun* en *Essendun* verwisseld wordt, zoo zouden wij *Essenburg* bij Harderwijk van *Esc* afleiden, een naam, dien de zoon van Hengist droeg. Het geslacht der *Escingen* is bekend. In de nabijheid is ook nog een *Engelenburg* geweest. — *Wubbenhorst* van *Wubbo* of *Wibbe.* — *Wegterholt*

(*) Ofschoon te Nijmegen die naam van burgem. Kelfken wordt afgeleid: *Tegenw. Staat van Gelderland*, bl. 208.

bij Wijhe wijst op *Wecta* of *Vechta*, een naam, die ook in het geslachtregister van Hengist voorkomt. Zoo wel plaatsen in deze streken, als de oudste charters bij BONDAM (gelijk vroeger gemeld is), geven ons dus eene menigte eigen namen, welke ook in de Anglo-Saksische geschiedenis voorkomen.

Eindelijk nog eenige *horsten* vermeld, die wij haast *nesten* zouden noemen, als misschien het geschiktste woord, om het denkbeeld uit te drukken; — *Dernhorst* is de *donkere* horst; *Lokhorst*, *besloten* horst; *Slichtenhorst*, *moordenaars*-horst; *Blerinkhorst*, *kale-veld*-horst, van *blere*, *kaal*, en *ink*, *veld*; *Selhorst*, *goede* horst; *IJwhorst* (in Surrey *Ewhurst*) van *iw*, een *ijpenboom*, dus de *ijpen*-horst; *Nigtenhorst*, de *nieuwe* horst; *Linkhorst*, van *hlinc*, een onbeploegd gelaten stuk lands. — Verrassend ligt bij Herveld *Merkenhorst*. *Mercen* zijn de inwoners van Mercië, van het beroemde rijk, door de Anglen in het midden van het Britsche eiland gesticht; de letters *c* en *k* zijn dezelfde; het is dus blijkbaar de horst der *Merciërs*.

BEKNOPT VERSLAG

VAN HET ARCHIEF DER

FAMILIE VAN RHEMEN;

DOOR

J. J. E. F. SCHRÖTER.

In den zomer van 1846 werd mij, uit naam der familie VAN RHEMEN, de voorslag gedaan, om eene verzameling van oude charters en andere familiepapieren te onderzoeken en in orde te brengen, waartoe mijne vroegere betrekking aan het Rijks-Archief aanleiding gaf.

Na eenige aarzeling, het natuurlijk gevolg van een veeljarig stilzittend en lijdend leven, besloot ik, de zaak vooraf nader te onderzoeken en begaf mij dus naar den Gelderschen Toren (*). Het gul onthaal, hetwelk mij aldaar te beurte viel, deed mijne besluiteloosheid verdwijnen, zoodat ik de allezins vereerende taak op mij nam.

Minder echter voldeed mij, wat ik er aanvankelijk vond: — eene vrij talrijke verzameling perkamenten, al.

(*) De Geldersche Toren, eigenlijk Gelders Toren, werd gebouwd, zoo men wil, op de grondslagen eener Romeinsche sterkte, in eene waard in den IJssel, nabij het dorp Spankeren. De waard met den toren werd door hertog Karel van Egmond in het jaar 1538 aan zijnen natuurlijken zoon, mede Karel genoemd, geschonken, en kwam later door huwelijk aan het geslacht van Broekhuizen, waaruit het goed, in dat van Rhemen is overgegaan. Zie G. VAN HASSELTS *Schilderij van Karel van Egmond*, bl. 3.

leen- en tijnsbrieven en diergelijke, alsmede verscheidene pakken met genealogische aanteekeningen — op zich zelve wel belangrijk genoeg, vooral voor eene particuliere verzameling — maar niet wat ik bepaaldelijk gewenscht had te vinden, dat is, zóódanige bescheiden en bijdragen, waardoor onze schoone en belangrijke vaderlandsche geschiedenis kon worden opgehelderd.

Deze teleurstelling duurde echter niet lang. Op zekeren dag, namelijk, eene oude en daardoor reeds hoogst merkwaardige bibliotheek, geplaatst op een der bovenvertrekken van den middeleeuwschen toren, doorsnuffelende, ontdekten wij een dubbel planken beschot, welks deur of opening, achter eene groote boekenkast verscholen, de bewaarplaats verborg van een menigte handschriften, deels in banden vereenigd, deels in losse bladen, meest allen van geschiedkundigen aard, voorts pakken met gedrukte en geschreven staatsstukken en vlugschriften uit de 16e en 17e eeuw, enz. enz.; kortom eene verzameling, welke mijne verwachting ver te boven ging, en dit nog te meer, daar deze bewaarplaats de duidelijkste kenteekenen droeg, van in een groot aantal jaren niet geopend te zijn geweest (*).

Langen tijd staarde ik dien chaös aan, zonder den moed te bezitten, om met de ontwarring een begin te maken; van den anderen kant echter werd ik, bij de overweging van de aanzienlijke betrekkingen en waardigheden, door de heeren VAN RHEMEN, gedurende langen tijd, zoowel in de provincie Overijssel, als bij de gene-

(*) Ik heb deze, schijnbaar onbeduidende, omstandigheden hier alleen medegedeeld, ten einde ook bij andere aanzienlijke familiën de aandacht op te wekken. Het is toch bekend, hoe de Fransche *Sans-culottes*, vol van razernij tegen alles wat aristocratie heette en daartoe in betrekking stond, op het laatst der vorige eeuw vele oude charters en particuliere verzamelingen, vooral op de Veluwe, òf vernield, òf naar Parijs hebben opgezonden; waardoor dan ook veel verloren ging. — Op dezen grond meen ik ook te mogen onderstellen, dat deze geheime bewaarplaats haar aanwezen aan dien tijd verschuldigd is.

raliteit, en zelfs in binnen- en buitenlandsche zendingen, bekleed, versterkt in mijn vermoeden, dat hier menig belangrijk stuk kon gevonden worden, en dit deed het besluit rijpen, om onverwijld handen aan 't werk te slaan; gaande weg werd de arbeid gemakkelijker, en al zeer spoedig was mij die eene hoogst aangename bezigheid. — Eenige uitstapjes naar den Toren stelden mij in staat, om nog gedurende den zomer dit onderzoek zóó ver te brengen, dat ik de losse papieren gedurende den winter aan een nader onderzoek kon onderwerpen, en die, voor zoo veel mij mogelijk was, in orde bragt; — en zoo verkreeg ik niet alleen, voor de eigenaars van dit familie-archief, eene verzameling van meer dan 600 stukken, tot staving eener filiatie van negentien achtereenvolgende geslachten, maar zag mij daarenboven de gelegenheid geopend, om een groot aantal voor de geschiedenis belangrijke oorkonden aan de vergetelheid te onttrekken.

Trouwens, zijn de bestaande bronnen onzer geschiedenis geheel, of ten deele, haar aanwezen aan partijschap verschuldigd — en wie zal dit ontkennen? — zoodat, zelfs in de belangrijkste tijdperken, vele zaken in een zoo verkeerd, eenzijdig licht werden voorgedragen, dat daaruit menige leemte en duisterheid omtrent personen en zaken ontstaan is; zoo kan dit gemis en gebrek alleen aangevuld en verbeterd worden door datgene, wat men in deze en soortgelijke verzamelingen vindt, dat is, door aanteekeningen, mededeelingen, vertrouwelijke briefwisseling van hooggeplaatste personen, en diergelijke. Voor het tegenwoordige moge eene enkele proeve mijne meening duidelijk maken en staven.

1672 — JOHAN DE WITT — Ziedaar een tijdperk en een persoon, waaromtrent de gevoelens, ook nog in dezen tijd, zeer uiteen loopen. Onwedersprekelijk is De Witt een groot staatsman geweest; dit blijkt niet alleen dááruit, dat hij door zijne uitstekende talenten de Republiek alleen

kon regeren, maar voornamelijk uit den magtigen rang van dit kleine gemeenebest en den overwegenden invloed, welken het in zijnen tijd ook op het buitenland uitoefende.— Maar kan De Witt daarom, ook nog heden ten dage, als de patroon onzer tegenwoordige liberalen beschouwd worden? — Dit zij verre. — Immers, *hoe* was De Witt de man, die hij was? Zeer verschillend zal hierop worden geantwoord; maar in deze verzameling vinde ik het een en ander, waaruit men hem eenigzins nader leert kennen en waarvan ik slechts een paar staaltjes wil mede deelen.

Men herinnere zich het voorgevallene tijdens het bewind van De Witt over de opengevallen betrekking van veldmaarschalk (*). Als naar gewoonte, wilden de meesten deze hooge waardigheid opgedragen zien aan den Prins van Oranje. De Witt echter, die den Prins persoonlijk ongezind was, verklaarde zich hier tegen, en zóó deden, gelijk van zelf sprak, ook de Staten van Holland. Een paar eigenhandige brieven van De Witt, hier aanwezig, toonen de wijze aan, waarop hij deze zaak ook bij de Staten van Overijssel trachtte door te drijven. Het gelukte hem wel, bij deze eene kleine partij te doen ontstaan (§), maar overigens mislukte de poging. Nu correspondeert Van Rhemen, lid dier Staten en zich te dier tijd te Deventer bevindende, over dezelfde aangelegenheid met een der leden van de Staten-Generaal te 's Gravenhage, en ontvangt van dezen, ter verdere voortzetting dezer correspondentie, *een alphabet in cijfers*, hetwelk ten deele nog voorhanden is.— Nog een ander, Van Mulert, een neef van Van Rhemen, schrijft hem een' brief over particuliere aangelegenheden, doch voegt daar tusschen eenige regels over politiek en noemt nu De Witt niet bij zijnen naam, maar duidt hem aan als *de man in den Haag*. — Waartoe nu dit

(*) Zie WAGENAAR, *Vaderl. Hist.*, deel XIII. bl. 287 en volgg.

(§) Er is betrekkelijk deze zaak, naar ik veronderstel, nog veel aanwezig op dit Archief, doch tot heden ontbrak het mij aan gelegenheid om dit na te zien.

alles? Ik erken, dat ook dit voor verschillende uitlegging vatbaar is, doch in *dien* tijd en met betrekking tot *dezen* man, komt het mij opmerkelijk voor en doet een en ander mij onwillekeurig denken aan een *cabinet noir*, aan een *système*, zoo al niet *de terreur*, dan toch *de gène*, kortom aan regeringsinvloed en regeringsdaden, die, vonden zij in den tegenwoordigen tijd plaats, geheel de liberale pers in beweging zouden brengen.

Ten slotte nog iets. — J. de Ruiter, lid van de admiraliteit te Rotterdam, gehuwd met de dochter van Dirk van Rhemen, burgemeester van Deventer, schrijft uit Rotterdam aan zijnen neef Steven Gerhard van Rhemen en verhaalt hem het gruwelijk uiteinde der gebroeders De Witt, dat toen juist had plaats gehad. — Doch hoe?... De bijzonderheden van dien vreesselijken moord, door het Haagsche graauw, worden ten volle bevestigd, maar tevens daarbij berigt: »*dat de gewezen Ruwaard van Putten was gecondemneerd tot eeuwigdurend bannissement en degradatie zijner kwaliteiten*, *omdat hij door een chirurgijn van Delft beschuldigd was*, *dezen door eene som van vele duizenden guldens*, *waarvan er nog 12,000 ten zijnent in goud voorhanden waren*, *verleid te hebben*, *den Prins van het leven te berooven*"(*).

Hieruit volgt dus, vooreerst, dat de zware beschuldiging tegen Cornelis de Witt, hier door eenen tijdgenoot, een' man die eene hoog aanzienlijke betrekking bekleedde en daardoor nog al in staat was om te weten wat er omging, ten minste geenszins als een opraapsel, of lasterlijke aantijging, werd verworpen; dat het alzoo niet te verwonderen is, dat, bijaldien deze beschuldiging door het publiek voor wáár gehouden werd, dit in hooge mate de verontwaardiging tegen beide broeders moet hebben opgewekt; dat het bezoek van den gewezen raadpensionaris, *in een besloten rijtuig*, in die oogenblikken hoogst onvoorzigtig, zoo niet een trotseren van die algemeene verontwaardiging, moet genoemd worden, te meer

(*) Zie den brief in zijn geheel hier achter.

daar hierdoor het vermoeden moest ontstaan eener heimelijke ontvoering; dat het alzoo even begrijpelijk is, indien eene opgewonden burgerij zich daartegen heeft willen verzetten, en dat, eindelijk, hetgeen verder volgde alleen een uitvloeisel is geweest van blinde volkswoede, welke zich ten allen tijde op gelijke wijze openbaarde en, waar zij onvoorzigtig of roekeloos in beweging gebragt mogt worden, zal blijven openbaren.

Zie hier mijn oordeel over deze zaak, hetwelk ik echter aan niemand wil opdringen; de lezer moge zelf oordeelen!

Hiermede besluite ik ditmaal mijn verslag, met het vaste voornemen evenwel, om van tijd tot tijd, met vergunning der eigenaren van het belangrijk archief, dat ik mogt leeren kennen, meerdere bijdragen in deze verzameling mede te deelen.

Brief van J. de Ruiter, Lid van de Admiraliteit te Rotterdam, aan Van Rhemen.

Hoegh edel geb. heer en neef.

Ick heb na aenleidinge van onsen geringen dienst, U H. Ed. willen communiceren, hoe dat 't woedende volc in dese provinci en die van Zelant, dat dese calamiteuse tiden toescrijft aen die tot noch toe 't roer der regering hebben gehad in haer handen, meent geen volcomen sekerheit te hebben in de oude form van stadtholderlike regeringe, daer bi si haer so florissant en seker gevonden hebben, so niet ten enen mael wort uitgeroeit al 't geene sigh daer tegen scient te willen verheffen. Nadat de burgeri, die hier en in de nabuerige plaetsen, een tijt lanc herwaers, haer had als gerust gehouden, heeft weder in 't midden der voorleden weec de poorten met haer wacht beset, en tot Delft de voorgeslagene plonderinge eniger huisen naulix, en dat noch met 't wonden van verscheiden personen, cunnen weren. Voorleden

saterdagh, nadat den rouaert van Putten, beschuldight door een chirurgijn van hem te willen hebben gedebocheert, voor een somma van vele duisenden, waervan noch twaelf in gout ten sien Chirurgijns huise voorhanden waeren, om sien Hooght. van 't leven te beroven, was gecondemneert in een altoos duirend bannissement met degradatie van sien qualiteiten, en doer sien broeder de gewezene raet-pensionaris van de gevangenpoort met de carosse gehaelt wiert, quam de burgerie van den Hage op de been, haer beide duingende, na dat si de gevangenpoort met schiten en ander gewelt hadden doen openen, om af te comen na beneden, alwaer si haer hebben half dootgeslagen, en voort geheel omtrent de gewone plaets van 't gerecht, haer hangende met de benen aen de wipgalge, nadat si haer niet alleen van alle clederen, maer ooc verscheiden delen des lichaems, die hier om gelt getoent werden, waren berooft. Dit is een sekere waerheit: men doet daerbi, dat doe si tegens den morgenstont van den volgenden sondagh wijrden afgesneden, meer geleken een geraemt als een lichaam, wegens 't uitgeructe ingewant en afgenepen vlees. Immers 't is een saec, wijns gelicken ick niet weet of onse republique noeit heeft voortgebraght. Gisteren was de burgerie hier in wapenen en dwong twaelf van de vierentwintigh heren deses Magistraets om haer bedieninge neder te leggen als van selfs, willende verder dat bi de resterende dubbelt getal sal worden genomineert, om daer uit doer sien Hoeght. twaelf nieuwe gecoren te werden. Waermede ick na onser dijnstige gebidenis verblive

U Hoogh Edel ootmoed. dijnaer
J. Rr.

Rotterdam,
den 23 Aug. 1672.

ONUITGEGEVEN STUKKEN,

BETREKKELIJK

DE GESCHIEDENIS DER SPAANSCHE HEERSCHAPPIJ EN DIE VAN DEN OPSTAND TEGEN SPANJE,

BIJZONDER IN GELDERLAND.

(*Vervolg van deel* VI. *bl.* 73.)

L.

Albrecht de Ruyter, Ambtman van Zalt-Bommel. Bommeler- en Tielerweerden, aan den Stadhouder Karel van Brimeu.

Mynen onderdanigen guetwilligen dijenst mit ganssen to voerens. Edele ende wailgeboren genedigh Heer. Ick en kan v Gen. in aller onderdenicheit niet verhalden, soe, Godt betert, in allen plaetsen, onder der gemeijnten, als oick nu ter tyt hier to Boemel, durch den ketterschen predicanten mit kettery seer ontsteken syn, ende alle dage woe langer woe arger, nijet tegenstaende dat sulx achteruolgende Co. Mat. mandamenten alhier to Boemel op id stathuijs ende andere gewoentelicke plaetsen, dair men sulcke publicatie van alts gewoentlick is te doen, op lyffs straffunge genochsam inhalt der placaten verboden, oick der gemeynten op het stathuijs by ordinantie ende toedoen der wethauwers deser stat Boemel hebbe doen vergaderen, duck ende mennichmael ende der placaten mit oick andere middelen hebbe doen vernijen ende voirgehalden, deses allet onaengesyen woe men sy meer verbiet, woe die gemeynten meer geneicht syn allemael ennige nieuwe vernieuweronge tegen die ordinantie der heyliger Cristelicker Romscher kercke

aen te nemen, ende hebben huden deses dach onder der preken des voermiddages ende des naemiddages duysche salmen (1) int openbair in der kercken gesongen, alsoe dat hier inne by v Gen. van Co Ma[t]. wegen hier inne niet versyen wordt, waermit sulcke werck belet ader behyndert wordt, hier to Boemel die kettery soe groet worden sall, dat se int eynde niet waill te behynderen syn sall, dan, Godt heb loff, den ganssen raet van Boemel isset van gansser hartten van dese handelonge gans leet ende dair syn noch soe waill mans als vrauwen voele deuote hartten, die dit werck niet aen en steet, sus weer id waill hoech nodich, dat v Gen. om (2) tot straffunge een vertich off vyfftich knechten hier bynnen Boemel schickten, op dat die rebelle gestrafft mogen warden, welcke v Gen. al int heymelick overschicten, ick en twyuel niet, die raetsvrunden van Boemel en sollen se niet buyten keren, nae dem dattet hier soe ongeschict toe geet, off aendere prouisie, soe v Gen. dat am beste duncken sall vrbarlick te syn. Ick hedde dese saicken halue v Gen. noch by munde meer te seggen, dat ick alsoe int lange niet ouergeschriuen en kan, want id v Gen. goetducht, wold ick om deser saicken halue waell by v Gen. tot Arnhem comen, om hier van wyders te spreken, id seluige ick v Gen. wuyt bedenckunge myns eedts amptshaluen niet en hebbe kunnen onderlaten, v Gen. over te schriuen, ind will v Gen. hiermit den Almechtigen beuelen, dieselue Godt die Heer v Gen. in gelucksaem regiment langwylich ende victorioos befriste. Actum to Boemel ylende den VI[en] idsiges maents Octobr. A[o]. XV[c] ende LXVI.

V. Gen. onderdeniger dyender

(*Get.*) Aelbrecht die Ruyther, amptman etc.

Naar den oorspronkelijken brief, afkomstig van het voormalig Hof van Gelderland.

(1) *duysche salmen*] Duitsche psalmen.
(2) *om*] Hun.

LI.

Kanzelier en Raden des Hofs van Gelderland aan de Aartshertogin Landvoogdes Margareta.

Aen de Hertoughinne.

Durchluchtige hoichgeborne Furstinne, genedichste Vrouwe. Wij gebieden ons opt onderdanichst ende oedtmoedichst in die guede gracie van uwe Hoicheyt.

Genedichste Vrouwe. Ontfangen hebbende uwer hoicheyts missive van den IIII[en] deses maents, mit ingelachte supplicatie, hier inne besloten wedergaende, uwe hoicheyt gepresenteert van wegen Diedericks Wyer (1), doctors in den rechten (uwe Hoicheyt zeer gerecommandeert zijnde bij den edelen waelgeboren onsen genedigen heeren den grauen tho Meghen, deser landen stadtholder), om te succederen in den staet van raedt alhier in die plaetse van wijlen Mr. Jheronimus Lettin, onlancx gestoruen (2); Souden wij uwe Hoicheyt daer op ter onderdanichster andtwoirde nyet verhalden, dat des vurscr. Diedericks Wyers vader eyn doctor medicus is, alhier die stadt van Arnhem ende ons een tijt gedient, dan, soe hij van die stadt oirloff kreech, sich bij den furst van Cleue in dienste gegeuen hebbende, daer

(1) *Diedericks Wyer*] Deze was de oudste zoon van Johannes Wier, wiens verdiensten in het bestrijden van dwaling en bijgeloof, door Mr. JAC. SCHELTEMA, in zijn *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk*, deel IV. 1 bl. 177 en volgg. en later in zijne *Geschiedenis der Heksenprocessen* (Haarl. 1828), in 't licht zijn gesteld.

(2) *Jheronimus Lettin*, *onlancx gestoruen*] Namelijk den 17 Augustus van dat jaar 1566. Hij werd niet door Dick Wier vervangen; eerst den 2 Augustus 1567 werd Mr. Willem van Ghent in zijne plaats tot raad in het Hof benoemd.

hij oick noch is (3); ende dat wael waer sije, dat die selue sijn vader, als oick (soe wij halden) sijn moeder, der religion haluen een weynich suspect sijn. Dan aengaende desen suppliant verstaen wij, dat hij zeer weynich bij zijn vader vnd moeder to huys geweest, dan van jonghs aff die vniuersitates ende studia in verscheiden landen versocht, alsoe dat, naedyen wij hem bij waelgedachten heeren stadtholder te mehermaelen gesien ende gehoert, wij spueren, dat hij een jonck man is, wael geverseert, oick in den rechten wael geleert, mit sampt in verscheiden talen waelspreckende, vnd eyntlick om totten state van raedt alhier gequalificeert, nut ende bequaem is, jae oick, dat hij bij den vurscr. furste van Cleue ende den bischop van Munster om assesseur int camergericht to zijn is genomineert, daer van hij oick die bryeuen bij sich heefft, maer dat hij om verscheiden respecten (soe hij seyt) lieuer Co. Mat. onsen vnd sijnen allergenedichsten vnd natuerlicken heren (als sijnde hij te Graue geboren) alhier te lande te dienen geneight were. Dan, genedige Vrouwe, opt punct daer v Hoicheyt schrijfft dat wij ons erfaren sollen, off hij catholick is, sal sich uwe Hoicheyt genedelick weten to erinneren, dat ons ongelegen vnd sonderlinge in desen tijde nyet doenlick sijn wol, eeniges weges dair op vns to erkundigen, vnd wusten oick nyet hoe wij sullicx beqwemlick bestaen vnd beghinnen, vnd voel weyniger sullicke informatie off erfarongh effectueren sollen. Euenwael uwe Hoicheyt nyet bergende, wael waer to zijn, dat (wij sdeels nu onlancx mit hem gesproken, geconuerseert vnd oick hem voelerley materien haluen, id geloeff, die rechten vnd sus anders betreffende, horen spreken, maer nyet anders aen hem dan eenen gueden

(3) *daer hij oick noch is*] Scheltema meldt a. w., dat Joh. Wier in 1550 tot lijfmedicus van den hertog van Gulik en Kleef benoemd werd en tot aan het einde van zijn leven in die bediening bleef.

catholicxschen persoon vernhomen hebbende) ons doch nu voir khomt, dat eyne onser mit hem familiariter geconfereert hebbende, gespuert heefft, als sol hij der Augustaner confession (4) eeniges weges toegedaen zijn. Twellick ons doch sus anders nyet voirgekhomen, nyet hebbende buyten dien gemerckt, dan dat hij wael bequaem zijnde, sijne Mat. dienst doin konde. Vnd solten v Hoicheyt, voirvallende nu die occasie, ter onderdaniger meynunge nyet verhalden, dat nu in dit collegium in effectu vier plaetsen van raedt ledich vnd wij vier in getale minder (5) zijn, dan wij voir hin zijn geweest. To weten, eerstlick in die plaetze van Mr. Derrick Deyn, alhier raedt vnd momboir geweest vnd nu to Mechelen in den grooten raedt zijnde, is noch nyemant, diewijle Mr. Johan Wirdt (die doch euenwael alhier raedt was) in zijne plaetse tot eenen momboir verordent (6) is. Ten tweede is die heere van Isendoren (die hier stetz te resideren vnd ordinaris to wesen placht) zijner residentien verlaten,

(4) *Augustaner confession*] Augsburgsche belijdenis.

(5) *vier in getale minder*] Bij de Ordonnantie op de Kanzelarij door keizer Karel den 10 Octob. 1547 uitgevaardigd, door SCHRASSERT (onder de *Stucken tot den Codex*, bl. 75—82) gebrekkig uitgegeven, maar nog *in originali* in het Provinciaal Archief voorhanden, was het getal der raden onbepaald gelaten. Zij waren echter gewoonlijk twaalf, waarvan acht regtsgeleerde en vier edelen of riddermatigen, namelijk één uit elk vierendeel des lands en *weetende die costumen ende vsantien van den landen*, zoo als de landschap in 1574 aan den landvoogd Requesens vertoonde. (Zie e. VAN HASSELT, *Stukken voor de Vaderl. Hist.*, deel II. bl. 336.) — In dit jaar 1566 bestond het Hof uit de volgende leden: de graaf van Megen, stadhouder; Adriaan Nicolaï, kanzelier; Mr. Joost Craneveld, Christoffel graaf van Meurs, Johan van Wittenhorst heer tot der Horst, Jakob Pieck heer tot IJzendoren, Dr. Johan van Stalbergen, Dr. Godefridus Pannekoek, Mr. Peter van Appeldoren, Mr. Amelis van Amstel van Mynden, raden; Thomas Roos, griffier.

(6) *in zijne plaetse tot eenen momboir verordent*] Namelijk den 8 Januarijs 1560 Brab. stijl.

vnd ten derden, die vursor. Mr. Jheronimus Lettin in Godt verstoruen, ende ten vierden, op ten negensten deses maents is die graue van Moers (7), die doch (hoewel dat hij mede ordinarius was), ouer gueden tyt, sijns olderdombs haluen, den raedt nyet gefrequenteert en hadde vnd een van de vier edelluyden coustumiers des landts, als namentlick van den quartiere van Arnhem was, deser werelt overleden. Alsoe dat (mitsdijen dickmaels eenige onser in commissien ende anders absent off kranck zijn) id nyet moegelick en is, eenige groote saecken vuyt to richten offte to delibereren. Ouermits wellicken nyet alleenlick der partijen, maer oick Co. Mat[s]. ende der landen saecken (die men sus wel kortelick tot eyndschap brengen ende affhelpen soude), nu tot onsen grooten leytwijsen vnd mit nyet weynich opsprake ende claegens van de onderdanen, langen tijt moeten blijuen hangen ende ongedaen verblijuen. Biddende daeromme

(7) *grauo van Moers*] Deze was Christoffel, natuurlijke zoon van Frederik erfgraaf van Meurs, gesproten, naar men zegt, uit diens ongeoorloofden omgang met eene abdis van het klooster van S. Cecilia te Keulen. (Zie ALTGELT, *Gesch. der Grafen von Moers*, bl. 77.) Groot gebragt in den oorlog, had hij zich in zijne jeugd, onder Karel van Egmond tegen het huis van Oostenrijk strijdende, geen geringen krijgsroem verworven. In 1519 was hij aan Marten van Rossem in het stadhouderschap van Friesland opgevolgd. In 1528 den Gelderschen vorst te Utrecht vertegenwoordigende, liet hij het Domkapittel bijeen roepen, stelde der vergadering het gevaar voor, waarin de stad en inzonderheid de geestelijkheid verkeerde, zoo de muitzieke soldaten langer onbetaald bleven, en drong hen, toen zij, onder voorwendsel van onvermogen, weigerden de plundering af te koopen, de »vele en noodelooze" kerkbeelden en gouden en zilveren vaten naar het munthuis te brengen. Hij bleef steeds aan hertog Karel getrouw en was een der uitvoerders van zijnen laatsten wil. — Den 5 Maart 1543 Brab. st. werd hij door keizer Karel tot raad in het nieuw opgerigte Hof van Gelderland benoemd. De tekst zegt, dat hij den 9 October 1566 overleed. Met zijnen broeder, Bernard graaf van Meurs, was, vijf en zestig jaren vroeger, de laatste mannelijke nakomeling van het oude huis van Meurs uit echten bedde gestorven.

opt oidtmoedichst, dat uwe Hoicheyt belieuen wil daer inne genedelick to versien vnd ordonneren nae behoiren. Dan, genedige Vrouwe, in aanschouwe deses boosen verwandeldes vnd gevairlicken tijts vnd dat die kettersche secten vnd allerley on- vnd wangelooues so hardt in voelen menschen (oick dair men des gheen vermoeden op sol hebben) regnerende zijn; dochte ons vnd wolten dess oick wael onderdenelick bidden, dat v Hoicheyt nyemanden alhier in onsen collegio tot raedt aennemen wol laeten, hij en muste dan, beneffens sijnen eedt van trouwen etc. oick den eedt doen vnd zweeren, dat hij den gueden alden catholicxschen gelooue onser moeder der heyliger Roomscher kercken toegedaen were, daer bij blijue vnd to egheenen tijden daar van wijcken noch kettersche verboden dwalingen, opinien oder secten aennemen wol off soll, als die vurscr. doctor Derrick Wyer waelgedachten heren stadtholder, als wij verstaen, aengesacht ende presenteert heefft te willen doen ende zweeren.

Durchluchtige, hoichgeborne furstinne, genadichste Vrouwe, wij bidden Godt almachtich, uwe Hoicheyt in hooge voirspoedige regimente lange ende gesondt leuende to erhalden. Gescreuen tho Arnhem, den XIen dach Octobris XVcLXVI.

Uwer Hoicheit

oidtmoedichste dieners
Die Cantzler etc.

Naar de oorspronkelijke minute, onder de in- en uitgaande brieven van he voormalig Hof van Gelderland.

IETS OVER

FLORIS VAN EGMOND,

STADHOUDER VAN HOLLAND.

De geschiedenis vermeldt de bedrijven van Floris van Egmond, na den dood van zijn' vader Frederik (1500) graaf van Buren, na dien van zijn' broeder Wenemar ook heer van IJsselstein. Men weet, dat hij, als stadhouder van Holland en kapitein-generaal, aan het huis van Oostenrijk belangrijke diensten bewees in den oorlog tegen zijnen neef Karel van Egmond, hertog van Gelre, en dat hij ten jare 1539 in ruim zeventigjarigen ouderdom overleed. Van zijn karakter evenwel is weinig bekend. Als bijdrage daartoe moge strekken de volgende brief, dien hij, nog bij het leven van zijnen vader Frederik, den 14 Augustus 1490, aan de stad Elburg schreef en waarvan het oorspronkelijke in het archief dier stad voorhanden is.

Eirsame voirsinnige lieue geminde vrunde. Wij hebben enen scoelmeister gehadt in onsen jongen dagen, geheyten heren Ot van Lottum, die welck enen brueder heefft, geheyten meyster Jan van Lottum, wonende in ons heren ende vaders stat van Bueren, die welck gesloten is bij ons ende sijnen magen ende vrunden, den deken van sunte Jan t' Utrecht ende anderen, sijn ijrste misse ter eren Goids ende salicheit sijnre syelen, als wij hopen, te singen in derseluer ons heren vaders stat van Bueren, op sinte Jans dach decollacio, den welcken wij seer geern

gevordert seghen, om den trouwen dienste willen, die ons die voirscr. heren Ot sijn brueder in onsen jongen dagen ons gedaen heefft ende anderen sijne vrunden, scrijuen dairom tegenwoirdelicken seer vruntlick begerende, dat v belieuen will, bij desen onsen bode, brenger van desen, te willen seynden uwe goede gonste ende belyeften, ende dat te willen teykenen bij uwen secretarius hant, opdat die vurscr. heren Ot ende sijn vrunde gewair mogen werden, so wat gij, ons te lyeue, sijnre vurscr. brueder gegeuen ende gedaen hebt, dat welck wij in groten danck nemen sullen ende in meerre saicken verschulden tegen uwe Eersaemheiden, die God bewaeren will. Geschreuen onder ons hantteycken, int heer voir Montfoirt, des veertienden dach van Augusto, anno etc. XC°.

(*Get.*) Florijs van Egmont, enige soen
tot Ysselsteyn ende tot Bueren
etc. here tot sunte Mertens
dijck ende tot Scerpenesse etc.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

1.) *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland door Mr.* G. GROEN VAN PRINSTERER. Leiden, S. en J. Luchtmans, 1846. Gr. Oct. XXXIX en 1395 Bladz.

Het zijn voornamelijk twee hinderpalen, die ons tot hiertoe van eene vaderlandsche geschiedenis verstoken hielden. De eerste is het gemis of althans de weinige toegankelijkheid van genoegzame bronnen; de tweede de aanwezigheid van ingewortelde en van geslacht tot geslacht voortgeplante vooroordeelen. Die eerste hinderpaal is in de laatste jaren ten deele uit den weg geruimd. Mildere denkbeelden hebben de sloten en grendels geopend, achter welke angstige zorg voor vrijheden en privilegiën of kleingeestige achterdocht de archieven van gewesten, steden, kerken en bijzondere personen verborgen hield; een koninklijk beslnit verleent aan geschiedonderzoekers het gebruik der rijksverzamelingen; hier en daar worden de oorkonden uit vorige eeuwen geordend, wordt zelfs hun inhoud opgeteekend en door den druk gemeen gemaakt. Ook de tweede hinderpaal is aan het wijken, sedert de geschiedenis der oude Republiek meer als een gesloten geheel wordt aangemerkt; sedert een nieuw geslacht, niet geboren en opgevoed onder den voormaligen regeringsvorm, niet schroomt, de gronden der oordeelvellingen over personen en gebeurtenissen te toetsen; sedert het merk der onfeilbaarheid van de aangenomen meeningen verdwijnt, en men meer en meer de noodzakelijkheid gevoelt om terug te komen op hetgeen vroeger onherroepelijk

beslist werd geacht (*). Dé heer GR. is onder de eersten, die zich van deze meer gunstige omstandigheden bedient, om de geschiedenis des vaderlands in 't licht te stellen. Het kan aan niemand verwonderen, dat zijne wijze van beschouwing verschilt van die zijner voorgangers; dat zijn onderzoek ten aanzien van verschillende punten tot gansch andere resultaten heeft geleid. Vooreerst toch genoot hij, boven anderen, het voorregt, toegang te hebben tot rijke en zuivere bronnen. Om iets te noemen: voor het meest belangwekkend tijdvak onzer geschiedenis, dat van Willem I, moest WAGENAAR zich met BOR, HOOFT, VAN METEREN, VAN REYDT, STRADA en de Resolutiën van Holland vergenoegen. GROEN had, onder de bewerking der *Archives de la Maison d'Oranje-Nassau* (1552—1581), den gemeenzamen omgang genoten van Willem I. zelven, van al de leden van zijn geslacht en van zijne in de openbare aangelegenheden gemengde tijdgenooten; daardoor was hij ingewijd geworden, niet alleen in de geheime beraadslagingen der kabinetten, maar ook in de kleinste bijzonderheden van het leven en werken der handelende personen, vaak in de gelegenheid gesteld, hunne meest vertrouwelijke uitboezemingen en gedachten te bespieden. Ook voor later eeuw had GROEN tot dezelfde bron den vrijen toegang, en daarbij den voorarbeid van BOSSCHA, DE JONGE, KLUIT, MEYER en anderen, daarnevens van COXE en andere buitenlandsche schrijvers en verzamelaars, terwijl WAGENAAR en die hem gevolgd zijn zich met weinig meer dan de werken van AITZEMA, TEMPLE, VALKENIER, de Brieven en Resolutiën van DE WITT, de verzamelingen van DUMONT, ROUSSET, DE LAMBERTY, RAPIN, TINDAL, de Brieven en Negotiatiën van D'ESTRADES, D'AVAUX, DE TORCY, die toch ook nu niet gesloten zijn, moesten tevreden stellen. Men voege hierbij, dat GROEN zich op een geheel ander standpunt plaatst, dan zijne voorgangers,

(*) Verg. de voortreffelijke karakteristiek der school van Bilderdijk, in GROEN V. PR., *Archives*, t. I. (2e édit.) p. 24*—26*, 31*—34*.

het christelijk - hervormd standpunt, uit hetwelk hij de Hervorming beschouwt als de oorsprong onzer voormalige Republiek, het beginsel der Hervormde Christenen als haar grondslag, een geloof waarop Gods zegen heeft gerust als de bron van hare voorspoed en grootheid, haar verval en ondergang als de straf van geloofsverzaking en ontrouw. Is dit standpunt het ware? Wij laten het in 't midden; maar het bevalt ons oneindig beter, waar het met waardigheid en ernst gehandhaafd wordt door den bescheidenen en zachtmoedigen GROEN, dan waar BILDERDIJK het inneemt, om wat tot dus verre veracht werd hoog te verheffen, in het slijk neêr te werpen wat voorwerp was van aanbidding, om zijn gal, venijn en zwadder op anders denkenden uit te spuwen (*). Nogmaals: of dit standpunt het ware zij, laten wij in 't midden; wij wilden het alleen opgemerkt hebben, om te doen gevoelen, dat, ook afgescheiden van den meerderen toevloed uit nieuwe bronnen, in dit werk noodzakelijk de gebeurtenissen anders voorgesteld, de oorzaken en gevolgen der handelingen anders beschouwd, de beelden en karakters der voorkomende personen anders geteekend moeten zijn, dan men tot hiertoe gewoon was het aan te treffen. Overigens: wien het om waarheid en onpartijdigheid te doen is, die zal zich daardoor niet laten afschrikken, maar veeleer, gedachtig aan het *audi et alteram partem*, zoo veel mogelijk, tot eigen onderzoek worden aangespoord, en bij slot eenen beoordeelaar in *de Tijdgenoot* niet toestemmen, dat door GROEN's *Handboek de beoefening der Vaderlandsche Geschiedenis geene schrede voorwaarts, maar achterwaarts gegaan is*, maar wel met denzelfden beoordeelaar instemmen, wanneer hij elders zegt: »Wij stellen den arbeid, dien de heer G. v. P. aan onze Vaderlandsche Geschiedenis besteedt, op hoogen, zeer hoogen prijs" (§).

De heer GR. heeft zijn *Handboek* in drie gedeelten ge-

(*) Verg. *Archives*, t. a. pl.
(§) Zie *de Tijdgenoot*, col. 552, 584.

splitst: 1.) de Nederlanden vóór het Gemeenebest; 2.) de Republiek (1517—1795); 3.) Revolutie (1795—1840). — Om een denkbeeld der bearbeiding te geven, zonder nogtans al te breedvoerig te worden, zullen wij uit het tweede gedeelte het een en ander aanteekenen.

De geschiedenis dan der *Republiek* wordt voorafgegaan door eenige *algemeene aanmerkingen*, die op den ganschen tijd van haar bestaan betrekking hebben. De Hervorming wordt als haar oorsprong en grondslag voorgesteld. »De Hervormde Kerk is het middenpunt en de kern van het Vereenigd Nederland geweest." »Gods woord was de Grondwet voor overheid en volk." — Haar gemeenebestelijke vorm is »minder uit berekening dan door den drang der omstandigheden, minder uit voorliefde dan uit verlegenheid ontstaan." Omtrent den aard van het vorstelijk gezag heerschten velerlei wanbegrippen: van daar, dat »de veerkracht van het algemeen bewind werd verlamd, ten behoeve van de onafhankelijkheid der gemeenten en gewesten; dat de steden elken anderen stand verdrongen; dat de vrijheden der bevolking werden prijs gegeven aan de willekeur der regenten." Maar »het stadhouderschap, steunpunt van den strijd tegen landsheerlijke verdrukking, werd het evenzeer van den tegenstand tegen aristocratisch geweld." Van daar de gedurige worsteling tusschen de aristocratische partij en de staats-stadhoudersgezinden. »Het Huis van Oranje-Nassau is van God tot de taak geroepen, om, aan het hoofd van het Gemeenebest, te waken en te strijden voor de handhaving van Evangelie, vrijheid en regt." — »Het geloof, de oorsprong van de grootheid der Republiek, heeft den schadelijken invloed van gebrekkige staatsregelingen en van nadeeligen handelgeest getemperd, en volksdeugden gekweekt."

Na de algemeene aanmerkingen wordt de Geschiedenis der Republiek in vijf tijdperken afgehandeld, als: 1.) waarin onze vaderen geleden hebben voor het geloof, 1517—1668; 2.) waarin zij gestreden hebben voor het geloof, 1568—1648; 3.) waarin zij het geloof behouden en ook elders

met nadruk beschermd hebben, het tijdperk van bloei, 1648—1713; 4.) waarin zij het geloof hebben verlaten, 1713—1795; 5.) waarin zij de straf ondervonden hunner ontrouw, maar ook Gods langmoedigheid in het tuchtigen, 1795—1813.

Aan de behandeling van ieder tijdperk, en doorgaans ook van elke afdeeling daarvan, gaan weder algemeene aanmerkingen vooraf. — Zoo worden als inleiding tot het *tweede tijdperk* de oorzaken van den opstand aangewezen, als gelegen, namelijk, in afkeer van vreemde overheersching, ook in zucht tot behoud of uitbreiding van de privilegiën. Maar »de vrijheidsmin bestond grootendeels in den overmoed der stedelijke regenten, om zich te doen gelden tegenover den vorst. De opstand zou niet dan bezwaarlijk door de overtreding der privilegiën worden gewettigd. De grieven waren overdreven, gedeeltelijk ongegrond. De terzijdestelling der voorregten is veeleer gevolg dan oorzaak der volksbeweging geweest; verbreking der privilegiën eene kreet, eene leus." — »Vrijheid van Christel. godsdienstoefening was het voornaamste oogmerk, verdrukking van het Evangelie de voornaamste oorzaak van den krijg." »Door den strijd om de vrije godsdienstoefening der Gereformeerde Kerk is de staat der Vereen. Nederlanden gevormd."

Als inleiding tot de *eerste afdeeling* (1568—1584) wordt aangetoond, dat, bij het vasthouden aan den vorm van alleenheersching, in de verkiezing van Matthias, van Anjou, van Oranje, tot landvoogd, landsheer en graaf, toch reeds overgang tot een gemeenebest bestond; dat de zelfstandigheid en het overwigt van Holland reeds onder Willem I. aanvankelijk werd gevestigd; dat, dáár vooral, de stedelijke overheden reeds trachtten zich te doen gelden ook tegen de burgerij, zoodat de ingezetenen van regten beroofd werden, die zij vroeger hadden uitgeoefend, enz. Voorts wordt de lezer bekend gemaakt met Willem I, zijne broeders, bloedverwanten en bondgenooten, met zijn doel, plan en karakter, waarbij inzonderheid belangeloosheid, standvastigheid en volharding als hoofd-

trekken, het geloof als hoofdbeginsel van zijne daden worden vermeld.

Tegen Alva, onder wiens schrikbewind verbeurdverklaren, onthoofden, ophangen de middelen van bestuur waren, wiens tiende penning, om de wijs van invordering, een stellige inbreuk was op de dierbaarste vrijheden des lands, voerde de Prins tot 1572 den krijg *met eigen middelen;* van toen af, tot 1576, *met Holland en Zeeland*, geholpen door de gunstige ligging, de spoedig zich ontwikkelende kracht van het zeewezen, den heldenmoed der burgerijen. — Toen, na de pacificatie van Gend, de Staten van 15 gewesten gereed waren, om Don Juan als landvoogd te erkennen, was het doel van den Prins niet bereikt. »Hij wekt mistrouwen, ten aanzien der beloften van 's Konings stedehouder, legt hem velerlei moeijelijkheden in den weg en schijnt weldra bevrediging onmogelijk gemaakt te hebben." »Don Juan, in de uitoefening van zijn gezag belemmerd, magteloos ten gevolge der opgewondenheid van het volk, verguisd, bespot, met lijfsgevaar bedreigd, brengt, wanhopig en radeloos, door het verrassen van het kasteel van Namen, zich zelven in veiligheid, maar ook, gelijk de Prins berekend had, Nederland in de wapenen: geen onregt, maar onvoorzigtige stap." Don Juan zocht den krijg te verhoeden; de Prins maakte dien onvermijdelijk, den krijg nu *met al de Nederl. Gewesten*, tot 1579, toen geen algemeene vereeniging en zamenwerking meer zijn kon en graaf Jan van Nassau de hoofdbewerker werd der Unie van Utrecht, »om eene vereeniging te hebben in Nederlandschen en Gereformeerden zin." Van nu af werd de oorlog *met de Vereenigde Nederlanden alleen* voortgezet. Eerst toen er geen uitzigt op vrede meer was, werd de afzwering van Filips door den Prins bevorderd, en wel, terwijl hij reeds vroeger zeer tot alliantie met Frankrijk geneigd was, ten behoeve van Anjou. Deze, door trouweloos geweld, verbeurde het landsheerlijk gezag, ook naar het gevoelen van den Prins, die echter, in het algemeen belang, verzoening wenschelijk en noodzakelijk keurde. Tot de

aanneming der graaflijkheid van Holland en Zeeland, bij welker opdragt men voornamelijk de zelfstandigheid dezer twee gewesten bedoelde, werd Willem I. niet dan schoorvoetende overgehaald. »De moord van den Prins scheen het teeken van den ondergang van het Vereen. Nederland te zijn.''

Overgaande tot de *tweede afdeeling* (1584—1625), doet de S. opmerken den invloed van het nu heerschende denkbeeld, dat het landsheerlijk gezag oorspronkelijk eene vrije gift der Staten was geweest; hoe hieruit de staats-stadhouderlijke regering ontstond en de stadhouder, in plaats van aan de Staten te gebieden, hun dienaar en ambtenaar werd. Hij toont aan, hoe de eendragt, door de Unie van Utrecht gewild, aanstootelijk werd voor Holland, zoodat de staatkunde dezer provincie gestadig streefde naar de vestiging der gewestelijke souvereiniteit, waarvan weder de toenemende magt der stedelijke regenten en de verkrachting van de oude vrijheden en regten der burgerij het gevolg moest zijn. »Maurits'' zegt GR. »streefde niet naar hooger gezag, zelfs was hij langen tijd lijdelijk toeschouwer van de aanmatigingen der stedelijke aristocratie; niet meer evenwel, toen zij ook de regten van de Godsdienst miskende.'' Veeltijds stond tegen hem over Oldenbarneveld, »die zijne uitstekende talenten aan de dienst der gewestelijke souvereiniteit en der stedelijke aristocratie had gewijd.''

Na de moeijelijke jaren, volgende op den dood van Willem I, was het bestuur van Leicester »de zegepraal der Staten op de laatste overblijfselen en herinneringen van een zelfstandig vorstelijk gezag.'' Holland, ijverende naar een onafhankelijk bestaan, beperkte en besnoeide op ieder punt des landvoogds gezag en stelde met dit doel, in Maurits, een hoofd tegen hem over. Het vertrek van Leicester en het verraad der Engelsche bevelhebbers »gaven aan de Staten van Holland eene gewenschte aanleiding, om zich te stellen, èn boven den landvoogd, èn boven de Generaliteit'', en »stoutelijk beweerden zij, dat de souvereiniteit bij hen berustte en de landvoogd,

onder hen, gouverneur en stadhouder was." Na zijne terugkomst was Holland »achterlijk in de opbrengsten, kwam op de vorige geschillen terug, legde opzettelijk nieuwe moeijelijkheden in den weg, weigerde pligtmatige eerbied en onderwerping, en was niet afkeerig van maatregelen van geweld." — Na Leicesters eindelijk vertrek nam eerst de staatsregering een begin. Maar door de pogingen van Holland verloor de vergadering der *Staten-Generaal* haar gezag; want Holland wilde zich aan elk oppertoezigt onttrekken en onafhankelijk zijn. »Allengs maakten zich de *Provinciale Staten* meester van de souvereiniteit," beschouwende den stadhouder als *hun* stadhouder en *beneden* hen gesteld, waarvan, »vooral in Holland, de regtmatige invloed der burgerijen weldra het slagtoffer werd." Tegenstand werd geboden door de Hervormde Kerk. Voorts was de stadhouder, als aan de Staten-Generaal ondergeschikt, gehouden, de Unie tegen elke provinciale aanmatiging te beschermen. Hieruit velerlei aanleiding tot oneenigheid tusschen Holland en Maurits, bijzonder in de wijs van oorlog voeren. — Nadat Maurits zich door eene lange reeks van glorierijke daden had onderscheiden, wilden velen een krachtiger algemeen bewind; maar Oldenbarneveld, »vond dit onbestaanbaar met zijne inzigten omtrent het algemeen, zoowel als omtrent zijn eigen belang"; hij wilde »alle zaken in de magt der Staten doen blijven, omdat aldus Holland, gelijk hij zelf in Holland, bijkans alvermogend werd." »Het gebruik, ook der meest geweldige middelen, schroomde hij niet. Zijn triumf zoude de kerk, de bevolking en den staat onder het juk der Hollandsche burger-aristocratie hebben gebragt." — Overgaande tot de geschiedenis der verdeeldheden onder het Bestand, doet de S. uitkomen, dat de *onderdrukking der hervormde leer* van Holland uitging. »De Hervormden zouden gaarne, bij minnelijke schikking, de kerken hebben verdeeld; maar de Remonstranten konden niet met de helft tevreden worden gesteld." »Maurits zou welligt de verdeeldheden lijdelijk aangezien hebben, zoo niet Oldenbarneveld hem de

verpligting eener beslissende keus opgelegd had." Van daar *tegenstand en strijd.* »Tot partij kiezen gedrongen, verklaarde hij, dat hij de Hervormde Godsdienst, welke hij als stadhouder gezworen had te beschermen, ook met getrouwheid handhaven zou." Holland, verbitterd, neemt een besluit (weigering der nat. Synode, magtiging tot aanneming der waardgelders), »hetwelk de volledige toepassing van Barnevelds beginsel omtrent der Staten oppermagt bevatte." Toen kwam *overwinning en herstel.* Met kloeke welberadenheid geschiedde te Utrecht de afdanking der waardgelders door Maurits; de gevangenneming van Oldenbarneveld enz., door de onpartijdigen onnoodig gerekend, werd door de welgezinden (?) toegejuicht; Oldenbarneveld werd op last der Algem. Staten, »als die een souverein oppertoezigt hadden, inzonderheid in zaken der religie en militie, tot instandhouding der Unie", gevangen genomen; gevonnisd door een buitengewone regtbank, omdat »het proces behandeld werd als over misdaad van gekwetste majesteit, waarin de gewone wijs van procederen niet behoefde te worden gevolgd" en omdat »de zaak alle gewesten betrof"; en eenparig ter dood veroordeeld. — »De beteugeling der Barneveldsgezinden had de Republiek, zoo wel als de Herv. Kerk, tegen dreigend onheil behoed." »Het verder begunstigen van de Remonstrantsche leer zou, òf de kerk ten verderve gevoerd, òf nieuwe omwentelingen bereid hebben."

De *derde afdeeling* loopt over den tijd van Frederik Henrik en eindigt met den Munsterschen vrede (1625—1648), toen de krachten der Republiek voortgingen zich te ontwikkelen en merkwaardige bedrijven den nationalen roem verhoogden, maar de Hervormde Kerk voortdurend bedreigd werd, de Staten van Holland voortgingen op het spoor van Oldenbarneveld, de stedelijke besturen zich wederom deden gelden tegenover de burgerij, en de aristocratie geheel onder de leiding geraakte van het magtig Amsterdam. De stadhouder, te toegeeflijk, remonstrantschgezind, zorgde te weinig voor de regten der burgerij; zijne zwakke staatkunde werkte mede tot de ondermijning

van het stadhouderlijk gezag. — De S. doet in bijzonderheden opmerken, dat »de tijden van Frederik Henrik naar waarheid de gulden eeuw der letteren en kunsten genoemd mogten worden."

Om niet te uitvoerig te worden, zullen wij uit het *derde tijdperk* alleen iets mededeelen van den inhoud der *eerste afdeeling* (Willem II, 1648—1650), en iets van de algemeene aanmerkingen, waarmede de *tweede afdeeling* (het stadhouderloos bestuur, 1650—1672) geopend wordt.

Willem II. verlangde krijg; niet enkel om ijdelen roem te verwerven, maar vooral als middel om in Engeland het vorstelijk geslacht te herstellen en om hier te lande de woelingen zijner tegenstanders en de aanmatigingen van één gewest te bedwingen. Hij werd gestadig gedwarsboomd door Holland, »waar enkel op het belang, òf van de provincie, òf van Amsterdàm, òf van veelvermogende regenten, gelet werd." Van daar verschil ten aanzien van den Engelschen burgeroorlog; nog erger over de afdanking van krijgsvolk. De ontwapening, door Holland begeerd, was onraadzaam; het besluit tot afzonderlijke afdanking eene aanmatiging, strijdig »met alle *antecedenten*, met de veiligheid van den staat, het regt der Unie, de waardigheid van het stadhouderlijk gezag en den aard van het gemeenebest." »Volgens het aangenomen staatsregt was het hoog tijd, hiertegen regtsdwang te gebruiken." Bij de maatregelen, door den Prins tegen Amsterdam genomen, had hij wel geen uitdrukkelijken last van de Staten-Generaal; »maar de Unie was *facto* geschonden; ééne provincie en vooral ééne stad zegevierde over de Republiek; als kapitein-generaal en als stadhouder was hij gehouden, zelfs uit eigen beweging, hierin te voorzien; de keus der middelen was hem vrij gelaten, en het *vragen* naar meer bepaalde lastgeving zou het *ten uitvoer leggen* onmogelijk hebben gemaakt,"

Het overlijden van Willem II. verschafte onvoorzien een triumf aan het stelsel der provinciale souvereiniteit: uit

hetgeen feitelijk geschied was vormde zich de theorie, en de ingeslopen misbruiken werden, als wet en regel, in praktijk gebragt. De Gewestelijke Staten oefenden het landsheerlijk gezag, ja, beweerden zelfs aan geen privilegiën of herkomsten gebonden te zijn. Het stadhouderschap was hiermede onbestaanbaar. — Ook »de stedelijke regeringen werden bijkans alvermogend in haren kring": zij hadden de wetgevende magt, het administratief bestuur en de regtspleging. Men noemde dit *vrijheid;* maar zij bestond »in het gebieden van de aristocratie over het volk en in de heerschappij van Holland over het Gemeenebest." — Dit was een gedwongen toestand, waaruit tegenwerking ontstaan moest, en spanning en verdeeldheid, in Holland zelf en ook in de andere gewesten. Om over dien tegenstand te zegevieren, onderwerping en rust te bewerken, werd, als Raadpensionaris, een man vereischt als Jan de Witt, die »met zeldzame geestvermogens uitgebreide kennis en onverdroten werkzaamheid paarde." »Van godsdienstige beginselen niet ontbloot, was hij gekenmerkt door vastheid van wil, zelfvertrouwen, veerkracht en onverzettelijkheid. Eerzucht bezielde hem; geen lage geldzucht of bekrompen eigenbelang; onomkoopbaar, naauwgezet eerlijk, werd hij, in het plaatsen zijner bloedverwanten, welligt meer door den wensch om zijn' invloed te versterken, dan door kleingeestig nepotisme, geleid." Met zijne vaste overtuiging aangaande de onbeperkte souvereiniteit der Staten en het billijke der suprematie van Holland stond zijne vooringenomenheid tegen het Huis van Oranje in naauw verband. De buitenlandsche staatkunde moest hierdoor gewijzigd worden; want de oude, natuurlijke bondgenooten der Republiek, die Oranjegezind waren, ontvielen hem. Toch was hij een tegenstander van Frankrijk, willende wel dat magtige rijk tot vriend, nooit tot nabuur hebben, maar stelde daarbij te veel vertrouwen in beloften en tractaten. — De misbruiken, onder het aristocratisch beheer in het begeven van ambten en bedieningen in zwang, werkten nadeelig op het zeewezen en de land-

magt; het defensiewezen werd tot nietsbeduidendheid gebragt, en »de ontwikkeling van krachten, waardoor het stadhouderloos bewind heeft geschitterd, zou geen plaats gehad hebben zonder het aanzien, den rijkdom en de magt, verkregen in den tachtigjarigen krijg." — Voor de Herv. Kerk was het stadhouderloos bewind een tijd van vernedering en verval. Onder de regenten waren bedekte remonstrantsgezinden; de regtzinnige leer werd niet altijd gehandhaafd en beschermd, enz. In de volkszeden was nog wel de krachtige werking van geloof en godsvrucht openbaar, maar kon, bij de navolging van Fransche ondeugden en manieren, het zedebederf niet beletten.

In zijne Voorrede zegt de S., dat »van 1747 tot 1795, in de hoofdpunten (het bestuur van Willem IV, het gedrag der Gouvernante, de houding der Republiek niet enkel tegen Frankrijk, maar ook tegen Groot-Brittanje), zijne beschouwing meer dan gewoonlijk van de aangenomene verschilt": men oordeele uit het weinige, dat ons bestek nog toelaat te vermelden. — De omwenteling van 1747 was welligt meer uit afkeer van stadhouderloosheid, dan uit liefde voor Oranje tot stand gekomen, want bij het veldwinnen der democratische begrippen (naauw verbonden met toenemend twijfelarij en zedebederf, met het in de schaduw stellen van het Evangelie en het verheffen der rede tot toetssteen der h. Schrift, met de nieuwe wijsgeerige stelsels en het dienstbaar maken van alle wetenschappen aan de verbreiding van het ongeloof) moest de Prins meer dienaar en zaakgelastigde, dan beschermheer der ingezetenen zijn. Maar Willem was, met al zijne deugden en talenten, niet berekend voor zijne taak: »hij was een braaf vorst, gelijk er weinigen, doch een goed staatsman, gelijk er velen zijn geweest." Zonder genoegzame zelfstandigheid, wilde hij zich van allen invloed ontslaan en alles zelf behandelen, waardoor hij »meermalen tot weifeling, besluiteloosheid en ongestadigheid verviel." — Na 's Prinsen verheffing werd de hooggespannen verwachting door

teleurstellingen gevolgd. De oorlog werd met ongelukkigen uitslag gevoerd. De rampen werden geweten aan de regenten (tegen hetgeen men verwacht had, in hunne posten gebleven). Hunne vernedering was de algemeene wensch. Opschuddingen, algemeen misnoegen, geweld en plundering volgden elkander op. De afschaffing der pachten, een maatregel om zich uit den oogenblikkelijken nood te redden, toonde de magteloosheid der overheden, maar herstelde de burgerijen niet in hare regten. Nieuwe volksbewegingen werden wel gevolgd door veranderde regering, maar de oorzaak van het kwaad, in de natuur der posten en betrekkingen gelegen, werd niet weggenomen, en althans in Holland, waar de voorname zetel was der aristocratie en de kern van hare magt, werd niets tot duurzame opbeuring en vrijmaking der burgerijen gedaan. Zoo werd voor de regenten de weg gebaand tot herkrijging van hunne overmagt; zij sloegen dien gereedelijk in, en de Prins was niet het eminent Hoofd van den staat, maar »bijkans een overtollig en lastig dienaar der tegen hem verbonden aristocraten geworden." Toen hij eene meer vaste houding begon aan te nemen, was het te laat, en »tijdig stierf hij, om ook van de staatsgezinden den lof in te oogsten, dien hij in ruime mate ook van hen, met het sparen en opbeuren van den anti-stadhouderlijken aanhang, had verdiend."

Het valt ons moeijelijk, hier de pen neder te leggen en den S. niet te volgen, bij voorb. waar hij spreekt over de opkomst, den bloei en den ondergang van het koningrijk der Nederlanden (1815—1830), en daarbij den invloed doet opmerken, dien het ministerie *Villèle* ook op de publieke opinie in Nederland uitoefende; — maar wij meenen genoeg gezegd te hebben voor ons doel, genoeg, om den lezers dezer bladen met de wijze van bearbeiding, met den geest en de strekking van dit werk bekend maken en hen, voor zoo ver zij zulks nog niet deden, uit te lokken om het zelve in handen te nemen. Mogten allen zich met de bijzondere zienswijze des Schrijvers, met *vreemde en ongehoorde stellingen*, die hier

voorkomen, niet kunnen vereenigen; zij zullen die toch gaarne eerbiedigen uit aanmerking van zijne in het voorberigt uitgedrukte verklaring, dat hier de uitkomsten van een veeljarig, moeitevol en naauwgezet onderzoek en nadenken te zamen gebragt zijn; dat de navorsching en overpeinzing van hetgeen in weinige regels of woorden vervat is hem dikwerf vele uren en dagen heeft gekost; dat volkomen onpartijdigheid zijn doel was.

I. A. N.

2.) *Oudheidkundige Mededeelingen van* L. J. F. JANSSEN, *Lit. Hum. Doct.*, *Conservator bij het Museum van Oudheden te Leyden.* — *IV.* *Met acht platen.* — Te Leyden, bij S. en J. Luchtmans. 1846. Gr. Oct. bl. 323—402.

De heer J., zijne *Mededeelingen* voortzettende (*), geeft hier in de eerste plaats nader berigt aangaande die nieuwe opgravingen bij het gehucht Holtdoorn of Holtdeurn, waarvan in deze *Bijdragen*, deel IV. bl. 304, met weinige woorden melding is gemaakt. Men vond er twee onderaardsche stook- en verwarmingsplaatsen (*hypocausta*), beiden van ovalen vorm en zeldzame bouwkunstige zamenstelling; een afgebroken stuk van een outaar, aan Jupiter gewijd; een uit tegels en leem gemetseld graf; bevloeringen en — wat bovenal opmerking verdient — een outaar van kalksteen, met het opschrift: VESTAE SACRUM JUL. VICTo MAG FIG PRoSE (*Vestae sacrum. Julius Victor magister figulorum pro se* [*posuit*]). Belangrijk is vooral deze laatste ontdekking, om den ongeschonden en volkomen gaven toestand van het voorwerp; omdat de opschriften aan Vesta hoogst zeldzaam zijn; omdat een *magister figulorum* tot hiertoe nergens vermeld werd. De heer J. stelt de afkomst van het een en ander tusschen de jaren 179 en 235 na Chr.; laat het in 't midden, of de gevondene constructiën tot eene bijzondere

(*) Zie deze *Bijdragen*, in de *Aank. en Berigten*, d. IV. bl. 60—65.

woning, dan wel tot een' tempel behoord hebben; maar meent genoegzamen grond te hebben voor de meening, dat hier het *Harenacium* der ouden geweest zij. — Gekleurde afbeeldingen, op een achttal platen achter deze aflevering gevoegd, geven van de opgedolven voorwerpen een vrij duidelijk denkbeeld.

De overige mededeelingen betreffen: eene verzameling van Romeinsche en oud-Germaansche of Gallische oudheden te Ubbergen; eene Germaansche begraafplaats van zeer hooge oudheid op de Gietelsche heide onder Voorst; Germaansche of Keltische voorwerpen, te Epe opgegraven; Romeinsche oudheden gevonden te Kuik, welke plaats, voor het *Cevelum* van PEUTINGER gehouden wordende, een naauwgezet onderzoek schijnt te verdienen; een duinachtige heuvel in de Alblasserwaard; de opmerking dat zekere beeldjes van brons, ijzer, steen en ivoor, welke men tot hiertoe voor Hercules-beeldjes heeft gehouden, bewezen zijn van laat-middeleeuwsche afkomst te wezen en den zoogenoemden *wildeman* voor te stellen, die nog als schildhouder in de heraldiek bekend is, enz.

3.) *Verhandelingen ter nasporing van de wetten en gesteldheid onzes Vaderlands*, *waarbij gevoegd zijn eenige Analecta tot dezelve betrekkelijk. Door een Genootschap te Groningen* Pro excolendo jure patrio. *Zesde deel.* Te Groningen, bij W. van Boekeren. 1846.

Met verlangen ziet de beoefenaar van Vaderlandsche Geschiedenis, Oudheidkunde en Regtsgeleerdheid telkens een nieuw deel van het Groninger Genootschap *Pro excolendo jure patrio* te gemoet; immers, hetgeen tot hiertoe geleverd is, strekt zich over deze wetenschappen uit en heeft, in bondige verhandelingen, over den vroegeren toestand van ons land reeds veel licht verspreid. Dit lijvige boekdeel van 767 bladzijden bevat weder eenen rijkdom van wetenswaardige zaken en belangrijke ophelderingen, waarvan wij een kort verslag moeten geven.

I. Het eerste stuk, oorspronkelijk eene voorlezing, heeft tot titel: *Algemeen overzigt der Romeinsche Oudheden in de Noord-Nederlanden*, door Dr. N. WESTENDORP. Wij hebben hier, waarschijnlijk wel voor het laatst, het opstel van eenen man vóór ons, wiens naam, als vlijtig navorscher der oudheid, nog lang in eer zal blijven. Het blijkt, dat dit stuk reeds lang onder de pers geweest is, daar de heer WESTENDORP, in Julij 1836 overleden, den afdruk van de laatste bladzijden niet heeft mogen beleven. Het was een gelukkig denkbeeld, om zulk een overzigt van de overblijfselen der Romeinen in ons Vaderland te geven. Ook deze maken eene geschiedenis uit, die des te meer van waarde is, wanneer de beschrevene geschiedenis, gelijk dikwijls plaats heeft, zwijgt. De heer WESTENDORP leidt ons uit de eene provincie in de andere, en blijft telkens bij de punten, die van de Romeinen getuigen, stil staan, om ons mede te deelen, wat er in vroeger of later tijd ontdekt en gevonden is. Er behoorde eene bijzondere belezenheid toe, om op die wijze bijeen te verzamelen, wat in menigvuldige berigten verstrooid voorkomt; ook scherpzinnigheid in het verklaren van de getuigenissen der Ouden omtrent de vestigingen en togten der Romeinen in onze streken. De bijvoegselen, van bl. 78 tot 120, geven ons de nieuwe ontdekkingen, die, sedert de voorlezing gehouden, tot eene verhandeling uitgebreid en bijna afgedrukt was, ter kennis van den heer WESTENDORP zijn gekomen, en maken ook geen klein getal uit. Jammer, zal welligt iemand zeggen, dat deze aanvulling, ook na het overlijden van den Schrijver, niet door iemand anders tot den tegenwoordigen tijd is voortgezet, daar de jaren van 1836 tot 1845 geen' onaanzienlijken oogst voor de Romeinsche Oudheidkunde hebben opgeleverd: maar die aanvulling, ofschoon niet hier, is in den tekst te vinden, gevoegd bij de Archaeologische Kaart, door den hoogl. REUVENS begonnen en door de heeren LEEMANS en JANSSEN voortgezet en in 1845 uitgegeven.

II. De tweede verhandeling, ook van eenen reeds

overledenen, Mr. TAMMO ADRIAAN TEN BERGE, is *over de onkosten-bepalende wetten van ons Vaderland, bijzonder over die der stad Groningen.* De onkosten bepalende wetten, welke hier en elders gemaakt werden, dienden tot beteugeling van *overdaad.* Eerst wordt het denkbeeld van overdaad bepaald; daarna wordt de overdaad in hare voordeelige en nadeelige betrekking tot de maatschappij beschouwd, waarbij het nadeelige het zwaarste weegt. Bij de volken van vroegeren en lateren tijd treft men er verordeningen tegen aan: Solon, Lycurgus en anderen maakten ze bij de Grieken; de Romeinen hadden ze insgelijks, gelijk hier bewezen wordt. Ook bij de oude Germanen waren zij noodig geweest, bijzonder ten aanzien van zoen- of vredemalen, hunne bruiloftsmalen, hunne maaltijden, welke bij het kiezen van opperhoofden werden gehouden — gebruiken, die tot diep in de middeleeuwen reiken. Lijk- en doopmalen schijnen eerst na de invoering van het Christendom ontstaan te zijn. Verordeningen tegen misbruiken vindt men bij de oude Germanen niet; deze zijn van later tijd. En nu deelt de geleerde Schrijver deze verordeningen mede, beginnende met hetgeen daaromtrent in het Groninger Stadsboek (uitgegeven in het 5e deel der Verhandelingen van het Genootschap) voorkomt. Bepalingen, die elders, zoo binnen- als buitenslands gemaakt werden, worden er mede vergeleken; de latere, die de vroegere wijzigden of veranderden, worden aangehaald. Na de bruiloftsmaaltijden, over welke het breedvoerigst gehandeld wordt, krijgen diegene, welke bij regeringsveranderingen werden gehouden, voorts geboorte- en doopmalen, daarna lijk- en begrafenismaaltijden, eindelijk die van buurten, broederschappen, gilden en andere genootschappen, eene beurt. Taal- en oudheidkunde worden dienstbaar gemaakt aan de verklaring dezer verordeningen; gebruiken, waarvan geen spoor onder het thans levend geslacht meer overgebleven is, leeren wij kennen in hunnen oorsprong en hunne strekking. Het is een leerzaam tafereel van den ouden tijd. Wij zeggen met den Schrijver, bl. 258: »Wat

zijn de zeden veranderd! De vroegere keuren, welke door de ernstigste taal der regering en door de zwaarste boeten niet staande konden gehouden worden, zijn nu nutteloos geworden, omdat de zeden veranderd zijn, en het dagelijksche leven der burgers, door den loop der tijden, door de omstandigheden, waarin onze Staat zich in de laatste eeuw bevonden heeft, en ook door de meerdere beschaafdheid, eene geheel andere wending heeft bekomen." Wij wenschen, dat dit bondige stuk anderen moge opwekken, om dergelijke verordeningen verder uit vergetene Land- en Stadregten te verzamelen. Zij zullen door het onderzoek van den heer TEN BERGE opheldering verkrijgen en wederkeerig licht op dit onderzoek werpen. Zoo zullen wij eén geheel overzigt verkrijgen van hetgeen de Vaderen tegen de overdaad meenden te moeten vaststellen. — Eenige bladzijden bijvoegselen zijn van Mr. H. O. FEITH, aan wien wij de derde en breedvoerigste verhandeling van dit deel zijn verschuldigd.

III. Het is een *Geschiedkundig betoog*, *dat de priesteren*, *reeds vóór de vijftiende eeuw*, *in de Friesche landen*, *tusschen het Vlie en de Wezer*, *zoo als overal elders*, *leefden in den ongehuwden staat*. Een berigt van AENEAS SYLVIUS, later paus Pius II, heeft de dwaling in de wereld gebragt, welke in deze uitgebreide verhandeling wederlegd wordt. Men ontvangt veel meer, dan de titel doet verwachten, want het *eerste* gedeelte bevat een onderzoek naar den oorsprong en de geschiedenis van den ongehuwden staat bij de priesterschap in de Christelijke Kerk, een onderzoek, dat tot de vroegste tijden opklimt, en waarvan de slotsom is, dat reeds de kerkvaders zeer ongunstig over het huwelijk dachten, maar in strijd met de leer der Conciliën. De leer der kerkvaders werd evenwel krachtig door de paussen ondersteund, welke het van stap tot stap zoo ver bragten, dat het ongehuwde leven der geestelijken, ofschoon met veel tegenstand, hier vroeger dáár later, veld won en eindelijk algemeen werd in de Westersche Kerk. Dit wordt door ontwijfelbare documenten en getuigenissen bewe-

tigd. Wat was er het gevolg van? Dat ook het zedelooze leven der geestelijken toenam, hetgeen veroorzaakte, dat zich van tijd tot tijd luide stemmen lieten hooren, die op de afschaffing dier gewoonte aandrongen. Op zich zelf zoude de mededeeling van dit stuk, waarbij eene menigte Schrijvers van vroeger en later tijd geraadpleegd zijn, dank verdienen; maar het is slechts eene inleiding tot het *tweede* gedeelte, waarin het gevoelen aangaande den gehuwden staat der Friesche priesters in de vijftiende eeuw breedvoerig wederlegd wordt. Wij worden bekend gemaakt met den persoon van den bovengem. AENEAS SILVIUS PICCOLOMINI en de bron zijner beschrijving van Friesland, waaruit de vermelding van den gehuwden staat der priesters door velen later is overgenomen. Dat BEsINGA zulks ook gedaan heeft kan, om aangevoerde redenen, van niet veel belang gerekend worden. Men heeft gemeend, dat de Abt EMO, in zijne kronijk, er ook getuigenis van geeft: zeker een belangrijk getuige. Maar hetgeen deze in het begin der dertiende eeuw meldt, kan niet wel toepasselijk gemaakt worden op lateren tijd. Voorts lijden zijne woorden, vooral het *conjuges conjunguntur* en *conjugati*, zeer wel eene andere verklaring, namelijk van de gewoonte om bijzitten te houden; welke verklaring door vele bewijzen ondersteund wordt. Hier gebruikt de Schrijver eenen diepen blik in den geest dier eeuw, zoo als dezelve zich in de Friesche landschappen openbaarde. Taalkunde, Geschiedenis en Regtskennis bieden hier elkander de hand, om ons een helder denkbeeld te geven van den kerkelijken toestand in Friesland. Even zóó bij de woorden van EMO: *Ecclesiae jure hereditario a filiis sacerdotum possidentur.* De heer F. meent, op medegedeelde gronden, dat hiermede niet de gewone priesters bedoeld worden, maar de *decani* of proosten, die, hetzij dat de instelling van hun ambt in een tijdvak viel, toen de priesters het huwelijk nog bestaanbaar hielden, hetzij dat hun ambt meer als wereldlijk dan als geestelijk werd aangezien, meestal gehuwd waren. Uit de geschiedenis van Fries-

land leert men den aard van dit ambt kennen, en welke personen er doorgaans toe bevorderd werden, terwijl eene pauselijke bul van 1493 toont, dat ook leeken tot proosten werden gekozen. Hetgeen van *hen* juist was, heeft AENEAS SYLVIUS waarschijnlijk op alle priesters in Friesland toegepast. Dit gedeelte der verhandeling wordt besloten met het ophelderen en wederleggen van eenige voorbeelden, die men gemeend heeft, dat voor den gehuwden staat der priesters in Friesland zouden pleiten. Eene menigte priesters, die met bijzitten leefden en bij dezelve kinderen hadden, kunnen dit bewijs niet geven; en de zoodanigen worden door de meeste aangehaalde voorbeelden bedoeld, hetwelk aanleiding geeft tot mededeeling van eenige bepalingen, bij het invoeren der Hervorming, omtrent dit concubinaatschap gemaakt. — Het *derde* en laatste gedeelte der verhandeling geeft uit plaatselijke oorkonden en schrijvers het stellige bewijs voor het ongegronde der bewering, dat de Friesche priesters zouden gehuwd geweest zijn. Hier komen de Friesche wetten en regtboeken in aanmerking, die kinderen van priesters en onechte kinderen in denzelfden rang plaatsen. De eersten worden, zonder onderscheid, met *incestuosi*, *adulterini* en dergelijken gelijk gesteld. Met een geestelijk persoon mogt geen huwelijk bestaan. De gewoonte der priesters, om bijzitten te houden, hoezeer ook geduld, heeft nimmer eene verzachting in de wetgeving te weeg gebragt. De aangevoerde en verklaarde stukken bevestigen het, en even zeer veronderstellen de erfregten den ongehuwden staat der priesters; echte vrouwen of echte kinderen van dezelve komen nergens voor. Het geheel wordt besloten met getuigenissen van bevoegde Schrijvers, die door hunnen leeftijd en hunne betrekkingen over de zaak konden oordeelen en het gezegde van AENEAS SYLVIUS tegenspreken, met name WORP VAN THABOR en CORNELIUS KEMPIUS; anderen zwijgen er geheel van, gelijk ook lateren het berigt òf geheel in twijfel getrokken òf verworpen hebben. — Hetgeen hier in een paar bladzijden omtrent den hoofdinhoud der verhandeling is

medegedeeld, beslaat niet minder dan 180 bladzijden tekst en 150 bladzijden aanteekeningen, die van uitgebreide boekenkennis en belezenheid getuigenis geven. De wijdloopigheid is leerzaam en strekt zich tot zaken uit, die men hier niet zoude gezocht hebben, bij voorb. het geheele eerste gedeelte, en een aantal biographische, bibliographische en andere bijzonderheden. Het stuk blijft eene belangrijke bijdrage tot de kennis van Friesche geschiedenis en regt.

IV. Even zoo het *Selwerder Landregt van Karel van Gelre*, *Louwm.* 1529, alweder door aanmerkingen van Mr. H. O. FEITH toegelicht. Op dit stuk en andere Selwerder gerigtsordeningen van vroeger en later tijd volgt een geschiedkundig overzigt van den geleerden uitgever. Wij zien, hoe Karel van Egmond in het bezit van Groningen en van deze landstreek kwam, wat tot deze landstreek behoorde, waardoor zich de bewoners onderscheidden, en wat verder tot de geschiedenis dezer regten dient.

V. Eindelijk wordt het *Landrecht des Oldenamptes ende des vijfften deels van Reyderlandt*, *van* 1471, met aanteekeningen van Mr. J. S. G. KONING medegedeeld. Deze aanteekeningen hebben betrekking tot de gebruikte handschriften en de varianten. Het *geschiedkundig berigt* over dat Landregt, door Mr. H. O. FEITH, loopt breedvoerig over de regtsgeschiedenis van dezen hoek onzes vaderlands, waarbij evenwel nog veel duisters is, zoodat men zich met gissingen en vermoedens moet behelpen. Het tweede deel van dit Landregt schijnt eene vertaling te zijn van een, in 1327, in de oud-Friesche taal geschreven wet- of regtboek, of verzameling van zeer oude willekeuren. Het Genootschap achtte het van groot belang, om onderzoek te doen, of er nog een afschrift bestaat van dit Landregt van 1327, zoo als het in de oud-Friesche taal eenmaal aanwezig is geweest; maar de pogingen daartoe hebben geenen gelukkigen uitslag gehad. Ook het vermoeden, dat het onder de nalatenschap van Franciscus Junius aan de universiteit te Oxford zou kunnen bestaan, is gebleken zonder grond te zijn.

P. C. M.

4.) *Geschichte der Grafen und Herren von Moers. Von* HERMANN ALTGELT, *Regierungs-Schulrath.* Dusseldorf, Bötticher'sche Buchhandlung. 1846. Gr. Oct. VI en 199 Bladz.

Onder de Leenheeren des Duitschen Rijks, die door nabuurschap, door huwlijksbetrekking en door krijgsverrichtingen, ja door onmiddelijke deelneming aan de politieke gebeurtenissen van ons vaderland, een soms gewichtigen invloed hebben gehad op de lotgevallen van ons vaderland, bekleeden de Graven van het nabij den Rijn gelegen en aan de hertogdommen van Gulik en Gelder palende landschap *Meurs* eene niet onaanzienlijke plaats. Klein moge de omtrek van hun gebied zijn geweest: belangrijk is het deel, dat zij in verschillende tijdperken aan de omwentelingen hebben genomen, welke ten onzent, met name aan die, welke in Gelderland hebben plaats gehad. Het kon dus voor den Nederlandschen geschiedvorscher niet dan hoogst welkom zijn, een werk in 't licht te zien verschijnen, 't welk eene, uit echte en tot heden schaars bekende bronnen verzamelde geschiedenis leverde van de Graven en Heeren van Meurs. Aan de behoefte, welke daaromtrent bestond, heeft de heer ALTGELT gepoogd te gemoet te komen, wiens arbeid, aan Prins Frederik van Pruissen opgedragen, in den jare 1846 te Dusseldorf is uitgekomen. De bouwstoffen tot dat werk waren den Schrijver, gelijk hij dit in zijn voorbericht erkent, geleverd geworden door den in 1801 te Krevelt overleden Regeeringsraad DE GREIFF, die zelf door de tijdsomstandigheden verhinderd was geworden van het verzamelde het door hem beoogde gebruik te maken.

Het werk is in *vier* afdeelingen gesplitst, waarvan de *eerste* een beknopt overzicht levert der lotgevallen van het landschap onder de Romeinen, Franken en Lotharingers; de *tweede* de geschiedenis bevat van het eerste Grafelijke Huis (1160—1499); de *derde* den negentienjarigen twist vermeldt, om het bezit van het graafschap

gevoerd, en de *vierde* een tijdvak van tachtig jaren omvat (1519—1600), gedurende welke de Graven van Nieuwenaar den staf over Meurs hebben gevoerd.

De *eerste Afdeeling*, hoezeer uit den aart der zake zeer kort — zij bevat slechts drie bladzijden — levert echter eenige niet onbelangrijke bijzonderheden op en toont onder anderen aan, hoe twee plaatsen in 't landschap Meurs, *Kaldenhausen* en *Asburg*, reeds ten tijde van Tacitus onder de namen van *Calo* en *Asciburgium* bekend waren. Wij voor ons stellen de door den Schrijver hier in 't oog gehouden kortheid op prijs en achten het lofwaardig, dat hij zijn werk niet nutteloos gerekt heeft door uit de lucht gegrepen gissingen, waartoe hier een ruim veld geopend was.

In de *tweede Afdeeling* bevinden wij ons dadelijk op vasten historischen grond. Van den eersten Graaf van Meurs, Willem, moge weinig bekend zijn; dat weinige vertoont ons hem in een gunstig licht: eerst als dapper ridder, later als een waardig kloostervoogd en voorstander der wetenschappen; immers zooveel men zulks in de dertiende eeuw kon wezen. Nog heden wordt te Werden zijne beeldtenis bewaard, met het onderschrift, dat hij de boekerij der abdij met vele perkamenten handschriften verrijkte.

Van Dirk I, Dirk II, Dirk III, Frederik I en Frederik II, die achtervolgens van 1262 tot 1356 den grafelijken zetel bekleedden, worden eenige bijzonderheden vermeld en van sommigen hunner charters in het licht gegeven; dan over 't geheel vinden wij hier meer de geschiedenis van het Duitsche Rijk vermeld, dan wel die van de Graven van Meurs. Hoogst jammer is het, dat de S. onbekend is gebleven met NIJHOFF's *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland:* zijn werk had er in volledigheid door gewonnen en menig punt, dat hij thands niet in staat was op te helderen, ware hem klaar geworden. Wanneer men onder anderen de door Dirk II in 1287 aangegane verbindtenis (ALTGELT, S. 11) vergelijkt met het charter in 1278 te zijnen behoeve door den

Keulschen Aartsbisschop afgegeven, bij 't welk hij met goederen te Ewijk en Beuningen wordt beleend, en met het charter van denzelfden Aartsbisschop omtrent diezelfde goederen in den jare 1308 aan Dirk III verleend — het eerste door BONDAM, het tweede door NIJHOFF uitgegeven — wanneer men daarbij in aanmerking neemt, hoe ook uit latere, bij dezen te vinden stukken, de leenplichtigheid der Graven van Meurs ook aan Gelre voor verscheidene hunner bezittingen blijkt, en dat hun in de meesten dier stukken de gravennaam niet eens wordt toegekend (*), dan zal men, gelooven wij, tot de gevolgtrekking kunnen besluiten, dat hun gezach in die eeuw nog zeer beperkt en hun invloed vrij onbeduidend moet geweest zijn. Ook van den twist van Johan, Walraven en Frederik van Meurs met Grave Reinout van Gelre over het slot te Diedem, van hun gevangenschap te Emmerik, en het vergelijk, door hen op 10 Februarij 1314 met dien Graaf getroffen, vinden wij bij ALTGELT niets vermeld.

Hierbij mogen wij niet nalaten op te merken, dat, volgens een charter, bij NIJHOFF te vinden (I. *Oork.* No. 252), Dirk *graaf* van Meurs van een schenkaadje getuigt, door Reinout van Gelre aan zijn gemalin Eleonora gedaan, dat hij in 1335 (I. *Oork.* No. 301) als getuige optreedt bij het testament van dien Graaf, in April 1338 borg blijft voor Dirk van Kleef (I. *Oork.* No. 334), in 1340 door den Graaf van Gelre tot borg verzocht wordt (I. *Oork.* No. 363) en den omslag der beden doet in het Overkwartier (I. bl. LXXVI) en eindelijk in 1346 door Reinout gelast wordt, geene vijandelijkheden meer te plegen (II. *Oork.* No. 22); terwijl, volgens ALTGELT, niet *Dirk*, maar *Frederik I* in

(*) In LACOMBLET'S *Urkundenbuch*, B. II. worden elf charters medegedeeld uit het tijdvak van 1263 tot 1294, die door Dirk II. uitgevaardigd zijn of in welke hij als getuige voorkomt. In geen van die stukken wordt hij *comes* genoemd, maar doorgaans *Theodericus dominus de Morze*, eenmaal *Theod. nobilis de Morse*, en eenmaal, tegelijk met zijn broeder, *Theodericus et Fredericus milites de Morse.*

RED.

gemelde jaren den gravenzetel bekleedde. Wij bevelen de oplossing van dit raadsel aan een nader onderzoek.

Juist door de vermelding van die afhankelijkheid, waarin de Graven van Meurs zich, in het tijdvak, waarvan wij gewaagden, ten opzichte hunner machtiger naburen bevonden, had de S. aanleiding kunnen vinden, om den invloed, dien zij zich later verwierven, te meer te doen uitkomen; doch ook die zoo merkwaardige invloed schijnt hem niet genoegzaam te zijn bekend geweest. Slaan wij NIJHOFF na, dan zien wij, hoe de Graven van Meurs allenkskens de gunst van Hertog Reinout van Gelre verwerven, hem in vele opzichten met raad en hulp ten dienste staan en, na zijn dood, ten gevolge der vijandschap tusschen zijne zonen, Reinout en Eduard, ontbrand, op eens in aanzien en invloed toenemen. Reeds in Julij 1351 (II. *Oork.* No. 53) zien wij den Graaf van Meurs ten behoeve van Eduard getuigen; in Mei 1353 (II. *Oork.* No. 59) van dezen belofte van schadeloosstelling ontfangen voor het ten zijnen behoeve verrichte; terwijl hij in April 1355 den zoen helpt bezegelen, tusschen de beide broeders gesloten (II. *Oork.* No. 65). Wel vinden wij bij ALTGELT vermeld, hoe Graaf Dirk IV, door de aanwinst van Vrijmersheim en andere plaatsen, zijn bezittingen uitbreidt, en hoe zijn oom Jan van Keizer Karel IV de bevoegdheid bekomt om in den Hombergerwaart een vrijstoel op te richten; maar wij lezen er geen woord over de belangrijke rol, door dienzelfden Jan van Meurs in den Gelderschen oorlog vervuld. Niet minder dan vijf-en-twintig oorspronkelijke stukken worden door NIJHOFF geleverd, waarin die beroemde Ridder voorkomt, en waarvan de inhoud getuigt, hoe groot een invloed hij op de gebeurtenissen in Gelderland heeft uitgeoefend. Niet slechts bekwam hij in 1357 de waardigheid van Burchtvoogd, Drost en Ambtman te Gelre en ontfing hij het slot te Gelre in pand voor de door hem geschoten gelden, gelijk zijn neef, Graaf Dirk, den tol te Tiel en te Herwerden; maar toen hij, in Junij 1363, rekening afleggende als Drost van Gelre, bewees, dat de som zijner uitgaven die

der ontfangst met 9475 oude schilden overtrof, en daar benevens nog een onvoldane schuldvordering van bijna 12,000 schilden vertoonde, werd zijn ambt door Eduard met die sommen bezwaard, nog boven de 19,000 oude schilden, die daar reeds vroeger te zijnen behoeve in gevestigd waren, en hem van dit alles de tiende penning jaarlijks als rente gegund. Nog in dezelfde maand kwam de Hertog met hem overeen wegens de aflossing en rentebetaling eener som van meer dan 53,000 Brugsche schilden, die hij op den tol te Lobith had voorgeschoten, en van 1974 zoodanige schilden, die hij wegens verlies en oorlogschade te vorderen had. Hierbij bleef het niet; want op den 29 Augustus des volgenden jaars nam hij voor eene som van 30,000 gouden schilden van Hertog Eduard de heerlijkheid en den burg van Millen over, met de kleine steden Gangelt en Vucht. Ook na den dood van Eduard verminderde zijn invloed op de Geldersche zaken niet; maar werd hij tot Raadsman van Hertog Reinout aangesteld en stond aan het hoofd van den Regeeringsraad, die gedurende het leven van dien zwakken vorst de zaken bestuurde.

Ook omtrent Frederik III, wiens vijf-en-veertig jarige regeering over Meurs van 1373 tot 1417 duurde, bevat het werk van NIJHOFF bijzonderheden, welke wij vergeefs in dat van ALTGELT zoeken; onder anderen blijkt het, dat de invloed der Graven van Meurs in de Geldersche zaken nog lang is blijven bestaan, daar de hier bedoelde Graaf nog op 25 Februarij 1402 als Raadsman (*Consiliarius*) van den Hertog van Gulik en Gelre, de bevestiging der rechten en vrijheden van Arnhem hielp bezegelen.

Voortdurend belangrijker en omstandiger wordt het werk van ALTGELT, nu wij aan Frederik IV, die van 1418 tot 1449 regeerde, gevorderd zijn. De bemoeienissen van dezen in de Hoeksche en Kabbeljauwsche twisten, de gelukkige uitslag zijner tusschenkomst, waardoor Filips van Borgondiën verbeden en het huwelijk tusschen Jakoba van Beijeren en Frank van Borselen bekrachtigd werd, zoowel als de strijd, door Walraven van Meurs tegen Rudolf van Diepholt om het bisdom

van Utrecht gevoerd, zijn algemeen bekend; doch behalve deze vinden wij menige wetenswaardige bijzonderheid bij ALTGELT aangeteekend.

Ofschoon het tijdvak der regeering van *Vincent* van Meurs (1448—1493) niet minder dan dertig bladzijden beslaat, zijn naauwlijks twee of drie daarvan aan de geschiedenis van den Graaf of het graafschap gewijd; terwijl de overige het verhaal behelzen der gebeurtenissen, welke in dien tijd in de naburige gewesten, inzonderheid in het land van Gelre, plaats vonden, en waarvan het gevolg was, dat Vincent, door Maximiliaan uit zijn graafschap verdreven, daarvan afstand deed ten behoeve van den echtgenoot zijner kleindochter Margaretha, Graaf Willem van Wied.

Een nieuwe *Afdeeling* begint alhier, waarin de strijd wordt verhaald over deze nalatenschap, welke aan Willem van Wied werd betwist, zoo door *Jan van Sarwerden*, als door Graaf *Bernard van Meurs*, beide afstammelingen uit hetzelfde Huis. Graaf Bernard werd door vergif uit den weg geruimd; doch Sarwerden verheugde zich niet lang in het bezit van het graafschap, daar, in 1510, Willem van Wied door Maximiliaan in zijne aanspraak bevestigd werd. Zijn eenige dochter en erfgename Anna huwde Willem Grave van Nieuwenaar; en het was aan dezen, dat Willem van Wied, bij een oorkonde, den 20 Maart 1519 gegeven, het graafschap Meurs en de heerlijkheid Rodemachern overdroeg.

De levensbeschrijving van dezen Graaf Willem van Nieuwenaar opent de *vierde Afdeeling*. Wij willen daarbij niet stilstaan, maar alleen vermelden, hoe hij genoodzaakt werd, de steden Millen, Gangelt en Vucht, welke, als uit NIJHOFF blijkt, vroeger aan Jan van Meurs waren verkocht, aan Hertog Willem van Gulik weder af te staan.

Omtrent Graaf Herman van Nieuwenaar, die in 1553 zijnen vader opvolgde, vinden wij zeer belangrijke bijzonderheden vermeld. Toen hij op veertig jarigen ouderdom de regeering aanvaardde, besloot hij voor het geluk zijner

onderzaten, en tot het verspreiden van welvaart en verlichting in zijn graafschap, te leven en daarvoor aan al de gewoonten vaarwel te zeggen, die den losbandigen adel van dien tijd kenschetsten, en welke ook hij in den krijg had aangeleerd. *Non plus!* riep hij, en wierp de dobbelsteenen achter zich, die hij gewoon was in zijn gordel om te dragen. *Non plus!* riep hij, en wierp den drinkbeker achter zich, dien hij anders met graagte plach te ledigen. *Non plus* liet hij in een steen van zijn slot uithouwen, ten teeken, dat hij aan onnutten bouwpraal geen penning meer verkwisten zou. En hij hield de geloften, met deze zinnebeelden uitgedrukt. Niet slechts omhelsde hij de gezuiverde leer, maar hij leefde ook overeenkomstig hare voorschriften en bracht door wandel en voorbeeld velen zijner onderzaten tot de hervorming.

Daar hij kinderloos stierf, kwam de regeering, door zijne zuster Emilia Walburg, die in eersten huwelijk met den te Brussel onthoofden Graaf van Hoorn was verbonden geweest, aan haren tweeden man. — Omtrent de helft van het gandsche werk is gewijd aan het verhaal van het leven van dezen, den bekenden Graaf Adolf van Nieuwenaar en Meurs, den Stadhouder van Utrecht en Gelderland — of liever — aan het verhaal van de Nederlandsche beroerten; waarbij wij bejammeren, dat de S. niet overal de beste bronnen heeft geraadpleegd, en alzoo de gebeurtenissen niet zoodanig voorstelt, dat zij den toets der latere kritiek kunnen doorstaan. Met de lotgevallen van Walburg na den onverwachten dood haars gemaals en met een kort verslag van de wijze, waarop Meurs aan Prins Maurits van Oranje en zijn opvolgers kwam, wordt het werk besloten.

Bij den lof, dien wij den S. gaarne toekennen, van veel nieuws en belangrijks geleverd te hebben, kunnen wij de betuiging niet terughouden, dat wij gaarne drie vierden van de ons geschonken bladzijden zouden missen, indien hij zijn werk had aangevuld met de narichten, door BONDAM, door NIJHOFF en anderen geleverd en welke

tot de geschiedenis van het graafschap betrekking hadden. Zoo als het werk nu bestaat, is het minder een geschiedenis van het graafschap Meurs, dan een verhaal van den invloed, door de buitenlandsche gebeurtenissen daarop uitgeoefend, en dikwijls vinden wij ook de zoodanige vermeld, welke buiten allen invloed daarop gebleven zijn. Te hopen is het, dat de S., met de aangegeven bronnen beter bekend, later zal mogen besluiten om zijn arbeid te hervatten, het overtollige te besnoeijen en meer volledigheid aan het overblijvende bij te zetten.

Een afbeeldsel van graaf Adolf en een allerliefst kaartjen van het graafschap, gelijk het zich in 1625 bevond, vercieren het boek. Jammer slechts, dat in het laatste de naam van *Frederik Hendrik* verkeerdelijk in dien van *Willem Hendrik* is veranderd.

J. VAN LENNEP.

5.) *De waarheid aangaande Ludolf van den Berg.* — *Eene Bijdrage tot de geschiedenis van zijn geslacht en van zijnen tijd.* — *Door Mr.* R. W. TADAMA. Arnhem, Is. An. Nijhoff, 1847. Gr. Oct. 32 Bladz.

De heer T. had, in zijne genealogie der heeren van den Berg (*), gesteld, dat Ludolf, tweede zoon van heer Willem II, in 1499 ongehuwd was overleden. Maar de Hooge Raad van Adel had den graaf Antoine Marie Pierre van Breda als afstammeling van dien zelfden Ludolf van den Berg in de regte lijn erkend. Daarom werd de heer T., door den heer R. A. Baron VAN HOËVELL NYENHUIS, in een voor handschrift gedrukt werkje, getiteld: *Ludolf van 's Heerenberg* (sic) *Heer van Hedel en zijne Afstammelingen*, van onjuistheid en onnaauwkeurigheid beschuldigd. De heer T., even min gezind om in dit vonnis te berusten, als blindelings ingenomen met eenmaal op goede gronden verkregene overtuiging, heeft op nieuw de oude stukken

(*) Zie deze *Bijdragen*, deel V. bl. 4 en volgg.

van het grafelijk Bergsch archief doorzocht en die gronden daaraan ter toetse gebragt. Dit onderzoek heeft hem 1.) de volkomen zekerheid gegeven, dat de stukken, die door den heer v. H. zijn medegedeeld en op welke de Hooge Raad van Adel de erkentenis heeft gevestigd, zooveel inwendige kenteekenen van onechtheid dragen, dat de wettige afstamming van den graaf van Breda uit Ludolf van den Berg daardoor hoogst onwaarschijnlijk wordt, en dat zij in elk geval niet bewijzen, wat zij bewijzen moesten; en 2.) gelegenheid gegeven, om, uit nieuw ontdekte en hier gedeeltelijk als bijlagen medegedeelde stukken, het bewijs te leveren, dat die afstamming eene hersenschim is, met andere woorden, dat de heeren of graven van Breda niet anders dan door bastaardij van Ludolf van den Berg *kunnen* afstammen.

De S., deze twee punten, in de vóór ons liggende bladen, grondig en op bescheiden toon ontwikkelende, heeft daarin tevens eene niet onbelangrijke bijdrage geleverd tot de geschiedenis van graaf Engelbert van Nassau, van Oswald II. graaf van den Berg en van andere hooggeplaatste personen in het laatst der 15e en den aanvang der 16e eeuw.

6.) De vaderlandsche Oudheidkunde heeft het onschatbaar voorregt, dat de omtrek van Nijmegen niet alleen rijk is aan voorwerpen, welke van de lotgevallen dier landstreek, van hare vroegere bewoners, van derzelver afkomst, zeden en gewoonten, getuigenis dragen; maar ook meer dan één inwoner telt, die geen opofferingen te groot acht om zoodanige voorwerpen te verzamelen, die moed en krachten bezit om ze aan wetenschappelijk onderzoek te onderwerpen, die de vruchten van dat onderzoek belangeloos wil mededeelen. Wij ontvingen hiervan nog onlangs de proeven in twee geschriften: 1.) *Eenige middeleeuwsche Munten, Noodmunten en zeldzame Penningen, beschreven en afgebeeld door* A. J. B. DE ROYE VAN WICHEN, en 2.) *De Begrafenispenningen van de twee Leidsche Professoren Jacobus Triglandius den ouden*

en Johannes Fredericus Gronovius, *door* P. C. G. GUYOT; beiden niet in den handel, maar alleen voor handschrift gedrukt.

In het eerste vindt men op een vijftal plaatjes de keurige afbeeldingen in steendruk van: één munt van keizer Henrik III, geslagen te Deventer vóór het jaar 1046; één van Otto II, graaf van Gelre, van omstreeks het jaar 1248; twee van Eduard van Gelre van 1361 en later; drie (zeer zeldzame) van Mechteld, hertogin van Gelre (1372—1379); tien van Willem van Gulik, hertog van Gelre (1379—1402); één van Jan van Arkel, bisschop van Luik (1377); één van Willem V, graaf van Holland; één van Zweder van Culenborg, bisschop van Utrecht; één uiterst zeldzame van Jan heer van Kuinre, denkelijk uit de eerste helft der 14e eeuw; één van Albert van Saksen, als *Gubernator Frisiae* (1498); drie van heeren en vrouwen van den Berg, één van een' graaf van Megen, één van een' heer van Perweis, allen uit de 14e eeuw. — Hierna wordt ons nog gegeven de afbeelding van noodmunten van Haarlem, Leiden, Zierikzee, Breda, Groningen, Kampen, Brussel; eindelijk die van een zeer kunstig gegraveerden begrafenispenning van den admiraal Jakob van Heemskerk; van een penning van Margareta van Brederode, abdis van Thorn (1531—1577); en van een zilveren medaille, bij het innemen van Straalsund in 1809, door koning Lodewijk aan enkele dapperen toegekend. — Op 32 bladzijden tekst wordt van het een en ander de verklaring gegeven.

De heer GUYOT geeft in het tweede der bovenvermelde geschriften de, met de uiterste zorg, door steendruk vervaardigde afbeelding der tot dus verre onbekend geblevene gegraveerde begrafenispenningen van de beide genoemde Leidsche hoogleeraren. Die van Gronovius, bovenal de meesterhand verradende, wordt bij gissing aan den beroemden Joh. Smeltzing toegeschreven. Zij heeft op de voorzijde des hoogleeraars geslachtwapen, met om- en onderschrift, vermeldende zijn naam, zijne waardigheden en den dag van zijn overlijden (28 Dec. 1671); op de keer-

zijde Jupiters adelaar, zijne vlugt hemelwaarts nemende, en daarbij het woord CONSECRATIO (*vergoding*); daar rondom de spreuk van MENANDER: *Ο ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΑΠΕΙΡΟΣ ΟΥ ΒΛΕΠΕΙ ΒΛΕΠΩΝ* (*hij, die onkundig is in de letteren, is, ziende, blind*). Berigten aangaande het leven en de lotgevallen, de afstammelingen en de letterkundige nalatenschap der beide genoemde geleerden vergezellen de afbeeldingen, welker juiste en zuivere bewerking den smaakvollen Nijmeegschen Lithographist L. MULLER tot eer verstrekt.

I. A. N.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

6.) *De Moedergodinnen. Eene oudheidkundig-mythologische Verhandeling, door Mr.* J. DE WAL. Te Leyden, bij H. W. Hazenberg en Comp. 1846. Gr. Oct. 8, CI en 174 Bladz., met 2 platen in steendruk.

Reeds ruim een jaar geleden zag dit belangrijk werk het licht, en nog leverde, voor zoover ons althans bekend is, geen tijdschrift eene beoordeeling van het geschrift, waarin de heer DE WAL »de eerste vrucht van eene veel»jarige studie der voorvaderlijke Mythologie" aan de geleerde wereld mededeelt. En nog ontbreekt een verslag, om de aandacht van de beoefenaars der vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde meer opzettelijk te bepalen bij zulk eene rijke bijdrage, waarmede onze verdienstelijk en immer werkzame landgenoot zijne schatting voor beide wetenschappen nederlegde. Was het gebrek aan belangstelling? of durfde geen onzer geleerden, die de godenleer der voorouders tot een voorwerp hunner nasporingen maken, zich aan eene genoegzaam in bijzonderheden tredende beoordeeling wagen? Wij vooronderstellen noch het een, noch het ander, maar vermoeden veeleer, dat de uitgevers, aan wie overigens alle lof voor de goede uitvoering van het boekje toekomt, te spaarzaam waren in het toezenden van exemplaren aan wetenschappelijke tijdschriften. Wij hoorden wel eens anderen klagen, en ondervonden het ook zelve, dat de uitgevers, in dit opzigt, voor het algemeen bekend worden der bij hen verschijnende werken, en daardoor

ook voor hun wèl begrepen eigenbelang, geen genoegzame zorg dragen. Van eenen schrijver is het niet te vergen, dat hij onder de hem bekende beoefenaars van zijn vak iemand aanzoekt, om zijnen arbeid openlijk te beoordeelen, en evenmin, dat hij van den, gewoonlijk niet zeer ruimen, voorraad der hem ter beschikking gestelde exemplaren aan de redactie van tijdschriften eenige afstaat, en daardoor dikwerf in de noodzakelijkheid komt van geldelijke opofferingen, behalve die, welke hij zich reeds moest getroosten, zoowel tot het verzamelen van het noodige voor, als tot het in het licht geven van zijne onderzoekingen.

Vroeger reeds met het voornemen van den heer DE WAL tot de uitgave van het hier behandelde werk bekend geworden, hadden wij er wel aan gedacht, dat wij met het stellen eener uitvoerige beoordeeling ons zelven zeker veel, der wetenschap welligt eenige dienst zouden kunnen doen. Het bleek ons echter bij eene eerste vlugtige lezing terstond, dat tot zulk eene onderneming eene meer opzettelijke, uitsluitende en langdurige bestudering van het onderwerp, en eene meer grondige kennis van de noordsche en vaderlandsche Godenleer gevorderd werden, dan wij ons durfden toekennen, of, bij zoo vele andere, voor ons nog meer noodzakelijke, werkzaamheden en verpligtingen, konden ondernemen of ons eigen maken. Wanneer wij dus met dit opstel aan de heusche uitnoodiging van onzen geachten vriend NIJHOFF voldoen, dan zoeke de lezer der *Bijdragen* hier niet meer dan wij geven wilden; een eenvoudig verslag namelijk van den inhoud van het werk over de *Moedergodinnen*, strekkende om de minnaars van vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, vooral wie het nog niet ter kennis kwam, in de gelegenheid te stellen, om eenigzins te beoordeelen, welke inlichtingen het hun kan aanbieden, en om hen en vele anderen aan te sporen, met den inhoud, door het lezen van het boek zelf, zich nader bekend te maken. De korte en vlugtige aanmerkingen, die wij op ons verslag laten volgen, zouden misschien, òf van meer

belang geworden, òf ten deele geheel achterwege gebleven zijn, wanneer wij bij het schrijven niet verwijderd waren van onze woonplaats, en tevens van de wetenschappelijke hulpmiddelen, die openbare of eigen boekverzameling en vroeger gemaakte aanteekeningen ons anders beschikbaar zouden gesteld hebben.

Het door DE WAL behandelde onderwerp is niet nieuw; maar eene naauwkeurige verzameling der bouwstoffen ontbrak nog. Het was eene moeijelijke taak, de opschriften, op de Moedergodinnen betrekkelijk, uit de verschillende, en daaronder zeer zeldzame, bijzondere geschriften bijeen te garen; ook kon eerst in de laatste tijden de oogst het moeijelijke der taak vergoeden, sedert nieuwe ontdekkingen het veld der onderzoeking zoo aanmerkelijk hadden uitgebreid. Behalve CHORIER, die het eerst dit onderwerp op eene lofwaardige wijze behandelde, doch wiens arbeid DE WAL slechts uit de werken van anderen kon kennen, werd door laatstgemelden een vruchtbaar gebruik gemaakt van alles wat door den abt BANIER, door MARTIN, KEYSLER, LAMEY, HAEFFELIN, onzen vaderlandschen geleerde CANNEGIETER, door SCHREIBER, en in vele verhandelingen van de *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande* geleverd is geworden. — Aan het oorspronkelijke plan, om enkel eene uitvoerige verhandeling over de Moedergodinnen te leveren, met inlassching van den tekst der opschriften, gaf DE WAL bij nader inzien geen gevolg; maar hij bragt al die opschriften in het tweede gedeelte van zijn werk in eene geregelde orde te zamen, en stelde daardoor zijne lezers in de gelegenheid, om zich met de vruchten van des schrijvers onderzoek ongestoord bekend te maken, of door een beknopt overzigt over al de voorhanden zijnde bouwstoffen, en zonder ingenomenheid vóór of tegen des schrijvers denkbeelden en gevoelens, zelf zich een tafereel te schetsen, van de eeredienst, waarmede het voorgeslacht aan de Moedergodinnen zijne hulde bragt. SCHREIBERS geschrift, *Die Feën in Europa*, maakte den arbeid van DE WAL niet overtollig, dewijl de eerste het onderwerp

van den laatste slechts als een onderdeel van zijne nasporingen gemaakt, zijne aandacht meer op de overleveringen en oude onbeschreven gedenkteekenen, dan op de opschriften, gevestigd, en zich, waar hij de opschriften te hulp riep, ook te weinig om de juiste lezing van de teksten bekommerd had. Vooral voor de kennis van de mythologie van ons vaderland was het veiliger, zich in de eerste plaats te laten leiden door gedenkteekenen, die veelal in duidelijke taal tot ons spreken, om dan later, wanneer genoegzame nasporingen en afzonderlijke, opzettelijke behandeling der oude overleveringen daartoe den weg geopend hebben, hooger in onze geschiedenis op te klimmen.

Een tweetal afbeeldingen van gedenkteekenen der Moedergodinnen, in ons vaderland nog aanwezig, vermeerderen het belang van het werk, en zullen bij menigeen den wensch doen oprijzen, dat het den schrijver mogelijk ware geweest, om door dezelfde bekwame hand, ook van een paar elders aanwezige gedenkteekenen, waarop *afbeeldingen* der Moedergodinnen bewaard zijn gebleven, eene even fraaije en getrouwe voorstelling aan zijne lezers mede te deelen.

In het voorberigt, dat acht niet genommerde bladzijden vult, en waaruit wij het bovenstaande hoofdzakelijk ontleenden, hadden wij op bladz. 3, regel 1, het woordje *daarentegen* òf liever weggelaten òf eenige regels later geplaatst gezien. Voorzeker was het de bedoeling van den schrijver niet, hier den *beschaafden lezer* regtstreeks tegen over den *oudheidvorscher* te stellen, als mogt de laatste niet evenzeer, of welligt nog met meer regt, zijne aanspraak op beschaving doen gelden; maar oppervlakkige lezers zouden toch die bedoeling verkeerd kunnen opvatten, en het is zaak, dat de beoefenaars der oudheidkundige studiën niet zelve aan hen, die gaarne met dien tak van wetenschap den draak steken, of hem gering achten, wapens in de handen geven.

Wanneer de heer DE WAL op het einde van het voorberigt de mededeeling van het altaar uit het Museum te

Leyden, als aan onze vergunning verschuldigd, opgeeft, dient daarbij aangemerkt, dat die vergunning liever medewerking moest genoemd worden. Het Museum is eene landsverzameling, tot welke ieder, die het verlangt, toegang heeft, en welker inhoud voor iedereen, en in de eerste plaats voor de inwoners van het vaderland, ten wetenschappelijken gebruike dienstbaar gesteld wordt. Wat men dus, onder verband der vastgestelde voorwaarden en bepalingen, kan eischen, mag niet als door vergunning erlangd beschouwd worden. Waar onbevoegde handen, of ten ongelegen tijde ontworpen plannen ter uitgave van voorwerpen, der wetenschap meer nadeel dan nut zouden doen, of waar een nog te ontginnen arbeid eene goede, reeds begonnen en voortgezette onderneming onnoodig benadeelen zoude, dáár kan de Directeur het zich ten pligt rekenen, om door raad en daad het kwade te verhoeden, en zich geroepen vinden om de middelen en de gelegenheid tot uitgave der voorwerpen minder gemakkelijk te maken; maar eene weigering van het gebruik der verzameling tot het uitgeven van voorwerpen zoude, naar onze meening, van hooger hand moeten komen. Wij mogten deze gelegenheid niet laten voorbijgaan, om den schijn af te weren, als matigden wij ons een regt aan, dat ons met grond ontzegd kon worden. — Doch gaan wij over tot den inhoud van het werk zelf.

De heer DE WAL verdeelt het eerste gedeelte van zijn werk, inhoudende zijne verhandeling over de Moedergodinnen, in achttien hoofdstukken. Bij de oude Grieken was der Schikgodinnen taak niet enkel het afweven van den levensdraad der stervelingen, maar ook de voortdurende zorg, dat hun het goede niet mogt verloren gaan. Zij beschikten den mensch zoowel het goede als het kwade dat hem toekwam, en waren hem, zoowel in zijne uitwendige belangen, als in eenen zedelijken zin, nabij. Reeds HESIODUS spreekt van afzonderlijke geleigeesten der menschen; als zoodanigen dacht men zich eene menigte goddelijke wezens, van eenen ondergeschikten rang, aan welke door de Schikgodinnen de bewaking der stervelingen

werd opgedragen, en die, even als de Schikgodinnen zelve, door de ouden met den naam van μοῖραι bestempeld werden. Aan ieder wezen, als zijn aandeel hebbende aan hetgeen het heelal voortbrengt, kan een bewegende, werkende kracht, voorgesteld als de Moira van elk in het bijzonder, toegekend worden, en die onmetelijke veelvuldigheid van werkkrachten pleegt de Griek door het drietal, de drie Schikgodinnen, uit te drukken. (I. bladz. I—IV.) Ook in de Noordsche godenleer vinden wij drie Schikgodinnen, de Nornen, door wier hand de levensdraad der menschen wordt afgeweven: Urdr, het verledene, Verdandi, het tegenwoordige, en Skuld, de toekomst. Even-min als de Moiren bij de Hellenen, werden de Nornen in het Noorden, alleen als donkere wezens beschouwd. Behalve de drie zoo even genoemde Hoofdnornen, erkent de Edda nog eene menigte, zoowel goede als booze Nornen van minderen rang, die de lotgevallen en den levensduur der menschen bepalen, en van goden, elfen of ook van dwergen afstammen. Spoedig werden zelfs de profetessen en waarzegsters onder den naam van Nornen begrepen. — De ondergeschikte Nornen werden door bijzondere, kenschetsende namen van de andere onderscheiden. Wat zij in het Noorden waren, moeten bij de volken van Duitschen stam de Moedergodinnen geweest zijn. (II. bladz. IV—VIII.) De vereering der Moedergodinnen was bij de Germaansche en Gallische volkstammen algemeen verbreid; de bronnen, waaruit wij onze kennis van die goddelijke wezens putten, zijn de middeleeuwsche gedichten en de opschriften. De taal der opschriften is de Latijnsche; zij behoeven daarom echter niet als van de Romeinen afkomstig, noch ook als gedenkteekenen van hunne godsdienstige vereering, beschouwd te worden; zij blijven Germaansche gedenkteekenen, ook al waren zij door Romeinsche werklieden vervaardigd, en zelfs al waren zij door Romeinen gewijd, die gaarne de Goden van de volken, in wier midden zij leefden, overnamen. De benamingen, waaronder de Moedergodinnen op de gedenkteekenen voorkomen, zijn veelsoortig; zij bevatten

het kenmerk der bijzondere oogpunten, waaruit deze goddelijke wezens bij verschillende gelegenheden en door onderscheidene personen beschouwd werden. (III. bladz. IX—XII.) Zij heeten: *Matronae*, *eerwaardige vrouwen*, eene uitdrukking, waaraan het denkbeeld van zorg, bestier, beheer, waakzaamheid en achtbaarheid verbonden is. *Matres*, *moeders*, waarbij vooral het denkbeeld van hoede op den voorgrond treedt, en welke naam, ook door de Romeinen aan onderscheidene godinnen gegeven, in het Noorden en in het Zuiden op een en hetzelfde grondbegrip rust. *Matrae*, (in den dativus plur. somtijds *matrabus*, *matris*, ook *matrubus* verbogen). *Mairae*, volgens slechts twee opschriften. De laatste benaming, welligt ook die van *Matrae*, is waarschijnlijk van inheemschen oorsprong. Misschien duidde *Mar* eenmaal den *man*, *Mara* de *vrouw* aan; *Maer* was bij de Kelten het hoofd eener landstreek, van daar het Fransche *maire*, het Engelsche *major*, en de naam van *Mairia*, waarmede het gebied eens *Maeren* bestempeld wordt. (Zoude ons *Meijerij*, voor eene bouwhoeve en de daartoe behoorende landerijen gebruikt, ook van denzelfden stam afkomstig zijn?) In het vrouwel. geslacht *Meii* (meerv. *Meiiar*), eene *maagd*, in het Celtisch-Bretonsch *Merch*, eene *dochter*. In het Hoogduitsche *Maehre* en in ons *merrie* herkent men de afkomst van het oude *mar*, *maer*. *Mara* is een daemonisch nachtspook in het Noorden, en de *drei Marcie* in een oud Zwitsersch kinderliedje, en de Schutsgodinnen, in de Noordsche liederen bij voorkeur *meriar* geheeten, kunnen tot staving en tevens tot verklaring van het zeldzame *Mairae* worden ingeroepen. (IV. bladz. XII—XXII.) De Moedergodinnen worden verder *Junones* genoemd, op weinige gedenkteekenen ook *Fata* (van waar het Ital. *fata* het Spaansche *hada*, het Provençaalsche *fada*, het Fransche *fée*). Het is echter onwaarschijnlijk, dat de *Fata* werkelijk eenige betrekking hebben tot de Germaansch-Gallische moederdienst; ook buiten de grenzen van Italië was hare vereering zuiver Romeinsch, doch later ontstond het

begrip van *Feën* uit eene zamensmelting van de Schikgodinnen der Romeinen met de Moedergodinnen der Germaansche Mythologie. *Herae*, op slechts twee gedenkteekens. *Dominae*, op één gedenkteeken. *Nymphae*, en de daarop betrekkelijke bijnamen *Campestres*, *Sulevae*, *Silvanae* enz. (V. bladz. XXII—XXVI.) De vereering der Moedergodinnen was zeer uitgebreid, zelfs buiten de grenzen der Germaansche en Keltische volkstammen in het Noorden van Italië, en tot in Rome, in Frankrijk en aan de oevers van den Rijn, doch in Frankrijk alleen in het oostelijke en zuidelijke gedeelte. (VI. bladz. XXVI—XXXII.) In Spanje leveren slechts weinige gedenkteekenen de sporen van de dienst der Moedergodinnen aan gene zijde der Pyreneën. In Engeland en Schotland zijn de sporen dier vereering aanwezig. — Nergens echter zoo zeer als aan de boorden van den Rijn en van de zich in dien hoofdstroom ontlastende rivieren; in Rijn-Pruissen, Hessen, Beijeren, Baden, Wurtemberg en Oostenrijk. (VII. bladz. XXXII—XXXVII.) Tot de eigenschappen of liever den werkkring der Moedergodinnen behoorde: 1.) *De zorg voor den mensch bij zijne intrede in het leven.* Gelijk bij de Hellenen Eleutho of Ilithyia gezamenlijk met de Moerae der barende op zijde staat, zoo verschijnen, in de overleveringen van Midden-Europa, de *Faten*, *Feën* of de dames-*Faées* bij de geboorte van het kind, en leert ons de Noordsche mythologie de *Fylgiën* als eene bijzondere soort van Nornen kennen, die den mensch bij zijne intrede in de wereld omzweven. (VIII. bladz. XXXVII—XLII.) 2.) Zorg voor den mensch *gedurende den verderen loop zijns levens;* daarom vermelden zoovele gedenkteekenen de omstandigheid, dat ouders of andere betrekkingen voor het heil van hunne dierbaren aan de Moedergodinnen altaren en geloftesteenen toewijdden, en geven de Noordsche bronnen ons gelijke voorstelling van de zorg der ouders voor hun kroost. (IX. bladz. XLII—XLIV.) 3.) *De bescherming eener bijzondere soort van plaatsen*, bepaaldelijk opgedragen aan de *Campestres* (veldgodinnen), en de *Suleviae*, *Suliviae*, *Sulevae*, *Sulfae* of *Sylvanae*;

(de boschgodinnen), waarschijnlijk ook aan de *Matronae suebae* en de *Lutatiae suebae*. (X. bladz. XLIV—XLVI.) De voorstelling van *drie Moedergodinnen* is haren oorsprong niet verschuldigd aan die van éénen *genius loci*, later in *drie* vrouwelijke wezens gescheiden of opgelost, hoeveel overeenkomst er ook tusschen beider eigenschappen geweest zij. Beiden werden gelijktijdig en op dezelfde plaats vereerd, ja, hadden te zamen eenen zelfden tempel. Wanneer de Moedergodinnen als beschermgeesten van bijzondere personen optreden, komen zij dikwerf op de gedenkteekens in het enkelvoudige getal voor; wordt haar een meer algemeene werkkring toegeschreven, dan worden zij altijd in het meervoud, of liever in het drietal, als waarin zich het denkbeeld eener onbepaalde veelvuldigheid natuurlijk opgelost had, vermeld. Het begrip van eenheid ging niet over in dat van drievuldigheid, maar beide voorstellingen bleven voortdurend nevens elkander bewaard. De gedenkteekenen, waarop de Moedergodinnen afgebeeld zijn, stellen ons immer het drietal, nimmer slechts ééne enkele Moedergodin, voor; dat een steenen beeldje in Zeeland, en een bronzen nabij Nijmegen gevonden, beiden uitgegeven in de *Romeinsche beelden en gedenksteenen van Zeeland*, als Moedergodinnen beschouwd moeten worden, is wel door sommigen aangenomen, maar toch ver van bewezen; zij zijn veeleer voor Nehalennia's of eenige andere plaatselijke godheid te houden. (XI. bladz. XLVI—LXII.) 4.) *De bescherming van bijzondere volkstammen* als: *Matres Pannoniorum et Delmatarum*, *Brittae*, *Senones*, *Vediantiae*, *Gallaicae*, *Frisavae*, *Treverae*, *Nersihenae*. (XII. bladz. LXII—LXVIII.) 5.) *Bescherming van bepaalde plaatsen*, als: *Matronae Lanehiae*, *Hamavehae*, *Quadruburgenses*, *Afliae*, *Rumanehae* en *Rummehae*, *Vacallinehae*, *Ausuciatium*, *Arsaciae*, *Axsinginehae*, en de *Nymphae Griselicae*. (XIII. bladz. LXVIII—LXXIV.) Sommige Moedergodinnen schijnen te onregt tot bepaalde plaatsen en volkstammen teruggebragt te zijn, zooals de *Matres Aufanae* of *Aufaniae*, *Vatuiae* of *Vaturiae*, *Asericinehae*,

Gavadiae of *Gabiae*, *Gesatenae* of *Gesatenae*. De laatstgemelde naam wordt door LAMEY afgeleid van het woord *saet* (zaad), of van *gesatten* (verzadigen), zoodat aan de *Gesatenae* vooral de bescherming van den oogst zoude toegeschreven zijn geweest. Eene vruchtbaarheid kweekende kracht behoorde aan alle Moedergodinnen, uit welk oogpunt ook beschouwd; daarom worden zij ook op de gedenkteekenen steeds met vruchten in hand of schoot voorgesteld; hieruit volgt echter niet, dat zij enkel als *Ooftgodinnen* aangemerkt moeten worden. Voor de opvatting, dat wij in haar eene voorstelling der *drie* Germaansche *jaargetijden*, lente, zomer en winter, moeten zien, pleiten wel eenige gronden. (XIV. bladz. LXXIV—LXXXV.) Vele plaatselijke en andere godinnen werden te onregt onder de Moedergodinnen gerangschikt: de Dea *Martia*, *Sandraudiga*, *Rosmerta*, *Epona*, *Hludana*. Voor eene betrekking tusschen de Moedergodinnen en de *Nehalennia* pleiten de naam en de afbeeldingen dezer laatste Godin. (XV. bladz. LXXXV—XC.) Wanneer er ook andere Godheden op de gedenkteekenen der Moedergodinnen voorkomen, zoo behoeft men daarom niet in het karakter van elk dezer hoogere wezens iets te zoeken, dat aan allen gemeen was. Die vereeniging is meestal niet aan eene algemeen geldende oorzaak, maar aan eene ons onbekende drijfveer in de oprigters der gedenkteekenen, te wijten. Vreemd is het, dat nergens de Moedergodinnen in vereeniging met Nehalennia voorkomen. (XVI. bladz. XC—XCVII.) De Moedergodinnen werden vereerd op gelijke wijze als andere godheden van den eersten rang; zij hadden *heiligdommen* (*fana*), een *godshuis* (*aedes*), eenen *tempel* met *voorportaal* (*porticus*) en eene *bewaarplaats* (*custodiarium*), *omheind land*, *boomen* rondom haren tempel enz. (XVII. bladz. XCVIII—CI.) — Hiermede eindigt de eerste helft van het werk, of de eigenlijk gezegde verhandeling over de Moedergodinnen; waarvan wij, zoo beknopt als dit met de naauwkeurigheid bestaanbaar is, getracht hebben den inhoud op te geven, zonder dat wij daardoor gehouden willen

zijn, in alle punten met den geachten schrijver in te stemmen.

De tweede helft van het werk bevat in 161 bladzijden de rijke en met zooveel vlijt en naauwkeurigheid bijeengebragte verzameling van opschriften, die als de bouwstoffen van het werk beschouwd moeten worden. Van die opschriften hebben wij in de eerste plaats den *tekst* zelven, zooveel mogelijk naar de beste lezingen; vervolgens den tekst, met aanvulling der verkortingen voluit geschreven; de opgaaf van de plaats, waar het gedenkteeken gevonden werd of nog bewaard wordt; de aanhaling van de schrijvers, die het vroeger bekend gemaakt of toegelicht hebben, en eindelijk eenige aanmerkingen van kritischen, uitlegkundigen of geschiedkundigen aard. Opschr. aan de *Mairae* (I, II, bl. 1—3); de *Matres* (III—XXVII, bl. 4—20); de *Matronae* (XXVIII—XLIII, bl. 20—28); de *Junones* (XLIV—LXVI, bl. 29—43); de *Herae* (LXVII, LXVIII, bl. 43, 44); de *Dominae* (LXIX, bl. 44, 45); verschillende *Nymphae* (LXX—LXXXII, bl. 45—55); de *Campestres* (LXXXIII—LXXXVIII, bl. 55—60); de *Sulevae*, *Sulfae*, *Suleviae*, *Suliviae*, *Suebae*, *Lutatiae Suebae*, *Silvanae* (LXXXVIII—XCV, bl. 60—69); de *Biviae*, *Triviae*, *Quadriviae*, (XCVI—CI, bl. 70—76); de *Semitatrices* (CII, bl. 77); de *Comedovae* (?) (CIII, bl. 77); de *Proxumae* (CIV, CV, bl. 78, 79); de *Termunes* (CVI, bl. 79); de *Deae Acounae* (CVII, CVIII, bl. 80—82); de *Deae Dexsiva* (?) en *Caudellenses* (CIX, bl. 82); de *Fata* (CX—CXVII, bl. 83-86); de *Sanctae Virgines* (CXVIII, bl, 87); de *Sanctae Matronae* CXIX, bl. 87); de *Matronae* en *Matres*, door bijnamen van de overigen onderscheiden, in alphabetische volgorde van die bijnamen (CXX—CLXXVI, bl. 88—141); de *Deae Malvisae* (CLXXVI, bl. 142, 143); *Sironae* (?) (CLXXVIII, bl. 143, 144); de *Nymphae* (CLXXIX, CLXXX, bl. 144, 145); en eindelijk nog eenige opschriften, die door den schrijver later bijgevoegd schijnen, doch eigenlijk vroeger, elk op hunne plaats, tusschen de overige vermeld hadden moeten

worden: de *Matronae Mahlinehae* en *Aufaniae* (CLXXXI en CLXXXII, bl. 146—149, CXCIX, bl. 159); de *Nymphae* (CLXXXIII, bl. 149, CLXXXVII, CLXXXVIII, bl. 151, CXCIII, bl. 154); de *Deae Lucus* (CLXXXIV, bl. 149); de *Matres* (CLXXXV, bl. 150, CLXXXIX—CXCI, bl. 152, 153, CXCV, bl. 155, CC, bl. 160, CCII. bl. 161); de *Proxumae* (CLXXXVI, bl. 150); de *Biviae*, *Tribuae* en *Quadrubiae* (CXCII, bl. 153); de *Junones* (CXCVI—CXCVIII, bl. 156—158), en de *Sulevae* (CCI, bl. 160). — Het Register der opschriften geeft (op bl. 163—167) eerst de in alphabetische orde gerangschikte *naamlijst der Moedergodinnen*, en vervolgens (op bl. 168) de *naamlijst van* (andere) *Goden* en *Godinnen*. Het geheel wordt besloten, bl. 169—174, met *Aanvullingen en verbeteringen in de opschriften*, (en de daarbij behoorende aanteekeningen.)

Zoo als wij boven zeiden, willen wij aan ons verslag eenige aanmerkingen of bedenkingen toevoegen, welke ons bij het doorlezen van het werk voor den geest kwamen.

Op bl. VI, regel 7 en volg., worden 8 verzen uit de oudere *Edda* in het oorspronkelijke aangehaald: — waarom niet liever de vertaling, als op bl. IV, of anders, met het oorspronkelijke, tevens eene vertaling gegeven? voor vele lezers ware dit nuttiger geweest, dan de aanmerking in eene aanteekening op bl. VI, dat SCHRADER eene Duitsche vertolking geeft.

Op bl. X, regel 11—14, wordt van het verdringen der Germaansche en Gallische volkstaal door de Romeinsche gesproken, en gezegd, dat men zich niet schaamde — te bekennen, dat men oorspronkelijk Germaansche of Keltische uitdrukkingen voor bastaardwoorden hield; in eene aanteekening (2) wordt daarbij een vers van MARTIALIS aangehaald. Wij hebben hier geen exemplaar van dien dichter bij de hand, maar twijfelen, of hij op die plaats wel van Germanen of Galliërs van Germaansche of

Keltische uitdrukkingen spreekt; en dan doet die aanhaling hier niets ter zake; buitendien worden hier voor dezelfde bewering de getuigenissen van DUCANGE en van den Romeinschen hekeldichter op eene eenigzins zonderlinge wijze tot elkander gebragt.

Op dezelfde bladz., regel 15 en volg., wordt gezegd, dat de aanzienlijken onder de Germanen en Galliers tempels en altaren voor hunne Goden en hoogere wezens oprigtten. Wij twijfelen, of die verzekering wel zoo gaaf kan aangenomen worden, zonder aan het woord *aanzienlijken* eene te uitgebreide beteekenis te geven. Integendeel zouden wij uit de geringe waarde van vele der gedenkteekenen vermoeden, dat vele min vermogenden en althans weinig bemiddelden, op die wijze, hunne dankbaarheid aan of afhankelijkheid van de vaderlijke godheden betuigden.

Bl. XII, regel 14 en volg., wordt in de eerste plaats op de benaming van *Matronae* de aandacht gevestigd, als de meest algemeene en op de altaren meest gebruikelijke benaming. Zeer zeker de meest gebruikelijke op de ons bekend geworden gedenkteekenen, en volgens de optelling der, in aanteek. 1 op die bladz. en aanteek. 2 op bl. XIII, aangehaalde opschriften. Vergelijkt men evenwel de verzameling van opschriften zelve, en rekent men de *matrae* bij de *matres* (dat toch wel zal moeten geschieden), dan wordt het verschil aanmerkelijk verminderd. Wij voor ons zouden aan den naam van *matres* den eersten rang toegekend hebben, ook al vonden wij hem veel zeldzamer op de gedenkteekenen vermeld, dan dien van *matronae*.

Op bl. XVI, regel 9, 10, wordt een gedeelte van eene uit DIOD. SIC., op bl. XIV en XV, aanteek. 5, aangehaalde plaats vertaald: » dat zij daardoor zoowel inwendig geluk als uitwendige rijkdom en overvloed zouden deelachtig worden": het oorspronkelijke zegt, dat (in de steden of staten, die de in Enguium vereerde *Matres* dienden) de inwoners ieder voor zich gelukkig, de staat magtig en bloeijend zouden zijn. Niet de inwendige en uitwendige bloei, maar de inwoners afzonderlijk, οἱ ἰδιῶται, worden tegenover den geheelen staat, αἱ πόλεις, gesteld.

Op bl. XVI wordt, in de aanteek. 1, gezegd, dat CICERO te onregt het Enguinische heiligdom aan Cybele toeschreef. Zouden wij niet veeleer uit de bewoordingen van den Romeinschen redenaar moeten besluiten, dat de godinnen, bij voorkeur door de Grieken als *deae matres* aangebeden, en met haar in de eerste plaats de *mater magna*, Cybele, in Enguium haren tempel hadden?

Op bl. XXI en XXII wordt bij de verklaring van den naam *Mairae* eene plaats van CANNEGIETER aangehaald, waarin deze het bijgeloovige gebruik der landlieden van zijnen tijd vermeldt, die, om hunne paarden tegen de zoogenaamde *nachtmerrie* te beveiligen, het bekkeneel van een paard op het dak der stalling nederleggen. Dat CANNEGIETER van *matrae deae*, *mairae*, spreekt, bewijst niet, dat de boeren van zijnen tijd over *mairae* of *matrae* klaagden; zij zullen, en dit blijkt ook uit het vervolg der aangehaalde plaats, even als thans, wel van de *nachtmerrie* (verbastering van *nacht-mara*) in het enkelvoudige getal gesproken hebben. Overigens heerscht hetzelfde bijgeloof thans nog in verschillende streken van ons vaderland.

Bl. XXII, regel 18 en volg., worden de *Junones* en *Matronae* als dezelfde wezens voorgesteld. Wij zouden het niet overtollig gerekend hebben, wanneer de schrijver opgegeven had, hoe die gelijkheid *van elders* bekend is; want de uit opschriften en oude schrijvers aangehaalde plaatsen pleiten wel voor eene groote overeenkomst, maar ook voor niet meer. Wanneer wij op een opschrift *Junonibus Matronis*, op een ander *Matronis Junonibus* lezen, dan kan het verschil in rangorde, waarin beide namen voorkomen, ook wel een gevolg zijn van den meer bijzonderen eerbied, dien de oprigters van de gedenkteekenen, òf aan de *Junones*, òf aan de *Matronae*, toedroegen; er bestond overeenstemming in de eigenschappen en den werkkring van die hoogere wezens, en daarom was het niet onnatuurlijk, dat de Germaan, die met de Romeinsche, of de Romein, die met de Germaansche

beschermgeesten bekend was geworden, beider namen op denzelfden gedenksteen vereenigde. Bestond er volkomene gelijkheid, dan had men met eene der beide benamingen kunnen volstaan. — Dat het voegwoordje *et* weggelaten is, levert evenmin hier een bewijs voor die gelijkheid, als in vele andere opschriften, waar het evenzeer ontbreekt: zie bij voorb. opschr. LXXXVII, bl. 59; XCVII, XCVIII, C, bl. 73—75; eindelijk zou opschrift LXI, bl. 38, JUNONIBUS ET MATR(ibus) zelfs tegen de gelijkheid pleiten. Uit de door DE WAL aangehaalde plaats van PLINIUS blijkt niet, dat elk zich eenen geleigeest schiep, die hij zijnen genius *of* (zijne) Juno noemde; men koos zich zijne beschermgeesten en zijne Junonen, » Junones geniosque adoptando sibi." Uit het vooraf gaan van *singuli* volgt ook niet, dat wij *Junones geniosque* in het enkelvoud moeten vertalen; de opschriften raden ons integendeel aan, het meervoudige getal te behouden, ofschoon wij bij PETRONIUS eene vrouw van *hare Juno* hooren gewagen. Doch hoe wij de aangehaalde plaatsen opvatten, voor de gelijkheid der Matronae en Junones bewijzen zij niets; zij leeren ons alleen, dat men zich onder de bescherming van Junones of genii stelde. De vermelding, nu eens van Matronae Gabiae, dan weder van Junones Gabiae, op de opschriften, kan evenzeer aan verschil als aan gelijkheid van werkkring en eigenschappen der Matronae en Junones doen denken. Wij zouden wegens het opschrift CXXVII, bl. 93, zelfs die volkomene gelijkheid der *Matronae* en *Matres* eenigzins betwijfelen: waarom anders wordt daarin van *Aufanae* MATRONAE ET MATRES *Pannoniorum et Delmatarum* afzonderlijk gewaagd? Over het geheel schijnt ons de schrijver te veel zijne gevolgtrekkingen op te maken, onder de opvatting, dat al die Matronae, Matres, Junones, Nymphae enz. geheel dezelfde wezens waren; zoo heeft hij zelf niet altijd de klip gemeden, welke hij op bl. LXXV, in het begin van hoofdstuk XV, aanwees. Wij kunnen het dus ook zoo stellig niet aannemen, dat de vereering der Germaansche Moedergodinnen tot ver buiten de grenzen der door

de Germanen en Kelten bewoonde volkstammen; ja zelfs tot in Rome, uitgebreid was (bl. XXVI en XXVII). De weinige gedenkteekenen toch, welke buiten die grenzen van de Moedergodinnen gewagen, kunnen zeer goed van Germanen, die zich gedurende eenigen tijd aldaar ophielden, of van enkele Romeinen, die gedurende hun verblijf onder de Germanen de Moedergodinnen hadden leeren eerbiedigen, en na hunnen terugkeer in het vaderland aan haar hunne geloften betaalden, afkomstig zijn. De dienst der vreemde goden mag eigenlijk eerst dáárheen uitgebreid heeten, waar zij eenigzins algemeen en door de inwoners is aangenomen. Germaansche of in de Germaansche wingewesten gediend hebbende Romeinsche soldaten vergaten ook in Engeland en Schotland de verpligtingen niet, die zij aan de Moedergodinnen hadden, maar wij moeten nog naar de bewijzen of de sporen uitzien van het overplanten van hare dienst onder de oude Britten of Schotten. Het komt ons daarom minder opmerkelijk voor, dan aan den schrijver (zie bl. XXXIII, regel 7 en volg.), dat de moederdienst zich in die streken tot de gewesten bepaalde, waar de Romeinsche heerschappij zich allengs had uitgebreid. — Dat de twee opschriften, CXXXIII en CXXXIV, te Xanten gevonden, en waarop de *Matres Brittae* voorkomen, op in Britannië en door de Britten vereerde Moedergodinnen doelen, houden wij voor onwaarschijnlijk, en althans nog ver van bewezen. En vinden wij elders buiten Engeland een altaar door Britten (Brittones) aan de *Nymphen* opgerigt, dan mag dit ons alleen tot het besluit voeren, dat Britsche krijgslieden, bij het Romeinsche leger in Germaansche streken dienende, dáár de *nymphen* (niet de *moedergodinnen*) huldigden; maar wij mogen er geen bewijs in zoeken, dat zij de vereering dier zelfde wezens naar hun land overgebragt, onder hunne landgenooten verspreid hadden. Men begrijpe ons wèl: wij ontkennen niet de mogelijkheid van de verspreiding der Moedergodinnendienst buiten de grenzen der landen, door Germaansche of Keltische volkstammen bewoond, maar wij houden die verspreiding niet voor zoo

bewezen en zeker, gelijk dit door DE WAL wordt aangenomen.

Bl. XXVII op het einde lezen wij, dat »'t noorden van Gallië bijna geene gedenkteekenen oplevert, die de hand der Italiaansche kunstenaars verraden.'' Dit is wat sterk gezegd: die gedenkteekenen zijn wel op verre na zoo talrijk niet in het noorden van Gallië als langs de boorden van Rijn en Moezel, maar zeldzaam kunnen zij niet genoemd worden; Gallia Belgica was ook een deel van Gallië en leverde eenen rijken voorraad van overblijfsels van Romeinsche beschaving en kunst.

Op bl. XXXV wordt op het einde het (waarom niet *de?*) Odenwald als in Beijeren gelegen vermeld; maar die streek behoort niet tot Beijeren, en dit laatste rijk kan dus niet geteld worden onder de landen, die gedenkteekenen der Nymphen opgeleverd hebben.

Bl. XLV op het einde, en bladz. XLVI; bij de opgaaf van de verschillende benamingen der *Suleviae*, *Suliviae*, *Sulevae*, *Sulfae* en *Silvanae*, had nog kunnen vermeld worden, hoe de herinneringen aan die soort van beschermgeesten in den naam van *Sylphen* overgebleven is. Of men, met DE WAL (bladz. XLVI, boven), op het voetspoor van KEYSLER en SCHREIBER, de *Matronae* (of *matres?* want men kan op opschrift XCIII met hetzelfde regt [matribu]S, of [matri]S, als [matroni]S SVEBIS lezen), *Suebae* en *Lutatiae Suebae* tot den kring der *Suleviae* enz. moet brengen, zal welligt nog niet als zeker kunnen aangenomen worden. Deze laatsten zouden ook tot de Moedergodinnen kunnen behooren, aan welke de bescherming van eenen bijzonderen volkstam was opgedragen, en waarover DE WAL in hoofdst. XI handelt; zij hebben althans geen mindere aanspraak op die rangschikking, dan de *matres Brittae*, welke, volgens den schrijver, bladz. LXIII, tot die soort gebragt worden. Of wij in laatstgemelde Matres de beschermsters van Britannië moeten erkennen, zoo als DE WAL meent, kan ook nog aan twijfel onderworpen worden. Waarom dan geene sporen dier Matres in Britannië zelve? Waarom die vreemde

vorm *Brittae*, voor Britannicae? Wij zouden met CANNEGIETER liever aan Moedergodinnen denken, die in den omtrek der plaats zelve, waar de beide op haar betrekkelijke opschriften gevonden zijn, vereerd werden. Vetera kan nog in bloei geweest zijn, toen die altaren opgerigt werden, zonder dat juist de *Matres Brittae* als beschermsters dier plaats bekend behoeven te zijn, om de plek harer bijzondere vereering in dien omtrek te mogen zoeken. Behalve bij Xanten en bij Birten, slechts op een paar Romeinsche mijlen van elkander verwijderd, moet insgelijks op korten afstand, hetzij gelijktijdig, hetzij later of vroeger, nog eene derde Romeinsche vestiging bestaan hebben: de berigten der oude schrijvers, de *Kaart van* PEUTINGER en het *Itinerarium van* ANTONINUS, en de op die plaatsen zelve aanwezige of ontdekte overblijfsels, leveren ons daarvoor de bewijzen. Omtrent de juiste plek, waar de opschriften gevonden werden, stemmen de vroegere berigten niet overeen. Volgens IN DE BETOUW was het Birten; en is er nu iets onwaarschijnlijks in, dat krijgslieden van het XXX legioen, dat in de nabijheid, te Tricesimae, zoo langen tijd eene vaste standplaats had, op eerstgemelde plaats gedenkteekenen opgerigt hebben? Wij zouden den tegenwoordigen naam *Birten* liever van die *Matres Brittae* (Britta? Britti? of iets diergelijks, waar zij haren bijnaam van ontleenden), dan, zoo als dit door sommigen geschiedt, van *Vetera* afleiden. Zou dit niet veel minder gewaagd zijn, dan hetgeen STEINER in het midden bragt en DE WAL ook, bladz. LXIX op het einde, goedkeurt, betrekkelijk de afleiding van den bijnaam der *Matronae Hamavehae*? Wij herinnerden ons deze bladzijde onwillekeurig, bij het lezen van de waarschuwing aan den aanvang van het volgende hoofdstuk, op bladz. LXXIV.

Op bl. LXX regel 16 en volg. wordt CANNEGIETERS meening, die Qualberg voor het oude Quadriburgum van AMMIANUS houdt, goedgekeurd, en tot bevestiging het vinden van Romeinsche munten op die plaats aangevoerd. Wij gelooven, dat veel steviger bewijzen voorhanden waren,

en dat het vinden van munten niet noodig is, om de plaats, waar zulk een beschreven gedenkteeken aanwezig was, als Romeinsch te doen beschouwen. De orde, waarin bij AMMIANUS MARCELLINUS Quadriburgum met eenige andere sterkten genoemd wordt, de rigting der Romeinsche wegen in dien omtrek, en de overblijfsels van Romeinschen bouw aldaar ter plaatse maken de meening van CANNEGIETER meer dan waarschijnlijk. Wij hebben, bij het onderzoek naar den loop der rivieren en heerwegen onder de Romeinen, in de *Romeinsche Oudheden te Rossum* en de *Romeinsche Oudheden te Maastricht*, dit onderwerp meer uitvoerig behandeld.

Bij de *Matronae Afliae* denkt DE WAL aan de rivier de Eifel, bladz. LXXI, regel 4 en volg. Waarom juist aan de rivier, en niet liever aan de geheele landstreek of den geheelen bergrug van dien naam?

Op bl. LXXIV regel 5 wordt uit het opschrift XLII, bl. 28, de naam VICANIS op de *Matres vici* te huis gebragt, en daaruit besloten, dat het gedenkteeken aan de *Matronae* en aan de *Matres vici* toegewijd was. Waarom hier aan vrouwelijke godheden gedacht en niet liever aan de *dii vicani?* de opvatting wordt vrij wat natuurlijker, dan wanneer wij stellen, dat het gedenkteeken eerst aan de *Matronae* in het algemeen, en verder aan de *Matres vici* afzonderlijk, geheiligd was.

Op bl. LXXXIV en LXXXV wordt, om de meening, dat men in de voorstellingen van de drie Moedergodinnen de drie jaargetijden der Germanen, lente, zomer en winter, moet zien, te bevestigen, als een der gronden aangebragt, dat ook op vele andere gedenkteekenen, waarbij verscheidene Italiaansche, de jaargetijden als ooftdragend voorgesteld worden. De meest gemeene voorstelling bij de Romeinen is die van vier knapen of vier godinnen, elk met het voortbrengsel of de werktuigen voorzien, die het jaargetijde kenschetsen, dat door hen uitgedrukt wordt: bloemen, korenhalmen, ooft, een haas of ander wild, en eene bladerlooze twijg; die twijg vervangt als kenteeken van den winter niet het ooft, maar drukt het

dorre, bladerlooze jaargetijde uit, en is tevens het voortbrengsel, dat dan het meeste noodig is tot verwarming van het ligchaam in de gure winterkoude.

Bij de vergelijking van de Matronen met de *Nehalennia*, vinden wij op bladz. LXXXVIII, regel 19—21, den naam der laatste met de bijnamen van Moedergodinnen, *Vacallinehae*, *Rumanehae*, *Asericinehae*, in verband gebragt. Het schijnt ons wat te gewaagd, om uit de overeenkomst van de uitgangen dezer woorden, en vooral daar die verbogen zijn met de twee eerste lettergrepen van den naam der vaderlandsche godin, te besluiten tot de overeenkomst van betrekking en eigenschappen van al die goddelijke wezens; ofschoon wij die overeenkomst niet willen ontkennen. Wij zouden zelfs verder gaan, en vermoeden, dat, als met de Moedergodinnen vereenzelvigd, en dus als de voornaamste onder het drietal op de gedenkteekenen afgebeeld, aan Nehalennia en menige andere plaatselijke godin hulde toegebragt werd; aan haar dezelfde of gelijksoortige werkkring en eigenschappen als aan de Moedergodinnen toegeschreven werden. Neemt men dit aan, dan zien wij daarin eene genoegzame reden, waarom op de gedenkteekenen der Matronen geen' enkelen keer Nehalennia, en op de altaren van Nehalennia waarschijnlijk niet éénmaal de Matres genoemd zijn (bladz. XC, regel 8—12); en wij kunnen dan ook niet zoo zeker stellen, als dit op bladz. XCIII, regel 19—21, geschiedt, dat nergens de Moedergodinnen in vereeniging met Nehalennia voorkomen.

Op bl. XCVIII, regel 9 en volg., wordt gesproken van een' ouden muur met ingang enz., aan de Silvanen geheiligd; het opschrift vermeldt niet de heiliging of toewijding van eenen ouden muur, maar dat C. Antonius Valentinus den muur, de porticus enz. (denkelijk van een aan de Silvanae gewijd heiligdom), die door ouderdom ingestort waren, op nieuw heeft doen opbouwen. Op dezelfde bladz., regel 17—19, wordt uit een ander opschrift, CLVIII, ook minder juist opgemaakt, dat een veteraan van het tiende legioen eene rij boomen rondom den tempel

der Moedergodinnen deed plaatsen; hij deed meer, want hij bouwde en wijdde haar *eenen tempel met boomen*, waarschijnlijk dus met een daarbij behoorend boschje, toe.

Gaan wij over tot het tweede gedeelte van het werk, de verzameling van opschriften.

Op bl. 2, regel 14, wordt VICI PACIS uit het opschr. I. vertaald *van de Vredestraat*, en zoo ook op regel 17, met *Eerestraat*, het op een ander te Mets gevonden opschrift voorkomende VICVS HONORIS overgezet. Wij zouden aan het woord *vicus* die beteekenis niet durven geven, te meer daar een weinig te voren, regel 12, 13, de omstandigheid, dat eene vereeniging van personen het gedenkteeken aan de *Mairae* wijdde, opmerkelijk genoemd wordt. Dat de bewoners van eene wijk gezamenlijk en in vereeniging hunne hulde aan de goden bragten, is niet ongewoon; men had zelfs bepaalde priesters voor de dienst van sommige goden in elke wijk; maar dat die gezamenlijke vereering door de bewoners van dezelfde straten geschiedde, is van elders niet bekend. Wij noemen het niet onmogelijk, dat ook laatstgenoemden, ten gevolge eener bijzondere omstandigheid, zich vereenigden, om gemeenschappelijk een altaar op te rigten; maar wij willen dit niet uit het aangehaalde opschrift afgeleid hebben.

Opschr. VII, bl. 6. Het opnemen van dit opschrift, welks tekst, zonder meer naauwkeurige opgaven, niet hersteld of verklaard kan worden, onder de gedenkteekenen, die van de Moedergodinnen spreken, komt ons wel wat te gewaagd voor; het berust alleen op de vooronderstelling, dat, in den vierden regel, AVG...TRAB, door GRUTER te onregt eene S tusschen de beide woorden geplaatst is, en deze letter door MA vervangen moet worden.

Opschr. IX, bl. 7. De verkorting D. D., in regel 3, wordt niet juist met D(iis) D(eabus) aangevuld, niet omdat wij met den schrijver meenen, dat die uitdrukking *achter*

Matris Augustis vreemd is — men vergelijke slechts opschr. XXXVI, bladz. 25 — maar dewijl wij de verkorting zelve vreemd zouden noemen; D(at) D(edicat), of D(i)D(ius) wil er evenmin bij ons in; de verandering van D. D. IMARIVS in IBLIOMARIVS is zonder gezag van het oorspronkelijk wat sterk; maar waarom niet D(ecurionum) D(ecreto), even als in opschr. XXXVIII, regel 5 (bladz. 26), L(oco) D(ato) D(ecurionum) D(ecreto)? Eene andere verklaring, waardoor D(at) D(edicat) op Imarius, en RESTITVIT op Messulus te huis gebragt zoude worden, komt ons minder aannemelijk voor.

Opschr. XVI, bl. 11. Welligt is voor VASSEDON·S te verbeteren VASSEDONIS, en dan het geheel te lezen: MATRIBVS. ADCVLTVS || VASSEDONIS. F(ilius). V(otum). S(olvit). L(ubens). M(erito).

Opschr. XVII, bl. 12. Wanneer de letters CL in regel 3 voor Claudius worden genomen, en niet voor Claudii d. i. Claudii filius, dan zouden wij hier twee oprigters van het altaar moeten erkennen, en dus V(otum) S(olverunt) L(ubentes) M(erito) aanvullen. Doch de oprigter kan Q(uintus) LO.... Caji L(ibertus) QVINTIANVS geheeten hebben.

Opschr. XXIV, bl. 17. wordt overgeschreven: *Matribus milites vexillatio legionis* etc. — *votum solvit* enz.; dit zal wel moeten wezen: *matribus milites vexillationis legionis XXVI Brittonum votum solverunt lubentes, laeti, merito.*

Opschr. XXVI, bl. 18. In de aanteekening op regel 6, wordt de aanvulling PED(itum) PLER(omariorum) gewaagd genoemd, dewijl de Pleromarii slechts eenmaal op een gedenkteeken vermeld worden, en dewijl de zamenvoeging van de woorden *pleromarii* en *pedites* vreemd zoude zijn. De eerste tegenwerping heeft niet veel gewigt; wij achten de aanvulling, wanneer geene andere redenen zich er tegen verzetten, juist daardoor ook aanbevolen, dat zij het gebruik van het zeldzaam voorkomende woord niet langer tot slechts één gedenkteeken bepaald laat blijven. De zamenvoeging van *pedites pleromarii*

luidt minder vreemd, wanneer wij bedenken, dat bij eene vloot, waaronder zich transportschepen bevonden, of die tot eene onderneming tegen overzeesche landen bestemd was, zich wel degelijk ruiterij moest bevinden. Ook zouden, doch dit achten wij hier minder waarschijnlijk, de pedites in tegenoverstelling van het scheepsvolk genoemd kunnen zijn.

Opschr. XXVII, bl. 20. De aanvulling van MS tot M(atribu)S, op regel 3, is misschien wel wat gewaagd; te meer dewijl zich daarop alleen de opneming van het opschrift onder die der Moedergodinnen grondt; wij weten echter geene andere te geven. Voor AVR zal in den tweeden regel zeker AVG, d. i. Augusto, gelezen moeten worden. Men vergelijke opschr. CVIII, bladz. 81: BEDAIO AVG. || ET ACOVNIS || SACR.

Opschr. XXVIII, bl. 20. De verkortingen der namen in reg. 2 laten vele gissingen toe; de aanvulling van KEYSLER is, om het voorkomen van dezelfde namen op een ander gedenkteeken, niet zonder aanbeveling; verkiest men de door DE WAL opgegeven namen, dan zal toch S(extus) in S(extius) verbeterd moeten worden.

Opschr. LIX, bl. 37. De aanvulling van de eerste letter L(ucinae) is ook aan vrij wat twijfel onderhevig; het is niet waarschijnlijk, dat de naam van eene zoo vereerde godin, aan den aanvang van het opschrift, tot op ééne letter ingekort, zoude zijn uitgehouwen. Wij nemen voor het overige de herstelling van den tekst, zoo als DE WAL hem geeft, aan, maar vermoeden, dat de eerste regel van het opschrift ontbreekt en met hem de letters D. S. HERCV verloren zijn gegaan; terwijl op den volgenden, thans den eersten, regel, achter de L, de I door den afschrijver of door den steenhouwer werd overgeslagen. Wij zouden dus lezen D(eo). S(ancto). of S(acrum) HERCV || LI. et. JVNONIB(us). ob || IMPER(ium). PONI (fecerunt of PON(i). J(usserunt) || NEMAVSENSES.

Opschr. LXVII, bl. 43. Het bestaan van de Herae als eene soort van Moedergodinnen hangt wel grootendeels van de juiste aanvulling van dit opschrift af; want in

het volgende, LXVIII (bladz. 44), kan men alleen tot eene toewijding door eenen slaaf of eene slavin aan zijne of hare meesteres Devillia Attica Flaminica besluiten. Mogen wij nu FANO. HER. AVSC. voor FANO. HER(arum) AVSC(arum) verklaren? wij twijfelen er aan, maar kunnen, om den bedorven toestand van het afschrift, geene herstelling wagen. Wij zouden schier eene bijeenvoeging van twee gebrekkige afschriften van hetzelfde gedenkteeken vermoeden, en in HER en HE de verkorting of onnaauwkeurige schrijving van den naam HER(culi) zoeken. Vindt men het vreemd, dat een altaar (opschr. LXVIII) aan eene overledene vrouw gewijd werd, dan wijzen wij op het te Millingen gevonden gedenkteeken, dat thans in het Museum te Leyden bewaard wordt, en de toewijding van een altaar en (heilig) woud aan eene DEA DOMINA RVFIA MATERNA vermeldt.

Opschr. LXXI, bl. 46. In de aanteekening op regel 2 (bladz. 47) wordt gezegd, dat het woord BRITTONES hier met TT, elders veelal met eene enkele T, geschreven wordt. Maar op den bij de volgende aanteekening aangehaalden gedenksteen, even als in het opschrift, dat vroeger onder no. XXIV, bladz. 17, vermeld is, lezen wij het woord met TT. Dat op het in de aanteekening aangehaalde opschrift *dezelfde personen* als op het aan de Nymphen geheiligde altaar, LXXI, voorkomen, wordt wat te onvoorzigtig gezegd; de Brittones Triputienses, of Tripuntienses, vormden wel bij het XXII legioen een afzonderlijk korps, uit manschappen van Trepuntium zamengesteld, maar dit korps bestond daarom niet steeds uit dezelfde personen.

Opschr. LXXIV, bl. 49. Regel 3 wordt aangevuld VET(eribus); wij zouden, zoo lang die *Nymphae veteres* niet van elders bekend worden, haar hier ook niet durven toelaten, maar voor VET liever eene andere aanvulling zoeken, bij voorb. den naam van hem, die het altaar, waarvan slechts een brok overbleef en dus welligt een gedeelte van het opschrift verloren ging, heeft opgerigt.

Opschr. LXXVIII, bl. 51. Volgens de aanteekening

op den zesden regel (bl. 52) zouden goddelijke aanmaningen als den mensch in den slaap geopenbaard zelden voorkomen. Dit mag welligt gezegd worden van het vermelden dier omstandigheid op gedenkteekenen, ofschoon het EX VISV, waarvan de opschriften gewagen, waarschijnlijk hetzelfde is; maar de godspraken die men des nachts in eenen tempel slapende, *incubando*, vernam, waren in de oudheid zeer bekend.

Opschr. LXXIX, bl. 53. Wij zouden de drie laatste letters van regel 3, PVE, ook liever, met GORI, als PVEllis aanvullen.

Opschr. LXXXI, bl. 45. In de *Aanvull. en verbeteringen*, op bladz. 171, wordt gezegd, dat POCOCKE, voor LVCIVS, LVCCIVS leest; maar de tekst van het opschrift heeft LVCCIVS, dus zal misschien bij POCOCKE de naam met ééne C geschreven zijn.

Opschr. LXXXII, bl. 55. Eene *cohors Ulpia quinta gemina*? wij twijfelen, of wij haar, uit regel 7, COH. VL. V. GE., wel onder de cohorten van het Romeinsche leger mogen opnemen, en zouden liever COH. V. *cohortis quintae* lezen en in de overige vier letters van dien zelfden regel eenen of meer bijnamen dier vijfde Cohorte zoeken. Schuilt er ook de naam van eene der Legiones decimae onder, dus: COH(ortis) V. L(egionis) . . GE (minae)?

Opschr. LXXXIII, bl. 55. Waarom in regel 4 QVIR. als Quirinus aangevuld, en niet, als in het volgende opschrift, QVIR(ina), sc. tribu, gelezen?

Opschr. LXXXVII, bl. 59. Volgens de aanteekening op regel 4, zoude het gedenkteeken, voor HERCV, HERO schijnen te hebben, met eene I binnen in de O. Wij vermoeden veel eer, dat het oorspronkelijk HERCv aanbiedt, met eene v in de C. Op den achtsten regel moet niet M(arcus) COCCEI(i filius), maar M(arcus) COCCEI(us) aangevuld worden.

Opschr. LXXXIX, bl. 62. Wij zouden, met MONTFAUCON, beide eigennamen van den eersten regel voor die van godinnen houden, en uit het slordig en barbaars gestelde opschrift opmaken, dat Daedalus, Tato en Cappo,

zonen van Icarus, het gedenkteeken aan Banira en Doninda, hunne Sylfen, aan wier dienst zij zich toewijdden, oprigtten. QVI op regel 3 slaat op de toewijders, en QVI CVRAM VESTRĀ AGVNT, dient tot nadere verklaring van SVIS: Daedalus et Tato, Icari filii, item Cappo, Icari filius, Banira(i) et Donindai, sulfis suis, qui curam vestram (voor curam ipsarum) agunt; of qui voor quia, *omdat* zij zich aan hare dienst wijden.

Opschr. XC, bl. 63. De door den schrijver in de aanteekening voorgeslagen lezing van regels 3 en 4, IVLia. PATER||NA. PATER(ni filia), zal wel te verkiezen zijn; of zou de steenhouwer in vergissing het PATER van regel 3 op regel 4 herhaald hebben? Paterna klinkt als mannennaam wat vreemd.

Opschrift XCII, bl. 64, 65. De Wal ziet hier drie godinnen, Sulivia, Idennica en Minerva; maar Sulivia in het enkelvoud eischt een epitheton, en dient dus met het volgende woord verbonden te worden: de Idennische Sylfe.

Opschr. XCIII, bl. 65. Wij zien hier met den schrijver geene reden, om den eersten regel, met schrijver, door (Deabu)S SVLEVIIS te verklaren; maar houden de Matres, of Matronae Suebiae voor plaatselijke Moedergodinnen, zoo als wij boven reeds aanmerkten. De herstelling van het opschrift, zoo als op bladz. 66 wordt gegeven, is aan veel bedenking onderheven; *ex voto lubens merito* kan moeijelijk, door het *templum vetustate collabsum*, van *restituit* afgescheiden worden.

Opschr. CII en CIII, bl. 77. De Semitatrices van het eerste opschrift worden teregt als Semitarum Deae met de biviae, triviae en quadriviae in verband gebragt; zij heeten ook Semitales Deae; of echter alle deze godinnen tot de Moedergodinnen gebragt moeten worden, zou nog nader bewijs noodig hebben; maar vooral wordt dit bewijs voor de in het opschr. CIII vermelde COMEDOVAE vereischt; ook eene nadere verklaring van dezen naam zelven ware niet overtollig geweest. Dat Helvius op gedenkteekenen een bekende naam is, was eene minder noodige aanteekening, maar voor welke in allen gevalle

de naam van Cajus Helvius primus, uit het opschr. CIX (bladz. 82), had kunnen bijgebragt worden.

Opschr. CVI, bl. 79. Zouden de TERMVNES, regel 1, wel zoo zeker godinnen en niet dezelfden als de Termini Dii geweest zijn? SACR., in regel 2, moet niet SACR(avit) maar SACR(um) aangevuld worden; welke opmerking ook voor de twee volgende opschriften, CVII en CVIII, geldt; er wordt dan nader *posuit*, *posuerunt*, of iets diergelijks onder verstaan; men vergelijke opschr. CLXXVI (bladz. 141); onze schrijver heeft zelf in opschr. CXII (bladz. 83) die aanvulling aangenomen. Hier, in opschr. CVI, zou in allen gevalle SACR(rarunt) vereischt worden. De N op den derden regel laat DE WAL onverklaard; wij vermoeden, dat vóór die letter nog eene C of andere letter uitgevallen, en dus te lezen is C(aji) F(ilius) C(aji) N(epos). Q. Calpurnius Phoebianus is dan de vader, die met zijne beide zonen, Q. Calpurnius Phoebianus junior en Charitonianus, het altaar hersteld heeft.

Opschr. CIX, bl. 82. Wordt op het oorspronkelijk misschien DEXSIVIAE gelezen? wij zouden het vermoeden, volgens de aanhaling uit de *Mémoires* van het Fransch Oudheidk. Genootschap.

Opschr. CXIII, bl. 84. In regel 3 zal voor ARRI iets anders gelezen moeten worden: waartoe anders in de aanteekening aangemerkt, dat ORELLI ARRI leest? Regel 8 zal wel als *sestertiorum nummos ducentos*, of *sestertios nummos ducentos*, en niet als *sestertiis nummis ducentis*, moeten opgevat worden.

Opschr. CXVIII, bl. 87. In reg. 3 kan CAP(ito) AVIDVS of C(ajus) AP(pius) AVIDVS aangevuld worden.

Opschr. CXXI, bl. 88. De ontbrekende letters op regel 2 ....HIAHENIJABVS, worden door den schrijver met AI aangevuld, en dien ten gevolge in het register der Moedergodinnen, ook op bladz. 165, de Matronae Aihiahenae opgenomen. Op welk gezag steunt die aanvulling? en van waar weet men; ook al duiden hier de drie stippen niet op het ontbreken van *drie* letters, dat juist AI uitgevallen is?

Opschr. CXXVI, bl. 92. In regel 3 zal het oorspronkelijk welligt INGENVINVS hebben, en dus de naam, overeenkomstig de gissing in de aanteekening, Ingenuinius gelezen moeten worden; wordt echter de uitgang IVS niet op het oorspronkelijk gevonden, dan zien wij geene reden, om Ingenuinus te verwerpen.

Opschr. CXXX, bl. 96. Dat men regel 3 niet TALBINIVS, maar T(itus) ALBINIVS, moet lezen, is niet twijfelachtig, ook al ware het niet, dat het oorspronkelijk een afscheidingsteeken achter de T aanbood. Maar het stipteeken is op den steen nog goed zigtbaar; daarentegen is de F of S in regel 5 stellig thans geheel verdwenen en waarschijnlijk wel nimmer aanwezig geweest; *fecit* of *solvit* moet dus, als op zoovele andere gedenkteekenen, bij den zin verstaan worden. In de aanteekening op regel 4 wordt (bladz. 97) gezegd, dat het onzeker is, wie het altaar gewijd hebbe; dit is integendeel zeer zeker: Titus Albinius Januarius; maar het is onzeker, wie die Titus Albinius Januarius was; en dit is wel het geval met de meeste personen, die in de opschriften vermeld worden.

Opschr. CXXXIII, bl. 100. In de algemeene aanteekening op dit opschrift wordt gezegd, dat boven op het altaar twee vruchten, waarschijnlijk mispels, liggen; de nadere bepaling der vruchten had wel achterwege kunnen blijven, daar men met even veel waarschijnlijkheid ook aan andere vruchten kan denken; de afgebroken vrucht is, even als het overige, dat aan den steen ontbrak, ruw in hout bijgewerkt.

Opschr. CXXXIV, bl. 101. De drie laatste regels van de aanteekening op regel 4 van het opschrift hadden, na de aanhaling uit STEINER in de voorgaande aanteekening, achterwege kunnen blijven.

Opschr. CXXXVI, bl. 103. Als GRAEFF, volgens de aanteekening op No. 1, MATRON. GESATVIENIS leest, dan diende dit in den tekst opgenomen; daar die geleerde, de afbeelding van LAMEY kennende, zich zeker wel omtrent de juiste lezing op het oorspronkelijke, dat aan

zijne bewaring toevertrouwd is, zal ingelicht hebben. Dit zelfde geldt ook voor het verschil van lezing in de twee volgende regels. Zoo behouden wij in opschr. CXXXVII (bl. 104), op regel 2, ook liever GESATENIS in plaats van CESATENIS, dewijl GRAEFF de eerste lezing heeft; het is genoeg bekend, dat de C en G op de gedenkteekenen in enkele woorden dikwerf onderling verwisseld worden. Op bladz. 105 beroept DE WAL, in de aanteekening op regel 6, zelf zich op de naauwkeurigheid van GRAEFF.

Opschr. CXL, bl. 106. Welligt te verklaren: GABIABVS || VICTOR. STI || RRI. (filius). S(olvit). L(ubens). M(erito).

Opschr. CXLI, bl. 107. Of de I in regel 3 wel voor ET kan genomen worden, schijnt te betwijfelen; dus dient, òf met KEYSLER gelezen, en aangevuld VICTOR (miles) L(egionis) I. M(inerviae) P(iae) F(idelis); òf misschien liever VICTOR LI(bero) M(unere)|| P(oni) F(ecit); gaf het oorspronkelijk in plaats van de I eene L, dan bood zich voor de aanvulling L(aete) L(ubenter) M(erito) eene gelegenheid aan.

Opschr. CXLVI, bl. 111. Ook hier zouden wij vragen, als GRAEFF, die het gedenkteeken dagelijks vóór zich had, in regel 3 en 4 leest SECVND|| DINIA, waarom dan die lezing in den tekst niet opgenomen? Ondertusschen bewijst het voor die schrijfwijze door DE WAL in de aanteekening (bladz. 112) aangehaalde voorbeeld SATURN || NIVS niet veel, dewijl op het Bonnsche gedenkteeken ook SATVRNI || NIVS zou kunnen gelezen of verbeterd worden: de I volgt op de gedenkteekenen zoo dikwerf met het laatste been van de voorgaande N te zamen.

Opschr. CXLVII, bl. 113. Wij zouden de op bladz. 113 voorgestelde lezing niet durven aannemen; het eerste gedeelte der formule, *votum solvit*, van het laatste *lubens merito* op zulk eene wijze door *ex imperio* afgescheiden, is wat vreemd; ook ontbreekt dan nog het voornaamwoord; men vergelijke opschr. CLII, bladz. 117.

Opschr. CL, bl. 115. Naar aanleiding van dit opschrift wordt in bedenking gegeven, bij MARTIALIS voor *Callaicis-arvis* te lezen *Gallaicis arvis*. Dit zal wel niet volstrekt noodig zijn: wij herinneren het straks gezegde omtrent de verwisseling van C en G. De verschillende uitspraak liet dikwerf het gebruik van beide letters toe.

Opschr. CLI, bl. 116. Dat in regel 2 de N in GERVDATIABVS ontbreekt, levert geene zwarigheid tegen het gevoelen van KEYSLER, die dezen bijnaam op Girunda of Gerunda, het tegenwoordige Girona in Catalonië, te huis brengt. Ook hier kan in de uitspraak de N ten tijde der Romeinen, even als thans de D, zijn weggevallen. Daarenboven zijn zoovele namen van vreemde plaatsen op de opschriften gebrekkig uitgedrukt.

Opschr. CLII, bl. 117. Volgens LERSCH stellen de drie op dit gedenkteeken uitgehouwen beelden, vrouwen voor; en dit is ook waarschijnlijk; maar hoe komt dan ALDENBRÜCK aan de lange baarden bij twee dier beelden?

Opschr. CLIV, bl. 119. Waarom hier AVG, in regel 1 AVG(ustis) aangevuld, en niet AVG(usto)? Behoorde het bij DEABVS ICAVNI(s), dan zou het niet vooraf gaan; men vergelijke de opschriften met Matres of met Junones Augustae. Liever vullen wij aan AVG(usto) SACRVM (et) DEABVS enz., zoo als in het op bl. 131, regel 18—22, aangehaalde opschrift: AVG(usto) ET|| MERCVRIO.

Opschr. CLV, bl. 119. Dat er, zoo als in de aanteekening op dit opschrift, bl. 120, gezegd wordt, tusschen den oorspronkelijken naam der stad Lechenich (waar het altaar der Matronae Lanehiae gevonden werd), en van hen, die het altaar wijdden, eenig verband zoude zijn, houden wij met DE WAL voor mogelijk, ofschoon wij dan eenige spelfouten in die namen zullen moeten verbeteren; maar voor den aanzienlijken stand, waartoe die personen gebragt worden, zien wij in het gedenkteeken geen bewijs.

Opschr. CLVI, bl. 120. De laatste letter E op regel 1 wordt aangevuld E(x voto); wij twijfelen, zonder

daarom iets beters er voor in de plaats te kunnen geven, of dit *ex voto* dáár gedacht kan worden. Overigens levert dit opschrift een bewijs tegen hetgeen de schrijver op bladz. XLVIII, regel 18 en volgg., beweert, dat namelijk, wanneer aan de Moedergodinnen een meer algemeene werkkring, dan de bescherming van bijzondere personen, wordt toegeschreven, zij nimmer in het enkelvoudige getal voorkomen. Wij hebben toch hier eene Mater Melia als beschermster van de felicitas publica eener geheele civitas.

Opschr. CLVII, bl. 121. Onder de *Aanvull, en verbeteringen*, bladz. 174, wordt aangemerkt, dat SVIS na den tweeden regel moet wegvallen, als een toevoegsel der vroegere uitgevers. Waarschijnlijk is dit berigt ontleend aan dezelfde aanmerking van Dr. JANSSEN, in zijn opstel over de verzamelingen van Vaderlandsche Oudh. in Nederland, geplaatst in deel VII van de *Jahrb. des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande.* Ondertusschen is dat SVIS wel degelijk op het monument aanwezig, ofschoon in kleinere, en dus ook niet zoo diep gebeitelde letters, tusschen den tweeden en den derden regel. Dat het ook op het oorspronkelijk een toevoegsel van latere tijden zoude wezen, is niet waarschijnlijk; veeleer zouden wij denken, dat de werkman, die het gedenkteeken vervaardigde, het woord overgeslagen en, zijne vergissing bemerkende, het later bijgevoegd heeft. Van vergissingen, op gelijke wijze hersteld, levert de oudheid meer voorbeelden.

Opschr. CLX, bl. 125. Of de Exploratores van het Romeinsche leger, in de aanteek. op regel 5 (bladz. 124), volkomen juist met onze sappeurs vergeleken worden, betwijfelen wij; de hoofddienst van beide korpsen was geheel verschillend, en zou meer overeenkomst hebben, wanneer onze sappeurs vooral ook tot het doen van verkenningen gebruikt werden.

Opschr. CLXI, bl. 125. De vier laatste letters van regel 5 zouden wij aanvullen, I(ussit). P(oni). P(ecunia). S(ua), of P(roprio). S(umtu); want P(onendum). S(tatuit), hetgeen

DE WAL voorslaat, is, voor zoover wij ons herinneren, niet gebruikelijk. Misschien behoort de I nog tot het voorgaande, en moeten wij naar eenen toenaam zoeken, bij voorb. C(ajus) IVL(ius)|| (I)TA(l)I(cus) P(ro) P(ortione) S(olvit).

Opschr. CLXIII. (bl. 127). Wij zouden in den laatsten regel al de letters van elkander scheiden, en het opschrift met de gewone formule V(otum) S(olvit) L(ubens) M(erito) sluiten, om zoodoende van den naam van Rufus bevrijd te worden. In de drie eerste letters is dan eene andere verkorting vervat, met welker aanvulling wij evenwel thans nog geen weg weten. De vier eerste letters van den voorgaanden regel zouden wij voor P(ost) V(ota) R(ecepta) of R(elata) D(iis) of Deabus opvatten, indien maar *vota recipere* of *referre* voor *vota suscipere* gebruikt mogt worden, en de herhaling van hetzelfde woord *deabus* niet te vreemd was. De toewijding geschiedt altijd door de vexillatio Germanica, en de vermelding van Rufus zou dàn alleen eenigzins verklaard kunnen worden, wanneer wij stellen, dat deze laatste eene gelofte afgelegd en volbragt had namens de vexillatio Germanica.

Opschr. CLXVI, bl. 132. Wij zouden, met DE WAL, de namen in regel 3 en 4, ATTICI(us) M(a)TERNV(s), liever dan met LEERSCH ATTICI, lezen; maar wanneer onze schrijver, in zijne aanteekening op regel 3, niet begrijpt, hoe hier een genitivus zou kunnen gebezigd worden, wijzen wij hem op hetgeen hij zelf bij opschrift CXCVIII (bladz. 158) aanmerkt, waar hij de Junones van eenen Familius vermeld vindt. Maternus zou met even veel regt aan de Vacallinehische Moedergodinnen, de bijzondere beschermsters van of bijzonder vereerd door eenen Atticus, een altaar gewijd kunnen hebben, als dit geschiedde door de inwoners van eene bepaalde wijk aan de Junones, die Familius onder hare bijzondere bescherming genomen hadden, of hem onder hare bijzondere vereerders telden.

Opschr. CLXVIII; bl. 133, 134. Wanneer de verklaringen van SÉGUIER en CAYX DE MARVEJOLS vermeld

worden, als een proefje van oppervlakkige uitlegging en gebrekkige kennis van opschriften, dan hebben wij er vrede mede; maar tot nadere uitlegging of toelichting van den tekst, nadat hij door DE WAL zoo juist gegeven en aangevuld is, kunnen zij niets aanbrengen; en ernstige tegenwerpingen zijn zij onwaardig.

Opschr. CLXX, bl. 135. Ook hier zouden wij meenen, dat de lezing van GRAEFF, VATVRIABVS, om de boven reeds gemelde redenen, behouden had moeten worden, totdat eene nadere vergelijking van het oorspronkelijke eene verandering noodzakelijk maakte. Daar het Museum van Mannheim nog twee andere gedenksteenen van dezelfde Matronae bevat, en op het eene (opschr. CLXXII) VATVIABVS, op het andere (opschr. CLXXIII) VATVIMS gelezen wordt, en het vreemde van de laatste schrijfwijze door GRAEFF niet onopgemerkt is voorbijgegaan, is er geene genoegzame reden, om in opschrift CLXX de lezing VATVRIABVS niet te behouden; de steenhouwer kan zich even goed hier, als in opschrift CLXXIII, vergist hebben. Met betrekking tot dit zelfde opschrift zien wij in VATVIMS, voor VATVINIS of VATVIIS, eenen anderen vorm van denzelfden bijnaam der Matronae Vatuiae.

De vraag, die in de aanteekening op reg. 3 van opschr. CLXX voorkomt, zal moeijelijk met zekerheid beantwoord kunnen worden; de wetenschap heeft er geen belang bij.

Opschr. CLXXIV, bl. 139. De invulling van *promotus* achter *ordine(m)* op regel 5, is niet noodig. Zou *optio ad ordinem* niet hetzelfde wezen, als *optio ordinis*?

Opschr. CLXXVII, bl. 142, 143. Regel 7 zal wel *ordine Brito* of liever *ordinis Britonum* aangevuld moeten worden. Betrekkelijk de *ordines* in de Romeinsche legers zijn belangrijke inlichtingen te vinden in een opstel van LETRONNE over een grafbasrelief met Grieksch opschrift, geplaatst in een der eerste nommers van de *Revue archéologique*, 1846.

Opschr. CLXXVIII, bl. 143, 144. Wij zouden schier vermoeden, dat dit opschrift zijnen oorsprong te danken

heeft aan een slecht en onnaauwkeurig afschrift van een ander, te Anweiler bij Wachlendorf ontdekt, en onder No. CLXV (bladz. 130) door DE WAL opgenomen; men vergelijke slechts

CLXV.	CLXXVIIII.
MATRONIS · VACALLI	S · RONIS · WLALI
NEHIS · TIB · CLAVDI	N · BMPLCFEB · CLAV
MATERNVS · IMP · M.	AI · CANOCIMBIS.
. . . . L · M.	

Opschr. CLXXXII, bl. 146—149. De beide eerste letters van regel 5 zouden wij liever, met DE WAL, P(iae) F(elicis) of F(idelis), dan, met JANSSEN, zie de aanteekening bladz. 147, P(oni) F(ecit) aanvullen. Indien wij de F op den zesden regel als de ware lezing moeten aannemen (JANSSEN las ET, zijnde de T en E in elkander vereenigd), en de vóórlaatste letter van reg. 5 als door eene vergissing van den steenhouwer ingeslopen mogen beschouwen, zou misschien gelezen kunnen worden MATRONIS || AVFANI(a) B(us) · C(ajus) IVL(ius) · MANSVE || TVS · M(iles) · L(egionis) I · M(inerviae) || P(iae) · F(idelis) · V(otum) · S(olvit) · L(ubens) · M(erito) · V(otum) || F(actum) · AD · ALVTVM || FLVMEN · SECVS || MONT(em) · CAVCASI · Met *votum factum* begint dan een nieuwe zin, waarin nader omschreven wordt, wáár Mansuetus zijne gelofte afgelegd had. Dat overigens op dit opschrift de rivier Aluta in Dacië, doch met eenen mannelijken uitgang, gemeend is, wordt, naar ons toeschijnt, door DE WAL met goed gevolg tegen LERSCH volgehouden; terwijl de vermelding van eenen berg Caucasus, door DE WAL, op eene zeer gelukkige wijze, met den bij PTOLEMAEUS insgelijks vermelden volkstam der Caucoënsiërs in verband wordt gebragt. — In de aanteekening op reg. 5 en 6 (bladz. 147; regel 13, 14) schijnt eene vergissing ingeslopen; er wordt gezegd: »Echter is ook JANSSEN van oordeel, dat P · F · had behooren te zijn geschreven." Die P · F · komen

reeds aan den aanvang van regel 5; maar het verschil van lezing bestaat aan het begin van regel 6, tusschen F en ET.

Opschr. CLXXXIX, bl. 152. Daar de lezing MATR. op reg. 2 slechts op eene gissing van MILLIN berust, terwijl de eerste lezing MANV was, wordt het onzeker, of dit opschrift onder de gedenkteekenen der Moedergodinnen mogt opgenomen worden.

Opschriften CXCIV en CXCV, bl. 154—156. De aanteekening op regel 2 van het eerste opschrift (zie bladz. 155), zou doen denken, dat het gedenkteeken nog aanwezig is; ofschoon op regel 2 van dezelfde bladz. het tegendeel gezegd wordt. IN DE BEROUW zegt: »MITI(us) of MATI(us), want de letteren waren door de oudheid op den steen gesleten.'' Van beide opschriften is de tegenwoordige bewaarplaats onbekend; ofschoon het eerste in 1751 op den Hunerberg bij Nijmegen, het laatste reeds in 1703 te Xanten zou gevonden zijn, achten wij het niet onwaarschijnlijk, dat beiden afschriften zijn van één enkel opschrift, dat, te Xanten gevonden, later, als op den Hunerberg opgedolven, naar een gebrekkig afschrift, dewijl men het oorspronkelijke niet had, op hout geschilderd is, om de verzameling der rondom de stad gevonden gedenkteekenen op het raadhuis aan te vullen. Men vergelijke slechts:

CXCIV.	CXCV.
MER'E · SVI.	MAR · ET · SVI
C · MITI.	C · METIVS
·VARIA	MARTIALIS
. . IL · L · G	B · F · L · LEG
$\overline{\text{VI}}$ · VICT	$\overline{\text{VI}}$ · VICT.
V · S · L · M.	V · S · L · M.

Het onderscheid wordt nog minder, wanneer men bedenkt, dat MAR · ET, in opschr. CXCV (de lezing MATR is slechts eene door LERSCH voorgeslagene en door DE WAL

aangenomen verandering), even als MER. ET, in opschr. CXCIV, met vereeniging van de letters ET tot ééne letter, en op dezelfde wijze de M en A, alsmede de T en I, in het woord MARTIALIS op den derden regel, in elkander gebeiteld konden geweest zijn. Dat het afschrift op het Nijmeegsche raadhuis niet naar het oorspronkelijke vervaardigd werd, mogen wij ook vermoeden, daar een ander, insgelijks op hout geschilderd opschrift, ter zelfde plaatse voorhanden, tot een altaar behoorde, dat reeds meer dan twee eeuwen geleden vermist wordt, zonder dat IN DE BETOUW kon opsporen, waar het gebleven was. De plaatsvervanger van dit opschrift is dus zeker niet naar het oorspronkelijke gemaakt, maar waarschijnlijk naar een of ander toen ter tijd voorhanden afschrift. Wat nu met dit laatste plaats had, kan even goed met het opschrift CXCIV het geval zijn geweest.

Opschr. CXCVI en CXCVII, bl. 156, 157. Het was niet overtollig geweest, bij het vermelden van de afkomst dezer opschriften, aan te merken, dat zij oorspronkelijk niet voor den sarkophaag, van welken zij bij de ontdekking gedeelten uitmaakten, bestemd zijn geweest. Hun inhoud zou bij eene doodkist niet voegen. Bij CXCVII berust het regt, waarmede dit gedenkteeken onder die der Moedergodinnen opgenomen is, enkel op het àl of niet juiste van de gissing, dat de eerste regel weggevallen, en daarmede het woord IVNONIBVS verloren zoude gegaan zijn; ondertusschen vindt die gissing eenigen grond in de gelijke bestemming, die het opschrift met het voorgaande erlangd had.

Opschr. CXVIII, bl. 158. Wij achten de aanvulling van den tweeden en derden regel door DÜNTZER, FAM(iliaribus), zoo bedenkelijk niet; men denke aan de gedenkteekenen, waarop Jupiter domesticus en Mercurius domesticus voorkomen.

Opschr. CCII, bl. 161. Zou ook dit opschrift met CC, bl. 160, uit eene en dezelfde bron voortgevloeid kunnen zijn, maar CCII naar een later of naauwkeuriger afschrift bewaard gebleven? In regel 4 schijnt achter OPT.

het teeken van *centurio*, of iets diergelijks, uitgevallen te zijn; want *optio legionis* heeft geen' zin.

Na de uitgave van het werk, zal de verzameling van gedenkteekenen der Moedergodinnen bij den schrijver wel voortdurend vermeerderd zijn, zoodat wij verwachten mogen, dat zijne immer werkzame hand der wetenschap nog nieuwe en belangrijke bijdragen tot het door hem behandelde onderwerp zal schenken. Ofschoon wij de gelijkheid of zóó groote overeenstemming van de Nymphae mét de Moedergodinnen nog niet zoo gaaf durven aannemen, wijzen wij echter hier nog op een opschrift: NYMPHIS · ET · VIRIBVS · AVGVSTIS, uit PIETRO DE LAMA, *Inscrr. ant. collocate ne' muri della Scala Farnese*, Parma 1818, No. XXI, vermeld in de *Revue archéologique*, III. p. 647. Wij hielden toevallig aanteekening van dit opschrift, toen het ons onder de oogen kwam, maar durven er niet voor instaan, dat de plaatsing der woorden op éénen regel geheel juist is.

Omtrent taal en stijl van het werk kunnen wij kort zijn. DE WAL is als vloeijend en sierlijk schrijver, door zoovele andere geschriften, algemeen genoeg bekend; het is dus misschien geheel onnoodig, dat wij de verzekering geven, dat ook zij, die als liefhebbers het vak behandelen, of zelfs die met oudheidkundige onderzoekingen niet hoog zijn ingenomen, met genoegen zijne verhandeling lezen zullen, dat hunne belangstelling in de zaak, door den aangenamen vorm, waarin zij behandeld werd, opgewekt of vermeerderd zal worden. Wij moeten hem echter waarschuwen, zoo als wij dit, bij het noodzakelijk en dagelijksch gebruik van vele Duitsche schriften, ons ook voor ons zelven dikwerf trachten te herinneren, tegen het onnoodig insluipen van Germanismen: zoo is bij voorb. *onbestemdheid*, in het Voorberigt, bladz. 4, reg. 8 van onderen, af te keuren; zoo is het eene verkeerde gewoonte, die ook door anderen wel eens gevolgd wordt,

om, zoo als op bladz. IV in de tweede aanteek., op bl. 51, regel 2 van onderen, op bladz. 89, regel 9, en elders, bij aanhalingen van schrijvers of bewijsplaatsen, het werkwoord niet voorop te laten gaan, en te zeggen *gevoelens—zie bij*, *een ander voorbeeld zie bij* enz.; zoo hebben *eigendommelijkheden* (bladz. x, reg. 8) nog geenen toegang binnen onze grenzen verkregen, om *eigenaardigheden* te vervangen; zoo ware, voor *sylbe* (op bladz. 103, reg. 11 van onderen), beter ons *lettergreep* gebruikt, of wilde men een vreemd woord, dan *syllabe*. Op de reeds aangehaalde bladz. x hinderde ons *de zoetvloeijende sprake Latiums;* behalve het wel wat àl te dichterlijke in dezen zin voor ongebonden stijl, zouden wij de *sprake Latiums* liever in Duitschland als *die Sprache Latiums*, dan in ons vaderland in plaats van de *taal van Latium* of de *taal der Romeinen* hooren aanduiden. Op bladz. c, regel 4, bragt het gebruik eener tegenstelling den schrijver tot eene dubbelzinnige uitdrukking, toen hij de *levende taal der Romeinen* tegenover het *stomme bijgeloof des voorgeslachts* plaatste; men kon al ligtelijk gevaar loopen, om *stomme* hier in de beteekenis van *domme*, tegen de bedoeling des schrijvers, op te vatten; ook was het bijgeloof des voorgeslachts niet *stom*, dat is niet *zwijgend*, toen de taal der Romeinen nog *levende* was, en de laatste mogt geene aanspraak meer op *leven* maken, toen het bijgeloof zweeg.

Bij de fraaiheid van uitvoering, waardoor het werk zich ook uiterlijk aanbeveelt, en de voldoende wijze, waarop het in dit opzigt aan de belangrijkheid van den inhoud beantwoordt, is het jammer, dat de uitgevers niet beter voor het naauwkeurig nazien der drukproeven gezorgd hebben; of dat de schrijver, om de verwijdering zijner woonplaats of andere redenen, zich genoodzaakt heeft gezien, die zorg te veel aan de uitgevers toe te vertrouwen. Onder het doorlezen teekenden wij de volgende drukfouten op: Bladz. v, aanteek. 3 reg. 1, *καθημένυκαπέριξ* l. *καθημένας πέριξ*; reg. 3, *κεφαλῶν*

l. *κεφαλῶν*; reg. 4, *ἀρμονίαν* l. *ἁρμονίαν*. Bladz. XI, regel 6 van onderen *est* l. *ist*. Bladz. XIV, aanteek. 2, *Πλαστῆνης* l. *Πλαστήνης*. Bladz. XXIII, regel 5, *haren eigenen* l. *hare eigene;* aanteek. 4, *Opschr.* CX, CXLV, l. *Opschr.* CXLV. Bladz. XXIV, regel 9, *μοιρας* l. *μοίρας*. Bladz. XXVI, regel 14, *ondersteenen* l. *onder anderen steenen*, of *onderscheidene steenen;* de zin is onduidelijk, liever: *Van de Matres toch gewagen steenen te Ascoli en in de nabuurschap ontdekt; van de Matronen andere te Milaan en in de omstreken gevonden.* Bladz. XXXIV, aanteek. 1, *Opschr.* CXCI. l. *Opschr.* CXC. Bladz. XXXIX, reg. 12, *Ilythia*, l. *Ilithyia*. Bladz. XXXIX, reg. 23, *συμπαρέστερασέν τε Μοιραῖς* l. *συμπαρέστασέν τε Μοίρας*. Bladz. XL, reg. 15, *Μοιραὶ*, l. *Μοῖραι*. Bladz. XLI, aanteek. 1, *Opschr.* 31. XLVIII. l. *Opschr.* XLVIII. *bladz.* 31; aanteek. 2, *Opschr.* 35. LIV. l. *Opschr.* LIV, *bl.* 35. Bladz. XLII is verkeerd gemerkt LXII. Bladz. XLIII, aanteek. 2, *Zie bl.*: hier is de aanhaling vergeten. Bladz. XLIV, reg. 11, *beneficia* l. *beneficii*. Bladz. XLVIII, reg. 25, *eene — werkkring*, l. *een — werkkring*. Bladz. LV, reg. 9 van onderen, *voorstelling*, *die op* l. *voorstelling*, *op;* reg. 7, *Germanische* l. *Germaansche;* reg. 6, *waarschijnlijk* l. *onwaarschijnlijk*. Bladz. LIX, reg. 15, *muskelvormig* l. *schelpvormig*. Bladz. LXII, reg. 5, XIII l. XII; reg. 8, *volksstammen*, l., even als dit op bladz. IX, reg. 3, bladz. LXXIV, reg. 17, 18 en elders geschiedt, *volkstammen*. Bladz. LXV, reg. 8, CLXXXIV. l. CLXXIV. Bladz. LXVIII, reg. 10, XIV, l. XIII. Bladz. LXXI, reg. 6 van ond. aant. 3, *Opschr.* CLIX—CLXI. *Lersch*, *Centralm*, I. 27, l. *Lersch*, *Centralm*. I. 27, en als eene nieuwe aanteekening, die op de Matronae Rumanehae en Rummehae, reg. 8 van boven, betrekking heeft, *Opschr.* CLIX—CLXI. Op bladz. LXXIII moest onder aan den kant, in eene aanteekening bij *Griselicae*, op reg. 10 van boven, aangehaald zijn *Opschr.* LXXV; en bij *Axsinginehae*, op reg. 12, *Opschr.* CXXXII. Bladz. LXXIV: ook hier

moest, in eene aanteekening op het woord *vicanae*, reg. 5 van boven, *Opschr.* XLII aangehaald zijn geworden. Dezelfde bladz. regel 8, XV. l. XIV. Bladz. LXXV, reg. 12 van ond., *reiskaart* l. *reisboek*. Bladz. LXXX, achter *Gabiae*, reg. 11, had gewezen op, en onder aan de bladz. bijgevoegd moeten worden eene aanteek. vermeldende *Opschrift* CXLII—CXLIX. Bladz. LXXXI, reg. 11, *benden*, *Gaesaten*, l. *benden Gaesaten*. Bladz. XCVI, reg. 8 van onderen, *plaie* l. *plane*. Bladz. XCVIII, reg. 8, *mat* l. *met*. Bladz. 2, reg. 8, *quinta linea*; als KEYSLER het opschrift afdeelt zoo als DE WAL het geeft, zou men hier *quarta linea* moeten lezen. Bladz. 6, reg. 10 van ond., N. S L. M. l. V. S. L. M; reg. 9, *Sapienna* l. *Sapiena*. Bladz. 11, reg. 12, *salutum* l. *solutum*. Bladz. 16, reg. 9 van onderen, *nupsis erachtens* l. *ons erachtens*. Bladz. 19, reg. 2 van onderen, *et* pedites l. *en* pedites. Bladz. 39, reg. 16, *le l'acte* l. *l'acte*. Bladz. 40, reg. 15, *solverunt* l. *votum solverunt*. Bladz. 44, reg. 2 van ond., *Martinus* l. *Marinus*. Bladz. 46, reg. 7, *Dezelf-* l. *Dezelfde*. Bladz. 52, reg. 7, *Synidriis* l. *Synedriis*. Bladz. 54, reg. 7, *Orfifianum*, l. *Orfitianum*. Bladz. 63 laatste reg., 2. 3, l. 3. 4. Bladz. 71, reg. 14 van ond., *Septimo* l. *Septimio*. Bladz. 73, reg. 6 van ond., POSIIT l. POSVIT. Bladz. 81, reg. 13 van ond., *Acounis* l. *Acounis sacrum*. Bladz. 96, reg. 8 van ond., *uitgewischt* l. *uitgesleten*. Bladz. 97, reg. 18—20 moeten, als woordelijk uit IN DE BETOUW aangehaald, gemerkt worden; reg. 20 *plei* l. *pleit*. Bladz. 100, reg. 6, *Maxiacis* l. *Max(i)acis*. Bladz. 117, reg. 12, *Aldenbrüeck* l. *Aldenbrüek*. Bladz. 122, reg. 15, *Op den Qualberg* l. *Te Qualburg*. Bladz. 125, de drie laatste regels te plaatsen vóór de aanteek. op reg. 5 van het opschrift. Bladz. 127, reg. 14, *ab remaenio*: hier schuilt eene fout, die wij zonder het werk van SELDENUS niet kunnen verbeteren; reg. 16, *eximii* l. *eximie*. Bladz. 133, reg. 2, *fierit* l. *fieri*, en dan *fieri jussit* tusschen haakjes. Bladz. 140, reg 1, *in den tweeden* l. *in den derden*; reg. 7, *edjutor* l. *adjutor*. Bladz. 143, reg. 18, *Ptolemaeue* l. *Ptolemaeus*. Bladz. 153, reg. 10, *laeta de suo*

l, *lubens*, *laeta de suo.* Bladz. 155, reg. 7 van onderen, *Cajus Martialis*, l. *Cajus Metius Martialis.* Bl. 157, reg. 9 van onderen, *Materno pro se* — *Secundia* l. *Secundia Materna pro se.* Bladz. 160, reg. 6, *primis centuris* l. *primus centurio*; regel 5 van onderen, *Lucii Aurelii*, l. *Lucius Aurelius.* Bladz. 161, reg. 1, CCI l. CCII. Bladz. 164, na reg. 17, in te voegen, *Gabiae Junones* ... CXLV, en op reg. 16 het laatste nommer CXLVI weg te nemen; vóór reg. 3 van onderen in te voegen de reg. *Junones Gabiae* ... CXLV. Bladz. 165, reg. 18, *Matrea* l. *Matres;* reg. 2 van onderen, *Matronae Aihiehenae*, l. *Matronae* (*Ai*)*hiahenae.* Bl. 166, na reg. 15 in te voegen de reg. *Matronae Maviatinehae* .. CLXI. Bladz. 168, reg. 16, *Mars* .... LXXXVII, l. *Mars*... XXVII, LXXXVII. Bladz. 172, reg. 3, *an 4 lees*: l. *en 4 leest:*

Wij gaven aan ons verslag en onze aanmerkingen eene grootere uitgebreidheid, dan wij ons eerst voorstelden; de lezer moge dit verschoonen, en schrijve het op rekening van de warme belangstelling, die wij in den arbeid van den hoog geachten en verdienstelijken schrijver koesterden. Wij sluiten met hartelijken dank aan den heer DE WAL, dien wel zeer velen met ons hem zullen toebrengen, voor den zoo aanzienlijken schat, waarmede hij de wetenschap verrijkt, voor de krachtige en gelukkige wijze, waarop hij den akker der voorvaderlijke mythologie bebouwd, en voor de rijke vruchten, die hij daarop ingeoogst heeft. Moge hij, bij zijne gewigtige ambtsverpligtingen, tijd, lust, krachten en gelegenheid behouden, om ons, doch zonder de overhaasting waarvan het onderhavig geschrift te veel sporen draagt, en die aan de naauwkeurigheid zoo nadeelig is, nog vele belangrijke voortbrengselen zijner begaafde pen te schenken, en mogen velen, aangemoedigd door zijne wèl geslaagde pogingen, op zijn voetspoor de godsdienstleer der vroegere bewoners van ons vaderland tot een onderwerp hunner ernstige onderzoekingen maken. » Wie — de plaatsen weet te vinden," (wij zeggen het DE WAL na, bladz. CI op het einde) » waar

de herinnering aan het voorvaderlijk bijgelóof levendig bewaard is, hij zal op den vaderlandschen bodem een schat van kennis opdoen en eene menigte bouwstoffen vergaderen, die wij noode door den vreemdeling ons het eerst zouden zien aangewezen."

Ubbergen bij *Nijmegen*, 16 Sept. 1847.

C. LEEMANS.

Sedert wij ons verslag schreven en ter drukpers overgaven, ontvingen wij, in het laatst der voorgaande maand in Leyden teruggekeerd, het XIde nommer van de in den laatsten nazomer uitgegeven *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande*, en daarin, op bladz. 142–150, een verslag van den heer L. LERSCH over hetzelfde werk, met welks inhoud wij in het bovenstaande getracht hebben onze landgenooten bekend te maken. Wij meenen den lezers der *Bijdragen* en hun, die het boek van DE WAL bezitten, dienst te doen, met uit het opstel van den Bonnschen geleerde de hoofdzaken hier nog kortelijk te vermelden.

Vooraf echter maken wij nog op een paar vergissingen opmerkzaam, waarop later insgelijks nog onze aandacht gevestigd werd. Op bladz. 115, reg. 2 van onderen, haalt DE WAL uit MARTIALIS aan *Epigr.* XVI, 3, dit moet zijn *Epigr.* X. 16. 3. Op bladz. XXXIX en XL moet eene grootere verwarring verbeterd worden: van de op bladz. XXXIX, reg. 21–23, aangehaalde drie Grieksche verzen, behoort alleen het eerste, met de aanteekening (2), dáár ter plaatse; de twee volgende moeten op bladz. XL overgebragt worden in aanteek. (4), als zijnde het aldaar vermelde 71 (en 72) vers uit PINDARI *Olymp.* VI. Ook moeten nog onder de aanteekeningen op dezelfde bladz. opgenomen en ingevuld worden: (1) CALLIM. *Hymn*.... (*)

(*) Waarsch. *Hymn. in Dian.* vs. 20—22, maar daar zijn de

en (2) EURIP.... (*). Ook op bladz. 127 heerscht eene verwarring, die wij thans eerst kunnen opheffen. Op reg. 7 wordt aangehaald SCHEDIUS, *de Diis Syris*, het zal moeten zijn, *de Diis Germanis*. Voor SELDEN, op reg. 12, moet KEYSLER gelezen worden, die, in zijne *Antiq. Septentr.* 390, de meening van GALE vermeldt. De plaats van GALE is, zoo als zij door DE WAL aangehaald wordt, onverstaanbaar; er had bij moeten gezegd worden, dat GALE, in zijne aanteekening op ANTONINI *Iter Britann.*, p. 7, op de woorden A BRAMENIO, (door sommigen wordt die naam BREMENIVM geschreven) het Lowthersche gedenkteeken aanhaalt, en tevens, als eene andere, door ALDUS gevolgde lezing van dien naam uit het *Reisboek*, AB REMAENIO vermeldt. In de Naamlijst der Moedergodinnen misten wij nog eenige bijnamen, die afzonderlijk op hunne letters vermeld moesten worden, bij voorb. op bladz. 163, na reg. 17, *Barbarica Fata*...: CXVII; op bladz. 164, na reg. 4, *Dervonica* (waarom niet, volgens het opschrift, *Dervones*, als bijnaam, of anders *Dervonia*?) *Fata*... CXVI; en na regel 5, *Divina Fata*.... CXVII.

De heer LERSCH kent aan den arbeid van onzen schrijver over het algemeen veel lof toe; hij prijst even zeer den fraaijen druk en de uitvoering; maar vereenigt zich ook met onze klagt over de vele drukfouten, die het werk ontsieren. Een hoofdpunt, waarin hij van DE WAL meent te moeten blijven verschillen, betreft de meening, door laatstgenoemden, bladz. XLVI—LXII (zie hierboven bladz. 41)

Moiren niet »als vroedvrouwen op 't geboortefeest van Diana werkzaam"; de Godin zegt, dat het haar door de *Moiren* opgelegd is, de vrouwen in barensnood hulp te bieden.

(*) Misschien *Bacch.* 99, 100: ἔτεκεν δ', ἁνίκα μοῖραι
τέλεσαν ταυροκέρων θεόν,
Doch hier zijn de *Moiren* niet bij de geboorte van Diana werkzaam.

verdedigd, dat de voorstelling van *drie Moedergodinnen* haren oorsprong niet verschuldigd zoude zijn aan die van *ééne* vrouwelijke plaatselijke beschermgeest, later in drie vrouwelijke wezens gescheiden en overgegaan. Hij wijst op de Grieken, bij wie de Hore in drie Horen overging, de Charis in drie Chariten, de Moire in drie Moiren, de Muze, eerst in drie, later in negen Muzen; en op de Romeinen, bij wie het Fatum in drie Fata, de Sibyl in drie Sibyllen gescheiden werden, en waar de Aequitas en de Moneta Augusti elke door drie vrouwenbeelden voorgesteld werden. Hij voegt hierbij de opmerking, dat de middelste der drie vrouwenbeelden zich meestal door een of ander versiersel of toevoegsel van hare gezellinnen onderscheidt, terwijl op een relief (dat in het volgende nommer der *Jahrbücher* zal voorkomen), beneden de drie Moedergodinnen, eene offering is uitgehouwen, waarbij slechts ééne Matrona tegenwoordig is. Daar de *Genius loci*, die door twee slangen afgebeeld werd, een Romeinsche god was, de Moedergodinnen, of oorspronkelijk de Moedergodin, de nationale Keltische godheden waren, ziet LERSCH, en, naar ons voorkomt, met regt, er niets vreemds in, dat zoowel de eerste als de laatstgemelden tegelijk en op dezelfde plaats vereerd werden. Het bewijs, door LERSCH aan de Alateivia en de Alatervae (zie opschr. CXXII, bladz. 89) ontleend, komt ons zeer zwak voor.

Eene andere opmerking van LERSCH, die tot belangrijke gevolgtrekkingen leiden kan, betreft de bijzondere verhouding of betrekking, blijkens de opschriften, van eenige Romeinsche Gentes tot of op de Moedergodinnen; zoo als de Gens Julia, Claudia, Aurelia, Valeria, en de familiën, die den bijnaam der Materni, Paterni en Fraterni droegen, bij welke laatsten de bijnaam zelf eenigermate aanleiding tot die bijzondere vereering kan gegeven hebben

Als nog laat overgebleven sporen van de Moederdienst wijst LERSCH, voor Engeland, op den naam van *modranight* (moedernacht), waarmede, volgens BEDA, de nacht aangeduid werd, die bij de Christenen als Kersnacht

heilig is; en voor ons vaderland, op de *moeder-, valken-*, of *raven-nacht*, die in den winter viel en door BUDDINGH (*Verhand. over het Westland*) vermeld wordt.

Met de klagt, dat bij DE WAL eene bepaalde rangschikking in de volgorde der verzamelde opschriften zoude ontbreken, zullen onze lezers gewis niet instemmen, wanneer zij nog eens onze korte opgaaf, hierboven, bladz. 43, 44, overlezen.

Ons twijfelen, of de Nymphae wel, gelijk dit door DE WAL geschiedt, zoo gaaf onder de Moedergodinnen opgenomen mogen worden (zie hier boven bladz. 47 ond., bladz. 48 ond., en bladz. 69 boven), vinden wij nader door LERSCH bevestigd, die deze overeenkomst stellig ontkent; overigens ook nog de volgende, op de Nymphen betrekkelijke, maar door DE WAL overgeslagen, opschriften vermeldt:

1. Op het kapitool te Rome: EPITYCHANVS · M· AVREL · CAES · LIB · ET · A · CVBICVLO · FONTIBVS || ET · NYMPHIS · SANCTISSIMIS · III VIVM · EX · VOTO· RESTITVIT;

2. Bij MILLIN, *Mythol. Gal.* LVI. r. 328 ..INFIS. (d. i. NYMFIS) AVG · S · I · M · P enz.;

3. LXXX. 530, AVR · MO || NNVS · C || VM · SVIS || NVMFAB || VS · D·D · CV || M · SVIS · A || LVMNIS;

4. Ibid. No. 329: NYMP · SANC · SAC · EPICTETVS || AQVARIVS · AVG ·N · LIB;

5. Ibid. Pl. LXXXI, No. 476. TI · CLAVDIVS · ASCLEPIADES || ET · CAECILIVS · ASCLEPIADES || EX· VOTO·NYMFABVS· D·D; vergel. No. 327: *ΝΥΜΦΑΙΣ— ΑΝΕΘΕΣΑΝ*, cett.

6. Een opschrift uit Titmannig in Ober-Bayern, uitgegeven door VON HEFNER, *Die Röm. Inschriftl. Denkmäler Oberbayerns*, Abth. II, No. 58: NXMPHIS. (welligt eene drukfout voor NYMPHIS) C · L · H · V · S · L·M (*).

(*) Wij voegen er nog bij uit MILLIN's *Myth. Gal.* No. 475, EPITYNCHANVS · M · AVRELI · CAES · LIB · ET · A · CVBICVLO · FONTIBVS || ET · NIMPHES · SANCTISSIMIS · IIIVIVM · EX · VOTO · RESTITVIT.

Bij opschr. XVI en LXXXIII, maakt LERSCH dezelfde aanmerking, die wij hier boven, bladz. 54 en 57, nederschreven; bij opschr. LXXIV hinderden hem die *oude Nymphen* even zeer als ons, bladz. 56, doch hij neemt VET niet als de verkorting van eenen naam, maar van VETerani.

Bij de overige opschriften verrijkt LERSCH ons met de volgende opmerkingen:

Opschr. XIV, bladz. 10, moet niet CATILIVS, maar Cajus ATILIVS gelezen worden, even als in opschr. XXIX, (lees XXXII, bladz. 24.)

Opschr. XL, bladz. 27. De vijfde regel is, in plaats van ET · ADGNAT, te lezen, ET · ADGANAIS, volgens LABUS, *Monumm. Antich*, *&c. scoperti*. Tav. V. 6. p. 24. De Italiaansche geleerde houdt dit woord voor oorspronkelijk Keltisch, met eenen Latijnschen uitgang, en neemt het als eenen bijnaam der Godheid.

Opschr. XLII, bladz. 28. LABUS leest, reg. 3 en 4, C. SEXTICIVS || CARBASVS.

Opschr. XLIII, bladz. 28. LABUS leest, op reg. 1, 2, alleen MATRONIS || AVSVCCIACIVM.

De in eene aanteekening op opschr. XLVIII, bladz. 31, aangehaalde steen heeft op den tweeden regel, volgens LERSCH, die het oorspronkelijk zelf vergeleek, niet LEG · II · TRAIANE, maar TROIANE (*).

Opschr. LII, bladz. 34, wordt door LERSCH, naar een insgelijks door hem van het oorspronkelijk genomen afschrift, aldus medegedeeld: IVNONIBV || SACR || L · VITRVIVS || EVTHETVS || V · S · L · M.

Opschr. LXXXVI, bladz. 58, wordt door VON HEFNER, in het boven aangehaalde werk, II Abth. XXXIX (en, naar ons voorkomt naauwkeuriger, althans met meer verstaanbaren zin), medegedeeld: CAMPES · ET || EPONAE · ALA · I || SING · THR · CVI · PRAE || AEL · BASSIANVS || PRAEF · V · S · L · L · M.

Opschr. XCI, bladz. 64, wordt in een Keulsch handschr,

(*) Ondertusschen zal wel het eerste gemeend zijn.

aldus gelezen: SVLEVIABUS || C · PACCIVS || PASTOR. || VET · LEG || XXII · P · P · F · D.

Opschr. CVIII, bladz. 81, is ongetwijfeld hetzelfde, dat onder No. CII (lees No. CVII, bladz. 80) reeds, met den verkeerden aanvang GADOLO, volgens anderen GABALO, voor BEDAIO., AVG, door DE WAL is opgenomen. Overigens leest VON HEFNER in het aangehaalde werk, Abth. I, No. XXXVI, Taf. II. No. 40, aldus: BEDAIO · AVG || ET · ALOVNIS || SACR || C · CATIVS || SECVNDIA || NVS · II · VIR || IMP · ANTONIN || II · ET · SACERDOTE · COS. Ook moet hier, uit CHIEMING (wij hadden de aanhaling van het werk diens schrijvers meer volledig gewenscht) Taf. I. No. 16, nog bijgevoegd worden het opschrift: BEDAIO. AVG || SACR · ALOVN || AR · SETONIVS · MAXIMI || IANVS · ET || FIR · FIRMI || NIANVS · II · VIR || PERPETVO · ET · CORNEL · || COS.

Opschr. CXVI, bladz. 86. Volgens LABUS, die ook nog het volgende, in het Milanesche gevonden, opschrift mededeelt: [M]ATRONIS || DERVONNIS || RVFINIVS || APRONIVS || V · S · L · M, zijn de Matronae Dervonnae, dus waarschijnlijk ook de Fata Dervonia, de beschermgodinnen van Dervo of Dervio, eene plaats in dien omtrek, die dikwerf op de middeleeuwsche kaarten vermeld wordt.

Opschr. CXXIII, bladz. 90. Hier had op de *Jahrbb. des Vereins von Alterthfrr. im Rheinl.*, II Heft, S. 128, verwezen moeten worden.

Opschr. CXXV, bladz. 91. Dit, te Müddersheim gevonden opschrift wordt in een Keulsch handschr. aldus afgedeeld: MATRONIS || ARVAGASTIS || AVL · TITIVS · VICTOR || V · S · L · M.

Mus. van Oudh. Leyden, 27 Novemb. 1847.

C. LEEMANS.

8.) *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland, door onuitgegeven Oorkonden opgehelderd en bevestigd; door* IS. AN. NIJHOFF, *Lid* enz. — *Vierde deel. Arnold van Egmond, Hertog van Gelre.* — Te Arnhem, bij Is. An. Nijhoff. 1847. Gr. Quarto CXXXVI en 518 Bladz.

De drie eerste deelen van dit werk zijn ongetwijfeld aan onze lezers meer of minder bekend. Zij bevatten Geldersche Charters over het tijdvak van 1286 tot 1422, en zijn in zoo verre de voortzetting van BONDAMS *Charterboek*, zoodanig evenwel, dat, terwijl het onderwerp van BONDAM medebragt, al de oorkonden, welke op Gelderland of op eenig deel van dit gewest betrekking hadden, hetzij die al of niet elders uitgegeven waren, in zijne verzameling op te nemen, hier zoodanige oorkonden, van welke vroegere uitgaven bestonden, alleen als bij uitzondering en om bijzondere redenen op nieuw worden aangetroffen. Zij bevatten wijders een overzigt van den toestand van Gelderland in de eerste helft der 14e eeuw, en eene geschiedenis van dat gewest onder de hertogen Reinald III. en Eduard, de laatste vorsten uit het Geldersche stamhuis, en onder Willem en Reinald IV, uit het huis van Gulik, en zij zijn in zoo verre de voortzetting van het werk van den heer VAN SPAEN, die zijne *Historie van Gelderland* niet verder dan tot het jaar 1343 heeft kunnen voltooijen.

Na een tijdsverloop van ruim acht jaren, mag ik nu eindelijk de uitgaaf van het *vierde deel* aankondigen. In dit deel worden uit het tijdvak van 1423 tot 1473 niet minder dan 544 oorkonden, welke tot hiertoe meestal ten eenemale onbekend waren, aan het licht gebragt. Deze zijn echter niet allen in haar geheel uitgegeven. Onder de groote menigte moest eene keus geschieden. Ik heb mij daarbij door denzelfden regel laten leiden, dien ik ook bij de bewerking der voorgaande deelen gevolgd had, diegene uitsluitende, welker tekst weinig belangrijks opleverde, gelijk mede die, welke reeds elders

werden aangetroffen, zoo althans de gelegenheid zich niet aanbood, om uit oorspronkelijke charters die vroegere uitgaven aanmerkelijk te verbeteren, of zoo niet de stukken zelve, om hun verband met andere, in deze verzameling niet gemist konden worden. Hoezeer ik nu ook gepoogd heb, mij stipt aan dezen regel te houden, bleef de keus vaak ten uiterste moeijelijk en moest hier en daar zelfs de indruk van het oogenblik beslissen, zoodat ligt deze of gene, in dit deel gelijk ook in de voorgaande, wenschen zal eene oorkonde in haar geheel te lezen, van welke hij alleen de inhouds-opgave vindt. Om hieraan zooveel mogelijk te gemoet te komen, heb ik die inhouds-opgaven, gelijk vroeger, zoodanig trachten in te rigten, dat daaraan niets ontbreekt van hetgeen tot het wezen van het stuk behoort en bepaaldelijk de namen der handelende personen, der medebezegelaars en der getuigen daarbij vermeld.

Tot de uitgave der oorkonden heb ik mij doorgaans kunnen bedienen van de oorspronkelijke, op perkament geschrevene en bezegelde stukken, of, waar deze ontbraken, van oude, soms gelijktijdige afschriften, op papier en meest in *cartularia* bijeen gevoegd. Verre weg de meeste bouwstoffen zijn ontleend uit het Provinciaal Archief van Gelderland, enkele uit dat van het voormalig graafschap Culenborg en van de stad Arnhem. Bij allen heb ik mij met de meeste naauwgezetheid aan de oorspronkelijke spelling gehouden; alleen voor de plaatsing der zinscheidteekens en der hoofdletters het tegenwoordig gebruik volgende. De aanteekeningen aan den voet der bladzijden zal men, naar ik hoop, niet allen overtollig rekenen; ik trachtte daarin niet alleen moeijelijke woorden en spreekwijzen op te helderen, maar ook de aandacht te bepalen op de zoodanige, die wel geene moeijelijkheid opleveren, maar verouderd of in de beteekenis, waarin zij hier voorkomen, buiten gebruik geraakt zijn; andere verspreiden misschien eenig licht over oude gewoonten, over den vroegeren toestand van sommige plaatsen, of over de geschiedenis van bijzondere geslachten.

De *Verzameling van Oorkonden* wordt in dit deel voorafgegaan door de *Geschiedenis van Gelderland onder hertog Arnold*. Het is eene geschiedenis vol jammeren, maar niet onvruchtbaar in leering. — Als veertienjarig jongeling werd hij boven anderen verkozen, om zijnen oudoom op den hertogsstoel te vervangen, door eene vereeniging van ridderschap en steden, naijverig op het behoud van den staatkundigen invloed, dien zij onder de vorige regering verworven hadden. De nieuwe perken, welke aan de heerschappij werden gesteld, de nijdige blikken van vermogende mededingers, het flaauw uitzigt op de keizerlijke beloening beletteden den heer van Egmond niet, om in de verheffing van zijnen zoon een middel tot herstel van den vervallen luister van zijn stamhuis te zien. Weldra zag de jonge hertog zich gewikkeld in eenen aan zijne belangen vreemden oorlog met Rudolf van Diepholt, die tot bisschop van Utrecht verkozen was. Die oorlog, eerst in 1429 geëindigd, liet hem al te grooten schuldenlast achter en tevens aan zijne mededingers de handen ruim, om zich aan andere zijden ten zijnen koste uit te breiden en te versterken. De nadeelige gevolgen hiervan drukten zwaar op de ingezetenen, vooral op de steden, wier geldmiddelen de uitgeputte schatkist des hertogs ondersteunden, wier handel en nijverheid leden door gestremd verkeer en onveiligheid der wegen. Toen vormde of liever vernieuwde zich eene verbindtenis tusschen ridderschap en steden tot geregelden wederstand aan het vorstelijk gezag. Eene lijst van grieven werd den hertog ter hand gesteld en de bedreiging daarbij gevoegd, dat, zoo geen herstel volgde, hulp en gehoorzaamheid zouden eindigen. Des hertogs antwoord verraadde zwakheid, en nog meer zijne volgende handelingen. Na een gewapenden opstand, werden de steeds hooger geklommen geschillen door buitenlandsche tusschenkomst bijgelegd, en daarbij aan den vorst een verdrag ontwrongen, dat de inwilliging van schier al de eischen zijner onderdanen behelsde. Maar nieuwe misstappen voegden zich bij de vorige: toen de geheel reddelooze toestand van Arnolds

geldmiddelen hem genoodzaakt had, ook zelfs zijne aan altaardienst gewijde kleinooden te verpanden, toen nog mengde hij zich dwaasselijk in een' vreemden oorlog en verbitterde den magtigen Filips van Bourgondië. Van toen af vond de partij der beweging in dezen eenen steun, en stelde den jongen Adolf, Arnolds zoon, aan haar hoofd. Tegen haar stond nog over die van het behoud, gesterkt door Willem van Egmond, Arnolds broeder. In 1459 barstte de verbittering in openbaren oorlog uit, maar door het verdrag zelf, dat daaraan een einde maakte, werd de uitbreiding van den tegenstand tegen den hertog, over het gansche gewest, of althans over de drie benedenkwartieren, voorbereid. Zóó kon Adolf, toen hij in 1465 zijnen vader op verraderlijke wijs gevangen genomen en de heerschappij bemagtigd had, steun vinden bij edelen, ridderschap en steden. Deze sloten zich nog naauwer aan elkander, nadat, zes jaren later, hertog Karel van Bourgondië de slaking van Arnold bevorderd had, en daarbij tevens Adolf in verzekerde bewaring hield. Korten tijd handhaafden zij nog tegen den Bourgondiër de onafhankelijkheid van Gelderland; maar de zegepraal, hierin door de partij der beweging behaald, werd haar plotseling en ten eenemale ontrukt, toen Arnold, weinige maanden vóór zijnen dood, zijne gansche heerschappij aan den hertog van Bourgondië verpandde.

Zoodanig is het beloop van het geschiedverhaal. Mijne bronnen waren natuurlijk de *Oorkonden* zelve en voorts het bekende werk van PONTANUS, de verzamelingen van MATTHAEUS, VAN HASSELT enz. Daarenboven zijn mij onuitgegeven handschriften toegekomen uit het Provinciaal Archief te Utrecht, en uit de stedelijke Archieven van Arnhem, van Zutphen en van Harderwijk, hoogst belangrijke inzonderheid uit dat van Elburg, waar, meer dan elders, niet alleen perkamenten charters, maar ook op papier geschreven brieven, notulen, minuten en diergelijke uit vroegere eeuwen bewaard gebleven zijn. Bovenal moet ik hier het gebruik vermelden, dat ik van de oude rekeningen heb mogen maken: rekeningen van rentmeesters, hofmeesters,

ambtlieden en rigters, ook stadsrekeningen van Arnhem. Zij dienden mij niet alleen tot opheldering van den inhoud van sommige charters, gelijk deze wederkeerig tot regt verstand van verschillende posten in de rekeningen strekken; zij verschaften mij niet alleen de gelegenheid, om een aantal kleine bijzonderheden te leeren kennen en mede te deelen, welke uit haren aard niet het onderwerp van bezegelde oorkonden kunnen zijn, bijzonderheden betrekkelijk krijgstogten, belegeringen, onderhandelingen, de levenswijs en hofhouding der vorsten; maar — wat meer is — waar zij van dag tot dag van de verblijfplaats des hertogs, van de personen die hem omringden, van zijne soms weinig beteekenende handelingen, van zijn middag- en avondeten, getuigen, daar gaven zij mij nu weder, gelijk ook bij de bewerking van het laatst voorgaande tijdvak, den draad in handen, om veilig den weg te vinden in den doolhof van charters, waaronder met onzekere dagteekening, en van berigten, zonder dagteekening of zonder dat de schrijvers op den stijl der jaartelling hadden acht gegeven, in gedrukte en ongedrukte boeken ter nedergesteld.

Aan het einde van dit deel vindt men weder *Registers* van de, in de verzameling van Oorkonden voorkomende, *plaatsen* en *personen*, gelijk ook van de verklaarde of anderzins aangehaalde *woorden en spreekwijzen*. Het Register der personen heeft mij veel moeite veroorzaakt: men verschoone het gebrekkige, dat er in wordt aangetroffen.

Zoo het mij gelukken mag, mijn voornemen te volbrengen, dan zal het vijfde deel de geschiedenis van Gelderland onder de Bourgondische heerschappij bevatten en daarbij tevens in eenige bijzonderheden worden aangetoond, welken invloed de gebeurtenissen sedert het midden der veertiende eeuw op den toestand van het volk, op de ontwikkeling van handel en nijverheid, op zeden en beschaving, uitgeoefend hebben.

I. A. N.

9.) *Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche Geschiedenis, opgezameld uit de Archieven te Rijssel, en op gezag van het Gouvernement uitgegeven, door* Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH. II. Deel. Te Leiden, bij S. en J. Luchtmans, 1845. Gr. Oct. VIII en 368 Bladz.

Hetzelfde werk. III. Deel. Ald. 1847. Gr. Oct. 298 Bladz. Ook onder den titel van: *Correspondance de Marguerite d'Autriche, Gouvernante des Pays-Bas, avec ses amis, sur les affaires des Pays-Bas de 1506—1528, tirée des Archives de Lille et publiée par ordre du Gouvernement par* L. PH. C. VAN DEN BERGH. *Tome I. et II.*

De nasporingen, door den heer V. D. B. in het Archief te Rijssel gedaan, hadden hem aanleiding gegeven, om, nevens vele stukken tot opheldering onzer Vaderlandsche Geschiedenis uit vroeger en later tijdvak, inzonderheid een aantal oorkonden te leeren kennen, uit welke over den gedenkwaardigen worstelstrijd tusschen het Huis van Oostenrijk en dat van Egmond ter zake van het bezit van het hertogdom Gelre en graafschap Zutphen een aanmerkelijk licht verspreid wordt. Teregt merkt hij aan, dat dit tijdvak onzer geschiedenis, ofschoon uit meer dan één oogpunt belangrijk, tot hiertoe met weinig zorg behandeld en in de bijzonderheden onbekend gebleven is. Wat kronijken en gelijktijdige geschiedschrijvers er van zeggen is onvolledig, wat de Geldersche Archieven er van bevatten nog niet openbaar gemaakt, en alleen leverden GODEFROY, in zijne uitgaaf van brieven van Lodewijk XII, voor vele, en LE GLAY, in zijne *Correspondance de l'empereur Maximilien et de Marguerite d'Autriche, sa fille*, voor weinige jaren, eene proeve van hetgeen het Archief te Rijssel tot bekendmaking van het bedoelde tijdvak bevat. De heer V. D. B. zelf had hierop reeds de aandacht gevestigd in zijn *Verslag van historische nasporingen in den jare 1838 in Frankrijk gedaan* (Arnh. 1839), en meer bepaaldelijk in het eerste deel dezer *Gedenkstukken*, waar

hij beloofde, alles, wat op dit onderwerp betrekking had, later te zullen mededeelen (*). Hier aan nu voldoet hij in de beide vóór ons liggende boekdeelen.

De correspondentie, welke hier medegedeeld wordt, bestaat uit 293 brieven, onder welke enkele worden gevonden, reeds vroeger in de vermelde verzamelingen van GODEFROY en LE GLAY opgenomen, doch voor verreweg het grootste gedeelte tot hiertoe onuitgegeven. Het zijn, van No. 1 (16 Mei 1506) tot No. 22 (23 Sept. 1506), meestal brieven van Jean de Courteville, Kastiliaansch edelman en afgevaardigde bij het Hof van Frankrijk, aan koning Filips den Schoone; verder, van No. 28 (10 Aug. 1507) tot aan het einde (15 Nov. 1528), meestal brieven bij de landvoogdesse Margareta van Oostenrijk ingekomen en door haar uitgevaardigd. Het is hare briefwisseling over de Nederlandsche aangelegenheden en inzonderheid over den Gelderschen oorlog, voornamelijk met Maximiliaan zelven, en voorts met haren neef Karel van Oostenrijk, met Lodewijk XII. en Frans I, koningen van Frankrijk, met Georg hertog van Saksen, Jan hertog van Kleef, Karel van Egmond hertog van Gelre, met de Staten van Utrecht, met Jan, Frederik en Floris van Egmond, met Antoni van Lalaing graaf van Hoogstraten, met Maximiliaan van Hornes, Jan heer van Wassenaar (§), Reinier bast. van Gelre (†), Jan van Marnix, André de Burgo en andere in staats- of krijgs-bediening hooggeplaatste

(*) Zie deze *Bijdragen*, in de *Aank. en Berigten*, deel IV. bl. 26.

(§) Dat deze, in handen zijner vijanden gevallen, op last van hertog Karel te Hattem in een ijzeren kooi opgesloten werd, wordt hier naar het oud verhaal op nieuw vermeld. De heer VAN HASSELT heeft dit reeds in zijne *Stukken voor de Vaderl. Historie*, deel I, bl. 210, weêrlegd. De heer V. D. B. zou het sprookje niet verhaald hebben, zoo hij deze, door hem bijgebragte plaats zelf had nagelezen.

(†) Deze was niet, gelijk in eene aant. op bl. 9 en 10 gezegd wordt, een broeder of natuurlijke zoon van hertog Karel. Hij was de derde der bastaardzonen van Johan van Gelre, die een natuurlijke zoon was van hertog Adolf en in of omstreeks 1478 in een klooster ging.

personen. De inhoud loopt over veldtogten, belegeringen, maatregelingen tot aanval of tegenweer, vredesvoorslagen onderhandelingen en diergelijke. Tot de uitgave hebben deels de oorspronkelijk ingekomen stukken, deels de minuten der uitgevaardigde gediend. Bij allen is de oorspronkelijke spelling, alleen ten aanzien der interpunctie en het plaatsen der toonteekenen het tegenwoordig gebruik, gevolgd. Eenige aanteekeningen aan den voet der bladzijden dienen, deels tot opheldering van verouderde woorden, deels om de voorkomende personen, hunne afstamming en hunne betrekkingen, nader bekend te maken, deels om het onderwerp der brieven, uit hetgeen van elders daaromtrent bekend is, toe te lichten.

Aan het einde van het tweede deel geeft de Schrijver (bl. 252—272), onder het opschrift *Éclaircissements*, een geschiedkundig overzigt van de Nederlandsche zaken onder de regering van Margareta, eene korte vermelding van haar aandeel in het beheer der openbare aangelegenheden, van de wijze op welke zij zich daarvan kweet, van den toestand der oorlogvoerende partijen, van het karakter van den krijg; en wijders (bl. 273—298) eene lijst der medegedeelde brieven en eene alphabetische tafel der daarin voorkomende plaatsen en personen.

Om te doen zien, hoe men hier, ook buiten het hoofdonderwerp dezer briefwisseling, bijzonderheden ontmoet, die der aandacht waardig zijn, deelen wij ten slotte, uit eenen brief van keizer Maximiliaan aan zijnen kleinzoon Karel van Oostenrijk, van den 18 Jan. 1516, het volgende mede: »Par voz lettres et autres sommes averty la desplaisante et honteuse vie que tient nostre frère et beaufilz le roy de Danmarcke avec une concubinne" (de bekende Duifje of Duveke) »au grand deul et desplaisir de nostre fille, vostre seur, sa compaigne, et blasme de tous ses parens. Et affin de le destraire à habandonner ceste desordonnée vie et l'ynduire à faire et tenir plus léale compaignie à nostre ditte fille, avons délibéré envoyer vers ledit roy nostre amé et féal chevalier et conseiller messire Sigismund Herberstainer, et le fere partir

dedens trois jours, et oultre ce avons besongnié avec les depputez de nostre cousin le duc Frederick de Saxen, électeur, qui sont présentement vers nous, que ledit duc comme prouchain parent d'iceluy roy et qui a aydé à dresser son mariaige, envoyera avec nostre desseusdit conseillier ung de ses serviteurs. Et désirons et vous requerons y vouloir semblablement incontinent envoyer quelque notable homme des vostres, pour parensemble et conjoinctement povoir exécuter leur charge à la fin que dessus, et aussi que ledit roy par plus grand respect se doibve régir et gouverner à la voye de raison, d'honneur et de salut et délaisser ladite concubynne, au contentement de nous tous ses parens et affins."

I. A. N.

10.) *Oldenbarneveld, de Staten van Holland en Leycester in 1585 en 1586. — Eene bijdrage tot de kennis van de geschiedenis dier tijden en tot de waardering van eenige historische voorstellingen in den roman* Leycester in Nederland, *van mejufvrouw* TOUSSAINT, *alsmede Teregtwijzing voor den heer predikant* J. A. H. HENSINGA, *en Antwoord aan den hoogleeraar* H. SIEGENBEEK, *door Mr.* HUGO BEIJERMAN. Deventer, bij A. ter Gunne, 1847. Gr. Oct. XII en 228 Bladz.

De lezing van het op den titel vermelde werk van mejufvr. T. heeft ten aanzien van vaderlandsche mannen indrukken doen ontstaan, tegen welke de heer B. zich verpligt rekende, zijne waarschuwende stem te verheffen. Hij deed het in eene Voorlezing, die, vroeger geplaatst in het *Mengelwerk* der *Vaderl. Letteroefeningen*, hier, bl. 1—24, op nieuw is uitgegeven. De zaak betreft den geest, die de Staten van Holland en inzonderheid Oldenbarneveld, jegens Leycester, reeds vóór en bij zijne komst hier te lande, bezielde. Beiden, BILDERDIJK en WAGENAAR, stellen de Staten, of liever Oldenbarneveld, voor, als het er reeds vooraf op toeleggende, om Leycester te

dwarsboomen en. te krenken; in het oog van den eersten is dat verfoeijelijk, lofwaardig naar de schatting van den laatsten, en mej. T. volgde hierin den eersten. De heer B., evenmin instemmende met dezen lof, als met die berisping, houdt het daarvoor, »dat Oldenbarneveld en de Staten van Holland vóór Leycesters komst volstrekt geene reden gehad hebben, hem te mistrouwen; dat zij hem ook niet mistrouwd, maar zich zeer hartelijk over die komst verheugd hebben; en dat later, uit gansch andere oorzaken, oneenigheden ontstaan zijn." De heer M. heeft den heer B. hierover aangevallen, in een geschrift, geplaatst in den *Recensent ook der Recensenten* voor 1846. Zich niet voorstellende, dat het B. te doen was, om een zuiver historisch vraagpunt te vereffenen; voorbijziende, dat deze zich niet tegen mej. T., maar eigenlijk tegen WAGENAAR en BILDERDIJK, gerigt had; heeft hij den hoogleeraar den handschoen toegeworpen, wegens krenking van de beroemde schrijfster, wier woorden hij blindelings beaamt en door wier pen hij het onderwerp *Leycester in Nederland* meer voldingend behandeld acht, dan door WAGENAAR en BILDERDIJK, »die er niet hoog genoeg voor stonden en tevens er niet onafhankelijk genoeg voor waren", had kunnen geschieden.

Aan dezen aanval heeft men de vermelde nieuwe uitgaaf der Voorlezing, maar ook — wat meer zegt — de daaraan in dit boekdeel, bl. 25—150, toegevoegde *Aanteekeningen* te danken. Zij dienen, om de verschillende punten, in de *Voorlezing* voorkomende, afzonderlijk te ontwikkelen en door bewijzen te staven. Bij de voornaamste moeten wij hier kortelijk de aandacht bepalen.

Om het sterk te doen uitkomen, hoe hopeloos onze toestand was na den dood van Willem I, had de S. doen opmerken, dat, na de vergeefsche aanbieding der souvereiniteit aan Frankrijk, ook Elizabeth onzen boedel te desolaat had bevonden: *zij, die vroeger zoo gevreesd had, dat wij in Fransche handen zouden vallen.* Hierbij wordt, in eene aant. (bl. 30—53), de politiek van Elizabeth jegens Frankrijk, vooral met betrekking tot de

Nederlanden, van het begin harer regering tot op het jaar 1585, uit elkander gezet. — Niets natuurlijker in Elizabeth, dan vrees voor Franschen invloed; de gebeurtenissen in Schotland werkten niet weinig mede, om die vrees te voeden; zij werd aangeblazen (die vrees) door de Spanjaarden zelve; zij vertoonde zich in hare afkeuring van den handel met Anjou, inzonderheid blijkbaar in een' hier (naar WRIGTH's *Queen Elizabeth*) medegedeelden brief van Augustus 1581, waarin zij aan haar huwelijk met Anjou zijne weigering van het aannemen der souvereiniteit over de Nederlanden, en alzoo de onmogelijkheid dat de Nederlanden ooit voor Engeland gevaarlijk zouden kunnen worden, ten voorwaarde schijnt te stellen. Weinige maanden daarna zien wij haar den Franschen invloed, de verheffing van Anjou, begunstigen, ja, daartoe medewerken. Het was — meent de S. — omdat zij toen wist, dat de Nederlanden niet onverdeeld onder éénen souverein, maar Holland, Zeeland en Utrecht onder Oranje komen zouden. De geheime schikking, hieromtrent tusschen Oranje en Anjou tot stand gekomen, kan haar niet onbekend gebleven zijn; met Frankrijk gezamenlijk de verdediging der Nederlanden te ondernemen viel geheel in haren geest, en dat de splitsing der Nederlanden met Elizabeths inzigten strookte, wordt nader bevestigd door hare handelwijs toen de souvereiniteit aan Henrik III. aangeboden was.

In de Voorlezing had de S. doen opmerken, dat *gezonde staatkunde Elizabeth noopte ons niet geheel te laten drijven*, dat, *zoo Filips de Nederl. eenmaal terug had*, *de Engelsche koningin op haren troon niet meer veilig zou zitten.* Tot staving hiervan vinden wij twee aanteekeningen (bl. 53—80), waarin eerst de redenen worden ontwikkeld, die Elizabeth moesten afkeerig maken van het besluit om ons te helpen; daarna, uit de betrekking tusschen Elizabeth, ter eener, en Filips II. met den Paus, ter andere zijde, tot aan het jaar 1586, aangetoond wordt, hoe haar belang en dat der Protestanten gebiedend vorderden, dat zij ons niet liet varen,

niet toeliet, dat Filips ons ten onder bragt en dus de handen tegen Engeland ruimer kreeg. — Nadat, met den dood van Frans II, gemaal van Maria Stuart, de reden van naijver jegens de Franschen bij de Spanjaarden had opgehouden, trokken Filips en de Paus ééne lijn tegen Elizabeth en zetteden elkander beurtelings tegen haar op. Bij pauselijk besluit werd vergiffenis verzekerd aan ieder, die het op 't leven der koningin toeleide; een Florentijner werd door den Paus naar Engeland gezonden, om oproer te zaaijen, en eene reeks van zamenzweringen werd tegen het leven van Elizabeth en tegen het Protestantisme gesmeed. — Filips schijnt reeds in 1569 of vroeger iets tegen Engeland in den zin gehad te hebben. In 1571 werd een aanslag tegen Ierland beraamd. De toeleg van Don Juan in 1576 is bekend. In 1580 en later vindt men gedurig melding gemaakt van pogingen, door Filips in verstandhouding met den Paus in 't werk gesteld, om onrust in Engeland te verwekken, de koningin van den troon te stooten of van het leven te berooven. — Uit dit een en ander blijkt, gelijk de S. in bijzonderheden aantoont, dat Filips aanvaller, Elizabeth de aangevallene, verdedigende, was. Om dit nader te staven, slaat de S. verder het oog op het karakter van beiden, op het verschillend beginsel waaruit zij handelden, op de rustelooze bemoeijingen van Filips, in het volle besef zijner magt geen opofferingen te groot achtende om het R. Katholijk geloof te herstellen, in tegenoverstelling van Elizabeth, hare krachten wantrouwende, weifelende, herhaalde beleedigingen langmoedig verdragende, een openbaren oorlog met Spanje vreezende. — Maar toen het zaak was om te durven, toen durfde zij. Toen de Ligue in Frankrijk vernieuwd was en het verbond tusschen Filips en de Guisen ter uitroeijing van het Protestantisme tot stand gekomen; toen daardoor de invloed van Filips, wiens magt door de verovering van Portugal vergroot was, in Frankrijk zoo aanmerkelijk was toegenomen; toen nu de Nederlanden, in verwarring en door Parma

benaauwd, weldra schenen te moeten bezwijken; toen werd *zijn of niet zijn* voor haar zelve de vraag; toen liet zij zich niet langer bidden, en de zending van Leycester was een der blijken van krachtsontwikkeling en moed, uit haar plan van zelfverdediging voortgevloeid. En zij vertoonde zich daarbij ter goeder trouw afkeerig van verovering op het vaste land, zonder doel altoos om zich de souvereiniteit over de Nederlanden te verzekeren.

De onzen weten, dat de keus op Leycester is gevallen; zij berusten er in; zij betuigen er groote blijdschap over; denkelijk hebben zij zelfs onder de hand verzocht, dat hij en niemand anders de man zou zijn. Deze woorden uit de Voorlezing worden in eene aanteekening (bl. 80—85) toegelicht. Tot bewijs der eerste punten worden een aantal plaatsen, deels uit BOR, deels uit Engelsche Schrijvers, bijgebragt; ten aanzien van het laatste, dat namelijk de onzen Leycester boven anderen van Elizabeth begeerd zouden hebben, erkent de S. het bewijs schuldig te moeten blijven (*).

De volgende aant. (bl. 85—93) strekt, om te bewijzen, dat Leycester *een goed deel zijner eigene middelen voor de expeditie over had; eenige honderden zijner eigenhoorigen medebragt, om het leger te versterken.* — Als hoofd der anti-episcopalen in Engeland *moest* hij wel belang in de Nederlandsche zaken stellen. Zijne gansche ziel had hij op de expeditie gesteld en hij was schier wanhopend, toen er eene order kwam om de toebereidselen tot de reis te staken: dit blijkt uit onderscheiden brieven van hem aan Walsingham. — De koningin bezoldigde hem karig; gaf geen penning tot zijne uitrusting. Uit eigen middelen had hij daartoe in Maart 1586 reeds 11,000

(*) Evenwel bestaat het bewijs, waardoor de juistheid der gissing volkomen gestaafd wordt, zonder dat het daarom den Schrijver kwalijk is te nemen, dat hij het niet geleverd heeft. Het is namelijk aanwezig in twee stukken, onder het opschrift: *Onuitgegeven Brieven betrekkelijk de komst van Leycester in de Nederlanden*, in deze *Bijdragen*, deel VI. bl. 106—111, uitgegeven.

pond st. besteed, en daarboven 550 man en 350 ruiters in dienst genomen. Van 27,000 pond st., die hij bij zijne eerste komst uit Engeland medebragt, hield hij niet genoeg over, om, toen hij vertrok, de kosten der overvaart goed te maken. De koningin leende hem soms bijzondere fondsen, maar niet dan tegen zwaar onderpand.

In de Voorlezing spreekt de S. van *echte*, *onwraakbare bescheiden*, waaruit blijken zou, dat niet alleen het volk, maar ook de Staten van Holland er ver af waren, van al vóór de aankomst van Leycester te hebben zitten peinzen, hoe zij hem konden krenken en den voet dwars zetten. — Een ooggetuige spreekt van den gunstigen indruk, dien Leycester had achtergelaten, toen hij in 1582, in het gevolg van Anjou, in de Nederlanden was geweest. In Hollandsche staatsbesluiten van het laatst van 1585 en den aanvang van 1586 wordt op zijne overkomst aangedrongen als *meer als noodig*; toen hij gekomen was, waren zij boven mate verheugd en betuigen zij aan Elizabeth, dat zij, nevens het gansche volk, hem vereeren *comme envoyé du ciel pour sa délivrance.* Hunne daden waren hiermede in overeenstemming: »de liefde van het volk en de goedkeuring der aanzienlijken kwamen hem te gemoet.” Geen zweem van ontevredenheid met de Staten vertoont zich bij hem vóór het midden van April 1586.

Twee uitvoerige aanteekeningen (bl. 98—120) worden door den S. gewijd aan een onderzoek nopens het *heimelijk berigtschrift*, naar hetwelk Leycester, volgens HOOFT, had »te verneemen naa ’t vermooghen der landen; zijnde, indien men ze met hunn’ eighe middelen beschermen konde, zijn’ Meestres beraaden de Hooghe Ooverheit der zelve t’aanveirden.” — De geschiedschrijver verhaalt dit als eene onbekende *anecdote*, zestig jaren nadat het zou voorgevallen zijn. De S. toont, hoe hoogst onwaarschijnlijk het is, dat dit zóó lang een geheim zou gebleven zijn (*). Aan de leden der algemeene en gewestelijke

(*) KLUIT twijfelde reeds aan de waarheid dezer vertelling. (Zie

Staten kon het niet onbekend zijn en velerlei belang had deze moeten nopen, het te openbaren. Landgenooten en Engelschen toch hielden reeds sinds 1588 niet op, hun de blaam aan te wrijven van ondankbaarheid jegens de koningin en de Engelsche natie. En waarom dan een stuk niet openbaar gemaakt, zoo geschikt om die blaam af te weren? Ja, zij die klaagden over beleedigingen, Leycester aangedaan, hoe zouden zij zoo hebben kunnen schrijven, ingeval hij, » Elizabeth tot werktuig had moeten strekken, om de Nederlanders, zonder eenig voordeel aan hunne zijde, tot Engelsche onderdanen te maken?" en bij honderde gelegenheden zou de openbaarmaking van het geheim te pas zijn gekomen. — Maar daarenboven geeft de S. uittreksels uit *Leycesters Briefwisseling*, in 1844 in Engeland in 't licht verschenen, voor zoo ver betreft den last, aan Leycester door zijne meesteres gegeven, en de punten, waarop hij te letten had. Daaruit nu blijkt wel, dat hij o. a. in last kreeg, om den toestand des lands te leeren kennen, zich bekend te maken met de land- en zeemagt, met de middelen om die te onderhouden, met de wijze waarop die middelen opgebragt werden; zich te onderrigten nopens de schulden der gewesten, nopens de personen die in het bestuur geplaatst waren en het gezag dat zij uitoefenden: allen zaken, waarin de koningin, om te kunnen helpen, en hij zelf, om zijne gewigtige betrekking naar eisch te vervullen, niet onkundig mogt zijn; maar van Elizabeths toeleg op de souvereiniteit ook zelfs geen enkel woord. — Maar heeft Leycester dien last ook mondeling van de koningin ontvangen? Elizabeths gedrag geeft het tegendeel te vermoeden. — Zij had hem namelijk, blijkens de bovengenoemde *Briefwisseling*, ten nadrukkelijkste en bij herhaling verboden, in de Nederlanden eenige andere betrekking op zich te nemen, dan die van haar

der Holl. Staatsregering, deel II. bl. 86) en WISELIUS verklaarde het in 1793 voor onecht. (Zie *Staatk. verlichting der Nederlanderen*, 2e dr. Bruss. 1828 bl. 264, 265.)

generaal, of eenigen eed aan de Alg. Staten te doen. Hoe zeer Leycester er op aandrong, in dat verbod kwam geene verandering. Toen Elizabeth des niettegenstaande het berigt van zijne verheffing vernam, ontstak zij in de hevigste gramschap. Aan Leycester en aan de Staten moest haar hoógste ongenoegen deswege bekend gemaakt worden. Vergeefs poogde hij zich te verschoonen. De bekwaamste staatslieden vreesden, dat hiermede aan alles, wat beraamd was, om de Nederlanden en het Protestantisme op te beuren, de bodem zou ingeslagen worden; want beducht als de koningin was, dat de wereld haar van veroveringszucht verdenken en dat de vredehandel met Filips daardoor afspringen zou, wil zij nu eens het hooge ambt aan Leycester ontnomen zien, dan weder hem en de troepen terug roepen. Zóó — meent de Schrijver — zou zij het niet aangelegd hebben, als zij de souvereiniteit ook maar in het meest verwijderd verschiet voor zich had beoogd, of begeerd, Leycester daarmede bekleed te zien.

Maar zoo dan de Staten van Holland, vóór Leycesters komst, geene reden hebben gehad, hem te mistrouwen; hem werkelijk ook niet mistrouwd hebben; *uit welke andere oorzaken zijn dan later de oneenigheden ontstaan?* Dit wordt door den S. in eene afzonderlijke aanteekening (bl. 121—132) uitvoerig beantwoord. Hij vindt, namelijk, die oorzaken, deels in den valschen toestand, waarin Leycester zich hier bevond, sedert de koningin hem zelven haar hoogste ongenoegen over de aanneming van het gouverneur-generaalschap had te kennen gegeven en zich ook jegens de Alg. Staten daarover gebelgd had getoond. Wat het laatste betreft, meent de S., dat Elizabeth zich door de verklaring, welke de Staten aan het woord *absolute autoriteit* gaven, slechts voor de leus liet tevreden stellen, zonder Leycester evenwel immer anders dan als haren luitenant-generaal te beschouwen, zoodat hij, »onder al dat gehaspel over zijnen titel, in het oog der Nederlandsche Heeren wel moest dalen," en zulks te meer, omdat in een' tijd, waarin de denk-

beelden over staatsregt en afscheiding van magten minder gevestigd waren, en waarin onderwerpen van kieschen, teederen en gewigtigen aard behandeld moesten worden, de botsingen te heviger werden. Deels vindt hij die oorzaken in Leycesters middelmatigheid, ijdelheid, aanmatiging, hoogen toon, bitsheid; voorts daarin, dat de koningin hem vaak den noodigsten onderstand onthield, hem te zeer de handen bond, hem scheen tegen te werken, ja, door hare handelingen, bij de onzen de vrees verwekte, dat zij met Spanje, misschien wel ten onzen koste, een' zoen zou willen treffen, waar Leycester met leede oogen om aangezien werd.

Eindelijk — en ook dit wordt in eene aanteekening (bl. 132—148) ontwikkeld — in de *aanstelling van Maurits tot stadhouder* ziet de S. geen doel om Leycester te dwarsboomen. — Het was toch een sinds lang beraamd plan, gelijk o. a. blijkt uit de handelingen met Frankrijk en met Engeland over de aanbieding der souvereiniteit, als waarbij zijne *continuatie* als gouverneur in Holland en Zeeland werd vooruit bedongen. De S. ziet er ook niets beleedigends in voor Leycester, want Maurits had een verkregen regt. De heer B. meent, dat Oldenbarneveld de veelbesprokene verheffing, ja, wel bevorderd heeft uit liefde voor Maurits en uit dankbare genegenheid voor het Huis van Oranje; maar daarom toch niet uit *afkeer* van Leycester, neen, veeleer uit *voorzorg*, uit *voorzigtigheid*, in het belang van Hollands Staten (*) en van Maurits tevens, en hij beweert eindelijk, dat die keuze en aanstelling van den Prins tot stadhouder door de Staten van Holland geschied is, zonder dat daardoor inbreuk werd gemaakt op het regt der Algem. Staten.

Wat nu ten dezen aanzien het regt der Gewestelijke en der Algemeene Staten betreft, verwijst de S. naar eene verhandeling in de Tweede Klasse van het Kon. Nederl.

(*) In Gelderland schijnt men hierin zelfs gezien te hebben een maatregel, door welken Holland zich boven de andere provinciën zocht te verheffen. Zie deze *Bijdragen* deel VI. bl. 122, 123.

Instituut door hem medegedeeld: deze verhandeling is, voor zoo ver ons bekend is, tot hiertoe niet uitgegeven, en de wijze, waarop de Schrijver die zaak beschouwt, ligt alzoo buiten de perken van dit verslag. Maar — de vraag, »wat hier regtens was", daargelaten — als hij zegt, dat de Staten van Gelderland hunne stadhouders *aanstelden*, meen ik, van den geachten Schrijver te moeten verschillen, wijl het mij gebleken is, dat men er althans in deze provincie toenmaals anders over dacht. Ik meen, namelijk, dat, in dezen tijd, de *benoeming* der stadhouders geschiedde door de gewestelijke Staten, terwijl de Algem. Staten *aanstelden* en *commissie gaven.* — Het komt hier aan op het regt verstand dezer woorden: wat was *benoemen*, wat *aanstellen*, in de taal der staatsstukken van dien tijd? Om dit op te helderen bedien ik mij liefst van Geldersche voorbeelden, deels omdat ik met deze het best bekend ben, deels omdat de heer B. zelf hier de Geldersche Staten als de aanstelling doende doet voorkomen. — In 1578 schreef de aartshertog Matthias eenen landdag uit, te Arnhem te houden, »om daselbst den welgeboren onsen lieven besonderen Johan graven zu Nassouw, oder iemant anders, der landschap gevellich, zu nomineren"; met eenparigheid werd hij als stadhouder *aangenomen* en eindelijk, op naam van koning Filips, daartoe *onthouden*, *gestelt*, *geordonniert ende gecommitteert* (*). — In November 1581 werden door de Staten van Gelderland *genomineerd twee personen*, waarop de Alg. Staten *aanstelden en commiteerden* Willem graaf van den Berg, en in een' brief van den 11 dier maand, geschreven door *Die Prince van Orangien ende andere van den Rade van State geordonneert bij de Generale Staten*, aan het Hof van Gelderland, lees ik: »Wij hebben den welgeboren grave van den Berge voor stadtholder des forstendoms Gelre ende graefschap Zutphen *verordent* ende Zijn L. de *commission* daervan toegeschickt." — Op

(*) Zie dit nader in deze *Bijdragen*, deel II. bl. 49—69.

eenen landdag, in Mei 1584 te Wageningen gehouden, werd door afgevaardigden der Algem. Staten onder meer andere punten voorgedragen, »dat men doch mit alle vlijt daer aen wolde zijn, dat de welgeboren heer graef Adolf toe Nieuwenaer ende Meurs tot eenen stadholder *erwelet ende aengenomen* mochte worden." Den volgenden dag werd, »bij de meeste stemmen der aenwesende ridderschappen ende stedegesanten, geresolveerd, dat de welgeboren heere, heere Adolph graef toe Nieuwenaer ende Meurs, tot eenen stadholder ende capitein generael deses furstendoms Gelre ende graefschaps Zutphen sal *aengenomen* worden." Hiervan werd dadelijk, zoowel aan den Prins, als aan de Alg. Staten, kennis gegeven, met verzoek aan ieder in 't bijzonder, om »de *commission* voor den welgeb. heeren, heeren Adolf graven zu Nieuwenaer ende Meurs, den wij aldaer in der landtschaps versamelinge tot een stadholder ende capitein generael *erwelet* ende *gecoren*, te verveerdigen laten." — Eindelijk: Prins Maurits werd, op voorgaande *denominatie* der landschap, op den 16 Mei 1591 *gecoren*, *geauctoriseert vnd gecommiteert* tot stadhouder van Gelderland, door de Alg. Staten. — Het blijkt, dunkt mij, uit dit een en ander, dat het *benoemen* of *kiezen*, zoo als dat toen geschiedde door de Gewestelijke Staten, niet anders was, dan *nomineren*, op eene benoemlijst stellen, voordragen; dat dit geacht werd gelijk te staan, en ook werkelijk gelijk stond, met het *aannemen* van dien persoon, welken de Alg. Staten daartoe hadden bestemd; dat die benoeming van geene waarde was, geen gevolg kon hebben, zoolang niet de *commissie* en *aanstelling van de Algemeene Staten* was gevolgd; eindelijk, dat geenszins de *benoeming*, maar wel de *commissie*, voor de *aanstelling* gehouden werd. Dit laatste is zóó waar, dat ook de tijd van in bediening treden van de dagteekening der commissie, en geenszins van die der benoeming, gerekend werd, hetgeen onder anderen daaruit blijkt, dat, in sommige rekeningen van landrentmeesters, bij het verantwoorden van het eerste jaar tractement aan den stad-

houder, die post doorgeslagen is, vermits zij in gebreke waren gebleven om een autentiek afschrift der *commissie* daarbij over te leggen. Hiermede vervalt alzoo het zeggen van WAGENAAR, *Vad. Hist.*, deel VIII. bl. 109: »de Staaten van Gelderland stelden zelven hunne Stadhouders, zonder de Alg. Staaten of iemand anders te kennen"; en wordt tevens betwijfelbaar het beweren van KLUIT, waarop B. zich beroept, »dat de provinciën toen nog het recht hadden, elk voor zich een stadhouder niet enkel te *benoemen*, maar ook te *committeren* en van instructie te voorzien."

De *Teregtwijzing voor Ds. J. A. M. MENSINGA*, bl. 151—196, kunnen wij voor ons oogmerk voorbijgaan: wat er geschiedkundigs in voorkomt, bepaalt zich voornamelijk tot eene verklaring van den titel *geboren prince van Oranje*, door B. geheel anders opgevat, dan door M. De eerstgenoemde heeft aangetoond, dat die titel niet, zoo als men gewoonlijk meent, met eenige *arrière pensée* door de Staten van Holland is gegeven, om Maurits op den voorgrond te stellen, Leycester op den achtergrond te schuiven, en dat men, wel verre van Leycester met geringer titel te begroeten dan Maurits, aan beiden denzelfden titel (*Excellencie*), of aan Leycester zelfs een' hoogeren dan aan Maurits, gegeven heeft. Het stukje kan verder hem, die het mogt noodig hebben, als waarschuwing strekken, om zijne historiekennis niet uit den *Leycester in Nederland* te putten, maar den roman *roman* te laten.

Nog bevat dit boekdeel, bl. 197—228, een *Antwoord aan den hoogleeraar SIEGENBEEK.* — Deze had, namelijk, na den aanval van Ds. MENSINGA, uitgegeven een' *Brief aan Mr. HUGO BEIJERMAN* (Te Leiden, bij H. W. Hazenberg en Comp. 1847. Gr. Oct. 48 bladz.), waarin hij als zijn gevoelen kenbaar maakt, dat Elizabeth de souvereiniteit had afgeslagen, omdat haar die *op voorwaarden* werd aangeboden, maar dat zij wel degelijk van den beginne af op de *onbepaalde heerschappij* dezer landen het oog heeft gehad en die onder andere omstandigheden wel zou aangenomen hebben; dat het medegedeelde door HOOFT,

aangaande het geheim berigtschrift van Leycester, waarheid behelst; dat Oldenbarneveld en enkele anderen er ligtelijk door hem zelven kennis van hebben kunnen bekomen; dat voorzigtige staatkunde hun had verboden, het openbaar te maken, zoowel terwijl Leycester nog hier vertoefde, als na zijn vertrek; dat zij dus alle reden hadden, om den Engelschman te wantrouwen, en daarvoor den lof en dank van het nageslacht waardig zijn. — En nu het *Antwoord?* Onze Lezers kunnen den inhoud haast gissen uit het voorgaande. De hoogleeraar B., uitgaande van het denkbeeld, dat het verhaal van HOOFT aangaande het berigtschrift eigenlijk geheel ter zijde behoort geschoven te worden; toont wijders aan, dat onze regenten, ook al neemt men de vooronderstelling aan van prof. S., dat Elizabeth zich onder andere omstandigheden de souvereiniteit zoude hebben laten welgevallen, nogtans volkomen gerust konden zijn en geen den minsten argwaan jegens haar behoefden te koesteren; dat zij haar te minder behoefden te wantrouwen, vermits de koningin ons hare hulp niet enkel verleende om ons genoegen te doen, maar uit wèl begrepen zucht voor zelfbehoud; dat hare officiele verklaringen, waarin zij de belangen van de Nederlanden, van Engeland en van zich zelve te zamen knoopt, van hare opregtheid getuigen. Grootendeels met verwijzing op de *Aanteekeningen*, wederlegt voorts B. de gronden, door S. bijgebragt om den argwaan jegens de koningin te regtvaardigen, en wijst ten slotte aan, dat zij ook later getoond heeft »de souvereiniteit over de Nederlanden, of zelfs over het voor haar meest begeerlijk deel daarvan (het eiland Walcheren), onder welke omstandigheden ook, niet aanlokkelijk te achten.

I A. N.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

11.) *Notice sur les monnaies d'or de l'ancien duché de Gueldre*, *par* C. P. SERRURE, *Correspondant de l'Académie Royale de Belgique et de la Société Impériale de Numismatique de St. Petersbourg*, *etc. etc.* Bruxelles, librairie ancienne et moderne de A. van Dale. 1847. Gr. in-8o. 31 pages. [Avec planches.]

Notice sur le Cabinet monétaire de S. A. le Prince de Ligne, d'Amblise et d'Épinoy, Seigneur de la terre princière de Sbaractz, de Gourky, — Grand d'Espagne de la première classe — etc. etc. par C. P. SERRURE, *Professeur d'Histoire à l'Université de Gand.* Gand, Imprimerie de C. Annoot-Braeckman. 1847. Gr. in-8o. 444 pages. [Avec deux planches.]

Beide bovenstaande werkjes zijn wij, gelijk men ziet, verschuldigd aan de pen van den Gendschen hoogleeraar in de geschiedenis SERRURE, wiens uitgebreide kennis, vooral in de muntkunde der Middeleeuwen, de hoogschatting van alle Numismatici verdient.

Het eerste stukje is een overdruk uit de bekende *Revue de la Numismatique Belge*, tot welker redacteurs de heer SERRURE behoort, en waartoe hij dus van tijd tot tijd eenige bijdragen moet leveren.

Aan deze verpligting zijn wij het eerste stukje verschuldigd, handelende over eenige gouden munten van Gelderland; wij zeggen *eenige*, want de heer S. heeft

niet al de bekende gouden munten van gemeld hertog-dom beschreven en afgebeeld. Wij hopen er minstens nog *vier* andere mede te deelen in onze *Munten der graven en hertogen van Gelderland*, welke afdeeling van ons werk tijdens den druk van den arbeid des heeren SERRURE in beoordeeling was bij de heeren directeuren en leden van Teyler's beide Genootschappen.

Van Reinoud II. wordt door S. geene gouden munt medegedeeld, maar wel de waarschijnlijkheid aangewezen, dat zoodanige munt eenmaal zoude kunnen gevonden worden. Er is dan ook zoodanige reeds ontdekt; immers met groote waarschijnlijkheid kan men aan Reinoud II. een' goudgulden toeschrijven, in den smaak der Florentijnsche goudguldens, en wel te Roermond, geslagen.

Van Reinoud III. komt een goudgulden voor, die, om de type, door S. teregt aan het latere of tweede deel der regering van dezen hertog wordt toegeschreven.

Van Eduard wordt een dubbele gouden moetoen (*mouton d'or*) vermeld, tot dusverre zich in het kabinet van den heer DE COSTER te Mechelen (vroeger te Heverlé) bevindende. Wij hopen, door gunstige mededeeling van dezen heer daartoe in staat gesteld zijnde, de afbeelding van dit hoogst zeldzame en waarschijnlijk eenige stuk in ons werk op te nemen. De dubbele gouden moetoen was eene alleen aan Nederland eigene muntsoort.

Van Maria van Braband komt een goudgulden voor, dien wij voor denzelfden houden, welke in de Prijsverhandeling van HEYLEN *Oijensche goudgulden* (d. i. op het kasteel Ooi geslagen) genoemd wordt.

Van Willem I, of van Gulik, beschrijft S. alleen den algemeen bekenden Rijnschen of goudgulden. Wij kennen nog eenen anderen en hoogst zeldzamen, met de afbeelding van Johannes den Dooper op de voor- en het opschrift *Moneta Gelrina* op de keerzijde.

Van Reinoud IV. wordt een *klinkaert* afgebeeld, doch alleen bij *gissing* en verandering, naar eenen Beeldenaar. De oorspronkelijke munt bevindt zich echter niet in de verzameling des heeren VAN DAM te Rotterdam, noch in

eenige bekende verzameling, waar ook. Zulks is eene vergissing van den anders zoo' juist zienden SERRURE.

De gouden munten van Aarnoud van Egmond, ten getale van *twee* hier afgebeeld, zijn ontleend aan de platen uit het *Supplément au catalogue des Monnoies en or du Cabinet de Vienne.* Een van deze bevindt zich in het oorspronkelijke op het Koninklijk Penningkabinet te 's Gravenhage en een tweede exemplaar in eene andere door ons bezochte verzameling te Groningen. Eene derde gouden munt van Aarnoud is ons door goedgunstige mededeeling van den heer DE COSTER later bekend geworden en zal door ons worden uitgegeven.

Van Karel den Stoute ontvangen wij hier twee St. Andriesguldens met verschillende randschriften op de keerzijde. Wij kennen nog eenen derden.

Van Adolf, zoon van Aarnoud, die nog bij het leven van zijnen vader, en ook later, door een gedeelte der landzaten als hertog erkend werd, is tot dusverre noch gouden noch zilveren munt ontdekt.

Van Maria van Bourgondië kent men alleen *zilveren* munt.

Van den aartshertog Maximiliaan, als voogd van zijnen onmondigen zoon Filips den Schoone, komt een, hoogstzeldzame, St. Andriesgulden voor.

Van Filips den Schoone kent men geene gouden munten voor Gelderland, maar zoo veel te meer van Karel van Egmond. Van dezen komen er namelijk vier verschillende voor; alle echter goudguldens.

Karel V. levert slechts éène gouden munt voor Gelderland, doch van zijnen zoon Filips II. komen er vier voor; de twee eerste onderling zeer weinig, de twee laatste aanmerkelijk van elkander in voorstelling verschillende.

De tekst van dit werkje is zeer eenvoudig, doch geheel aan het voorgestelde doel beantwoordende.

De *Notice sur le Cabinet monétaire du Prince de Ligne* wordt voorafgegaan door eene *Introduction* van niet minder dan 90 bladzijden. Hierin geeft de heer SERRURE ons een uitvoerig verslag van het ontstaan der

numismatische verzamelingen in België: van de beoefenaars der Numismatiek in dat land, zoo van eenvoudige verzamelaars, als van schrijvers over het vak; eindelijk handelt hij over openbare en bijzondere verzamelingen en hare lotgevallen. — Dit stuk moet den hoogleeraar veel moeite gekost hebben: wij meenen daarover met eenigen grond te kunnen oordeelen, aangezien wij in een der stukken van het *Tijdschrift voor Algem. Munt- en Penningkunde*, eerst na langdurige nasporingen, eene verhandeling hebben kunnen plaatsen *over de verdiensten der Nederlanders jegens de algemeene Munt- en Penningkunde;* wij hebben in die verhandeling echter voornamelijk het oog gehad op de bewoners van Noord-Nederland.

Te regt zegt s. eenen Poolschen schrijver onzer dagen na: »que la Numismatique découvre tous les jours à l'histoire universelle de nouvelles vues et qu'on peut assurer qu'elle ne manque pas d'étendre plus loin encore son programme pour la critique historique." En verder: »Quoiqu'on en dise, le goût des médailles, aussi bien que celui des livres, dénote toujours dans ceux qui les recueillent, sinon un savoir déjà acquis ou un désir de s'instruire, du moins de l'amour pour les sciences, les lettres et les arts. Un médaillier et une bibliothèque ne sont jamais des objets de luxe tout-à-fait matériels."

De numismatische verzamelingen in België dagteekenen sedert de 16e eeuw, toen gemeld land zich in eenen hoogen trap van bloei mogt verheugen. Hubert Goltz of Hubertus Goltzius, uit Venlo geboortig, was de man, die het eerst in Zuid-Nederland wetenschappelijke werken over de Numismatiek begon uit te geven. Hij had zich daartoe door langdurige wetenschappelijke reizen, zoo in als buiten Nederland, voorbereid. Verbazend is het aantal der door hem onderzochte numismatische verzamelingen. De heer SERRURE deelt ons in een Bijvoegsel de lange lijst der bezitters dier verzamelingen mede, waarvan geen klein deel tot Noord-Nederland behoort. Men zal bij ons niet zonder belangstelling deze lijst doorloopen.

Over den arbeid van Goltzius zegt de hoogleeraar s. te regt, dat zij »vraiment gigantesque" was.

Niet minder dan negen honderd en vijftig verzamelingen waren door Goltzius bezocht, terwijl toch de Noordsche rijken, waaronder Denemarken en Zweden destijds reeds verzamelingen van numismatischen aard bevatteden, en het rijke Spanje door hem niet bereisd werden. In onze dagen is het getal van munt- en penningverzamelingen in Europa vooral niet kleiner, dan in de 16e eeuw het geval was.

Het is bekend, dat de goede trouw van Goltzius in het mededeelen van antieke munten, door velen, en vooral door den grooten Eckhel, in zijn beroemd werk *Doctrina nummorum*, in twijfel getrokken is. Serrure noemt, bij de vermelding der op Goltzius gedane aanvallen, Eckhel wel, maar brengt de latere getuigenissen van den hertog De Luynes en van den beroemden archaeoloog De Witte bij, om de nagedachtenis van Goltzius, althans grootendeels, van de daarop geworpen blaam te zuiveren.

Goltzius was de eerste in Europa, die in de 16e eeuw hoogst belangrijke werken over de Numismatiek uitgaf en dus met eenig regt de schepper dier wetenschap kan genoemd worden. Men vergelijke wat wij over Goltzius gezegd hebben in onze bovengenoemde verhandeling, bladz. 412—414. Het ware in onze dagen, waarin zoo vele, vroeger minder gekende, penningen aan het licht zijn gebragt, misschien wel der moeite waardig, al die munten bij Goltzius op te zoeken en te vermelden, die tot dus verre bij hem alleen voorkomen.

Verder worden door serrure de verdiensten jegens de Numismatiek vermeld van R. Budelius van Roermond, van L. Hulse of Hulsius van Gend, van A. van Goorle of Gorlaeus van Antwerpen (overleden te Delft in 1609, en wiens beeldtenis op eenen penning bij van loon voorkomt), van het kabinet des hertogs van Croy en Aerschot, welks gouden antieke munten door den kanonik Hemelaers beschreven en door De Bye in het

koper gebragt zijn. Zeer verwonderde het ons, dat aan SERRURE onbekend schijnen gebleven te zijn de verdiensten van den beroemden aardrijkskundige Abraham Ortelius van Antwerpen (geboren 1527, overleden 1598), jegens de Numismatiek, door de uitgave van zijn werk, *Deorum Dearumque capita ex veteribus nummis.* Zie onder anderen VAN LOON, *Nederl. Historiepenn.*, I. bl. 514.

Ten onregte wordt het *muntstuk* van den hertog van Aremberg (bij VAN LOON, II. bl. 179) door SERRURE eene *medaille* genoemd. — Op bladz. 19 regel 18, staat *troisième* édition, lees *quatrième*, en *Berger*, lees *Beger.*

Eene der eerste verkoopingen van antieke munten, waarvan wij melding vinden, was die van den in België geboren beroemden Marnix van St. Aldegonde, welke verkooping op den 6 Julij des jaars 1599 te Leiden plaats had.

Justus Lipsius, het langst hoogleeraar te Leuven, bezigde de medailles ook bij het zamenstellen zijner geleerde geschriften; zoo ook de Antwerpsche bisschop Livinus Torrentius, in zijne aanteekeningen op *Suetonius*, en de Jezuït Andreas Schottus bij zijne uitgave van *Aurelius Victor.*

De studie der antieke munten had ook in de 16e eeuw eenen weldadigen invloed op de wijze van graveren der gedenkpenningen, welke toen in België het licht zagen. Onder de voorbeelden der medailles, welke de heer SERRURE als bewijzen ten deze aanvoert, worden echter ten onregte, op bladz. 25, de penningen op de graven van Egmond en Hoorne, als eerst in de 18e eeuw, voor rekening van onzen Andries Schoemaker vervaardigd, bijgebragt.

Ongelukkig zijn de namen der graveurs van de prachtige medailles, welke in den aanvang van het eerste deel van VAN LOON voorkomen, ons onbekend, dewijl die graveurs verzuimd hebben, hunne namen of initialen op die medailles te plaatsen.

Belangrijk is hetgeen over volgende graveurs voorkomt. Ten opzigte van Van Berckel, had de heer SERRURE kunnen verwijzen naar hetgeen onze VAN ORDEN

in het *Tijdschrift voor Alg. Munt- en Penningkunde* vermeld heeft.

De kwijning van België in de 17e eeuw had ook eenen belangrijken invloed op de beoefening der Numismatiek in dat land gedurende gemeld tijdvak. Alleen worden vermeld, als beoefenaars der munt- en penningkunde, Olivier Vredius, J. J. Chifflet, H. T. Chifflet, C. Chifflet, G. Gevartius.

Een Duitsch schrijver, die in de eerste jaren der 18e eeuw een verslag geeft van de beroemdste numismatische kabinetten in Europa, vermeldt met roem dat van Nicolaas Heinsius, zoon van den beroemden Daniël Heinsius, te Leiden, doch noemt niet één kabinet in België op.

Als schrijvers over de Numismatiek in die 18e eeuw noemt ons SERRURE den Luikschen Baron De Crassier en den notaris P. Simonon.

Eene kleine muntverzameling was, blijkens den catalogus van zijne in 1752 te Brugge verkochte nalatenschap, in het bezit van den historieschrijver dier stad, C. F. Custis, maar noch VAN LOON (die eene numismatische reis door België gedaan had), noch VAN MIERIS, maken melding van eenige verzameling van munten of penningen in gemeld land.

De raad bij de Munt J. C. J. van Heurck (geboren te Antwerpen in 1708) ondernam, omstreeks de helft der 18e eeuw, eene muntgeschiedenis van België, waarbij hij zich den arbeid van Le Blanc ten voorbeeld stelde, doch dit werk is niet tot stand gekomen.

De Luxemburger J. Marci of De Marci, opvoeder van den aartshertog Maximiliaan, werd door keizerin Maria Theresia aangesteld tot adjunct-bewaarder van het kabinet van Medailles te Weenen, en bewees in die hoedanigheid belangrijke diensten, maar in 1758 schreef hem zijn Antwerpsche korrespondent, dat er in de Oostenrijksche Nederlanden niet ééne verzameling van inlandsche munten bestond.

Zóó was het toen in die gewesten met de kunsten en wetenschappen gesteld!

Juist doordien men in België hoegenaamd geenen prijs stelde op het bezit van de oudere nationale munten (waarvan zoo velen door groote schoonheid uitmunten), kon men te Weenen, in een tijdvak van twaalf jaren, eene zoo uitmuntende verzameling van zoodanige stukken bijeenbrengen, als voorkomt in het *Supplément au catalogue des Monnaies en or du Cabinet Impérial de Vienne.*

De Marci zelf liet eene verzameling van 1575 nummers antieke munten na.

De echt vaderlijke gouverneur-generaal der Oostenrijksche Nederlanden, de prins Karel Alexander van Lotharingen, was een groot voorstander der numismatische wetenschap. Hij liet een kabinet van 18,000 stuks antieke medailles na, waaruit de abt Ghesquière, op last der Oostenrijksche regering, diegene zocht, welke te Weenen ontbraken; de overige, ten getale van 7500 antieke en 800 moderne, werden, in 1781 of 1782, te Brussel verkocht en gaven aanleiding, dat menig jeugdig verzamelaar zich het een en ander kon aanschaffen.

De abt Ghesquière was een der eersten in België, die de aandacht zijner landgenooten meer bepaald op de nationale munten vestigde, vooral door zijn werk, getiteld: *Mémoire sur trois points intéressants de l'Histoire monétaire des Pays-Bas*, dat in 1786 het licht zag. — De verzameling van den Baron d'Hane de Leeuwerghem te Gend had hem bij zijnen arbeid groote diensten bewezen.

Doch wij kunnen deze belangrijke voorrede niet verder volgen; die in de geschiedenis der Numismatiek belang stelt, leze het stuk in zijn geheel. Tot eene proeve deelen wij alleen het volgende mede:

» Y a-t-il des monuments plus vivaces pour nous remettre dans le souvenir les faits de nos anciens princes, que les monnaies ou les medailles qu'ils ont fait frapper?

» Doit-on s'étonner d'après cela que la numismatique nationale l'emporte de nos jours sur la numismatique ancienne et qu'elle compte plus d'adeptes? Les curieux

commencent à se fatiguer de la stérilité actuelle de la numismatique romaine, dès longtemps si approfondie qu'il est bien rare de voir annoncer la découverte d'un type un peu différent de tous ceux que l'on a mainte et mainte fois décrits depuis Goltzius jusqu'à Mionnet (*). Y a-t-il lieu d'être surpris que le moyen-âge si peu étudié dans le siècle précédent, s'est vu tout d'un coup l'unique lieu commun exploité partout et par tous? Historiens, romanciers, poètes, tous à l'envi, se sont rués sur le moyen-âge, sur cette mine inépuisable, qui présentait des richesses toutes neuves, parce qu'elles avaient été méprisées jusqu'alors, et le goût des monuments de cette époque s'en est promptement suivi.

»Cent fois on l'a écrit: les médailles sont les monuments parlants de l'histoire; aussi l'on a entassé volumes sur volumes pour faire connaître les monnaies des rois de l'ancienne Grèce ou des empereurs romains. Ce qui est vrai pour les monarques qui nous touchent si peu, l'était à plus forte raison pour nos ducs, nos comtes, nos évêques et nos seigneurs.

»On l'a déjà dit avant nous: cette étude si aride aux yeux de celui pour lequel une vieille monnaie ne réveille d'autre idée que celle de sa valeur intrinsèque, est pleine de charmes, lorsqu'on la met en rapport avec les faits historiques de l'époque où circulaient les pièces que l'on possède.

»Les petites mailles qui représentent d'un côté un buste épiscopal et de l'autre un guerrier à cheval, ne nous rappellent-elles pas les démêlès qu'eurent nos ducs de Brabant avec les évêques de Liége? Ces guerres sanglantes de Henri I, tant pour venger la mort de son frère Albert de Louvain, que pour soutenir ou combattre la

(*) Men verbeelde zich echter niet, dat de beoefening der Romeinsche Numismatiek eene dorre en drooge studie zoude zijn; verre van daar; het is eene der alleraangenaamste voor honderden, neen voor duizenden in Europa; de heer SERRURE wil alleen zeggen, dat zij weinige nieuwe gezigtspunten *voor den reeds ingewijden* aanbiedt.

cause des empereurs? Lorsque, par la pensée, on a suivi nos pères à la bataille de Woeringen ou à celle de Courtrai, n'aime-t-on pas à retrouver le souvenir de nos princes dans les monnaies qu'ils firent frapper pour subvenir aux frais de ces guerres ou dans celles qu'ils émirent après la victoire?

» Combien d'idées se rattachent aux pièces de Jean I, de Gui de Dampierre, de Philippe-le-Bon, de Jacqueline de Bavière, de Charles-le-Téméraire et de tant d'autres.

» Y a-t-il un meilleur système mnémotechnique pour retenir les faits principaux de notre histoire, qu'une suite de monnaies? Ces monuments ne se bornent pas à relater les noms de nos anciens souverains, ils nous donnent presque toujours la mesure de leur puissance ou de leur faiblesse, de leur prudence ou de leur ambition.

» Ces pièces de mauvais aloi, frappées en Flandre, par Jean de Namur et Philippe de Thiette, pendant leur court interrègne, ne sont-ce pas là des monuments encore vivants de l'état de crise, tant politique que financière, dans lequel le pays se trouvait alors? Par contre, quand on jette un coup-d'oeil sur la belle et nombreuse série des monnaies d'or de Louis de Male, ne doit on pas en conclure que la Flandre était alors à son apogée de richesse, et que son comte étalait un luxe à l'égal des rois? Quel autre pays peut produire, pour cette époque, une numismatique aussi riche?

» A peine la maison de Bourgogne s'est-elle implantée en Flandre, qu'on voit Philippe-le-Hardi convoiter la succession de la tante de sa femme, de la duchesse Jeanne de Brabant. La monnaie commune qu'il frappa avec elle, afin d'introduire l'uniformité dans les deux pays, était un achéminement pour préparer les Brabançons à la domination bourguignonne.

» Quand Philippe-le-Bon se rendit maître du Brabant, du Hainaut, de la Hollande, du Namurois et du Luxembourg, il n'eut rien de plus pressé que de faire battre monnaie à son coin, dans ces différentes provinces, pour

constater de suite cette augmentation de sa puissance. Charles-le-Téméraire en agit de même lorsqu'il se fut mis en possession de la Gueldre.

»Ne sait-on pas qu'un des motifs, qu'eurent les Flamands pour prendre les armes contre Maximilien, c'est parce qu'il avait émis une monnaie à son nom?

»Un fait remarquable, c'est que Charles-Quint, qui avait ordonné à tous les seigneurs relevant de l'empire d'Allemagne de mettre son nom et les armes impériales sur leurs monnaies, n'en frappa pas lui même, ni comme empereur, ni comme roi d'Espagne. Par contre les pièces qu'il a fait battre, en sa qualité de duc de Brabant ou de Gueldre, de comte de Flandre ou de Hollande, sont très nombreuses.

» Toutes les phases les plus importantes de la grande révolution du seizième siècle se trouvent retracées sur les monnaies. N'est-il pas curieux de voir en 1577 les États de nos différentes provinces faire frapper une nouvelle monnaie, sur laquelle, tout en conservant le buste et le nom du roi, ils font graver la légende: PACE ET JUSTITIA ? C'était là, pour ainsi dire, une protestation contre Philippe II. Ils semblent déclarer, qu'ils ne se soumettront au roi d'Espagne que pour autant que celui-ci rende la paix au pays, en oubliant et pardonnant le passé, et qu'il gouverne à l'avenir conformément aux lois de l'équité.

» Les monnaies des années subséquentes ne présentent pas moins d'intérêt.

»Quand la ville de Gand se déclare indépendante et se constitue, en quelque sorte, en république, elle aussi adopte (en 1581) la devise des États: PACE ET JUSTITIA et respecte le nom de Philippe II. Mais l'année suivante (1582—1583), tout en conservant le titre de Métropole de Flandre qu'elle s'était donné, elle reconnait le duc d'Alençon, et les armoiries de celui-ci avec la légende: NISI DOMINUS FRUSTRA, remplacent le PACE ET JUSTITIA, qui se rapportait au roi d'Espagne. Enfin une année plus tard (1584), le nom du prince

français, de ce souverain éphémère de la Belgique, disparait, et alors la ville de Gand fait battre monnaie au nom du sénat et du peuple gantois.

» Cependant l'inscription: NISI DOMINUS FRUSTRA, ou NISI DOMINUS CUSTODIAT CIVITATEM, FRUSTRA VIGILANT EAM, qui figure sur les pièces de cette époque, semble indiquer qu'on n'était pas tout-à-fait rassuré sur l'avenir.

» Les monnaies frappées en Brabant ne sont pas moins curieuses. Les légendes: ANTIQUA VIRTUTE ET FIDE ou: CONFORTARE ET ESTO ROBUSTUS etc. sont autant d'allusions à la situation dans laquelle se trouvait le pays.

» Le peu que nous avons dit ici suffira pour faire comprendre que l'étude de notre numismatique est pleine d'intérêt. Veut-on des preuves de son utilité directe pour notre histoire? En voici quelques unes, qui nous dispenseront de nous étendre trop longuement sur ce sujet.

» Les deniers d'argent frappés par Charles-le-Chauve (840—877) à Gand, à Bruges, à Courtrai, à Térouane, à Cambrai, etc., ne nous apprennent pas précisément l'existence de ces villes, puisqu'elle est déjà connue par d'autres documents historiques, mais nous indiquent du moins que déjà, dans ces temps si reculés, c'étaient des localités importantes et commerçantes, des *emporia*; car en général, à cette époque, on ne battait la monnaie que dans les villes où le commerce et l'industrie avaient établi leur siège.

» L'inscription BRUGGAS, qu'on lit sur la pièce de Bruges, démontre que le nom de cette ville s'est toujours écrit par deux *gg*, et que c'est par erreur que quelques auteurs ont écrit *Bruzzia* ou *Bruzziae*. Il est évident que ceux, qui les premiers ont mis cette ortographe en avant, n'ont pas reconnu dans le manuscrit la lettre *g*, qui très-anciennement ressemblait au *z*.

» La plupart de nos historiens n'ont pas défini d'une manière bien précise le caractère du pouvoir dont Jean de Namur et Philippe de Thiette (1302—1306) se trouvèrent investis pendant la captivité de Gui de Dampierre,

Les monnaies que nous avons conservées d'eux sont des témoignages irrécusables, qu'ils gouvernèrent la Flandre de la manière la plus absolue et qu'ils jouirent de tous les droits et prérogatives que le comte y exerçait lui-même.

»C'est à l'aide de la numismatique du moyen-âge que l'on pourra non-seulement rétablir la généalogie d'un grand nombre de nos anciens dynastes, mais encore avoir une idée de l'étendue et de l'importance de leurs possessions" enz. enz.

Verder volgt nu de beredeneerde Catalogus der Belgische munten van het kabinet des prinsen De Ligne, en wel in de volgende orde:

Braband.
Vlaanderen.
Henegouwen.
Namen.
Luxemburg en
het Doorniksche (Tournaisis.)

Vóór ieder dezer afdeelingen gaat eene lijst der vorsten tot op Albert en Isabella, terwijl, met een sterretje vóór den naam, die hertogen en graven zijn aangewezen, van welke er munten op het kasteel van Beloeil aangetroffen worden; verder belangrijke inleidingen vóór iedere afdeeling, met opgave der muntplaatsen in elk gewest, enz. enz.

Indien de hoogleeraar SERRURE had kunnen goedvinden, de hem bekende Brabandsche, Vlaamsche en andere munten, die niet in de verzameling van den prins De Ligne voorkomen, in de volgorde te beschrijven en deze beschrijving bij voorb. met eene andere letter te laten drukken, dan hadden wij eene zoo volledig mogelijke lijst der Belgische munten tot en met Albert en Isabella.

Drie keurige platen van den bekwamen Ch. Onghena versieren dit lieve werkje, hetwelk, onzes inziens, alleen een weinig ontsierd wordt, doordien professor SERRURE aan de doubletten der in deze verzameling voorkomende munten nog een afzonderlijk nummer gegeven heeft: zie bij voorb. onder Braband Nos. 7, 28, 45, 57, 69,

76, 77, onder Vlaanderen, Nos. 30, 36, 52, 57, enz. enz.

December 1847.

P. O. VAN DER CHIJS.

12.) *Grondtrekken der Nederlandsche Wapenkunde*, *door Mr.* L. PH. C. VAN DEN BERGH. Te Leiden, bij S. en J. Luchtmans. 1847. Gr. Oct. 59 Bladz.

Ofschoon speelgevechten vroeger in Duitschland en elders niet onbekend waren, schijnt zich de eigenlijke inrigting der tornooijen, met de wetten en gebruiken, welke daarbij werden in acht genomen, in het laatst der 11e of den aanvang der 12e eeuw uit Frankrijk over Europa verbreid te hebben. Hiermede stond de *heraldiek* of de kennis der geslachtswapenen in naauw verband; want eer een ridder zich in het strijdperk begaf, moest de *herald* kennis nemen van de wapenen, die hij in zijn schild voerde, en die *blasonneren*, d. i. na het blazen op een hoorn, die wapenen aan de omstanders in woorden kenbaar maken (*). Hieruit volgt, dat de eigenlijke geslachtswapens en de heraldiek niet ouder kunnen zijn dan de 11e eeuw; hierdoor is het, dat de kunsttermen, van welke men zich bij deze wetenschap bedient, van Franschen oorsprong zijn, en als men daarbij in aanmerking neemt, dat de eeuw, in welke zij zich het meest ontwikkelde, in het eigen land waarin zij het eerst ontstond, de eeuw was der ontluikende poësie, dan gevoelt men, dat die geest der eeuw zich in de beelden, die als herkenningsteekens op schilden en wapenkleeden gemaald werden, in zinnebeeldige voorstellingen moet uitgedrukt hebben.

De geslachtswapens hebben zich tot op onzen tijd voortgeplant; er bestaan vaste regels en verordeningen, naar

(*) Zie onder anderen JOUFFROY d'ESCHAVANNES, *Armorial Universel, précedé d'un traité complet de la science du blason, et suivi d'un supplément.* Par. 1846.

welke zij worden aangenomen en gevoerd, en, ofschoon zij door schilder- en graveerkunst worden afgebeeld, wordt er eene taal vereischt, om die voorstellingen in woorden uit te drukken.

Tweeërlei is alzoo de taak der heraldiek. Zij verkeert in de middeleeuwen en in den tegenwoordigen tijd. Zij spoort den oorsprong, den aard en de beteekenis der wapenen en van derzelver verschillende deelen na, en zij houdt zich bezig met de toepassing daarvan op de gewijzigde behoeften van den tegenwoordigen tijd. Zij leert, hoe vroeger geblazoeneerd werd, en hoe thans geblazoeneerd moet worden.

Hiermede overeenstemmende, heeft de heer v. d. b. dit boekje in twee afdeelingen gesplitst, handelende in de eerste over *de wapenkunde in de middeleeuwen*, in de tweede over *de wapenkunde in haren tegenwoordigen toestand.*

Het eerste gedeelte wordt in zeven bladzijden afgehandeld, en is korter en oppervlakkiger, dan men van den Schrijver der belangrijke *Opmerkingen over de Nederlandsche geslacht- en wapenkunde* (*) zou gewacht hebben. Reeds de eerste woorden der inleiding: »De wapenkunde leert den aard der wapens kennen en ze zoo beschrijven, dat ieder deskundige ze zich volkomen kan voorstellen", heeft iets duisters, ontstaande, deels uit de dubbele beteekenis van het woord *wapen* in onze taal, in het Hoogd. door *waffen* en *wappen* onderscheiden; deels doordien het niet vooraf bepaalde woord *wapen* gebezigd wordt, om een denkbeeld van *wapenkunde* te geven.

Aan het hoofd van § 1 zegt de S. vervolgens, van den oorsprong en den aard der wapenkunde slechts kortelijk, en alleen voor zoo ver *Nederland* betreft, te zullen handelen. Het grootste gedeelte dezer § bevat intusschen eenige opmerkingen betrekkelijk de middeleeuwsche zegels, die in was onder op de perkamenten brieven gedrukt of met zijden draden of perkamenten strooken daaraan gehangen werden,

(*) In deze *Bijdragen*, deel IV. bl. 243—260.

en uit welke men de toen gebruikelijke geslachtswapens het best kan leeren kennen. Wij kunnen den S. niet toestemmen, wanneer hij hier zegt: »Het schijnt niet, dat de kleur van het zegelwas of die der koorden eenige beteekenis had." Dit is ten minste zeker, dat in de tweede helft der 14e en in de 15e eeuw, uit welke ontwijfelbaar de meeste zegels voorhanden zijn, hier de regerende vorsten (bisschoppen, hertogen, graven) doorgaans in rood, de abten, ook de edelen en ridders, altijd in groen en de steden, soms in geel, maar doorgáans ook in groen was, zegelden. Daar deze regel schier zonder eenige uitzondering waargenomen wordt, zoo is het ligt te vermoeden, dat hij in den aard van de betrekking der zegelende personen zijnen vasten grond zal gehad hebben.

In § 2 wordt kortelijk over de schilden gesproken en in § 3 over de stukken, de heraldieke figuren, de kleuren, de helmen, de schildhouders, de wapenspreuken, enz. Het lag blijkbaar niet in het plan van den S., de oorspronkelijke beteekenis dier zaken uit den geest van het ridderwezen op te sporen, of de daaromtrent bestaande gevoelens mede te deelen, in de vier hoofdkleuren de zinnebeelden van regtvaardigheid, onschuld, heldenmoed, waakzaamheid, in de hoofdstukken (*pieces honorables*) de afbeeldingen van gedeelten der ridderlijke wapenrusting (lans, spoor, gordel, sjerp) enz., te doen opmerken; het zou hier anders eene voegzame plaats gevonden hebben en een welgevallig toevoegsel zijn geweest voor dezulken, die de heraldiek als iets meer dan de kunst om een wapen werktuigelijk te blazoeneren, maar veeleer als een middel, om, door een uitvloeisel der middeleeuwen, in haar wezen en haren geest door te dringen, beschouwen willen. — Maar wanneer de S. hier zegt, dat de schildhouders bij ons meestal willekeurig waren, dan meenen wij hier weder van hem te moeten verschillen, en wel op grond van het edict van Albert en Isabella, van den 14 December 1616, onder anderen voorkomende in het *Placcaetboek van Brabant* (Antw. 1648), deel II. bl. 414—419, waar men dus leest in art. 7: »Interdi-

teren en verbieden aan al onze onderzaten, van wat staat of qualiteit die zijn, zich zelven t'attribueren, en aan alle anderen, hun te geven, mondeling of bij geschriften, den titel of qualiteit van Baron of andere diergelijke of meerdere, *noch ook te stellen aen heure wapenen banieren draeghers oft houders*, *oft daer op te stellen croonen onbehoorlijcke aengenomen.*" De Nederlandsche geslachten, niet alleen der vorsten, maar ook der edelen, hebben zich dan ook, voor zoover wij kunnen nagaan, bestendig van dezelfde schildhouders bediend.

In de tweede afdeeling (bl. 9—59) komt de S. tot het eigenlijk doel van dit werkje, zijnde, volgens het voorberigt, *het nemen van eene proeve om de wapenkunde geheel in onze eigene taal te behandelen.* Hij spreekt hier, zoo als reeds gezegd is, over de *wapenkunde in haren tegenwoordigen toestand;* over het *schild*, deszelfs email, gedaante en verdeeling; over de *stukken*, zoo hoofd- als nevenstukken (*pieces honorables* en *sous-ordinaires*), en de wijze, waarop die geplaatst worden; over de gewone of willekeurige figuren (*charges communes ordinaires*), ontleend van voorwerpen van natuur en van kunst; over de *brisures* en de vermeerdering der wapens; voorts over de uiterlijke sieraden van het schild en het beschrijven der wapens of blazoeneren. De S. heeft zich hierbij de bijzondere verdienste verworven van de menigte fransche kunsttermen door zuivere nederduitsche te laten vervangen. Zoo wordt bij voorb. *la croix treflée* het geklaverde, *fleurdelisée* het geleliede, *pommetée* het geappelde, *gringolée* het slang-koppige, *fichée* het gescherpte, *échiquetée* het geschakeerde, *losangée* het geruite kruis; *le lion lionné* wordt de klimmende, *naissant* de opkomende, *issant* de uitkomende, *lampassé* de getongde, *armé* de geklaauwde leeuw; *le cheval gai* wordt het naakte, *cabré* of *effrayé* het stijgerend paard, enz. enz. Grootendeels zijn deze nederduitsche benamingen niet willekeurig, maar waren zij oudtijds in gebruik en alleen door het verval, zoo der heraldiek, als der oudere letterkunde, vergeten geraakt, zoo als in een

afzonderlijk hoofdstuk, door voorbeelden uit *Jan van Heelu*, uit de *Romans van Limborch* en *Lancelot* en andere soortgelijke schriften aangetoond wordt. — Ten slotte worden de opgegeven regels op een aantal voorbeelden van geblazoeneerde zegels, stedewapens en geslachtwapens toegepast.

Wat ons in dit werkje het meest verwonderde en tevens het meest hinderde is, dat er hoegenaamd geen figuren of afbeeldingen in gevonden worden. Zoo deze immer ter verduidelijking der voorstelling kunnen dienen, dan is het bij eene verklaring der grondtrekken van de heraldiek. Is dit gemis aan den schrijver of aan de uitgevers te wijten? Wij weten het niet; maar dit is zéker, dat de geringe kosten, waarmede hierin te voorzien zou geweest zijn, de meerdere bruikbaarheid van het boekje ligt zouden hebben opgewogen.

I. A. N.

13.) *Antwoord aan den heer Mr.* R. W. TADAMA, *op zijn werkje, getiteld:* de Waarheid aangaande Ludolf van den Berg, *enz. door Mr.* R. *A. Baron* VAN HOËVELL-NYENHUIS. Bij H. P. de Swart en Zoon. 1847. Gr. Oct. 47 Bladz.

De heer VAN HOËVELL heeft den strijd over de wettige of onwettige geboorte der heeren van Breda uit Ludolf van den Berg weder opgevat en dien (op éene kleine uitzondering na) gevoerd met al die bescheidenheid en waardigheid, welke eene dergelijke twist, alleen in het belang der geschiedenis ondernomen, vordert. Of de zaak echter zooveel helderder is geworden door dit *Antwoord*, meent Ref. te moeten betwijfelen. Wel zijn thans de bijlagen geheel medegedeeld en kan dus de twijfeling, op bladz. 7 van het werkje van Ref. geopperd: of er wel origineelen van de toen aangehaalde copiën bestonden? ook geheel vervallen, ja, men kan verder gaan en den heer V. H. toegeven, dat de medegedeelde charters en brieven alle uitwendige kenteekenen van echtheid dragen. Maar wat is daarmede gewonnen? In het stedelijk Archief te

Zutphen berust de oorspronkelijke brief van 1064, waarbij de kerkvoogdij over de eigene lieden der kerk te Zutphen aan Constantinus de Melegarde wordt opgedragen. Het stuk heeft alle kenmerken van echtheid, zoo als in deze *Bijdragen*, deel I. *Aankondigingen en Berigten*, bladz. 19, teregt is aangemerkt; het zegel van den bisschop is er nog opgedrukt. En toch is het stuk valsch, zoo als door VAN SPAEN, *Inleiding*, deel I. bladz. 213 en volgende, overtuigend is bewezen en, ware het noodig, ook uit het werk van LACOMBLET zoude kunnen worden betoogd. Heeft men nu in dien duisteren tijd (het stuk moet omstreeks 1094 vervaardigd zijn) de kunst van vervalsching zoo goed verstaan, hoe veel te nader moet die tot de volmaaktheid zijn gebragt in een betrekkelijk veel verlichter eeuw? — Kleine tegenwerpingen mogen dan nu door de volledige mededeeling der bewijsstukken zijn weêrlegd (*), de grootere en meer belangrijke blijven bestaan. Daar is geen bewijs geleverd voor de veete tusschen de beide broeders, de aanleiding tot de onterving van Ludolf's kinderen; daar is geene opheldering gegeven, waarom de kinderen van Ludolf eigenlijk huns vaders naam en wapen lieten varen, waartoe de zending van Hans van Breda aan den elfjarigen Oswald II. van den Berg moest strekken, hoe de opene brieven van keizer Karel V. van 1523 in het archief van hèm zijn gekomen, wiens goederen daarbij werden verbeurd verklaard: want iedereen gevoelt, dat de opheldering, »dat de familie Van Breda alles wat zij konde bijeen gebragt heeft", zoo goed als geene opheldering is; de geheele zonderlinge houding, die Engelbert van Nassau in de zaak heeft, is in geen helderder daglicht gekomen; en Ref. acht zich dus ontslagen, om op die punten terug te

(*) Bij voorb. dat in het stuk van 1548 gezegd werd, dat alle familiepapieren waren verloren gegaan. Dat staat niet in het stuk, zegt de heer V. H. en hij heeft gelijk, maar ieder, die bladz. 22 van zijn eerste werkje heeft gelezen, moest toch denken, dat het wel degelijk in dat stuk werd gezegd.

komen, en wil alleen omtrent dit laatste eene gissing mededeelen, die hem door een zijner vrienden is aan de hand gegeven. Zouden die stukken misschien ook voorbedachtelijk zoo zonderling zijn ingerigt, om de betrekking, welke Engelbert van Nassau op die kinderen had, des te beter te verbergen? met andere woorden: zoude Ludolf van den Berg soms alleen zijn' naam hebben geleend, maar Engelbert van Nassau de werkelijke stamvader der heeren van Breda zijn? Men denke hierbij, dat Engelbert van Nassau, volgens VAN GOOR, *Beschrijving van Breda*, bladz. 32, een bastaardzoon, Jan genaamd (zoo als bekend is, dezelfde naam als Hans), naliet bij zekere Catharina, die gezegd wordt tot het geslacht van Haeften te behooren. KOK, *Vaderl. Woordenboek*, deel XIII, neemt dit over, en ook de naauwkeurige ARNOLDI, *Geschichte der Oranien-Nassauischen Länder*, Band II, bladz. 213, vermeldt dit zonder aanmerking. Waar deze Jan (van Nassau? of van Breda?) gebleven is, vindt men, zoover bekend is, nergens aangeteekend. — Tegen deze vernuftige gissing bestaat slechts één bezwaar; dat namelijk de vorsten en aanzienlijken van dien tijd zich zoo veel moeite niet gaven, om het bestaan van onechte kinderen te verbergen; men moest dan aannemen, dat Engelbert van Nassau daarvoor bijzondere redenen heeft gehad; maar welke die waren, zoude moeijelijk zijn te bewijzen.

En dit onderwerp brengt Ref. van zelf op den uitroep van den heer VAN HOËVELL: »Hoe kan de heer TADAMA beweren, dat bastaarden in vroeger eeuw geen regt op den naam van den vader hadden?" Zeker, die stelling, daar zóó uit haar verband gerukt, klinkt vreemd, maar wanneer men haar in verband beschouwt met de zaak in geschil, verdwijnt het wonderspreukige dadelijk. Het is ontegenzeggelijk: bastaarden voerden den naam van hunnen vader en in het Bergsch Archief komen daarvan talrijke voorbeelden voor. Men treft daar aan: van 1357 tot 1367 Bitter van den Berg, van 1438 tot 1454 Johan van den Berg, gezegd Raffenberch, van 1469 tot 1479

Barnabas van den Berg, van 1523 tot 1556 Daem en Hector van den Berg gebroeders, van 1568 tot 1582 Hercules van den Berg, om van de vrouwen nu nog niet eens te gewagen. Dit zoude evenveel voor als tegen de echte geboorte van de broeders Van Breda bewijzen; maar de omstandigheid, dat al die personen vóór of achter hunnen naam het bijvoegsel van bastaard voeren, doet de schaal in hun nadeel overslaan. De kinderen van Ludolf konden naam en wapen van hunnen vader voeren, maar den eersten met bijvoeging van het woord, het laatste met dat van het teeken der bastaardij. Is het vreemd, dat zij op die bijvoeging niet zijn gesteld geweest en liever den naam Van Breda verkozen? Waren zij daarentegen van echten bedde, waarom dan naam en wapen opgeofferd? Daarop is de heer v. h. het antwoord schuldig gebleven.

In de eerste 16 bladzijden van zijn werkje tracht de heer v. h. de echtheid en de waarde der reeds te voren door hem vermelde stukken te verdedigen en wijst op twee nieuwe stukken. — Wanneer men nu No. II der bijlagen (de verklaring van Engelbert van Nassau c. s.) en No. III (het octrooi van koning Lodewijk XI) in verband beschouwt, dan blijkt het, dat de zoogewilde confirmatie van het huwelijk niet heeft kunnen plaats hebben, dan in een tijdperk van omstreeks 4 of 5 maanden: van den 18 Augustus 1477 tot in Januarij 1478. Immers, bij het leven van haren vader zal de achttien- of negentienjarige vorstin Maria van Bourgondië geen verdacht huwelijk in hare tegenwoordigheid op nieuw hebben doen inzegenen. Daar tegen streed de strenge etiquette, die aan het Bourgondische hof werd in acht genomen. Karel de Stoute sneuvelt bij Nancy den 5 Januarij 1477, maar van het oogenblik af, waarop zijn dood bekend wordt, is zijne dochter als het ware eene gevangene te Gend; dus gedurende dien tijd geene inzegening te Antwerpen. Ludolf van den Berg was ook niet daar; met Reinier van Broekhuizen belegerde hij Batestein bij Vianen. (Joh. à leydis, *de origine* etc. cap. 70, bij matthaeus

Analecta, t. II.) Eerst na Maria's huwelijk met Maximiliaan (18 Augustus 1477) krijgt zij de handen ruim en kan zij die plegtigheid hebben doen voltrekken. Maar in het begin van April 1478 (Paschen viel dat jaar op 22 Maart) geeft koning Lodewijk van Frankrijk octrooi aan Ludolf van den Berg en zijne kinderen, om de goederen, die van hunne echtgenoote en moeder afkomstig waren, in bezit te nemen. Dus was zij toen overleden, en daar eene dergelijke gunst in dien tijd niet zonder vele onderhandelingen was te verkrijgen en de gang van alle zaken vrij wat langzamer was dan thans, rekent men gewis niet te ruim, wanneer men het tijdvak tusschen het overlijden en de uitvaardiging van het octrooi op drie maanden stelt. Kunnen nu Engelbert van Nassau en de drie overige personen, in de vier maanden die overschieten, getuigen zijn geweest van de nieuwe inzegening? Ref. heeft in eene kleine stad geene genoegzame hulpbronnen om die zaak te beslissen, maar hij meent hen, die in dergelijke zaken belang stellen en beter in de gelegenheid zijn om geschiedkundige en genealogische werken te bekomen, op de volgende punten opmerkzaam te moeten maken. Engelbert van Nassau werd bij Nancy gevangen genomen. Hoe lang bleef hij in gevangenis? Volgens J. VON MÜLLER, *Geschichte Schweizerischer Eidgenossenschaft*, B. V. cap. 1, was hij vijftien weken te Straatsburg op een' toren gevangen, voordat hij, tegen betaling van een losgeld van 50,000 gulden, werd ontslagen. VAN GOOR, *Beschrijving van Breda*, bladz. 31, door VON MÜLLER aangehaald, zegt echter slechts, dat in Mei door de hertogin toestemming werd verleend om de stad Breda en de overige leengoederen met schulden te bezwaren ter zijner verlossing, en de omstandigheid, dat Engelbert van Nassau, bij GOUTHOEVEN, 1. bladz. 512, niet genoemd wordt onder de edelen, die Maximiliaan bij gelegenheid van zijn huwelijk vergezelden (*), doet

(*) De *grave van Nassouwen en Wiesbaden*, die daar voorkomt, is, mijns inziens, Adolf graaf van Nassau heer van Wisbaden, later stadhouder van Gelderland.

vermoeden, dat hij zich niet in de Nederlanden bevond, welke dan ook de reden van die afwezigheid moge zijn geweest. Het blijft eene gissing, die echter wel zoude zijn op te helderen en die, wanneer men zorgvuldig wilde onderzoeken, waar Maximiliaan en Maria zich in die vier maanden bevonden, een nieuw licht over deze zaak zoude verspreiden.

Wat de nieuwe stukken betreft, door den heer v. H. medegedeeld, zij bepalen zich tot twee brieven van prins Willem I. De eerste is een eenvoudige aanbevelingsbrief voor Étienne van Breda, de tweede eene soort van acte van bevestiging, die al zeer weinig bevestigt: de zinsnede toch »qu'il *seroit issu* de la noble maison de Berg, dont les anciens prédécesseurs au temps qu'ils vivoient, *auroient esté* seigneurs de nostre seigneurie de Breda", is zoo voorzigtig en dubbelzinnig gesteld, dat men daaruit even goed eene betwijfeling, als eene bevestiging, van die afkomst kan lezen. Daarmede heeft de zaak van den heer v. H. dus geen voetbreed grond gewonnen.

Het laatste gedeelte van het werkje (bladz. 16—23) is gewijd aan de verdediging van sommige stellingen, door den Schrijver in zijn eerste werkje, ter gelegenheid van de vermeende afstamming van het huis van Breda, geopperd, omtrent de magt der keizers, die van den adel, het verheffen in den gravenstand enz. Ref. zoude dit gedeelte met stilzwijgen kunnen voorbijgaan, daar de heer v. H. de meeste punten heeft toegegeven, ware het niet, dat hij op bladz. 16 de beoordeeling van zijn, als manuscript gedrukt, boekje gelijk stelt met het openbaarmaken van particuliere brieven en alzoo aan Ref., met andere woorden, misbruik van vertrouwen verwijt. — Ref. zal den heer v. H. op dien weg niet volgen, noch deze onbetamelijke uitdrukking aan eenige andere drijfveer toeschrijven, dan aan onbedachtzaamheid; hij vraagt alleen, of men gerekend kan worden eene zaak geheim te willen houden, wanneer men die aan de drukpers toevertrouwt? of het eenige verandering in die openbaarheid brengt,

wanneer men zijn werk wel niet voor iedereen verkrijgbaar stelt, maar het aan vrienden, bekenden, ja ook aan onbekenden, die in het onderwerp belang stellen, ten geschenke zendt, opdat het zoo spoedig mogelijk overal bekend worde? of nu een dergelijk werk gelijk staat met een vertrouwelijken brief? en of het nu iedereen is verboden, daarover in het openbaar te oordeelen? Op die wijze zoude het gemakkelijk zijn, zich een privilegie in het rijk der letteren te verschaffen en ten koste van eenige opofferingen alles uit te geven wat men verkoos, zonder voor eenige wederlegging te behoeven te vreezen. Onze eeuw is echter niet bijzonder op privilegiën gesteld, en allerminst de vrije drukpers! Wat zij aan den dag brengt kan onder de oogen van allen komen en wordt dus gemeenschappelijk goed; en hij, die eenmaal door haar aan zijne denkbeelden geheele of halve publiciteit heeft gegeven, of getracht te geven, moet de gevolgen voor lief nemen, waartoe zijne handelwijs aanleiding geeft.

Nog één punt in dit laatste gedeelte van het werkje vereischt een enkel woord tot toelichting. »De zoon kon niet munten bij het leven van zijnen vader" had Ref. gezegd — en waarmede wederlegt nu de heer V. H. deze stelling, die hem ongerijmd voorkomt? Met munten, door den prins van Wales en den Dauphin geslagen, bij het leven van hunne respectieve vaders, de koningen van Engeland en Frankrijk: als of dat niet juist die stelling bevestigde. Immers zij oefenden dat muntregt uit, niet als oudste zonen, maar als bezitters van afzonderlijke vorstendommen. Eindelijk: die Herman Frederik van den Berg, welke bij het leven van zijnen vader muntte, gelijk de heer V. H. aantoont, wordt door VAN SPAEN *heer van Goor* genoemd en in het berigt aangaande het overlijden van Hendrik graaf van den Berg, te vinden in deze *Bijdragen*, deel III. bladz. 154, »St. Stephani Insulae dominum", en dat, terwijl in het daar vermelde testament volstrekt niet van de gift dier heerlijkheid wordt gesproken. Zijn vader had hem dus de heerlijkheid Stevensweerd reeds bij zijn leven afgestaan, die heerlijkheid had

muntregt, en als heer konde hij nu munten slaan. In geen van al die gevallen wordt het bewijs geleverd, dat een zoon, *qua talis*, bij het leven van zijnen vader munten kon, en dat strijdt ook tegen alle gezonde regtsbeginselen.

Ref. bekent ten slotte, gedwaald te hebben, toen hij den laatstgenoemden graaf van den Berg Herman, en niet Herman Frederik, noemde; hij hoopt echter, dat men die dwaling wel ten goede zal houden; want die Herman Frederik is een even duister en dubbelzinnig persoon als de stamvader der heeren van Breda in zijne oogen is en, ondanks de welmeenende pogingen van den heer V. H., blijven zal.

R. W. TADAMA.

14.) *Oud en Nieuw uit de Vaderlandsche Geschiedenis en Letterkunde verzameld door* P. SCHELTEMA, *Phil. Theor. Mag. et Lit. Hum. Doctor, Korrespondent der Maatschappij van Oudheidkunde te Athene, Lid* enz. *Eerste deel.* Amsterdam, G. Portielje. 1844. Gr. Oct. VIII en 238 Bladz.

Hetzelfde werk. *Tweede deel.* Ald. X en 256 Bladz.

De heer P. SCHELTEMA, het voorbeeld volgende van zijnen bloedverwant, wijlen den voortreffelijken JACOBUS, geeft, in de beide vóór ons liggende deelen, eene verzameling van gelijksoortigen inhoud, als die, welke, onder den naam van *Mengelwerk*, door laatstgenoemden werd bezorgd. Wij vermoeden, dat althans het eerste deel bij vele onzer lezers reeds bekend zal zijn, en vergenoegen ons dus met een kort verslag van hetgeen hier wordt gevonden.

1.) Het *Testament van Michiel Adriaansz. de Ruyter*, geteekend in het gezigt van de baai van Palermo, den 18 December 1675, weinig meer dan vier maanden vóór zijnen heldendood.

2.) Een levensberigt van *F. L. de Beaufort*, door hem zelven geschreven en hier medegedeeld, om den door sommigen ongunstig beoordeelden Schrijver van het

Leven van Willem I. als een' voortreffelijk mensch en verdienstelijk burger te leeren kennen.

3.) Eene *Verhandeling over de drie Schutterijen en de wakende Burgerije der stad Amsteldam, door Jan Wagenaer.* Eerst wordt de oorsprong en de inrigting der oude schutterijen beschreven, de wijs waarop de schutters verkozen werden, hunne kleeding, doelens, wapenoefeningen, voorregten; voorts de lotgevallen der schutterijen gedurende de Spaansche beroerten, tot op het jaar 1580. Het tweede hoofdstuk handelt over de dienst der gewapende burgers tot op hetzelfde jaar, toen, door den invloed van den Prins, schutterijen en burgerij met elkander gelijk gesteld of ineengesmolten werden. Deze handeling en de gevolgen daarvan maken het onderwerp van het derde hoofdstuk uit, terwijl in de beide volgende de geschiedenis der gewapende burgerij en van haren krijgsraad tot op het jaar 1747 voortgezet wordt.

4.) *Rapport over de karos van Staat:* een opstel, door Mr. JAC. SCHELTEMA in 1796 bij het Committé tot de zaken van het Bondgenootschap te Lande ter tafel gebragt. De lotgevallen der staatsiekoets, een prachtig kunstgewrocht der 17e eeuw, sterk en glansrijk als de Staat zelf, worden met de naauwkeurigheid van den oudheidkundige, haar toenmalige vervallen toestand, met geestige toespeling op de zaken des lands na den val der republiek, beschreven. Het besluit tot verkoop en slooping was het gevolg.

5.) *Het leven van Hadrianus Junius:* eene belangrijke verhandeling van den heer P. S. zelven, uit gedrukte en ongedrukte bronnen opgemaakt.

6.) Een opstel van HUGO DE GROOT, getiteld: *Memorie van mijne intentien en notabele bejegeningen*, waarvan wel het aanwezen bekend was, onder anderen uit VOLLENHOVENS werk *Broeders Gevangenisse*, maar dat nogtans, om den belangrijken inhoud, de openbaarmaking allezins verdiende. De uitgever heeft het met geschiedkundige aanteekeningen verrijkt.

7.) Een brief van L. de Boisot, geschreven uit Leyden

den 5 October 1574, aan de stad Amsterdam, om haar tot het verlaten der Spaansche zijde te bewegen, en een brief van Joh. van Galen, aan dezelfde stad geschreven op de reede van Livorno den 27 Dec. 1652, houdende berigt van den toestand van zaken aldaar en verzoek om voorspraak, dat hij door een ander in het opperbevel mogt vervangen worden.

Zoo ver het eerste deel. Het tweede bevat de volgende stukken.

1.) Een geschiedkundige beschrijving der zoogenoemde *IJzeren Kapel* in de Oude Kerk te Amsterdam, de bewaarplaats van de privilegiën en handvesten, door graaf Floris V. en volgende vorsten aan die stad geschonken (*).

(*) De S. belooft hier (bladz. 6), later een algemeen overzigt te geven van den inhoud der charters, welke in de IJzeren Kapel bewaard worden. Hij voldoet daaraan in een werkje, dat ons onder het schrijven dezer regelen in de handen komt, onder den titel van: *De IJzeren Kapel der Oude of Sint Nikolaas Kerk; eene Bijdrage tot de geschiedenis der stad Amsterdam*, (Amst. bij Sybrandi. 1848.) Het bevat, eenigzins met afwijking van dat vroeger plan, *eerst* eenige nadere berigten aangaande de oude bestemming, de inrigting en den toestand der kapel; *daarna* de beknopte vermelding van sommige der daar voorhandene vrijheids- en voorregtsbrieven, waaruit de aard en de omvang der verzameling eenigzins gekend kan worden; *eindelijk* eene korte aanwijzing van hetgeen deze charters voor het tegenwoordige geslacht belangrijks opleveren. — Het stuk wordt voorafgegaan door eene opdragt aan den heer Mr. JERONIMO DE VRIES, waaruit men met genoegen zal vernemen, dat de Tweede Klasse van het Kon. Nederl. Instituut besloten heeft, van de charters in de IJzeren Kapel een volledig Register te doen vervaardigen en door den druk gemeen te maken. Wordt onze verwachting niet te leur gesteld, onderscheidt het bedoelde Register zich door diplomatische naauwkeurigheid, en bewaart het den niet altijd gemakkelijk te vinden middelweg tusschen noodelooze uitvoerigheid en karigheid in het vermelden der kenmerkende bijzonderheden, dan zal het ook aan hen, die de charters zelve niet kunnen inzien, allezins belangrijke bouwstoffen voor de kennis der oude plaatselijke gesteldheid, voor etymologie, genealogie en heraldiek, voor de geschiedenis des vaderlands in 't algemeen en voor die der hoofdstad in 't bijzonder, kunnen aanbieden.

2.) Vier, tot hiertoe niet, of niet volledig gedrukte *Charters in de IJzeren Kapel berustende*, van de jaren 1390, 1403, 1428 en 1497. De inhoud betreft bepaaldelijk de stad Amsterdam; de laatste is de brief, waarbij Filips de Schoone *vidimus* geeft van het charter van 1489, waarbij zijn vader Maximiliaan aan die stad het voorregt schonk om de roomsch-koninklijke kroon boven haar wapenschild te voeren. — De heer s. heeft bij de uitgaaf dezer oorkonden het onderscheid niet in 't oog gehouden, hetwelk in oorspronkelijke stukken uit de 14e en 15e eeuw tusschen het gebruik van de *y* en de *ij* bestendig waargenomen wordt. Wij achten het niet ondienstig, hem en anderen, die zich met soortgelijken arbeid onledig houden, hierop opmerkzaam te maken. Juist de omstandigheid, dat de ouden, ofschoon vaak in andere opzigten, bij voorb. in de spelling der eigennamen, zeer willekeurig te werk gaande, doorgaans met de uiterste naauwgezetheid het bedoelde onderscheid tusschen de *y* en de *ij* in acht namen, schijnt het tot pligt te stellen, hen, bij het uitgeven hunner schriften, daarin letterlijk te volgen (*).

3.) *Iets over Viglius van Aytta.* Een keurige bij-

(*) De tweede brief is van hertog Filips van Bourgondië en daarin komt voor *vrou Jacob, hertoginne in Beijeren* enz., waarbij de uitgever opmerkt, dat de reden, waarom zij in oude stukken doorgaans (lees: *altijd*) *Jacob* en niet *Jacoba* genoemd wordt, daarin gelegen was, dat hare geboorte op den dag, aan den Apostel Jacobus gewijd, plaats vond. Dit is, naar ik meen, niet genoegzaam ter verklaring. Zoodanige namen, welke ook een mannelijken uitgang hebben, werden voorheen uiterst zeldzaam met een vrouwelijken uitgang gebruikt: in dezelfde eeuw, waarin Jacoba leefde, vindt men in oorspronkelijke charters, onder meer andere, Henrik echtgenoot van heer Henrik van Keppel, Hermen van Batenburg echtgenoot van Willem van Gulik bast., Reinard van Meir weduwe van Jan Schelard van Obbendorp, Steven van Wisch vrouw van Homoet, Walraven dochter van Gijsbert Pieck, Wilhelm bastaarddochter van heer Willem van Arkel. Het was eene doorgaande gewoonte, een aangenomen gebruik, waarop slechts weinig uitzonderingen voorkomen.

drage tot het leven van den beroemden man, overgenomen uit een zeldzaam boekje, te Amsterdam in 1648 gedrukt.

4.) Een klein toevoegsel tot des Schrijvers vroeger werk over de geschiedenis der oude beurs van Amsterdam.

5.) *Onderzoek naar den oorsprong van het geslacht der heeren van Brederode*, *door M. L. Baron* D'YVOY *heer van Mijdrecht*. Vooraf gaat eene voorrede van den uitgever, waarin hij den staat des geschils over de afstamming van dat geslacht, zoo als die door KLUIT, VAN WIJN en VAN SPAEN gevoerd is, uit elkander zet en doet zien, hoe ten laatste, tegen het beweren van JAN VAN LEIDEN, die de Brederode's van Siegfried, den tweeden zoon van graaf Arnoud, doet afstammen, het gevoelen was aangenomen, dat ruim twee eeuwen later een jonger zoon van Teilingen het aanzijn aan dat geslacht had gegeven; waarin hij voorts de aanleiding vermeldt, door welke D'YVOY de pen opvattede om die stelling te weerleggen, en eindelijk van JAN VAN LEIDEN de beschuldiging tracht af te weren, dat deze uit vleijerij of met slinksche bedoelingen aan het geslacht van Brederode een' valschen oorsprong zou toegedicht hebben. De beschouwing hiervan doet hem er toe overhellen, om het denkbeeld, dat de Brederode's werkelijk regtstreeks uit het bloed der Hollandsche graven zouden gesproten zijn, niet te laten varen. (*) — Nu volgt de verhandeling van den baron D'YVOY, een, met alle hulpmiddelen, die charterkunde, genealogie en heraldiek

(*) Het is eene vergissing, welke wij niet stilzwijgend mogen laten voorbijgaan, dat de heer S. op bladz. 147 verzekert, »dat Margareta Ursula van Zeller, de vrouw van Lodewijk Pieter van Brederode, gesproten was uit een oud geslacht van Nijmegen, *hetwelk vroeger meer dan een' hertog van Gelder heeft opgeleverd.*" De hoogleeraar TE WATER, zegt, in zijn *Verbond der Edelen*, deel II. bl. 285, dat verscheiden leden van het genoemde geslacht onder de Geldersche hertogen hebben gediend en zich door hunne verdiensten hebben onderscheiden. Dit is volkomen waar en zou door een aantal voorbeelden, vooral uit de vijftiende eeuw, bevestigd kunnen worden. — Afstammelingen der familie Van Zellar of Van Zeller wonen thans nog in Portugal.

aan de hand geven, gevoerd betoog, dat het stamhuis der Brederode's niet, gelijk sommigen willen, in de Alblasserweerd, maar in Kennemerland, geweest is, en dat WILLEM PROCURATOR, zoo wel als JAN VAN LEIDEN, maar vooral de laatstgenoemde, zich door zucht tot vleijerij en staatkundige bedoeling tot verdichting der afstamming van dat geslacht, hetzij door bastaardij uit dat van Holland, of door echte geboorte uit dat van Teilingen, hebben laten wegslepen. De S. verwerpt alzoo het gevoelen der geleerden, die vroeger dit onderwerp kritisch hadden onderzocht, en, zonder daarvoor iets anders in de plaats te stellen, doet hij alleen zien, hoe het gemis van ontwijfelbaar echte oorkonden nog steeds de opheffing van een aantal zwarigheden, door welke de geschiedenis der eerste heeren van Brederode gedrukt is, verhindert; nogtans is dit uitgebreide stuk, als proeve van grondige behandeling van een moeijelijk vraagstuk, ten hoogste lezenswaard. — Zeer gepast volgt nu

6.) *Berigt aangaande Catharina van Holten en de latere afkomelingen uit den huize van Brederode.* Deze Katharina was de bijzit van Reinoud III. heer van Brederode (overl. 1556), omtrent wier afkomst, lotgevallen en karakter hier aardige bijzonderheden worden medegedeeld, naar eene geschrevene memorie van haren kleinzoon Henrik, wiens laatste nakomelingen in 1830 en 1832 te Amsterdam zijn overleden.

7.) Bijzonderheden aangaande *den dood des graven van Aremberg in den slag bij Heiligerlee*, naar de eigene, in het confessieboek der stad Amsterdam opgeteekende bekentenis van den soldaat, die hem, niettegenstaande zijne bede om lijfsbehoud, het leven benam (*). Eene plaat, die deze gebeurtenis voorstelt en tegen over den titel van dit boekdeel geplaatst is, heeft geen geschiedkundig gezag en had alzoo hier gemist kunnen worden.

(*) Het verhaal verschilt weinig van dat van VAN WIJN, *Huissittend Leven*, hetwelk ook door BOSSCHA, *Heldendaden te Land*, deel I. bl. 156, gevolgd is.

8.) *Eenige korte aanteekeningen van R. Hoogerbeets, gevonden in eenen almanak, welke door hem in de gevangenis te 's Gravenhage gebruikt is.* Zij loopen van 23 Augustus tot 24 December 1618 en kunnen doorgaans tot bevestiging dienen van hetgeen van elders bekend is.

9.) Een uittreksel uit de handelingen van burgemeesters van Amsterdam van 12 Febr. 1666, waarin zij aan afgezondenen uit den kerkeraad, die op het sluiten van den schouwburg aandrongen en, vernemende dat in hun verzoek niet kon getreden worden, de burgemeesters wezen op de *Broederen* als zijnde *de wagters op den thoorn gestelt*, deden verstaan, »dat sy (burgemeesters) waren diegenen, sonder dewelcke de wagters op den thoorn niet mogten komen, oock dat bij brandt ofte eenich ander ongemack hier ter stede de thoornwagters niet als op ordre ende in maniere, door Haer Edelen den wagters voorgeschreven, brandt ofte ongeluck mogten blasen; dat Haer Edelen nu oordeelende, datter geen reden om brandt ofte ongeluck te blasen in het openen van het schouburgh resideerde, aen allen ende iegelijck der wagters, op den thoorn gestelt, belasteden ende geboden, dat sij sich van brandt ofte eenig ander ongeluck ter sake voorseyt, te blasen, sorghvuldighlijck souden hebben te onthouden."

10.) Een vertoog van den uitgever zelven, strekkende tot *verdediging van het gedrag door Kornelis Tromp in den zeeslag van 4 Aug. 1666 gehouden.* Het is, deels uit oorspronkelijke, tot dusver onuitgegeven brieven van Tromp, De Ruiter en anderen, deels uit gedrukte bronnen, opgemaakt. De S. weert van den vlootvoogd de drievoudige beschuldiging af, van verstandhouding met den vijand, van blinde gehechtheid aan de partij van Oranje, van wraakzucht jegens De Ruiter, en eindigt met aan te wijzen, hoe zijn bedrijf in zijn voordeel kan en moet voorgesteld worden (*).

(*) Het komt nagenoeg overeen met hetgeen vroeger over dit

11.) Eenige stukken, belangende de *Poging om de stad Amsterdam in brand te steken, ten jare 1622.* Het blijkt, dat de aanslag door de Spanjaarden was gesmeed. Hoe dit door een' weesjongen zou ontdekt en verijdeld zijn, zegt de overlevering; doch de S. verklaart, deswege geen nadere bescheiden te hebben gevonden.

12.) Een *Verhaal van het gebeurde te Amsterdam bij de verkiezing en komst aldaar van Willem IV. in 1747*, grootendeels uit oorspronkelijke stukken zamengesteld.

13.) *Twee Brieven van Const. Huigens aan Amelia van Solms, weduwe van prins Frederik Hendrik.* Zij betreffen hoofdzakelijk het toezigt, door hem gehouden over de uitvoering der schilderstukken in de groote zaal van het paleis in 't Haagsche bosch.

Met nog eene korte opmerking tot wederlegging van een paar stellingen, die tegen de wettigheid der afkomst van de laatste Brederode's, uit de verbindtenis tusschen heer Reinoud en Katharina van Holten gesproten, kunnen bijgebragt worden, wordt ook dit deel besloten.

Uit onze korte opgaaf ziet men, dat de inhoud der beide deelen, ofschoon voor een groot deel de lotgevallen der stad Amsterdam betreffende, niet weinig bevat, wat tot opheldering van belangrijke punten in de geschiedenis des vaderlands en der vaderlandsche letterkunde strekken kan, zoodat de beoefenaar der wetenschap niet anders wenschen mag, dan dat de heer s. het voornemen volvoere, in het voorberigt te kennen gegeven, van, ofschoon onder anderen titel, later eene soortgelijke verzameling aan 't licht te zullen brengen.

I. A. N.

zelfde onderwerp door DE JONGE, *Geschiedenis van het Zeewezen*, deel II. st. 2, bl. 355—368, goed en schoon geschreven is.

AANKONDIGINGEN, BERIGTEN ENZ.

15.) *Iets over Hieronymus van Beverningh en Bruno van der Dussen; door Dr.* G. D. J. SCHOTEL, *Predikant te Tilburg.* Te 's Hertogenbosch, bij Gebr. Muller, 1847. Gr. Oct, 190 Bladz.

Wat overgebleven is van de handschriften, nagelaten door H. van Beverningh en door den schoonzoon zijner zuster, Bruno van der Dussen, kwam door een gelukkig toeval in handen van Dr. S., en deze heeft, wat daarin voor de geschiedenis meest belangrijk gevonden werd, in het vóór ons liggende boek voor het publiek toegankelijk gemaakt. Hij heeft dat gevlochten in eene schets van de geschiedenis der jaren, in welke zich de genoemde staatsmannen onderscheiden hebben, waardoor het blijkbaar wordt, in hoe ver deze geschiedenis door die stukken wordt opgehelderd en welke waarde alzoo deze bescheiden gehecht mag worden. — De 70 eerste bladzijden van dit boekdeel zijn aan Beverningh gewijd; de volgende 73 aan Van der Dussen.

Vier brieven, die Hieronymus, als leerling op de Latijnsche school te Gouda, in 1630 en 1631 van zijnen vader ontving, zijn vereerend voor beiden en toonen, hoe aanleg, leermeesters en ouderlijke vermaningen te zamen werkten, om den eerstgenoemden te doen worden wat hij geweest is.

Na volbragte studie verkreeg hij, namens zijne geboortestad, zitting in de vergadering van Holland, was bevriend met De Witt, lid der groote vergadering en in 1653 onderhandelaar over den vrede met Cromwel. De S. tracht alle blaam, ter zake van de akte van uitsluiting des Prinsen, van Beverningh af te weren; maar de stellige bewijzen blijven ontbreken, want »de geheime

briefwisseling tusschen De Witt en Beverningh, gedurende de onderhandeling gehouden, is niet meer aanwezig.”

Bijzonder belangrijk is dit archief voor den tijd, toen Beverningh, bij den inval der Franschen in 1672, als mede-gedeputeerde te velde den Prins op zijde stond; want het bevat het zeer uitgebreid *Verbael*, door die gedeputeerden gehouden, met meer dan zes honderd daarbij behoorende oorspronkelijke stukken, bestaande in briefwisseling met de staten der gewesten, met regeringen van steden, met staatslieden, met krijgsbevelhebbers in ’t veld en gezagvoerders in vestingen. De S. deelt daaruit onder anderen mede de beraadslagingen van den krijgsraad op den 3 Junij gehouden. Het gold de gewigtige vraag, of men met de beschikbare magt den IJssel zou verdedigen, dan wel die stelling verlaten en meer benedenwaarts zich in staat van verdediging plaatsen. De advysen, zoo als die door Montbas, door de graven van Stirum, van Nassau, van Hornes, door de veldmaarschalken Wirtz en Prins Johan Maurits (van den laagsten in rang tot den hoogsten) werden uitgebragt, worden hier medegedeeld; ook het daarop gevolgd besluit van de gedeputeerden te velde, houdende, »dat men met het leger geposteerd zou blijven liggen langs den IJssel om dien tegen de passagiën van den vijand te bewaren, en dat derhalven een ieder zijn post aldaar moest blijven waarnemen. Voorts, dat men dag en nacht zou laten continueren den arbeid aan de werken, om die te brengen in een volkomen postuur van defensie.” Men weet, dat het oordeel van Hun Hoog Mog., door afgevaardigden naar het leger overgebragt, hiermede overeenstemde; maar ook, dat het verraad van Montbas den Franschen den overtogt over den Rijn gemakkelijk maakte en ten gevolge daarvan de werken langs den IJssel verlaten moesten worden. Dat Montbas zich op een order van B. heeft beroepen, wordt door eene uitdrukking in het Verbaal wel bevestigd, geenszins echter, dat die last werkelijk door hem gegeven zij.

Beverningh’s onderhandelingen te Keulen zijn bekend. De S. merkt ze aan als den grondslag van den Nijmeegschen

vrede en staaft in eenige trekken, ook door mededeeling van stukken uit zijne briefwisseling, zoo met Fagel, als met Fransche en Zweedsche ambassadeurs, hoe hij zich daar als de voornaamste der staatsche gevolmagtigden onderscheidde. Bij Amsterdam en bij zijne vaderstad verwierf hij zich daardoor dank, maar ondank bij den Prins.

De laatste jaren van zijn leven bragt Beverningh door op zijn landhuis Lockhorst of Oud-Teilingen, waar hij zich aan de wetenschappen wijdde en inzonderheid de beoefening der kruidkunde, voor welke hij steeds eene bijzondere voorliefde had betoond, voorstond en bevorderde.

Bruno van der Dussen was in 1712 en 1713 gevolmagtigde der Alg. Staten bij de vredehandeling te Utrecht, in 1715 te Antwerpen, om het barrière-traktaat tot stand te brengen. Het familie-archief bevat uit dien tijd, behalve drie brieven van den ambassadeur Willem Buys, uit Parijs geschreven, niets wat de S. der mededeeling waardig achtte. Later, schoon buiten openlijke betrekking, liet Van der Dussen zich nogtans door geheime briefwisseling onderrigten van hetgeen omging aan de verschillende hoven. Daarvan zijn nog overig de brieven, welke hij van Scheltus, secretaris van Buys te Parijs, ontving, en deze, loopende van den 29 Dec. 1714 tot den 19 Nov. 1717, worden bl. 82 — 142 medegedeeld.

Met eenige Bijlagen wordt het boek besloten. Daaronder is een opgaaf van zeldzame werken en handschriften, oorspronkelijke brieven van vorstelijke personen, staats- en krijgslieden, in het bezit van Beverningh, eene genealogie van zijn geslacht en geschiedkundige aanteekeningen, betrekkelijk het huis Oud-Teilingen, naar een onuitgegeven handschrift van C. van Alkemade.

In het belang der vaderlandsche geschiedenis wenschen wij, dat, waar elders onder de nakomelingen van voormalige regeringsleden, overblijfselen van archieven gevonden worden, zij een even waardig beschrijver zullen vinden, als aan die van Beverningh en Van der Dussen in den heer SCHOTEL is ten deel gevallen.

16.) *Verspreide Letterarbeid van wijlen* J. H. VAN BOLHUIS (s. t.), *voorafgegaan door een Schets van zijn leven. Met afbeeldingen.* Utrecht, N. van der Monde. 1846. Gr. Oct. XLII en 451 Bladz.

Het plotseling overlijden van den waardigen BOLHUIS vernietigde het geluk en de vreugde van zijn gezin en verijdelde tevens de verwachting, die op zijne uitgebreide kundigheden, op zijn ijver en volharding, op zijne liefde voor de wetenschappen, zoo regtmatig gebouwd scheen. Maar zijn geest bleef onder ons leven in een aantal opstellen van grooteren en kleineren omvang, die zoowel der Nederlandsche letterkunde tot sieraad zijn, als tot opheldering van duistere punten der geschiedenis strekken. Onder de eerste behoort zijn boek, *De Noormannen in Nederland*, in 1834 uitgegeven en in 1835 met *Bijlagen en Bijvoegsels* vermeerderd, een zuiver historisch werk, dat even zeer van oordeelkundig onderzoek der voorhandene bronnen, als van des Schrijvers pragmatischen blik, getuigt. De laatste, stukken van kleineren omvang, vroeger geplaatst, hetzij in deze *Bijdragen*, hetzij in het *Tijdschrift voor Geschiedenis en Oudheden van Utrecht*, zijn, na des Schrijvers dood, door een zijner vrienden in den vóór ons liggenden bundel vereenigd. Zoo vindt men hier: 1.) *Proeve eener geschiedenis van het kasteel Vredenburg;* eene schatbare bijdrage voor de historie van den oorlog tegen Spanje, bijzonder in de jaren 1566 tot 1578. 2.) *De pensie*, en 3.) *de hofbeer;* oudheidkundige narigten over jaarlijksche uitkeerigen, tot erkentenis van kwijtgescholden dienstverpligting, of van verleenden vrijdom op de tollen, voormaals door het Sticht aan de graven van Holland betaald. 4.) *De Kennemers in het Sticht van Utrecht*, *1268 — 1270*. Een betoog, dat de opstand der Kennemers niet als eene op zich zelve staande gebeurtenis te beschouwen is, maar als eene der vroegste pogingen van de gemeenten om zich van het juk der edelen en der geestelijken te ontslaan. 5.) Een verklaring van den oorsprong der tweeërlei kleur in *de kleeding der weezen*.

6.) Iets nopens de ligging van *Durfos* en *Florichingae*, twee plaatsen, die in 't laatst der 9e eeuw vermeld worden (*). 7.) Een onderzoek naar de *drijfveren van de aanbieding der souvereiniteit van Gelderland aan Willem III. in 1675;* enz.

Vooraf gaat eene Levensschets van BOLHUIS door den uitgever, die ons den man voorstelt, zoo als hij van zijne jeugd af een ijverig beoefenaar der wetenschappen was, in meer gevorderden leeftijd eene groote mate van fijn gevoel en vastheid van den geest aan den dag legde en zich daardoor in zijnen kring een krachtig voorstander van alles wat regt en goed was betoonde.

17.) Het zijn niet alleen de geschreven oorkonden op papier of perkament, welke de gedachtenis bewaren van hetgeen voorheen geschied is; ook penningen en munten, ook standbeelden en gedenkteekenen in metaal of steen, spreken daarvan tot het nageslacht; ja, in krachtiger taal, dan die van de geschreven woorden, getuigen zij niet slechts van de voorvallen en bedrijven, tot wier vereeuwiging zij daargesteld zijn, maar dragen tevens de diepe en onmiskenbare sporen van den indruk, welken deze op de tijdgenooten maakten, en leveren alzoo den maatstaf van hunne ontvankelijkheid voor het goede en schoone, van hun smaak, denkwijze en gevoelens. Er zijn gedenkstukken, welke, uit dit oogpunt beschouwd, geene minder waarde hebben, dan die van steen, ijzer of brons, maar, als uit brozer stof of edel metaal vervaardigd, ligt voor volgende tijden verloren gaan, zoo niet drukkunst en graveerstift zich vereenigen, om ze voor de vergetelheid te bewaren. Daarom verdienen de verzamelaars van zoodanige stukken in dubbele mate den dank van allen, die op de wetenschappen prijs

(*) De Schrijver meende, dat *Durfos* niet ter plaatse van het tegenwoordige Dordrecht, maar veel hooger aan de Maas, moet gezocht worden. Later hebben de heeren SMITS en SCHOTEL, in hunne *Beschrijving der Stad Dordrecht*, deel I. bl. 175—178 en bl. 187, 188, verklaard, zich met dit gevoelen te vereenigen en zelfs ald. op bl. 186 aangetoond, dat ons Dordrecht hoogst waarschijnlijk reeds in 837 den naam van *Dordracum* droeg.

stellen, wanneer zij zich van dit middel bedienen, om het bestaan en den toestand dier voorwerpen meer bekend te doen worden. De heer A. D. SCHINKEL te 's Gravenhage heeft hiervan in deze dagen een uitstekende proeve gegeven. Onder den algemeenen titel van *Oudheidkundige Bijdragen* gaf hij eene *Beschrijving van merkwaardige drinkglazen en bekers, onder welke uitmunten die van Anna Roemers en Maria Tesselschade. Met drie afbeeldingen.* Daar die drinkglazen en bekers een deel uitmaken van des Schrijvers eigene verzameling van Nederlandsche oudheden en van het werkje zelf slechts honderd afdrukken vervaardigd zijn, die *niet in den handel* worden gebragt, achten wij het te meer noodig, er de aandacht op te vestigen.

Men vindt hier eerst de afbeelding en beschrijving van een drinkglas en van twee bokalen, van welke het glas en een der bokalen door Anna, de tweede bokaal door Tesselschade met bloemen en spreuken bemaald zijn. De afbeeldingen laten niets te wenschen over en doen eer aan den kunstenaar, die door teekening en steendruk de voorwerpen zoo aanschouwelijk heeft voorgesteld, dat men waant, door de voorzijde van het glas heen, de trekken te zien, die op de naar achteren gekeerde zijde gesneden zijn. Met die afbeeldingen paart zich de onderhoudende en levendige beschrijving, om ons als terug te tooveren in de eeuw, toen het Muiderslot de uitstekendste vernuften, en daaronder Roemers talentvolle dochters, om den disch van Hooft vereenigd zag.

Na de beschrijving van dat eerste drietal volgt: 4.) die van een zilveren bekertje, door de Rederijkkamer *de Wijngaardranken* te Haarlem in 1561 als prijs gegeven; — 5.) van een drinkglas, dat de gedachtenis bewaart der plegtige bekleeding van Prins Maurits met de versierselen der Orde van den Kouseband in 1613 en denkelijk bij die gelegenheid door den vorst zelven is gebruikt; — 6.) van een zoogenoemden *pitancie-* of *liefdebeker*, ook onder den naam van *modderglas* bekend, zijnde dit exemplaar denkelijk uit Drenthe afkomstig; — 7.) van een *molenbeker*, overeenkomstig met dien, welke door LE FRANCQ

VAN BEERKENT beschreven is, maar welligt fraaijer en ouder, dan andere soortgelijke, thans nog elders voorhanden; — 8.) van een beker, *het Turkje van Spinola* genaamd, ook beschreven en afgebeeld in het werk van VAN ALKEMADE en VAN DER SCHELLING, *Nederl. Displegtigheden*, deel III. bl. 485 en volgg.; — 9.) van den *hensbeker* (of gezelschapsbeker) van het hoogheemraadschap van Rijnland, bekend onder den naam van *Koning Willem*, waarvan ook, doch onvolledig, in het genoemde werk van V. A. en V. D. S., deel II. bl. 225 — 228, melding gemaakt wordt; — 10.) eindelijk van den beker, genoemd *de Burg van Leyden*, door de regering dier stad aan ALKEMADE vereerd, door V. D. S., a. w. deel III. bl. 494, 495, beschreven en onlangs mede door aankoop in het bezit van den heer SCHINKEL gekomen.

Mogten door het voorbeeld van den heer S. andere verzamelaars en bezitters, ook van geschreven Oorkonden, worden aangespoord, om daaraan die openbaarheid te verschaffen, waardoor zij eerst voor de vaderlandsche geschiedkunde waarde bekomen. De roem van het voorgeslacht en die van het tegenwoordige zoude er gelijkelijk door winnen.

18.) Onder de maatregelen, welke in de laatst verloopen jaren van regeringswege genomen zijn, om het onderzoek der oude archieven te bevorderen, verdient bijzonder opmerking het besluit van den heer Minister van Staat, Gouverneur van Gelderland, van den 10 November 1847, waarbij de stedelijke en andere besturen, welke in het bezit zijn van zoodanige archieven, uitgenoodigd worden, om de inventarisatie daarvan, *met naauwkeurigheid* en zooveel mogelijk *op een eenparigen voet*, te doen plaats hebben. Ter bereiking van dit doel wordt hun daarbij aanbevolen:

»1.) De *oorkonden*, d. i. de oorspronkelijke op perkament of papier geschreven stukken, en de gelijktijdige afschriften en minuten uit de vijftiende en daar vóór gaande eeuwen, ieder afzonderlijk te beschrijven; waartoe behoort opgave van

